

**T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**MEMLÜKLER DÖNEMİNDE KIRAAT İLMİ
KAHİRE VE DİMAŞK ÖZELİNDE**

(Doktora Tezi)

Nur Kübra DEMİRCİ

**Danışman
Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU**

**RİZE
2024**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında, Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU danışmanlığında, Nur Kübra DEMİRCİ tarafından hazırlanan *Memlûkler Döneminde Kıraat İlmi Kahire ve Dımaşk Özelinde* adlı bu tez çalışması, 07/03/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Ünvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan :	Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU	
Üye :	Doç. Dr. Kadir TAŞPINAR	
Üye :	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL	
Üye :	Prof. Dr. Süleyman KAYA	
Üye :	Doç. Dr. Süleyman GÜR	

ETİK BEYAN

Temel İslam Bilimleri Doktora Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Memlûkler Döneminde Kıraat İlmi Kahire ve Dımaşk Özelinde” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabilecek bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

07/03/2024

Nur Kübra DEMİRCİ

ÖN SÖZ

Günümüzde İslâmî ilimler sahasında yapılan akademik çalışmaların daha çok ilk asırlara yoğunlaştığı, bunun yanında 5./11. asır ve sonrasına ilişkin ilginin nicelik açısından az olduğu görülmektedir. Bu durumun, ilimlerin temel meselelerinin tartışıldığı dönemlerin ilk asırlar olması, temel kaynakların bu dönemde yazılması gibi olumlu sebepleri yanında özellikle Moğol istilas ve Haçlı seferleri sonrası İslâm dünyasında ilmî çalışmaların yavaşlaması, hatta durma noktasına gelmesi gibi tartışmaya açık sebepleri bulunmaktadır.

Kıraat çalışmaları açısından benzer şeyleri söylemek mümkündür. Ancak detaylı bir şekilde bakıldığında sözü edilen dönem sonrası kıraat âlimlerine dair biyografik bilgilerin çok olduğu, bu âlimlerin yazmış olduğu metinlerden günümüzde halâ istifade edildiği ve mezkûr âlimlerin etkilerinin bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Özellikle Endülüs'teki kıraat birikiminin Kahire'ye intikali, Kahire'nin de bu birikimi Osmanlı devletinin gelişmesine katkıda bulunarak aktarması, kıraat tarihi açısından Moğol istilas ve Haçlı seferleri sonrası dönemle ilgilenmeyi gerekli kılmaktadır. Bu sebeple çalışmada bahsi geçen devreye damgasını vuran Memlûkler Devleti'nin kıraat sahasına katkıları ele alınmıştır.

Bu çerçevede hazırlanan çalışmanın giriş bölümünde tezin konusu, amacı, kapsamı ve yöntemi hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Birinci bölümde Memlûkler Devleti'nde siyasî ve ilmî hayat hakkında genel bir bakış sunulmuş, ikinci bölümde Memlûkler döneminde Kahire ve Dımaşk'ta yürütülen kıraat ilmi faaliyetleri detaylı şekilde incelenmiş, üçüncü ve son bölümde ise bu merkezlerde yürütülen faaliyetlerin diğer ilmî sahalar arasındaki konumu, bu dönemin kıraat birikiminin öncesiyle bağlantısı ve sonrasına katkıları ele alınmıştır.

Tezin ortaya çıkmasında büyük katkı ve yönlendirmeleri bulunan danışman hocam Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU'na, tez izleme komitesinde bulunan hocalarım Doç. Dr. Kadir TAŞPINAR ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL'a ve savunma jürisinde bulunan Prof. Dr. Süleyman KAYA ve Doç. Dr. Süleyman GÜR hocalarıma teşekkürü borç bilirim.

Nur Kübra DEMİRCİ

2024/TRABZON

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN.....	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖZET	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ	1
1. TARİHÎ VE İLMÎ ARKA PLAN	7
1.1. Tarihî Çerçeve.....	7
1.1.1. Öne Çıkan Özellikleriyle Memlûk Siyasî Tarihi.....	7
1.1.2. Kahire ve Dîmaşk'ı Merkez Konumuna Getiren Faktörler.....	9
1.1.3. Siyasî Unsurların İlmî Gelişmelere Etkisi.....	16
1.2. İlmî Çerçeve	19
1.2.1. Âlimler.....	21
1.2.2. Kurumlar	27
1.2.2.1. Cami ve Medreseler	30
1.2.2.2. Dârülhadis ve Dârülkur'ânlar	39
1.2.2.3. Hankah, Zâviye ve Ribatlar	41
1.2.2.4. Türbeler	42
1.2.2.5. Küttâblar/Mektepler.....	44
1.2.3. Mansıplar.....	47
1.2.4. Eserler.....	57
1.2.5. İlmî Yolculuklar	63
1.2.6. Ulemâ Aileleri	71
2. FARKLI YÖNLERİYLE MEMLÜKLER DÖNEMİ KIRAAT İLMÎ.....	76
2.1. Genel Olarak Kıraat Eğitim-Öğretimi.....	79
2.1.1. Kıraat Sahasında Öğretim Aşama ve Usulleri.....	80
2.1.2. Kıraat İcazetleri	88
2.1.3. Kıraat Tahsilinde Ailenin Etkisi.....	97

2.1.4. Kıraat Öğrenim ve Öğretiminde Kadınlar	100
2.2. Kurumsal Eğitimde Kıraat İlminin Yeri	104
2.2.1. Kıraat İlmi Sahasındaki Vazifeler	104
2.2.2. Kıraat İlminin Okutulduğu Kurumlar.....	107
2.2.2.1. Türbeler	109
2.2.2.2. Camiler	114
2.2.2.3. Medreseler	118
2.2.2.4. Dârülkur'ânlar	125
2.2.2.5. Dârülhadisler	129
2.2.2.6. Hankah, Zâviye ve Ribatlar	131
2.2.2.7. Bando ve Kışla.....	133
2.3. Kıraat Sahasının Öne Çıkan İsimleri.....	134
2.3.1. Geçmiş Birikimin İntikali ve Şâtıbî Etkisi (648/1250-700/1300 Yılları)	136
2.3.2. Takıy es-Sâîğ'in Temsil Ettiği İlmî Hareketlilik ve Şâtıbiyye Etkisi'nin Belirginleşmesi (700/1300-750/1349 Yılları)	144
2.3.3. Kahire ve Dımaşk'ın İlmî Hareketliliği ve İbnü'l-Cezerî'yi Yetiştiren Tedris (750/1349-800/1397 Yılları)	154
2.3.4. Otoriteleşme ve İbnü'l-Cezerî (800/1397-850/1446 Yılları)	158
2.3.5. İsnad Ağları ve Eser Telifi (850/1446-900/1494 Yılları).....	167
2.3.6. Son Örnekler (900/1494-950/1543 Yılları)	174
2.4. Tedris ve Telif Faaliyetlerinde Öne Çıkan Eserler	177
2.4.1. Şâtıbiyye Merkezli Telif (648/1250-700/1300 Yılları)	179
2.4.2. İlk İstidrakler (700/1300-750/1349 Yılları)	181
2.4.3. Temel Eserlerin Okunması ve Yaygınlaştırılması (750/1349-800/1397 Yılları)	183
2.4.4. Memlûk Tedrisatının Telife Dönüşmesi (800/1397-850/1446 Yılları).....	185
2.4.5. Yeni Teliflerin Tedrisi ve Kökleşmesi (850/1446-900/1494 Yılları) ...	189
2.4.6. Memlûk Kıraat Birikiminin Tezahürü Olarak Bazı Şerhler (900/1494-950/1543 Yılları)	191
2.5. Dönemin Güncel Bazı Kıraat Meseleleri	193
2.5.1. Memlûkler Döneminde Kahire ve Dımaşk'ta Bulunan Mushaflar	193

2.5.2. Biyografik Eserlere Yansıyan Kur’ân ve Kıraate Dair Meseleler.....	196
2.5.3. İhtisasta Uygulanan Tedris Modeli	197
3. MEMLÜKLER DÖNEMİNE ETKİSİ VE TARİHİ SÜRECE KATKISI AÇISINDAN KIRAAT İLMİ.....	200
3.1. Genel Olarak Memlûk Kıraat Faaliyetlerini Besleyen Havzalar	200
3.1.1. Memlûkler Öncesi Dönem	202
3.1.2. Endülüs Etkisi.....	213
3.1.3. Irak Etkisi	217
3.1.4. İskenderiye Etkisi	220
3.2. Memlûkler Dönemi İlmî Faaliyetleri Arasında Kıraat İlminin Yeri.....	223
3.3. Memlûk Kıraat Birikiminin İntikali ve Süregelen Etkisi.....	231
4. SONUÇ.....	244
KAYNAKÇA.....	250

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

AnaBilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Tez Türü : Doktora Tezi

Danışman : Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU

Hazırlayan : Nur Kübra DEMİRCİ

Yıl : 2024

Sayfa Sayısı : 264

ÖZET

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE KIRAAT İLMİ KAHİRE VE DİMAŞK ÖZELİNDE

Memlûkler Devleti İslâm tarihi açısından son derece önemli bir yerde durmaktadır. Moğol saldırılarını durdurmak gibi mühim bir siyasî misyonu olan Memlûkler, ilmî ve kültürel olarak kendilerine aktarılan birikimi çok sayıda kurum inşa ederek sistemli hale getirmişlerdir. Bu ilmî mirasın bir parçası da kıraat sahasında yürütülen faaliyetlerdir. Memlûkler Şâtıbî ve İbnü'l-Cezerî'ye ait eserler başta olmak üzere çok sayıda telifin sistematik olarak okutulmasını ve bu tedris usulünün sonraya intikalini sağlamışlardır. Elinizdeki çalışmada Memlûkler'in bu misyonu âlimler, eserler ve kurumlar bağlamında ele alınmıştır.

Dönemin kıraat faaliyetlerinin temeli bölgeye daha önce intikal eden birikime dayanmaktadır. Bunun yanı sıra siyasî, kültürel ve ilmî şartların etkisiyle bu faaliyetler, Memlûkler dönemine has özellikler kazanmıştır. Böylelikle onların hâkim olduğu asırlar, Memlûkler sonrası kıraat faaliyetleri için bir numune olmuştur. Osmanlı Devleti Memlûkler'i mağlup etmesiyle, sadece “topraklarını” değil ilmî birikimini ve tedris sistemini de kendine mal etmiştir. Bu yönüyle günümüz İslâm âleminin hemen her yerindeki kıraat öğretim faaliyetleri, Memlûkler döneminden izler taşımaktadır.

Kıraat faaliyetleri genel siyasî-ilmî ortamla doğrudan ilintilidir. Bu anlamda dönemin âlim profiline bakıldığında İslâmî ilimlerin hemen her sahasıyla ilgili çok yönlü ansiklopedist âlim modeliyle karşılaşılacaktır. Bundan dolayı çalışmada dönemin genel siyasî-ilmî ortamı, âlim profili, kurumları ve öğretim modeliyle ana hatlarıyla ilgilenilmiştir.

Memlûkler dönemi kıraat faaliyetlerinde kurumsal etkilerin, aile katkısının ve ümerânın desteğinin yadsınamaz bir payı vardır. Fakat kıraat faaliyetlerinin ayırt edici yönleri bunlardan ibaret değildir. Çünkü dönemsel olarak belli karizmatik isimlerin ve eserlerin yönlendirici olduğu tarihî bir devre söz konusudur. Çalışmanın ellışer yıllık periyotlarla dikkat çektiği bu dönemlendirme, Memlûkler dönemi kıraat faaliyetlerinin hem anlaşılmasını hem de bu faaliyetleri farklı kılan hususların kavranmasını kolaylaştıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat ilmi, Memlûkler, Kahire, Dımaşk.

Recep Tayyip Erdogan University Institute of Graduate Studies

Department : Basic Islamic Sciences

Thesis Type : Doctoral Thesis

Supervisor : Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU

Author : Nur Kübra DEMİRCİ

Year : 2024

Pages : 264

ABSTRACT

THE SCIENCE OF RECITATION IN THE MAMLUK PERIOD SPECIFIC TO CAIRO AND DAMASCUS

The Mamluk State stands in an extremely important place in terms of Islamic history. The Mamluks, who had an important political mission to stop the Mongol attacks, systematized the scientific and cultural knowledge transferred to them by building many institutions. A part of this scientific heritage is the activities carried out in the field of recitation. The Mamluks enabled the systematic teaching of many works, especially the works of Shâtîbî and İbnü'l-Cezerî, and the transfer of this teaching method later. In this study, this mission of the Mamluks is discussed in the context of scholars, works and institutions.

The basis of the recitation activities of the period is based on the knowledge that was previously transferred to the region. In addition, under the influence of the political, cultural and scientific conditions, these activities gained characteristics specific to the Mamluk period. Thus, these centuries when they dominated became an example for the recitation activities after the Mamluks. After the Ottoman Empire defeated the Mamluks, not only their "lands" but also their scientific knowledge and educational system were transferred to the Ottoman Empire. In this respect, recitation teaching activities almost everywhere in the Islamic world today bear traces from the Mamluk period.

Recitation activities are directly related to the general political-scientific environment. In this sense, when we look at the scholar profile of the period, we encounter the encyclopedist scholar model in almost every field of Islamic sciences. Therefore, in the study, the general political-scientific environment of the period, the scholar profile, institutions and teaching model were mainly dealt with.

Institutional influences, family contribution and support from umera have an undeniable share in the recitation activities of the Mamluk period. But the distinctive aspects of recitation activities are not limited to these. Because there is a historical period in which certain charismatic names and works are periodically guiding. This periodization, in which the study draws attention to periods of fifty years, will facilitate both the understanding of the recitation activities of the Mamluk period and the issues that make them different.

Keywords: Recitation, Mamluks, Cairo, Damascus.

KISALTMALAR

a.s.	:	Aleyhisselam
b.	:	İbn, bin
bnt.	:	İbnetü, bintü
bk.	:	Bakınız
çev.	:	Çeviren
ed.	:	Editör
Hız.	:	Hazreti
IRCICA	:	Research Centre for Islamic History, Art and Culture
İFAV	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
No:	:	Numara
öl.	:	Vefat tarihi
s.a.v.	:	Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik eden
ts.	:	Basım tarihi yok
vb.	:	Ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi
vd.	:	Ve diğerleri
YEK	:	Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

GİRİŞ

Memlükler'in iki buçuk asrı aşkın bir süre tarih sahnesinde kaldığı bilinmektedir. Bu asırlarda çok farklı sahalarda mütehassıs âlimlerin bulunması ve bu durumun kıraat ilmi için de geçerli olması, çalışmaya dair teorik bazı konulara değinmeyi gerekli kılmaktadır. Söz konusu hususların ihmali, çalışmaya dair bazı tartışmaya açık genellemeler, yanlış değerlendirmeler ve çalışmanın sınırları dışında beklentilerde bulunmaya sevk edecektir. Bundan dolayı çalışmanın bu bölümünde tezin konusu, kapsamı, amacı, önemi, sınırlılıkları, yöntem ve kaynakları hakkında genel bilgilere yer verilecektir.

Araştırmanın Konusu

İslâm tarihinin 7./13. asrını, İslâm dünyası için bir kırılma dönemi olarak ele almak mümkündür. Zira Müslümanlar, batıdan gelen Haçlı saldırılarının yaralarını sarmaya çalıştığı 7./13. yüzyılda, henüz siyasi olarak toparlanamadan Moğol istilasıyla karşı karşıya kalmış, yapılan saldırılar sonucunda 656/1258'de hilafet merkezi olan Bağdat şehri düşmüştür. Bu tarih, kimilerine göre Müslümanların gerilemeye başladığı, aklî ve naklî ilimlerin durakladığı bir dönem olarak değerlendirilir.¹ Moğol istilasının 658/1260'ta Memlük sultanı Baybars (öl. 676/1277) tarafından durdurulması hem bölge hem de dünya tarihi için bir dönüm noktası olarak kabul edilir.² Bu galibiyet sonrası Memlükler ve hâkimiyetleri altında bulunan bölgeler ayrı bir konum elde etmiştir. Zira Haçlı saldırılarından ve Moğol istilasından kurtulmak isteyenler için bir sığınak olan Kahire ve Dımaşk şehirleri, istila sonrasında ayrı bir önem ve değer kazanmıştır.³

Sözü geçen bu iki şehirde kurulan medreseler, dârülkur'ân, dârülhadis, hankah, zâviye ve benzeri kurumlar, sürekli eğitim-öğretim faaliyeti yürütülen müesseseler

¹ Söz konusu bakış açısının Avrupa ve Amerika'da ders kitaplarında yer almasına dair bir değerlendirme için bk. Ross E. Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, çev. Yeşim Sezdirmez (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 11.

² İsmail Yiğit, *Memlükler* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015), 39.

³ Bölgeye yönelen âlimler hakkında bilgi için bk. Michael Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, çev. Büşra Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 87-88. Bu hareketliliğin bir sonucu olarak bu iki merkezin buraya gelen âlimler, zanaatkarlar ve sanatkarlar eliyle imar edilerek en kozmopolit İslâm beldeleri haline gelmesi ve bu imarda ulemânın rolü için bk. Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, 56-57, 69.

olmuştur. Özellikle ümerânın mezkûr kurumları desteklemesi, ilmî müesseselerde görev yapanlara maddî olarak farklı imkânlar sağlanması, talebelerin ihtiyaçlarının karşılanması ve bizzat sultanların bu kurumlarda yapılan derslere katılması, ilmin gelişmesini ve yazılan eserlerin revaç bulmasını sağlamıştır.⁴

Benzer değerlendirmelerin kapsamına kıraat ilmini eklemek de mümkündür. Çünkü kıraat ilmi, Memlûk ümerâsının himayesinde farklı bir ilgiye mazhar olmuştur. Özellikle söz konusu ilmin çok canlı olduğu Endülüs'ten, Haçlı ve Moğol saldırılarına maruz kalan İslâm beldelerinden bölgeye gelen âlimlerin kıraat sahasını canlandırdığı söylenebilir.

Bu tarihî-sosyal ortamda Memlûk topraklarında yaşayan kıraat âlimleri, kendilerine intikal eden bu ilmî birikimi farklı coğrafyalarla buluşturmışlar, devrin etkisi günümüzde okunan kıraat sahası eserleri ve tedris yöntemlerine dahi etkide bulunmuştur. Bu sebeple çalışmanın konusu Memlûkler Devleti'nin kıraat ilmi sahasına katkısı olarak belirlenmiştir.

Araştırmanın Kapsamı

Çalışmada, Memlûkler'in hüküm sürdüğü 648-923/1250-1517 tarihleri arasına tekabül eden iki buçuk asrı aşkın zaman diliminde, devletin egemen olduğu topraklarda kıraat ilmi sahasında yapılan faaliyetler ele alınacaktır. Memlûkler bu süre zarfında Kahire, Dımaşk, Mekke, Medine, Halep, Kudüs, Halil, İskenderiye gibi birçok ilim merkezinin içerisinde olduğu geniş topraklara hükmetmişlerdir. Kıraat sahası faaliyetleri buralarla da sınırlı kalmamış, Allah'ın kitabını öğrenme ve öğretme gayretiyle yürütülen faaliyetler taşra denebilecek yerleşimlerde dahi devam etmiştir. Tüm bu faaliyetleri bir doktora çalışmasında ihata edebilmenin mümkün olmaması sebebiyle çalışmada ana iki ilim merkezi olan Kahire ve Dımaşk'ta yürütülen faaliyetlerin ele alınması planlanmıştır. Bu iki merkezin çok çeşitli topraklardan ulemâya kucak açmış son derece kozmopolit şehirler olması, sadece Memlûkler'in değil, İslâm âleminin genelinin bu sahadaki faaliyet ve birikimini görmeye imkân sağlayacaktır.

⁴ Kahire ve Dımaşk'ta söz konusu ilmî canlılığa etki eden unsurlar için bk. Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 26.

Araştırmanın Amaç ve Önemi

İslâm tarihinde ilimlerin gelişimini ve intikalini sağlayan eğitim sistemi Selçuklular devrinde kurulan Nizâmiye medreselerinde sistemli hale gelmiş, sonrasında Zengîler'e, onlardan Eyyûbîler'e sonrasında ise Memlûkler yoluyla Osmanlı'ya kadar gittikçe gelişen bir silsileyle intikal etmiştir. İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren dinî eğitim çerçevesinde ilk öğretilen ilmin Kur'ân okuma olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Memlûk eğitim sistemi içinde de kıraat eğitiminin önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Çeşitli tarih kitaplarında, tabakât türü eserlerde Memlûk devri kıraat tedrisatı ve âlimlerinden çeşitli vesilelerle bahsedilmiş olsa da bu ilmi kurumları, âlimler ve ilim merkezleri çerçevesinde ele alan ve Memlûk devletinin kıraat ilminin intikalindeki rolünü ortaya koyan bir çalışma, yapılan literatür taramasında tespit edilememiştir.

Bu sebeple çalışmada şu sorulara cevaplar aranacaktır:

- a. Memlûkler'in kıraat ilmi tarihindeki yeri ve bu ilmin intikaline/gelişimine katkısı nedir?
- b. Memlûkler devri kıraat birikimini meydana getiren âmiller nelerdir?
- c. Devrin kıraat birikiminin, döneminin diğer devletlerine ve sonrasına katkısı ne oranda olmuştur?
- d. Kıraat ilminin diğer ilmî sahalar arasındaki konumu nedir?

Çalışmanın temel amacı, bu sorular dikkate alınarak Kahire ve Dımaşk başta olmak üzere Memlûk coğrafyasında bulunan ilim merkezlerinin üstlendiği tarihî misyonu kıraat ilmi özelinde ortaya koymaktır. Zira sonrasını besleyen bazı önemli kıraat âlimleri ve onlar tarafından yazılan bazı eserler, sonraki dönemler için farklı bir zemin hazırlamıştır. Ayrıca bu dönemde yaygınlaşan kurumsal Kur'ân-ı Kerîm eğitimi özelde Osmanlı dönemi genelde ise birçok Müslüman toplum için numune olmuş bir tatbikattır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Öncelikli olarak çalışma açısından zikredilmesi gereken sınırlılık, âlimlerin nisbeleri hususunda netlik olmayışı ya da çok sayıda nisbeye sahip olmalarıdır. Tarih-tabakât türü eserlere konu edilen kişilerin atalarının memleketi, doğduğu, yetiştiği ve hayatının çeşitli devrelerinde ikamet ettiği yerler olmak üzere çok çeşitli nisbelerle

anıldıkları görülmektedir. Bu da kişilerin çalışmaya konu edilen coğrafyayla bağlantılarının düzeyini tespitte güçlüğe sebep olmaktadır. Bunun yanında çeşitli âlimlerin hayatlarının uzun bir kısmını farklı devletlere hizmet ederek geçirmiş olmaları da onlar için “Memlûk âlimi” değerlendirmesinde bulunmayı zorlaştırmaktadır. Söz gelimi ünlü kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429) için doğup yetiştiği ve büyük ölçüde hizmet ettiği coğrafya olarak “Memlûk âlimi” değerlendirmesinde bulunmak mümkün olmakla beraber Osmanlı'ya hizmetleri sebebiyle “Osmanlı âlimi” hatta Timurlular hâkimiyetinde de uzun yıllar bulunması ve hizmetleri sebebiyle “Timurlu âlimi” değerlendirilmesinde dahi bulunulabilir.

Burada zikredilebilecek bir diğer sınırlılık ise birçoğu çok yönlü olan Memlûk dönemi âlimlerinin çeşitli kurumlarda ders verdiği zikredilmekle beraber özel branşın zikredilmemesidir. Örneğin, İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) dârülkur'ân'da ders verdiği bilinmekle beraber bu dersin mahiyeti hakkında detaylı bilgi yer almamaktadır. Dönemle ilgili tespitte bulunmayı zorlaştıran bir diğer durum ise çeşitli görevleri ifade eden, ortak kullanıma sahip ifadelerdeki belirsizliklerdir. Bu durumu *mukrî*, *musadder* gibi tabirlerin çeşitli sahalardaki kullanımında gözlemlemek mümkündür. Mesela hem kıraat hem de Arapça sahasında ders vermiş bir âlim için kullanılan *mukrî* lafzının tam olarak hangi branşa işaret ettiğini anlamak mümkün olmamaktadır.

Bahse konu olabilecek bir diğer zorluk da dönemin kurumlarının ifadelendirilmesinde netlik olmayışıdır. Bir yapıda medrese, dârülhadis, türbe, zâviye gibi kurumların aynı çatı altında bulunması, buraların her birinde aynı içeriğe sahip derslerin eş zamanlı yapılabilmesi ya da aynı hocanın bu kısımların birkaçında ders vermesi, bu güçlüğe neden olmaktadır. Bunun en dikkat çekici örneği Eşrefiyye'dir. Çünkü burada hem dârülhadis kısmı hem de türbe kısmında kıraat şeyhi bulunmakta ve kıraat dersleri icra edilmekteydi. Ancak buralarda yapılan faaliyetlerden bahsedilirken “Eşrefiyye” lafzının ortak kullanılması, ilgili hocanın hangi kısımda ders verdiği tespitini güçleştirmektedir.

Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Çalışmada kaynak taraması yöntemi kullanılacak, çeşitli tarih-tabakât eserlerinde dağınık halde bulunan verilerden hareketle kıraat ilminin ilgili dönemdeki seyri, tasvirî yöntemle aktarılacaktır. Elde edilen verilerden hareketle Memlûkler devri

kıraat çalışmaları hakkında genel değerlendirmelere gidileceği için tümevarım yönteminden de istifade edilecektir.

Tarihler, önce hicrî sonra miladî olarak zikredilecektir. İncelenen eserlerdeki tarih bilgileri genellikle hicrî olarak yer almaktadır. Bunlardan hicrî olarak ay bilgisi bulunanların miladî takvime çevrilmesinde herhangi bir güçlük bulunmamaktadır. Ay bilgisi bulunmayanlarda ise hicrî bir yıla tekabül edebilecek iki milâdî yıl söz konusu olmaktadır. Çalışmada miladî yılların ikisine birden yer verilmeyecek olup, hicrî yılın tekabül ettiği ilk miladî yılın zikriyle yetinilecektir.

Memlûkler dönemi kıraat çalışmalarıyla ilgili ülkemizde yayımlanmış iki makale bulunmaktadır. Bunların ilki Ahmet Gökdemir tarafından kaleme alınmış, 2021 yılı Bahar sayısında *FSM İlmî Araştırmalar Dergisi*'nde yayımlanmış "Memlûkler'de Kur'ân Tilâveti ve Kıraat İlmi" adlı çalışmadır. Makale, öz ve kaynakça hariç 14 sayfalık bir muhtevaya sahiptir. Bu muhtevadan makalenin geniş bir dönemi ele almasına rağmen son derece kısa olduğu anlaşılmaktadır. Zira 250 yılı aşkın bir tarihî dönemi kıraat ilmi faaliyetlerini, ilmî hayatı da genel hatlarıyla ele alarak bu hacimde bir makalede sunmanın çok sınırlı ve yetersiz kalacağı aşîkârdır. Makalenin, Memlûkler dönemi ilmî hayatına dair tez, makale ve maddelerdeki dağınık verilerin bir araya getirilerek derlenmiş özet bir giriş çalışması olduğu söylenebilir. Çalışmada konularla alakalı birkaç örnekle yetinilmiş, başlıkların altı yeterince doldurulmamıştır. İlgili makalenin hacminin Memlûkler dönemi kıraat sahası faaliyetlerini sunacak yeterlilikte olmadığı ve bu sahada ana kaynakları tetkik ederek yapılacak detaylı bir çalışmaya olan ihtiyacı perçinlediği söylenebilir.

Memlûkler devri kıraat çalışmalarına dair ikinci makale, yine Ahmet Gökdemir'e ait olup "Kur'ân Tilâveti ve Kıraati Bağlamında Eyyûbîler'in Memlûkler ve Endülüs'e Etkisi" başlığını taşımaktadır ki, 13 sayfa hacminde muhtasar bir makale olduğu söylenmelidir. Makalede ilk olarak Eyyûbîler devri kıraat sahası faaliyetleri ele alınmıştır. Bu kısımda Eyyûbî medreselerinde okutulduğu iddia edilen eserlerin müelliflerinin bir kısmının, Eyyûbîler'in bölgedeki hâkimiyeti son bulduktan sonra dünyaya geldikleri ve Memlûk âlimi oldukları görülmektedir. İbnü'l-Cezerî ve İbnü'l-Kabâkîbî (öl. 849/1445) ile ilgili aktarım⁵ bunun bir örneğidir. Eyyûbîler'in Memlûk

⁵ Ahmet Gökdemir, "Kur'ân Tilâveti ve Kıraati Bağlamında Eyyûbîler'in Memlûkler ve Endülüs'e Etkisi", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2021), 526.

kıraatine etkisinin incelendiği bölüm ise bir sayfa hacmindedir ve mesele sadece birkaç örnek üzerinden ele alınmıştır. Bu yönüyle makale, meseleyi detaylı bir şekilde temsil etmekten uzaktır.

Çalışmada, ana kaynaklar olarak İbnü'l-Cezerî'nin *Gâyetü'n-nihâye*, Zehebî'nin *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr* adlı kıraat sahası tabakât eserleri yanında devrin tarihî olaylarını, önemli isimlerini ve müesseselerini konu edinen Makrizî'nin *el-Hıtatü'l-Makriziyye*; İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*; İbn Hacer'in *ed-Dürerü'l-kâmine* ve *İnbâü'l-gumr*; Nuaymî'nin *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*; Sehâvî'nin *ed-Dav'ü'l-lâmi*; Süyûtî'nin *Hüsnü'l-muhâdara* ve *Buğyetü'l-vu'ât* adlı eserleri yer almaktadır. Bu eserlerin müelliflerinin her birinin Memlûk âlimi olması, ilgili coğrafyadaki olayları/faaliyetleri yakından müşahedelerine imkân sağlamıştır. Bunların yanında Ebû Hayyân el-Endelüsî, İbnü'l-Cezerî, Senhûrî gibi devrin meşhur kıraat âlimlerinin eserleri de devrin telif geleneğini görmek açısından incelenmiştir. Yine İbnü'l-Cezerî, Süyûtî ve İbn Tolun gibi âlimlerin hocalarına/kaynaklarına dair yazdıkları *mu'cem* türü eserlerle beraber Klasik Yayınları'nın Ortaçağ'da İslâm dünyasının ilmî faaliyetlerini ele alan *bilgi ve toplum dizisi* eserlerini burada zikretmek gerekir. Bunlarla beraber Memlûkler devrini tarih-ilim-sosyal hayat gibi çeşitli açılardan tahlil eden çok sayıda Türkçe ve Arapça kitap, tez, makale ve döneme dair *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan tüm maddeler incelenmiştir.

1. TARİHÎ VE İLMÎ ARKA PLAN

Memlûkler Devleti, tarih sahnesinde yer aldığı dönem boyunca siyasî, ilmî, kültürel çok çeşitli alanlarda etkin bir konumda bulunmuş; geniş topraklara hükmetmiştir. Çeşitli kurumları ve ilmî sistemiyle sadece kendi döneminde değil, izleyen tarihî süreçte de model olmuştur. Müslümanların tarih boyunca önem verdiği coğrafî alana uzun sayılacak bir zaman dilimi boyunca hükmetmesi ve özellikle Memlûkler'in yaklaşık üç katına tekabül eden bir zaman diliminde İslâm coğrafyasını yöneten Osmanlı Devleti'ne katkıları, Memlûk etkisini günümüze kadar taşımıştır. Bunun içindir ki Memlûk tarihi ve ilmî ortamı hakkında genel bilgilere sahip olmak, ilim havzaları arası bağlantıları tespit etmeyi ve İslâm ilim geleneğine bütüncül bir bakışı da temin edecektir.

1.1. Tarihî Çerçeve

Memlûkler, hüküm sürdüğü iki buçuk asır süresince devrinin en büyük İslâm devleti olarak anılmıştır. İslâm topraklarına yönelik saldırılara başarılı şekilde karşı koyma ve özellikle Doğu İslâm coğrafyasını adeta mahvetmiş olan Moğol saldırılarını durdurma gibi önemli başarıları, Memlûkler hakkında çeşitli çalışmalar yapılmasına sebep olmuştur. Aynı durum, ülkemizde yapılan çok sayıda ilmî makale ve kitapta da gözlenmektedir. Bu çalışmaların Memlûk siyasî tarihi ve kültürel-ilmî-dinî hayatına dair yeterli bilgi sunduğu malumdur. Hatta bu çalışmaların bir kısmının aynı konu etrafında ihtiyaç duyulmayan tekrarlara düştüğü de görülmektedir. Vurgulamak gerekir ki çalışmanın bir tarih tezi olmaması sebebiyle Memlûk tarihine dair bir bölümün tezi amacından uzaklaştırarak farklı bir alana sevk edeceği göz önünde bulundurularak, siyasî tarihe dair hususî bir başlık açılmayacaktır. Ancak tarihe, tarihî şahsiyetlere ve tarihsel olay ve olgulara konuyla ilgisi bağlamında hatırlatıcı düzeyde temas edilecektir. Konumuzu ilgilendiren yönü ve diğer çalışmalarda temas edilmeyen hususlar tespit edildiğinde, metin içinde hassaten bu hususlara da yer verilecektir.

1.1.1. Öne Çıkan Özellikleriyle Memlûk Siyasî Tarihi

Genel olarak bakıldığında Memlûk sisteminin Abbâsî, Fâtımî ve Eyyûbî devletlerince askerî üstünlük sağlamak üzere kullanılmış bir sistem olduğu

belirtilmiştir. Buna göre esir ve köleler askerî eğitim verildikten sonra azat edilmiş, zamanla bu kimselerden oluşan aristokrat bir zümre meydana gelmiş ve bahsi geçen kimseler devletin yönetiminde oldukça etkili bir konum elde etmiştir. Zaman içerisinde elde edilen nüfuz o kadar artmıştır ki Memlûkler, Mısır’da Eyyûbîler Devleti’ne son vererek kendi adlarıyla anılan bağımsız bir Türk devleti kurmuştur. 648/1250 yılında kurulan Memlûkler Devleti, Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim 923/1517 yılında varlığına son verene kadar tarih sahnesindeki yerini korumuştur. Devletin yıkılıp topraklarının Osmanlı’ya intikaline rağmen bu aristokrat sınıf coğrafyadaki nüfuzunu devam ettirmiştir. Bu durum Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın 1225/1811 yılında ileri gelen Memlûk beylerini ortadan kaldırmasına kadar devam etmiştir.⁶

Memlûkler, daha Eyyûbîler devrinde Haçlılara karşı elde edilen başarılarla büyük roller oynamıştır. Kendi devirlerinde ise en büyük zaferlerini Moğollara karşı kazanmıştır. Moğollar, 656/1258 yılında Bağdat Abbâsî halifeliğini ortadan kaldırarak Suriye’ye doğru ilerlemiş ve 658/1260 yılında karşılaştıkları Memlûkler’e Aynicâlût Savaşı’nda yenilerek geri çekilmek durumunda kalmıştır. Bu savaşla Memlûkler, Suriye topraklarının çoğunu ele geçirerek İslâm dünyasının en büyük devleti konumuna yükselmiş ve bu konumlarını Osmanlı’nın yükselme devrine kadar korumuştur.⁷ Haçlıların ve Moğolların saldırıları büyük ölçüde durdurulmuş olmasına rağmen bu iki gücün İslâm coğrafyasına yaptığı saldırılar son bulmamış, Memlûk Devleti’nin siyasî tarihi sık sık bu iki güçle yapılan yeni mücadelelere sahne olmaya devam etmiştir. Meşhur âlim İbn Kesîr’in (öl. 774/1373) devrin olaylarını gerçekleştiği yıla göre aktardığı *el-Bidâye ve’n-nihâye* adlı eserinde Haçlılara ve Tatarlara karşı yürütülen ve bitmeyen bir mücadeleden bahsedildiği görülecektir. Eserde 660/1261 yılında Memlûkler’in Kahire’ye getirerek biat ettiği Abbâsî halifesinin Tatarlarca öldürülmesiyle devam eden Memlûk-Tatar mücadelesinin⁸ farklı boyutlarına 670/1271, 671/1272, 688/1289, 699/1299, 702/1302, 705/1305, 717/1317

⁶ Süleyman Kızıltoprak, “Memlûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/87-88; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler* (Ankara: İSAM Yayınları, 2015), 20-25.

⁷ İsmail Yiğit, “Memlûkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/90.

⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 13/408-410.

ve 718/1318 senelerinin olayları anlatılırken sık sık yer verilmiştir.⁹ Bunlardan 699/1300 yılında gerçekleşen ve İbn Kesîr'in Gazan Savaşı şeklinde bahsettiği hadisede Dimaşk Tatarların eline geçince âlimlerin bir kısmı Mısır'a giderek buraya sığınmıştır.¹⁰ Burada Haçlılarla mücadele hususunda da aynı tablodan bahsedilebilir. İslâm âlemine yönelik Haçlı saldırıları 489/1096-690/1291 yılları arasında yaklaşık olarak iki yüz yıl sürmüştür.¹¹ Bundan sonraki süreçte büyük bir ordu taarruzu söz konusu olmasa da yakın topraklara gelerek yerleşen Haçlılarla mücadeleler devam etmiş ve 776/1375 yılında Memlûkler'in Türklerle anlaşarak Haçlı dostu Ermenî Devleti'ni tamamen ortadan kaldırmalarına kadar farklı yönleriyle sürmüştür.¹² Nitekim İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'de Memlûkler'in Haçlılarla mücadelelerine 664/1265, 670/1271, 688/1289, 690/1291 vd. yıllarına dair olayları aktarırken sık sık temas ettiği görülmektedir.¹³

1.1.2. Kahire ve Dimaşk'ı Merkez Konumuna Getiren Faktörler

Abbâsî Devleti'nin yıkılmasının ardından Memlûkler'in Moğolları püskürtmeleriyle katliamdan kurtularak Suriye ve Irak'tan kaçan çok sayıda insan Kahire'yi temelli bir sığınma yeri olarak görmüştür. Bu da şehrin 7./13. yüzyılın sonundan 8./14. yüzyılın ortasına kadar çok hızlı bir büyüme ve gelişme göstermesine neden olmuştur. Bu gelişimde devleti idare eden zümreyle beraber göçmenler arasında bulunan sanatkârlarla zanaatkârların, ilim adamları ve tüccarların büyük payı olmuştur. Çünkü bu insanlar Kahire'yi İslâm kültür ve medeniyetinin en kozmopolit merkezi haline getirecek ilim, teknik bilgi, sanat becerisi ve servet gibi unsurları beraberlerinde bu topraklara taşımışlardır.¹⁴ Burada bahsedilebilecek ikinci önemli bir merkez de Dimaşk'tır. Dimaşk, Suriye bölgesi askerî yönetiminin merkezi olması ve Moğollara karşı devletin doğu sınırının korunmasından sorumlu olması gibi sebeplerle devletin ikinci başkenti konumunda olmuştur. Sultanların ordularıyla beraber sık sık

⁹ 670/1272 yılı itibarıyla gerçekleşen olaylar için sırasıyla bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/449, 452, 522; 14/47-54, 70-75, 87-88, 154, 159.

¹⁰ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/48.

¹¹ Işın Demirkent, "Haçlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/525.

¹² Demirkent, "Haçlılar", 14/543.

¹³ 664/1266 yılı itibarıyla gerçekleşen olaylar için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/427-428, 449, 521, 531-533.

¹⁴ Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, 52-56.

Dımaşk'a gitmesi ve Kahire-Dımaşk arasındaki karşılıklı ticarî alışveriş gibi etkenlerle bu güzergâhın korunmasına ve ihtiyaçlarının karşılanmasına büyük önem verilmiştir.¹⁵ Burası da Kahire gibi doğuda Moğollardan, batıda ise Haçlılardan kaçan insanlar için bir sığınma yurdu olmuştur. İslâm tarihinin ilk dönemi itibarıyla büyük öneme sahip olan bu merkez Emevîler,¹⁶ Zengîler¹⁷ ve Eyyûbîler'e başkentlik yapmıştır.¹⁸ Yine Dımaşk, Memlûkler döneminde de gerek imarı, gerek kurumlarıyla başkent Kahire ile yarışacak konuma gelmiştir. Bu yükseliş, kendini ilmî sahada da göstermiş ve İslâmî ilimlerin çeşitli sahalarında Kahire'yi geride bırakacak bir düzeye çıkmıştır.¹⁹ Tüm bunlara rağmen Dımaşk için Kahire'de söz konusu olan istikrardan bahsedebilmek güç görünmektedir. Çünkü Dımaşk, Memlûkler devri başı itibarıyla çeşitli Moğol saldırılarına, isyanlara, veba salgını nedeniyle çok sayıda can kaybına ve sık sık meydana gelen idareci değişikliklerine şahitlik etmiştir. 803/1401 yılında meydana gelen Timur saldırısı sonrasında ise eski parlak günlerini bir daha yakalayamamıştır. Bunun en büyük sebebi Timur'un (öl. 807/1405) çok sayıda insanı öldürerek şehri tahrip etmekle beraber birçok âlim ve sanatkârı buradan beraberinde götürmesi olmuştur.²⁰

Bu tarihî zeminde Memlûk toprakları, özellikle Kahire ve Dımaşk çok çeşitli sahalardan ilim adamı ve ilim tahsil etmek üzere buraya akın eden talebeler için güvenli bir yurt haline gelmiştir.²¹ İslâm âleminin çeşitli bölgelerinden bu merkezlerle yönelik hoca ve talebe akışıyla kalabalıklaşan şehirlerde düzenin sağlanması için çok sayıda ilmî kurum inşa edilmiştir. Çeşitli coğrafyalardan gelen insanların farklı mezheplere mensup olmaları sebebiyle meselelerinin çözülmesi için medreselerde dört mezhebe göre fıkıh eğitimi verilmeye başlanmış, her bir mezhep için ayrı kadılar tayin

¹⁵ Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, 62-63.

¹⁶ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/87.

¹⁷ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 57.

¹⁸ Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

¹⁹ Cengiz Tomar, "Suriye/Kültür ve Medeniyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/557.

²⁰ Cengiz Tomar, "Şam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/314. Kahire ve Dımaşk'ın ilmî ve sosyal hayattaki konumları için ayrıca bk. Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 25-29.

²¹ Yiğit, *Memlûkler*, 243.

edilmiş,²² hatta camilerde cemaatle namaz her mezhep için ayrı ayrı kılınmıştır.²³ Öğretim kurumlarında fıkıh yanında tefris edilen kıraat, tefsir, hadis, Arapça gibi İslâmî ilimlerde de yoğunlaşan hoca ve talebelerle beraber çok sayıda yeni kadro tahsisi ve istihdamı söz konusu olmuştur.²⁴ Bu duruma örnek bir isim, ünlü Hanbelî fakihî Nasrullah b. Ahmed et-Tüsterî'dir (öl. 812/1409). O, Timur'un Bağdat seferi sebebiyle 789/1387 yılında Bağdat'ı terk ederek önce Dimaşk'a, bir yıl sonra da Kahire'ye gelerek fıkıh ve hadis sahalarında müderrislik vazifeleri üstlenmiştir.²⁵ Memlûkler Devleti'nin Eyyûbiler'den tevarüs ettiği topraklarla beraber kurumları değişen şartlara göre geliştirerek sistemli hale getirdiği söylenebilir. Eyyûbîler'den kalan medreselere ek olarak çok sayıda yeni medrese inşa edilmiş; böylece ilk şekli Selçuklular'a kadar dayanan kurumsal eğitim geleneği sırayla Selçuklu-Zengî-Eyyûbî-Memlûk devletleri şeklinde gittikçe sistemli hale gelerek nesilden nesile aktarılmıştır.²⁶

Memlûk topraklarındaki bu yoğun ilmî akışta haccın fonksiyonunu göz önünde bulundurmak da yerinde olacaktır. Nitekim Hicaz bölgesi, Memlûkler tarafından idare edilmekle birlikte Mısır ve Şam hac yolu üzerinde bulunmaları sebebiyle buralardaki ilim merkezleri hac maksadıyla yola çıkan çok sayıda Müslüman için uğrak yeri olmuştur. İlim öğretmeyi ve öğrenmeyi hac gibi bir ibadet sayan hoca ve talebeler Kahire, Dimaşk, Beytûlmakdis, Halep gibi ilim merkezlerinde kaldıkları süre boyunca ilmî alışverişlerini en yoğun şekilde sürdürmüşler, hac yolculuklarını adeta bir ilim yolculuğu haline getirmişlerdir.²⁷ Devrin meşhur seyyahı İbn Battûta'nın (öl.

²² İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/425, 427.

²³ Çeşitli örnekleri için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/97, 140, 181, 203-204, 217; 14/76, 225.

²⁴ Memlûkler dönemi eğitim-öğretim müesseseleri hakkında bilgi için bk. Yiğit, *Memlûkler*, 245-251.

²⁵ Abdullah Kahraman, "Tüsterî, Nasrullah b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/616.

²⁶ Adnan Kara, "Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies* 13/1 (2018), 192-195. Memlûkler'in askerî ve siyasî gelenek olarak Selçuklu-Zengî-Eyyûbî çizgisini devam ettirmesi hakkında bk. Altan Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 13-16, 23.

²⁷ Âlimlerin hac yolculukları esnasında Memlûk topraklarındaki ilmî faaliyetlerine dair örnekler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995), 3/1497-98, 1535-1536; Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2010), 2/279, 323; Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 3/103-104; Hulûsi Kılıç, "İbn Âcurrûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/295-296; Tayyar Altıkulaç, "Sefâkusi", *Türkiye Diyanet Vakfı*

770/1368-69) seyahatlerini çalışmasında ele alan Ross Dunn, bu yönüyle Memlûk merkezleri arasında bir mukayese yapmakta ve Kahire ve Dımaşk'ın kozmopolit yapısının güçlü eğitim kurumlarından ve de yardım kuruluşlarından kaynaklandığını; Mekke ve Medine'nin kapsayıcı yapısının ise Hac'dan kaynaklandığı söylemektedir.²⁸ Kahire ve Dımaşk'ın hac güzergâhı olmakla beraber aynı zamanda ticaret yollarının kesişim noktasında bulunması,²⁹ ticarî yolculukları da çeşitli açılardan ilim yolcuğuna dönüştürmüştür, denebilir. Tabakât türü çeşitli eserlerde ticaret yapmak üzere bu bölgeye gelenlerin aynı zamanda ilim tahsil ettiğine dair çeşitli örnekleri müşahade etmek mümkündür.³⁰

İslâm âlemi için Memlûk topraklarını bu denli önemli/merkezî kılan bir diğer unsur da Abbâsî Hilafeti'nin Moğollarca yıkılmasının ardından Memlûk hükümdarı I. Baybars (öl. 676/1277) tarafından tekrar ihya edilmesi olmuştur. Abbâsî ailesinden biri halife ilan edilerek, yıkılan Abbâsî hilafeti Mısır'da tekrar kurulmuştur. Böylelikle Memlûkler hem saltanatlarına dinî bir meşruiyet kazandırmışlar hem de hilafetin koruyucusu olarak İslâm dünyasındaki nüfuzlarını artırmışlardır.³¹ Bu icraatla Kahire, Moğollarca yerle bir edilen Bağdat yerine İslâm medeniyetinin merkezi haline gelmiştir.³²

Burada Memlûkler'in çeşitli kurumları ve eğitim sistemiyle de hem kendi döneminde bulunan devletler için hem de kendisinden sonra tarih sahnesinde olmaya devam eden devletler için model olduğu söylenebilir.³³ Bunun bir örneği Fas'ta bulunan Merînîler Devleti medreseleridir.³⁴ 8./14. yüzyılda Afrikalı ilim adamları ve talebeler için ilmin kaynağı Endülüs iken Müslümanların bölgede hâkimiyetini yavaş yavaş yitirmesiyle ilmî faaliyet, Doğu'nun merkezleri olan Mısır ve Suriye'ye kaymıştır. Son Müslüman Endülüs toprağı Gırnata'nın düşüşüyle (897/1492) bu durum daha da netleşmiştir. Endülüs, Hristiyan saldırılarına mağlup olurken,

İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2019), 36/287-288. Haccın ilmî fonksiyonu için ayrıca bk. Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, 34-35.

²⁸ Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, 81.

²⁹ Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, 52.

³⁰ Birkaç örnek için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/598-599, 2/381; Sehâvî, *Dav'*, 1/35, 1/313.

³¹ Yiğit, "Memlûkler", 29/90-91; Ayaz, *Memlûkler*, 34-35; Yiğit, *Memlûkler*, 42-44, 159-161.

³² Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, 21-23; Eymen Fuâd Seyyid, "Kahire, Kuruluş ve Osmanlı Öncesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/174.

³³ Kara, "Memlûk Eğitim Sistemi", 204.

³⁴ Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, 58.

Memlûkler Moğolları geri püskürtmüş; böylece Memlûk toprakları, özellikle de hac yolculuğu için buralarda bulunan Afrikalı âlimler için birikimini artıracak merkezler halini almıştır.³⁵ Bu etki, Osmanlı Devleti ilmî müesseselerinde de görülmektedir. İstanbul'un fethine kadar Memlûkler'in Osmanlı'dan daha güçlü konumda oluşu, Halife'nin de Memlûk topraklarında bulunması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin Memlûkler'i üst otorite kabul etmesi gibi durumlar, çeşitli sahalarda onları Osmanlı Devleti için model konumuna taşımıştır. Memlûkler'in İslâm âleminin en meşhur âlimlerini barındırdığı göz önünde bulundurulduğunda bu durum daha da netleşecektir. Nitekim Osmanlı'nın ilk müderrislerinin birçoğunun tahsil için Mısır'a geldiği bilinmektedir.³⁶ Buna örnek olarak zikredilebilecek bir isim, meşhur Osmanlı âlimi Molla Fenârî'dir (öl. 834/1431). Gençliğinde Mısır'da şer'î ilimler sahasında tahsil gördüğü, daha sonra da çeşitli ilmî vesilelerle Kahire'ye gelerek âlimlerle ve ileri gelenlerle çeşitli meclislerde müzakerelerde bulunduğu bilinmektedir.³⁷ Burada Molla Fenârî'nin torunu Hasan Çelebi'den (öl. 891/1486) bahsetmek de yerinde olacaktır. Hasan Çelebi, Bursa'da tanınmış âlimlerden ders okumasının ardından Edirne, İznik gibi merkezlerde müderrislik yapmıştır. Sonrasında tahsil amacıyla Kahire'ye gitmiş, İbn Hacer'in (öl. 852/1449) bir talebesinden okuyarak icazet almıştır. Bu yönüyle Osmanlı medreselerini İbn Hacer silsilesine bağlayan halka olarak tavsif edilmektedir. Mısır'ın ilmî ortamlarında beklediği ilgiyi göremeyen Hasan Çelebi, İstanbul'a dönerek Fatih Sultan Mehmed'in takdirini kazanmış ve Sahn-ı Semân Medreseleri'nden birine müderris olarak tayin edilmiştir.³⁸ Hadis, tefsir, Arap dili ve edebiyatı âlimi Abdürrahim Abbâsî (öl. 963/1556) ise tahsilini Kahire ve Dimaşk'ta tamamlamış, Kur'ân hıfzı yanında birçok temel eseri ezberleyerek hocalarına arz etmiştir. Dimaşk'ta müderrislik ve sır kâtipliği gibi vazifelerle Memlûkler'e hizmet etmiştir. II. Bayezid'in (öl. 918/1512) İstanbul'da inşa ettirdiği medresede hadis müderrisliği teklifini reddetmiş, Yavuz Sultan Selim'in (öl. 926/1520) Mısır'a hâkim

³⁵ Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, 34-35.

³⁶ Ayaz, *Memlûkler*, 11-12; Yiğit, *Memlûkler*, 254-255.

³⁷ İbn Hacer el-Askânî, *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, thk. Hasan Habeşî (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'-ş-Şuûni'l-İslâmiyye Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmiyye, 2011), 3/464-465; Celâlüddîn Abdurrahman Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Dâru'l-Fikr, 1979), 1/97-98; İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/245.

³⁸ Cemil Akpınar, "Hasan Çelebi, Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/313-315.

olması sonrası ise İstanbul'a yerleşerek Osmanlı'ya hizmet etmiş ve burada vefat etmiştir.³⁹ Memlûk merkezlerinde tahsil görerek Osmanlı'ya hizmet eden bu âlimlerin yanında Memlûk topraklarına yerleşmeyi tercih eden Osmanlı âlimlerinden bahsetmek de mümkündür. Önde gelen Osmanlı Hanefî âlimi Kâfiyeci (öl. 879/1474) Anadolu ve İran'ın çeşitli merkezlerinde tahsil gördükten sonra Kahire'ye yerleşerek çeşitli vazifelerde bulunmuş ve burada vefat etmiştir.⁴⁰

Memlûk-Osmanlı etkileşimini güçlendiren âmillerin başında Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethettiğinde buradaki kutsal emanetler, Abbâsî halifesi ve tacirlerle beraber ulemâyı da İstanbul'a göndermesi zikredilebilir.⁴¹ Böylelikle Osmanlı Memlûk topraklarını almadan evvel başlayan etki zirveye taşınmış; Memlûk ilmî birikimi ve eğitim sistemi tamamıyla Osmanlı'ya intikal etmiştir, denilebilir. Bu aktarım, ilmî sahaya beraber birçok alanda kendini göstermiştir. Bu duruma Mısır'ın fethi sonrası İstanbul'a gönderilen mimar ve sanatkârlar örnek gösterilebilir. Mısır'ın önde gelen mimar ailesi olan Tûlûnîlerden Hasan et-Tûlûnî (öl. 923/1517) Mısır'da çok çeşitli eserlere imza atmış ve mimarbaşı olarak görev yapmıştır. Kendisinden sonra mimarbaşı olan oğlu Şehâbeddin Ahmed et-Tûlûnî ise Osmanlılar Mısır'a hâkim olunca İstanbul'a gönderilen mimar ve sanatkârlar arasında yer almıştır.⁴² Mısır'dan İstanbul'a intikal eden bu uzmanların yeni vazifelerinde ve ortaya koydukları eserlerde Memlûk usulünü devam ettirecekleri tahminden uzak değildir. Hatta bu iki ayrı kültürün senteziyle yepyeni bir Osmanlı kültür-medeniyet modelinin ortaya çıktığı tahmin edilebilir.

Memlûkler'in ikinci ilim merkezi olarak tavsif edilebilecek Dımaşk için de benzer özelliklerden bahsetmek mümkündür. Çivizâde Mehmed Efendi,⁴³ Bostanzâde

³⁹ Halim Öznurhan, "Abbâsî, Abdürrahîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/5-6.

⁴⁰ Hasan Gökbulut, "Kâfiyeci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/154-155.

⁴¹ İsmet Miroğlu, "Yavuz Selim Devri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 10/310; Feridun Emecen, "Devlet-i Âl-i Osman'dan Cihan Devletine", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti -12, Osmanlılar I, Yavuz Sultan Selim* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 12/298; Feridun Emecen, "Selim I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/412.

⁴² Hüsamettin Aksu, "Hasan et-Tûlûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/355-356.

⁴³ Çivizâde Mehmed Efendi'nin Dımaşk'ta Gazzî'den ders aldığına dair bilgi *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* "Gazzî, Bedreddin" maddesinde yer almaktadır. İlgili yerde Çivizâde'nin vefatı zikredilmemiştir. Çivizâde Mehmed Efendi isminin ise hem baba hem de oğulun ismi oluşu,

Mehmed Efendi (öl. 1006/1598), Muîdzâde el-Amâsî (öl. ?) ve Fevzi Efendi (öl. ?) gibi ünlü Osmanlı âlimlerinin Şam'a gelerek Gazzî'nin (öl. 984/1577) derslerine iştirak ettiği bilinmektedir. Gazzî, 936/1530 yılında saraydan birtakım isteklerde bulunmak üzere İstanbul'a gitmiş, çok sayıda devlet adamı ve âlimle müzakerelerde bulunmuştur.⁴⁴ Memlûk-Osmanlı etkisinde temsil gücü yüksek bir diğer isim Dımaşklı tarihçi ve edip İbn Arabşah'tır (öl. 854/1450). 802/1400 yılında Timur'un Dımaşk'ı istilasıyla ailesiyle beraber Semerkant'a gönderilenler arasında yer almıştır. Burada Timur'un Semerkant'ta topladığı devrin ileri gelen ulemâsından istifade imkânı bulmuştur. Kıraat ve hadis sahalarında faydalandığı bir hocası, Timur tarafından buraya getirilen İbnü'l-Cezerî olmuştur. Daha sonra Maverâünnehr'e geçerek buradaki hocalardan istifade etmiştir. Harezm, Deşt, Kırım gibi birçok Moğol beldesinde bulunarak Türkçe, Farsça ve Moğolca dillerinde oldukça ileri bir seviyeye gelmiştir. 815/1412 yılında Osmanoğulları topraklarına gelmiş, 10 yıl burada ikamet ederek tercüme ve dil sahasında Sultan I. Mehmed'e (öl. 824/1421) hizmet etmiş, sır kâtipliği ve şehzade hocalığı yapmıştır. Sultanın vefatıyla 825/1422'de memleketi Dımaşk'a dönerek 16 yıl boyunca tahsile devam etmiş ve eserlerinin çoğunu burada kaleme almıştır. 841/1438 yılında Kahire'ye geçerek oraya yerleşmiştir. Burada âlimler ve şairlerle yakın ilişkiler kurmuş ve 854/1450'de Salâhiyye Hankahı'nda vefat etmiştir.⁴⁵ İbn Arabşah, üç ayrı devlet toprağında tahsil ve tedriste bulunması özellikle de Osmanlı'ya hizmetleri noktasında devletlerarası etkileşimin önemli örneklerindendir. Yine Dımaşklı ünlü tarihçi Nuaymî'nin (öl. 927/1521), Yavuz Sultan Selim Suriye'yi alarak Dımaşk'a geldiğinde burada Osmanlı ricaline hadis dersi okuttuğu nakledilmiştir.⁴⁶ Osmanlı medreselerinde okutulan birçok eserin Memlûk

Gazzî'nin talebesinin hangisi olduğu tespitini güçleştirmektedir. Zira iki isim de Gazzî'den ders alabilecekleri bir tarih aralığında yaşamışlar ve beraberce hac yolculuğunda bulunmuşlardır. Mezkûr âlimler hakkında bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Çivizâde Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/347-348; Mehmet İpşirli, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/348-349.

⁴⁴ Fatih Çollak - Cemil Akpınar, "Gazzî, Bedreddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/537.

⁴⁵ Abdülkadir Yuvalı, "İbn Arabşah, Şehâbeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/314-315; Sehâvî, *Dav'*, 2/111-115.

⁴⁶ Cengiz Tomar, "Nuaymî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 22/221.

âlimlerince kaleme alındığı göz önünde bulundurulduğunda⁴⁷ bu etkinin derinliği daha iyi anlaşılacaktır.

Çalışmanın bu kısmında Memlûk-Osmanlı etkileşimini gösteren birkaç örnek ismi zikretmek genel çerçeveyi göstermesi bakımından yeterli görünmektedir. İbnü'l-Cezerî, Molla Gürânî (öl. 893/1488) gibi Memlûk-Osmanlı etkileşiminin kıraat sahasındaki örneklerine çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı şekilde yer verilecektir.

1.1.3. Siyasî Unsurların İlmî Gelişmelere Etkisi

Memlûkler'in eğitim kurumlarını ilmî olarak model haline getiren âmillerin başında devlet idarecilerinin katkısından bahsedilmelidir. Memlûkler Devleti sultanları ve emirleri Kahire ve Dimaşk'ta çok sayıda eğitim kurumu inşa ettirmişler ve buralarda çeşitli gelirleri bulunan vakıflar tahsis etmişlerdir. Hatta bunlarla yetinmeyerek bu mekânlarda görev yapacak müderrisleri bizzat tayin etmişler ve kendileri de medreselerdeki derslere bizzat katılmışlardır.⁴⁸ Sultanların ilme olan bu ilgisinin onları âlimlerin seviyelerini tespit için meclisler akdetmelerine kadar götürdüğü bilinmektedir. Bunun bir örneği Sultan Melikü'l-Müeyyed'dir (öl. 824/1421). O, Muhammed b. Atâullah el-Herevî'nin (öl. 829/1426) hadis sahasındaki durumunu tespit için âlimler huzurunda bir meclis düzenlemiştir. Herevî, burada başarı gösteremeyince Kahire'de tutunamayıp Kudüs'teki vazifesine dönmek durumunda kalmıştır.⁴⁹ Bu örnek, âlimler için kıymetlerinin takdir edildiği merkezlerin başında Kahire'nin geldiğini göstermesi açısından önemlidir.

Burada devlet modeli gereği siyasi otoritenin devamlılığı için ilmin desteklenmesinin bir ihtiyaç olduğundan bahsedilebilir.⁵⁰ Memlûkler'in siyasî sistemine bakıldığında hanedan usulüyle ya da herhangi bir kurala/kritere göre devreden bir yönetim sisteminden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Önde gelen Memlûkler, sultanın idare şeklini beğenmediklerinde güçleri ölçüsünde onu tahttan indirip kendilerinin uygun gördüğü başka bir Memlûk emirini hükümdar tayin

⁴⁷ Yiğit, *Memlûkler*, 256.

⁴⁸ Yiğit, *Memlûkler*, 247.

⁴⁹ Saffet Köse, "Herevî, Muhammed b. Atâullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/226-227.

⁵⁰ Kara, "Memlûk Eğitim Sistemi", 198, 205-206.

edebilmekte idiler. Nitekim *el-Bidâye ve 'n-nihâye*'nin ilgili yüzyılları incelendiğinde bu durum daha net şekilde görülmektedir. Siyasî bakımdan devrin genel durumunu sürekli iktidar mücadelelerinin, idarenin çok sık el değiştirmesinin, emirlerin etkinliklerini kullanarak tahta geçirdiği çocuk yaştaki hükümdarların tahttan indirilmesinin teşkil ettiğini söylemek abartılı olmayacaktır. Örneğin, Memlûkler Devleti'nin ilk periyodunu teşkil eden “Bahrî Memlûkler” döneminde (648-784/1250-1382) yaklaşık yüz kırk yıllık bir zaman diliminde yirmi iki sultan değişmiştir. Bunlardan dokuz tanesinin görev süresi sadece bir yıldır. Bazıları ise birden çok kez sultan olmuştur. Bunların en ilgi çeken örneği, bu devre en parlak dönemini yaşatan Sultan Muhammed b. Kalavun'dur (öl. 741/1341). İbn Kalavun, Memlûk tahtına tam üç kez geçmiş; bunların ilki bir yıl, ikincisi on yıl, üçüncüsü ise otuz iki yıl sürmüştür. Devletin ikinci periyodunu teşkil eden “Burcî Memlûkler” döneminde ise (784-923/1382-1517) yine yaklaşık yüz kırk yıllık bir zaman diliminde on sultan hükmetmiştir.⁵¹ Böyle kısa sürelerle değişen devlet yöneticileriyle beraberlerindeki kadrolar, hatta diğer şehirlere atadıkları idareciler de değişmiştir. Bunun çarpıcı bir örneğini Dimaşk için vermek mümkündür. Eyyûbîler devri sonu Memlûkler devri başında yaşamış olan tefsir âlimi Hıdır b. Abdurrahmân el-Ezdî (öl. 700/1301) hayatı süresince iki devlet, on yedi sultan, altı halife, yirmi dokuz Dimaşk valisine şahitlik etmiştir.⁵² Bu durumdan nasibini alan bir zümre de âlimler olmuştur. Özellikle dönemin önemli müderrislikleri, kadılık kadroları değişen idareyle beraber sürekli bir dönüşüme tabi olmuştur. Bu durumu İbn Kesîr'in eserinde yakından müşahade etmek mümkündür.⁵³

Aynı eserde bu bağlamda dikkat çeken bir başka vakıa görevden uzaklaştırmayla beraber gerçekleşen malların müsaderesi hadisesidir.⁵⁴ Bazı batılı araştırmacıların çalışmalarında bu müsaderelerden kurtulmanın bir yolu olarak ibadet ve eğitim kurumlarının inşa edildiği yönünde değerlendirmeler yer almaktadır. Nitekim *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali* adlı çalışmanın müellifi Jonathan Berkey'in temel iddialarından birini bu durum teşkil etmektedir. Berkey'e göre eğitim

⁵¹ Memlûk sultanları ve dönemleri hakkında bilgi için bk. Ayaz, *Memlûkler*.

⁵² Esat Özcan, *Eyyûbî-Memlûk Döneminde Tefsir (Ezdî Örneği)* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2019), 325-326.

⁵³ Örnekler için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/489-492, 504, 505, 510, 513-514, 525-526.

⁵⁴ Örnekler için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/478, 510, 522, 528; 14/133, 194, 217, 242-243, 256, 257, 288-289, 326, 345, 355-356, 398, 410, 422-423, 433, 434.

kurumları vakfetmenin âmilllerinden biri maddî kaygılardır. Buna göre Memlûk seçkinleri vefatlarının ardından servetlerinin kamulaştırılmaması, ailelerini ve mallarını güvence altına almak gibi gayelerle eğitim kurumları vakfederek maddî varlıklarını buralara bağışlamışlardır. İslâm hukukuna göre aile için vakfedilen mallar dokunulmaz olduğu halde bu muameleden kurtulamayan çok sayıda örneği göz önünde bulunduran askerî seçkinler, mallarını ailelerine vakfetmek yerine eğitim kurumları inşa etmişlerdir. Gelirlerinin giderlerinden fazla olması sağlanan bu kurumların gelir fazlası, vâkıfların ailelerini maddî açıdan güvenceye almasını temin etmiştir.⁵⁵ Söz konusu çalışmaya göre Memlûkler'in mallarını eğitim kurumlarına vakfetmelerinin âmilllerinden bir diğeri siyasîdir. İslâm'ın başlangıcı itibarıyla toplumda en çok değer verilen şeylerin dinî bilgi ve bu bilgidен doğan hukuk olduğundan hareket eden araştırmacıya göre bu kıymetli bilginin intikalini sağlayan kurumları inşa ederek buralara kendi adlarını veren sultanlar ve emirler, böylelikle toplumun en değer verdiği şeyle irtibatlanmış oluyorlardı.⁵⁶ Çalışmada medreselerin inşasındaki bir diğеr âmilin dinî kaygılar olduğu belirtilmiş, fakat mesele bu kurumlardaki faaliyetlere katılmanın, buralardaki türbeleri ziyaretin ya da buralara defnedilmenin kişinin toplumsal statü ve karizmasına vurgu yapan daha ziyade maddî yönüyle öne çıkarılmıştır.⁵⁷ Berkey'in iddialarının benzerini yine Ortaçağ İslâmı'nı çalışmış batılı başka araştırmacılar da görmek mümkündür. Michael Chamberlain devrin siyaset şeklini merkezî bir otoriteyle sabit bir sistem kurmak yerine vakıflar kurarak mülkiyetin korunması, medreselerde istihdam edilen âlimlerin itibarıyla sivil elitlerin gazabından kurtulma, türbeler inşa ederek yatanın karizması üzerinden aynı bağların ve meşruiyetin devam edişі, inşa edilen kurumlardaki çeşitli merasimlere katılıp sivillerin desteğini alarak meşruiyet kazanma gibi âmillер üzerinden izah etmektedir.⁵⁸

Tarih-tabakât türü eserler incelendiğinde bu türden tespitlere yönelik bolca malzeme ihtiva ettikleri görülecektir. Fakat bu olayları sadece gözlenebilen boyutuyla ele almak meseleleri determinist bir bakışla değerlendirmeye sebep olacaktır. İslâm'ın

⁵⁵ Jonathan Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 157-167.

⁵⁶ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 153-157.

⁵⁷ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 167-171.

⁵⁸ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 75-79.

başlangıcı itibarıyla toplumu getirdiği ahlakî seviye, insanların davranışlarının arka planını teşkil eden iman ve çeşitli erdemler bütün olarak değerlendirilerek hesaba katılmadığında ortaya oldukça materyalist bir tablo çıkacağı gözden kaçırılmamalıdır. Memlûkler'in son asrında hadis ilmi faaliyetlerini konu edinen bir çalışma kaleme alan Halit Özkan, İbn Haldun'dan (öl. 808/1406) alıntıyla müsadereden kurtulmak için inşa edilen kurumların ilmî sahada meydana getirdiği büyük gelişime işaret etmektedir. Buna göre vâkıflar buraların gelirlerinin bir kısmını ve çok çeşitli vazifelerini kendi ailelerinden kişiler için şart koşmuşlar, böylece buralardaki görevler genişlemiş ve vakıfların sayısı da artmıştır. Bunun sonucunda da ilim ve sanata olan ilgi artmış, bu değerler kıymet kazanmıştır. Bu öyle bir hal almıştır ki, Irak'ta bulunanlar bile tahsil için bu topraklara gelir olmuşlardır.⁵⁹

8./14. ve 9./15. asırlar söz konusu edildiğinde bahsedilmesi gereken bir diğer husus bu yüzyıllarda gerçekleşen büyük veba salgınıdır. Ülkeler arası ticaret yollarının etkisiyle Memlûk coğrafyası da dâhil dünyanın çok büyük bir kısmını etkisi altına alan salgın binlerce can almıştır. İbn Kesîr tarihi incelendiğinde 749/1348 yılında sadece Memlûk devleti topraklarında vefat eden binlerce insandan bahsedilmektedir.⁶⁰ Bu salgın çok uzun yıllar etkisini sürdürmüş, salgınla beraber baş gösteren kıtlık, pahalılaşma gibi etkenlerle şehirlerin nüfusunu etkileyecek düzeye gelmiştir. 819/1416 ve 841/1437 yıllarında sadece Kahire'de günlük vefat eden insan sayısının 300 olduğu,⁶¹ 848/1444 yılında ise yine Kahire'de günlük 1000 kişinin defnedildiği kaydedilmiştir.⁶² Bu salgından toplumsal hayatın her alanı etkilendiği gibi ilmî saha da oldukça yüksek düzeyde etkilenmiştir. Çok sayıda âlim ve talebenin vefatına sebep olan bu salgının, eğitim kurumlarının işleyiş ve programını büyük ölçüde etkilediği de tahmin edilebilir.

1.2. İlmî Çerçeve

Tarih boyunca çeşitli sahalarda gerçekleşen her faaliyet, durum, olay ve olgunun, devrinin ürünü olduğunda şüphe yoktur. Kıraat ilmi söz konusu olduğunda

⁵⁹ Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 27. Bilginin ana kaynağı için ayrıca bk. İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: Yeni Şafak, 2004), 2/607-608.

⁶⁰ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/348-354.

⁶¹ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 4/72.

⁶² İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 4/224.

da bu sahayı diğerk ilimler ve devrin genel ilmî ortamı hakkında genel bir kanaat olmaksızın değerdendirebilmek mümkün görünmemektedir. Bu sebeple çalışmanın bu kısmında devrin genel ilmî ortamı, kendine has bazı yönleriyle irdelenecektir.

Burada ilk değinilmesi gereken husus, bazı araştırmacıların ifade ettiğı gibi İslâm kültüründe evrenselliğın öncelenmesi ve bunun âlimleri ve coğrafyaları birbirine sıkı sıkıya bağlayacak şekilde işletilmesidir. Batılı araştırmacı Ross Dunn, bu durumu İbn Battûta devri İslâm dünyası özelinde değerdendirmektedir. Ona göre Kahire medreselerinde okutulan program seyyaha yabancı gelmeyecektir; çünkü Kahire'deki eğitim sistemiyle Kuzey Afrika eğitim modeli arasında bölgelerde yaygın olan fikhî mezhep dışında fark bulunmamaktadır.⁶³ Bu durum, İslâm'ın ilk dönemi itibarıyla Kur'ân'ın ve hadislerin zaptedilmesi; âlimlerin büyük gayretiyle tedvin ve tasnifin İslâm'ın ilk yüzyıllarında tamamlanmasıyla mümkün olmuştur. İlimlerin ana kaynakları oluştuktan sonra İslâm âleminin neresine gidilirse gidilsin ilim tahsili, bunların farklı açılardan değerdendirilmesi şeklinde yürütölmüştür. Bu birlikteliğı sağlayan ana unsur, İslâm'ın ilk devirleri itibarıyla gerçekleşen rihlelerdir. Başlangıçta bir sözün Hz. Peygambere (s.a.v.) aidiyetini tespit için yapılan rihleler, zamanla İslâmî ilimlerin intikalinde gelenek haline gelmiştir. İlk dönemde tedvin ve tasnifin tamamlanması için gerçekleştirilen yolculuklar, daha sonra beldelerde ilgili sahayı/eseri okutmakla meşhur olan hocadan/otoriteden alma, eseri okuduğına dair müellife kadar uzanan isnadla icazet alma gibi usullerin benimsenmesiyle öneminden hiçbir şey kaybetmeden yüzyıllarca devam etmiştir. Rihle olgusunun ilgili yüzyıllarda gerçekleşen olaylara/oluşan yeni şartlara göre farklı boyutlar kazanarak süregeldiğı tahminden uzak değildir. Bunun Memlükler dönemine has yönlerinden bahsedilecek olursa Moğol ve Haçlı saldırılarıyla bu coğrafyanın merkez haline gelmesi, hac ve ticaret yolları üzerinde bulunmasının etkisi gibi durumlardan bahsedilebilir. Bunlara tarihî çerçeve kısmında değinildiğı için burada tekrara gerek görölmemiştir. Sonuç olarak denebilir ki rihleler, oturmuş bir gelenek olarak İslâm'ın başlangıcından beri âlimleri ve coğrafyaları birbirine bağlamış; İslâm beldelerinin hangisine gidilirse gidilsin sistemsel bir farkla karşılaşılmadan, uyum sağlamak/farklılıkları öğrenmek gibi külfetlere katlanmadan ilim öğrenmek ve öğretmek mümkün olmuştur. Rihleler,

⁶³ Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, 58-59.

bölgeler arasında az da olsa usul farklılıkları bulunmasına rağmen İslâm tarihi boyunca sistemsel birlikteliği temin etmiştir.

Bu genel girişin ardından çalışmanın bu kısmında âlimler, kurumlar, kadrolar, rihleler vs. döneme özgü yönleriyle başlıklar halinde ele alınarak dönemin genel ilmî havasına etkileri tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.2.1. Âlimler

İslâm'ın başlangıcı itibarıyla ilmin öğrenilmesi ve öğretilmesine büyük önem verilmiştir. Çeşitli hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu konudaki teşvikleri yer almaktadır. Bu tavsiyelerin mahiyetleri itibarıyla tüm müminlere yapıldığı görülmektedir. Bu da İslâm'ın ilk devresinden beri her Müslümanın kendi ihtiyacı ölçüsünce ilim öğrenme gayreti içinde olmasını gerekli kılmıştır. Çeşitli tabakât-tarih kitapları incelendiğinde ilim tedris ve tahsilinin belli bir zümreye hasredilmemiş olduğu görülmektedir. Memlûkler dönemi söz konusu edildiğinde bu durum aynıyla müşahade edilmektedir. Devlet başkanından ailesinde bulunan hanımlara kadar, Memlûk sistemi içinde yetişen askerlerden ticaret erbabına kadar çok çeşitli zümrelerin ilmî sahayla bir şekilde irtibatlı olduğu görülmektedir. Dönemin âlimlerinin biyografilerine bakıldığında geçimini temin için bir zanaatla ya da farklı bir meslekle uğraşan çeşitli örneklerle karşılaşmaktadır.⁶⁴ Bu durumun kıraat sahasıyla da bağlantılı önemli bir örneği devrinin önde gelen kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî'dir. Onun çeşitli idarî vazifeleri sebebiyle sürekli Dımaşk-Kahire arasında gidip geldiği, Dımaşk'ta mal varlığını yönettiği Kutlubeg'le malî sorunlar sebebiyle arası açılıp mahkemece haksız olduğuna hükmedilince Osmanlı topraklarına geçtiği bilinmektedir.⁶⁵ Bu olguyu Hristiyan Batı ile karşılaştıran araştırmacı Berkey, Hristiyanlıkta entelektüel faaliyetlerle ticaretin birbirinden ayrılmış olduğunu; bunun İslâm'da olmayışının ise ilmin toplumun tüm üyelerince elde edilip yayılmasına yol açtığını dile getirmiştir.⁶⁶ Berkey'in çalışmasının temel iddialarından biri, bu dönemin

⁶⁴ Konuyla ilgili dikkat çekici örneklerden biri, ünlü kıraat âlimi Ebû Şâme el-Makdisî'dir (öl. 665/1267). Kendisi, ailesinin nafakasını temin etmek üzere ziraatla uğraşmış ve bu sebeple kınanması üzerine bir de kaside kaleme almıştır. Bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "Ebû Şâme el-Makdisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/233.

⁶⁵ Bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/552.

⁶⁶ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 115-116.

eğitim anlayışının kurumsal olmak yerine kişisel ve şifahî oluşunun halktan herkesin ilim dünyasında yer almasını sağlaması ve bunun olağanüstü bir çeşitliliğe sebep olduğu şeklinde ifade edilebilir. Bu dönemde eğitim kurumlarının sayısı artmış olmakla beraber tedris kurumlarla sınırlı kalmamış, hocanın ilmî aktarımında bulunmak istediği her mekân ve zaman eğitim vaktine dönüşmüş; söz konusu hal isteyen herkesin ilme ulaşmasını sağlamıştır.⁶⁷ Bu husus kurumlar kısmında detaylı ele alınacağı için burada konuyla irtibatı nispetinde yer almıştır.

Devrin âlimleri için zikredilebilecek ikinci bir vasıf, tek bir branşta uzmanlaşmaları yerine İslâmî ilimlerin birçok sahasında ihtisasa sahip olmalarıdır. Tabakât türü eserler incelendiğinde birçok âlimin çeşitli sahalardaki eserleri okutmakta mahir olduğu müşahade edilmektedir. Bu durum, büyük ölçüde İslâmî ilimlerin birbiriyle sıkı irtibatından kaynaklanmaktadır. Söz gelimi, dinî ilimlere vâkîf olmak için asgarî bilinmesi gereken ilim Arap dili ve edebiyatıdır. Fıkî sahada uzman olabilmek, hükümlerin kendilerinden istinbat edildiği ayetlerin ve hadis rivayetlerinin bilinmesini gerekli kılmaktadır. Tarihî çerçeve kısmında da değinildiği gibi, coğrafyada her mezhepten insanın yaşaması fıkî sahada çok yönlülüğe olan ihtiyacı da artırmıştır. Bu durum âlimleri çok sayıda branşta derinleşmeye götürmüş ve bu devrin genel karakteri halini almıştır. Kıraat sahasının zirve ismi İbnü'l-Cezerî burada örnek olarak zikredilebilir. Kendisi gittiği yerlerde kıraat okutmakla meşhur olması yanında kıraat kadar hadis rivayetiyle de meşgul olmuştur. Sehâvî'nin *ed-Dav'ü'l-lâmi* adlı eserinde İbnü'l-Cezerî'ye talebelik etmiş kişilerin biyografilerine bakıldığında birçoğunun kendisinden hadis sahasında istifade etmiş olduğu görülecektir.⁶⁸

Çeşitli çalışmalarda Memlûkler döneminde ulemânın sosyal mevkiine, aristokrasiyle halk arasında aracı konumda olmaları şeklinde işaret edilmektedir. Buna göre ulemâ, sosyal hayatın devamlılığının sağlanması için Memlûkler'le işbirliği yaparak emirlik, kâtiplik, müderrislik, çarşı-pazar denetleyiciliği, kadılık, tekke şeyhliği gibi çok çeşitli vazifeleri üstlenmiş ve sosyal hayatın işleyişine büyük katkı sunmuştur. Memlûkler, ulemânın halk nezdindeki saygın konumlarından istifade ederek devlet düzeninin sorunsuzca yürümesini temin etmişlerdir. Bu yönüyle

⁶⁷ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 249-250.

⁶⁸ Örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav'*, 1/177-178; 2/28, 74, 251; 5/34, 38.

ulemânın halk nezdinde olduğu gibi idareciler nezdinde de çok saygın bir konuma sahip olduğu bilinmektedir.⁶⁹ Bazı çalışmalarda ise ulemânın bu konumunu biraz daha uç noktalara taşıyan yaklaşımlar mevcuttur. Bunlardan biri Michael Chamberlain'ın ortaçağda sultan-ümerâ-ulemâ ilişkisini Dimaşk özelinde ele alan çalışmasıdır. Çalışmada fitne ve kaosu hâkim olduğu ortamı merkezî bir otorite ve buna entegre kurumlarla idare etmek yerine; şehrin siyasî ve sosyal pratiklerinin ilim/âlimler zümresi aracılığıyla idare edildiği bir tablo sunulmaktadır. Çalışmada siyasî ve sosyal düzene uyum sağlayıp elitler arasındaki çekişmeleri güzel yöneterek devamlılığını sağlayan bir siyaset tarzının mevcudiyeti dillendirilmektedir. Buna göre hem idareciler hem de elit aileler çeşitli ibadethaneler ve eğitim kurumları inşa ederek, âlimlerle sıkı irtibat halinde olarak sosyal hâkimiyetlerini ve devamlılıklarını sağlamışlardır.⁷⁰ Yukarıda benzer yaklaşımlarda değerlendirildiği gibi bu türlü faaliyetleri maddî boyutlarıyla ele alıp dinî kaygıları, uhrevî boyutu ve ahlakî erdemleri göz ardı etmek pek de isabetli görünmemektedir.

Dönemde ilme ve âlimlere verilen değeri, tarih-tabakât türü eserlerde müşahade etmek mümkündür. Sehâvî'nin adı geçen eserine bakıldığında çok büyük bir kısmını âlim biyografilerinin teşkil ettiği görülecektir. Dönemin tarih kitaplarında devlet adamı, tüccar vs. biyografilerinde de ilmî bir yön varsa muhakkak temas edildiği ve bu kişilerin ilimle meşgul olmasalar dahi bir şekilde ilmî çevreyle bağlantılı oldukları dikkat çekmektedir. Bu bağ en kötü ihtimalle finanse etmek, âlimleri ağırlamak vs. şeklinde kendini göstermekte ve ilimle bir şekilde meşguliyet insanlara saygın bir konum kazandırmaktadır.⁷¹ Âlimlerin toplumdaki konumuna bakıldığında hem idareciler hem de halk nezdinde etkileyici ve yönlendirici konumda oldukları gözlenmektedir. Hatta idarecilerin birçok icraatlarını âlimlerden aldıkları fetvalarla gerçekleştirebildikleri, bazılarını ise cevazına fetva alamadıkları için gerçekleştiremedikleri görülmektedir.⁷² Burada bahsedilebilecek bir başka yön çeşitli

⁶⁹ Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, 55-56; Ayaz, *Memlükler*, 116.

⁷⁰ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 60-72.

⁷¹ İlimle meşgul olanlara yapılan ikramların örnekleri için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/68, 119, 203, 225, 288, 441-442.

⁷² Örnekler için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/98-99, 270, 415, 435-436; 14/362-363, 416, 425, 467-468.

Çalışmalarda değinildiği üzere ulemânın hastane ve hayır kurumları yapılmasını sağlayarak şehirlerin imarına olan katkılarıdır.⁷³

Âlimler sosyal hayatta sadece ders ve fetva vermek gibi ilmî sahayla sınırlı kalmamışlar devletin gerçekleştirdiği fetihlere dahi katılmışlar ve halkı cihad için yüreklendirmişlerdir. Buna en güzel örneklıği teşkil eden isim, ünlü fakih İbn Teymiyye'dir (öl. 728/1328). İbn Teymiyye hem halkı fetihlere teşvik etmiş,⁷⁴ hem kendisi bizzat katılmış,⁷⁵ hem de savaş esnasında çeşitli fikhî konularda askerleri bilgilendirmiş ve onları yönlendirmiştir. Örneğin, Ramazan ayında savaş esnasında güçten düşmemek adına oruç tutmamayı teşvik için yer içer vaziyette asker arasında dolaşmış, sözlü fetvaları yanında fiilî olarak da onlara örnek olmuştur.⁷⁶ Ayrıca cihada teşvik vb. konularda sadece halka değil, idarecilere de yön vermiştir.⁷⁷ Böylece sadece ilmî sahada değil, sosyal hayatın içinde son derece aktif kimliğiyle devrin âlim profilinin güzel bir örneğini temsil etmiştir.

Batılı araştırmacıların döneme dair tasvirlerinde ilmî sahada "hoca merkezli" bir tabloya genişçe yer verildiği görölmektedir. Buna göre bir ilim dalında tahsil söz konusu olduğuunda talebenin bir eseri kendi kendine okuyarak bilgi edinmesi benimsenen/tercih edilen bir yöntem olmamıştır. Bunun yerine eseri bizzat hocanın ağzından işitmek, kendisinin hocanın huzurunda okuması ya da başka talebeler hocaya okurken orada bulunup işitmek gibi yöntemler tercih edilmiştir. Bu da kitap merkezli olmayan şifahî aktarım geleneğinin yerleşmesini temin etmiştir.⁷⁸ Çalışmalarda bu hoca merkezli anlayışın sonuçlarına da değinilmiştir. Buna göre nesiller arasında aktarılan sadece bilgi olmamış, aynı zamanda otorite ve ortak kimlik de aktarılmıştır.⁷⁹ Bu hal, eğitimin ardından hoca-talebe münasebetinin uzun süre devam etmesini temin etmiş,⁸⁰ sohbet, sadakat, hocayı taklit gibi unsurlarla âlimlerin sosyal konumları nesilden nesile aktarılmıştır.⁸¹

⁷³ Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, 57-58.

⁷⁴ Bir örneği için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/71-72.

⁷⁵ Bir örneği için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/88.

⁷⁶ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/74-75.

⁷⁷ Örnekleri için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/59-60, 113-114, 123.

⁷⁸ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 36.

⁷⁹ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 32, 36.

⁸⁰ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 57.

⁸¹ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 190-192.

Tabakât türü eserlerde dersin tahsil biçimini ifade eden ibarelere bakıldığında bu durum daha net anlaşılabilecektir. Bilindiği üzere okumanın قَرَأَ, işitmenin سَمِعَ, hocanın huzurunda okunurken işitmenin سَمِعَ عَلَى, bir kıraati hoca huzurunda okumanın تَلَى ile ifade edilmesi, hoca merkezliliğin somut örneklerindendir. Ayrıca tabakâtlarda, bir talebenin her bir tahsil süreci için ayrı ayrı ilgili metotların zikredilmesi, o dönemde dersin alınış biçimine ve bunun titizlikle ifade edilmesine verilen önemi göstermektedir.

Burada hoca merkezli geleneğin bir sonucu olarak ilim meclislerine getirilen çocuk yaştaki talebelerden bahsetmek yerinde olacaktır. Memlûk ilmî çevrelerinde özellikle 8./14. ve 9./15. yüzyıllarda âlî isnada sahip ya da alanında otorite kabul edilen bir hocadan ders almak son derece önemli görülmüştür. Bu sebeple âlimler ya da ilim meclislerine devam eden âyân, çocuk yaşıta bulunan aile üyelerini beraberlerinde ders halkalarına getirerek sema meclislerine kaydettirmişlerdir. Tabakât türü eserlere bakıldığında çocuk yaşıta ilmî meclislere devam etmenin حَضَرَ fiiliyle ifade edildiği görülecektir.⁸² Bu çocuk yaştaki talebeler arasında özellikle kız çocuklarının varlığı dikkat çekicidir.⁸³ Ailelerinin, büyüdüklerinde bu meclislere devam edemeyecekleri tahminiyle meşhur hocalara talebelik vasfını onlara küçük yaşıta kazandırma gayesinde oldukları öne sürülebilir.⁸⁴ Hoca merkezliliğin bir diğer sonucunun aynı yüzyıllarda yaygın şekilde görülen genel icazet verme geleneği olduğu söylenebilir. İbnü'l-Cezerî ve Süyûtî'nin (öl. 911/1505) ders aldıkları hocaları konu ettikleri mu'cem türü eserlerinde bu yüzyıllarda uzak ya da yakın isteyen ilim ehline icazet vermenin yaygınlık kazanmış bir uygulama olduğu gözlenmektedir. Bu durumu Süyûtî'nin eserinde yer alan biyografilerde bazıları sayfalar süren icazet alınmış hoca listeleri net şekilde göstermektedir.⁸⁵ Genel icazet uygulamasından hareketle, dönemin alanında

⁸² Örnekleri için bk. Şehâvî, *Dav'*, 2/37, 87; 3/206-207; 4/140; Celâlüddîn Abdurrahman es-Süyûtî, *el-Müncem fi'l-mu'cem*, thk. İbrahim Bâcis Abdülmecîd (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995), 57, 58, 63.

⁸³ Çocuk yaşıta sema meclislerinde bulunarak yetişen hadis sahası hanım hocalarından örnekler için bk. Nagihan Emiroğlu, "Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu'l-Muzafferî Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 37 (2017), 33-70.

⁸⁴ Çocuk yaşıta ilim meclislerine gelme; çocukken hatta doğmadan icazet alma uygulamalarının ilk dönemler itibarıyla uygulandığının hadis sahası özelinde bir değerlendirmesi için bk. Selim Demirci, "Usûl, İmkân ve İhtiyaç Açısından Çocuk Yaştaki Râvilerin Hadis Semâi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (Güz 2018), 349-377.

⁸⁵ Süyûtî, *el-Müncem*, 50, 52-53, 57, 58-59, 60-62, 84-85.

otorite sayılan âlimi ile bizzat hoca-talebe ilişkisi kurulamasa da bir şekilde kurulacak irtibatın dahi önemsendiği söylenebilir. Süyûtî'nin eserinde dikkat çeken bir diğer husus, ilmî sahada kendisinden bahsedilen hanım hoca sayısının daha önceki dönemi ele alan tabakât türü eserlere oranla fazla oluşudur. Bu duruma kıraat sahasında pek rastlanmаса da özellikle hadis rivayeti sahasında çokça tesadüf edilmektedir.⁸⁶

Döneme dair çalışmalarda üzerinde durulan bir diğer husus âlimlerin ilmî durumlarının bir nevi derecelendirme/tabakalandırma usulüyle kademeli bir şekilde ifade edilmiş olduğudur. Bu değerlendirmeye göre, ilmî seviyede zirveyi ifade eden tabirler “riyaset ve imamet” olmuş “râese, fâka ve sâde” fiilleriyle ifade edilmiştir. Bunun bir alt kademesi “tekaddeme” fiiliyle, bir altı “müşareket” ile ve en altı da “zevk” tabiriyle ifadelendirilmiştir. İlmî sahada şan, şöhrat ve itibar ifade eden tabirlerin ise “şöhre, zikr, sem’a, süm’a, sît” olduğu söylenmiştir.⁸⁷ Ayrıca çalışmalarda bu durumun dönemin genel bakışının bir yansıması olduğu üzerinde durulmuştur. İlmî meclislerde protokol kuralları, âlimlerin bir mecliste sosyal statüsüne göre nerede durup nerede oturacağının tayin edilmiş hususlar oluşuna da bu minvalde dikkat çekilmiştir.⁸⁸

Âlimlerin tahsil ve tedris anlayışına bakıldığında, bunun ezberlemeye dayandığı söylenebilir. Bunun zamanla bir gelenek halini aldığı ve talebelerin tahsil hayatlarının başlangıcında Kur’ân’ı ve çeşitli sahalarda temel manzum eserleri ezberleyerek ilmî sahaya adım attıkları çeşitli araştırmalarda zikredilmiştir.⁸⁹ Tarih-tabakât türü eserlere bakıldığında bu durumu yakından müşahade etmek mümkündür. Tahsil ve tedris hayatından bahsedilen çok sayıda kişinin biyografisinde bahse konu ezberlenen eserleri çeşitli hocalara arz ettiğine dair detaylı ibareler yer almaktadır.⁹⁰ Devrin meşhur müderris ve kadılarında Bedreddin İbn Cemâa (öl. 733/1333) eğitim öğretim metotlarına dair telif ettiği *Tezkiretü’s-sâmi* adlı eserinde bu usule vurgu yapmakta ve her ilimden bir kitabın iyi bir şekilde okunmasını ve bir muhtasar eserin

⁸⁶ Süyûtî, *el-Müncem*, 47, 51, 52, 53, 58, 60, 61, 62 vd.

⁸⁷ Chamberlain, *Ortaçağ’da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 195-196.

⁸⁸ Chamberlain, *Ortaçağ’da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 198-206.

⁸⁹ Dunn, *İbn Battuta’nın Dünyası*, 24; Berkey, *Ortaçağ Kahire’sinde Bilginin İntikali*, 41.

⁹⁰ Örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav’*, 1/40, 188-191, 290-291; 2/116-117; 3/83-84, 86, 146, 168-169; 4/38-39, 47-48, 52, 65.

de ezberlenmesini gerekli gördüğünü belirtmektedir.⁹¹ İlgili dönemde ezberleme ve ihtisar geleneğinin talebenin öğrenme melekelerini gerilettiğini savunan âlimlere rastlamak da mümkündür. Hayatının son yirmi dört yılını Memlûk Kahire'sinde geçiren⁹² meşhur tarihçi İbn Haldun bu kanaattedir. Ona göre öğrenciye tahsil sürecinin henüz başında iken hazır olmadığı şeyleri yüklemek, doğru bir yöntem değildir. Öğrenci için muhtasar eserlerden ilimlerin ana meselelerini çıkararak anlamaya çalışmak, çok yorucu bir süreçtir. Uzun eserlerde yer alan tekrarlar ve geniş açıklamalar ise öğrencilerin mükemmel şekilde ilmî meleke elde etmesini temin edecektir. İbn Haldun, ilimleri ve eserleri kısaltma yoluna giden âlimleri talebenin işini zorlaştırıp ilimde sağlamlaşmalarını sağlayacak melekelerine ket vurmaları gerekçesiyle eleştirmiştir.⁹³ Bu türden görüşlerin var olmasının dönemin tahsil geleneğine bir etkisinin olmadığı, ezberlemenin ulemânın geneli tarafından benimsenen bir metot olduğu söylenebilir. Bunun doğal bir sonucu olarak Kahire ve Dımaşk'ta aklî ilimlerden daha çok naklî ilimlere önem verildiği zikredilebilir. Bu değerlendirme, ilgili devri ele alan çeşitli çalışmalara da yansımıştır.⁹⁴

1.2.2. Kurumlar

Memlûkler dönemi eğitim-öğretim kurumları söz konusu edildiğinde ilk değinilmesi gereken husus, vakıf temelli bir yapıya sahip olmalarıdır. Daha inşa aşamasında başlayan vakıf merkezli süreç, istihdam edilen görevlilerin maaşlarının, talebelerin yeme-içme ve barınma ihtiyaçlarının karşılanmasıyla devam etmiştir. Bu maddî yön yanında ders ve tatil günleri, kalacak talebelerin mezhebine varıncaya kadar sahip olması istenen özellikleri, hatta ders verecek hocaların adları dahi vakıf şartnamelerinde ortaya konmuştur.⁹⁵ Devletin tek elden bu kurumların işleyiş ve

⁹¹ Bedruddin İbn Cemâa, *İslâmî Gelenekte Eğitim Ahlâkı*, çev. Muhammet Şevki Aydın (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015), 175. Bilgi için ayrıca bk. Selim Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum* (Ankara: İLEM, 2020), 43.

⁹² Bilgi için bk. Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/541.

⁹³ İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, 2/782-783.

⁹⁴ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 24; Demirci, *Hadis ve Yorum*, 146.

⁹⁵ Vakıf şartnamelerinde yer alan ve Kahire özelinde Makrizî'nin naklettiği bazı örnekler için bk. Kutbiyye Medresesi: Şâfiî ve Hanefiler ve kurrâ için vakfedilmiştir, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddin Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(ft) zikri'l-hutat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 4/208. Harrûbiyye Medresesi: Sadece hadis müderrisi tayin edilmiştir, Makrizî, *el-Hutatü'l-Makriziyye*, 4/208. Fârkâniyye Medresesi: Hanefî ve Şâfiîler için vakfedilmiştir, Makrizî, *el-Hutatü'l-Makriziyye*, 4/209. Sâhibiyye

ihtiyacını takip eden bir yapıya sahip olmadığı göz önünde bulundurulduğunda vakıfların, kurumların ve buralardaki faaliyetlerin devamlılığını sağlamak noktasında ne derece önemli bir paya sahip olduğu anlaşılabacaktır. Moğol ve Haçlı saldırılarıyla beraber Memlûk topraklarına akın eden hoca ve talebelerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanarak istihdam edilmelerinin merkezî bir kanaldan sağlanabilmesi mümkün görünmemektedir. Bu durumda sultanların, ailelerinin, devlet adamlarının, zenginlerin ve âlimlerin devreye girerek bu kurumları inşa etmeleri ve buraların ilmî faaliyetlerini devam ettirmekte adeta yarış halinde olmalarının, Kahire ve Dımaşk başta olmak üzere Memlûk ilim merkezlerini zirveye taşıdığı söylenebilir.

Kurumların ve sistemlerin değişen toplumsal şartlar sebebiyle nesilden nesile birtakım farklılıklar arz ederek intikali son derece doğal bir durumdur. Bu toplumsal gerçekliğin bir sonucu olarak Memlûkler dönemi vakıf sisteminin de kendine özgü yönleri söz konusudur. Dönemin vakıf sistemine dair yapılmış çalışmalarda vakıfların büyük bir hızla yayılmasında bu dönemde ortaya çıkmış siyasî, iktisadî, kültürel ve toplumsal birtakım âmillerin rolüne değinilmiştir. Bunlardan siyasî yöne farklı açılardan temas edilmiştir. Buna göre, Memlûkler'in bu toprakların yerlileri olmamaları, halk arasında saltanatta hak sahibi olmamaları gerektiği şeklinde bir memnuniyetsizliğe sebep olmuştur. Devlet adamları bu durumun olumsuz etkilerini gidermek için fakirleri yedirmek, su kanalları açmak ve çeşitli eğitim imkânları sunmak gibi bağışlarda bulunarak halk nezdindeki meşruiyetlerini sağlama gayretinde olmuşlardır. Bir diğer problem ise oturmuş bir idarî sistem olmadığı için, sultan ve beraberinde çalışan emirlerin sürekli makamlarını kaybetme ve mallarının müsadere

Medresesi: Mâlikîler için vakfedilmiştir, Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/213. Sâlihiyye Medresesi: Eyyûbîler devrinde inşa edilmiş olup Memlûk Sultanı Bereke Han buraya çok sayıda arazi bağışlamıştır. Vakfiyede dört mezhep fikhını öğretecek hoca tayini, her bir hocaya ikişer muîd ve çok sayıda talebe tahsisi, çok sayıda imam, müezzin ve kayyum tayini şartı mevcuttur, Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/217-218. Zâhiriyye Medresesi: İnşasında ücretsiz işçi çalıştırılmaması ve kimsenin ücretinden kesilmemesi şeklinde şartlar mevcuttur; burada Hanefî fikhı, Şâfiî fikhı, hadis ve kırâat-i seb'a dersleri için dört eyvan tahsis edilmiştir, Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/224-226. Mansûriyye Medresesi: Dört mezhep fikhı, hadis, tıp, tefsir dersleri ve bir de miâd meclisi şartı bulunmaktadır. Ayrıca hocalarının devrinin muteber fukahasından olma şartı mevcuttur. Burada bir imam ve pencerelerde Kur'ân okuyan kurrâ da istihdam edilmiştir, Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/226-230. Hicâziyye Medresesi: Şâfiî ve Mâlikîler için vakfedilmiştir; imam tayin edilmiş ve pencerelerinde durmaksızın Kur'ân okuyacak kurrâ istihdam edilmiştir; mektep kısmında ise Kur'ân öğrenen talebeler için günlük yiyecek ve harçlık, yazlık ve kışlık olmak üzere iki takım kıyafet, bayramlarda özel ikramlar şart koşulmuştur, Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/230-231. Medresede görev yapacak hocaların kimler olacağının vakfiyede şart olarak belirlendiğine dair bir örnek için bk. Ayniyye Medresesi, Muhammed Muhammed Emin, *el-Evkâf ve'l-hayâtü'l-ictimâiyye fî Mısır* (Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabîyye bi'l-Kâhire, 1980), 86.

edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmalarıdır. Vâkıfların, mallarını bağışlayarak vakıf akitlerine kendi çocukları ve sonraki nesillerin buralarda hak sahibi olacağına dair şartlar koydurmaları, bu durumun bir sonucudur.⁹⁶ Memlûkler'in Moğolları mağlup etmesinin bir sonucu olarak siyasî ve bölgesel nüfuzun artmasıyla, dünya ticaretinde doğuyla batı arasında kilit noktada olmalarının iktisadî bazı sonuçları da olmuştur. Buna göre ticaretten ve iktâ sisteminden elde edilen gelirler devlet erkânını zengin etmiş ve bu zenginliğin muhafazası vakıflar yoluyla sağlanmıştır. Malları vakfederek zekât ve vergiden muaf olmak da bir çıkış yolu olarak tercih edilmiştir. Varisi olmayanlar ise vefatları sonrasında mallarına el konulmasın diye (divânü mevârisi'l-haşriyye eliyle) mallarını vakfetme yolunu seçmişlerdir. Sultanların beytû'l-mâl'deki mallardan vakfetme yetkisinin bulunması da vakıfların devlet desteği alarak artmasını temin etmiştir. Bunlarla beraber sultanlar, emirler ve eşraftan hayırseverler arasında hayır kurumları tesis etmek konusunda adeta bir yarışın olduğu ve bunun vakıfların büyük bir hızla artmasını temin ettiği de bilinmektedir. Bu dönemde sultanlar sadece vakıf kurmaya ehemmiyet vermekle kalmamışlar, emirlere çeşitli bağışlarda bulunarak vakıf kurmayı teşvik etmişlerdir.⁹⁷ Vakıflar kurarak hayır kurumları inşa etmede temel etkenin dinî bilinç ve sevap kazanma gayesi olduğuna,⁹⁸ çalışmanın önceki bölümlerinde işaret edildiği için bu kısımda sadece maddî etkenlere değinilmiştir.

Merkezî bir otorite elinde olmak yerine geniş bir kitle tarafından idare edilmeyi gerektiren vakıf sisteminin bu yönünün, eğitim-öğretim kurumlarının işleyişine bir takım etkilerinin olacağı tahmin edilebilir. George Makdisî, vâkıfların geniş takdir yetkisini, kurumların işleyişinin birbirinden bu denli farklı olup standart bir işleyişten söz edilememesine sebebiyet verdiği şeklinde değerlendirmektedir.⁹⁹

Eğitim-öğretim müesseselerinin kuruluşu ve buralardaki faaliyetlerin yürütülmesine dair giriş mahiyetindeki değerlendirmelerin ardından, çalışmanın bu kısmında genel hatlarıyla dinî tedrisat kurumları ele alınacak ve bunların Memlûkler dönemindeki özelliklerine temas edilecektir. Kıraat ilmi tedrisatı da yapılan bu

⁹⁶ Birkaç örnek için bk. Muhammed Emîn, *el-Evkâf*, 73-77.

⁹⁷ Muhammed Emîn, *el-Evkâf*, 69-95. Sultanların vakıflara verdiği ehemmiyete dair çeşitli örnekler için bk. Muhammed Emîn, *el-Evkâf*, 125-130.

⁹⁸ Vakıfların Allah rızasını kazanma düşüncesiyle kuruluşunun vakıfnâmelere yansıyan birkaç örneği için bk. Muhammed Emîn, *el-Evkâf*, 88-90.

⁹⁹ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004), 83.

kurumların genel işleyiş ve fonksiyonları hakkında bilgi sahibi olunması, kıraat sahasıyla ilgili buralarda yürütülen çalışmaların daha doğru değerlendirilmesini temin edecektir.

1.2.2.1. Cami ve Medreseler

İslâm tarihinin ilk devresi itibarıyla eğitim-öğretim faaliyetleri söz konusu edildiğinde akla ilk gelen mekân camiler olmuştur. Zira Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'de inşa ettirdiği Mescid-i Nebevî, diğer birçok fonksiyonuyla beraber eğitim-öğretim merkezi olma vasfını taşır. İslâm'ın fetihlerle geniş coğrafyalara yayılmasıyla İslâm beldelerinde bulunan camilerin sayısı artmıştır. Araştırmaya konu edilen Kahire ve Dımaşk için aynı durumdan bahsedilebilir. Nitekim Amr b. Âs (öl. 43/664), Mısır'ı fethettiğinde ilk iş olarak buraya kendi adıyla anılan bir cami inşa ettirmiştir.¹⁰⁰ Dımaşk'ın fethinde ise burada bulunan Roma mâbedi, Ebû Ubeyde b. Cerrah (öl. 18/639) gözetiminde camiye çevrilmiştir. Emevîler döneminde bu caminin ihtiyacı karşılayamaması sebebiyle mâbedin yerine Emeviyye Camii inşa edilmiştir.¹⁰¹ Memlûkler devrinde bu iki camide yürütülen ilmî faaliyetlere değinmek, eğitim-öğretim hayatında camilerin rolüne ışık tutması bakımından yerinde olacaktır. Eyyûbî ve Memlûk devirlerinin meşhur tarihçilerinden İbn Şeddâd'ın (öl. 684/1285) *el-A'lâku'l-hatîre* adlı eserinde Dımaşk Emeviyye Camii'ne dair gözlemleri bazı değerlendirmelere imkân sağlayacaktır.

Buna göre camide düzenlenen büyük *sub' meclisine* (Kur'ân'dan belirli kısımların camiye gelenlere dağıtılarak okunması suretiyle yürütülen tilavet meclisleri) üç yüz elli dört kişi katılmakta ve bu meclisin vakfından maaş almakta idiler. Eserde bunun dışında yirmi üç tane daha *sub' meclisinden* bahsedilmektedir. Bunlardan Kur'ân öğrenen küçük çocukların *sub' meclisinde* üç yüz yetmiş sekiz çocuk bulunuyordu. Ayrıca eserde camide yer alan ilim halkaları, medreseler¹⁰² ve hadis halkalarının adları tek tek sıralanmaktadır. Camide bulunan yüz yirmi adet Kur'ân okuma ve öğretme halkasına iştirak edenlerin tümü, cami divanına

¹⁰⁰ Semavi Eyice, "Amr b. Âs Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/81.

¹⁰¹ Tâlib Yâzîcî, "Emeviyye Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/108.

¹⁰² Emevî Camii'nde ders yapılan bölümlere medrese adı verildiği ilerleyen paragraflarda zikredilecektir.

kaydedilerek buradan maaş alıyorlardı. Bunlar dışında bir de küçük çocuk ve yetimlerin ikinci sonralarında düzenledikleri *Kevseriye* halkasından bahsedilmiştir. Bu halkada vâkıfın ruhu için üç kez İhlas suresi okuyarak dua eden çocuklara, büyük sub‘ halkasından tahsisat ayrılmıştır.¹⁰³ Amr b. Âs Camii’nde ise zâviye adı verilen tedris mekânlarında fahrî derslerin yürütüldüğü, haftanın iki günü de kadıların burada halkın her türlü davasıyla ilgilendiği nakledilmiştir.¹⁰⁴

Zamanla Kahire ve Dımaşk’ta hem camilerin sayısı artmış hem de eğitim-öğretim faaliyetlerinin sistematik hale gelmesiyle bunlara ek olarak medreseler inşa edilmiştir. Eğitim-öğretim faaliyetlerinde camiden medreselere intikal eden bu süreç araştırmacılar tarafından farklı yönleriyle ele alınmıştır. Burada G. Makdisi’nin yaklaşımı örnek olarak zikredilebilir. Araştırmacıya göre önceleri camilerde gerçekleştirilen tedris faaliyetleri, zamanla ilim talebeleri için iâşe ve ibâte ihtiyacı karşılayabilecek düzeyde mescid-han kompleksi şeklinde bir yapı kazanmış, sonrasında ise sadece tedris faaliyetleri için inşa edilen medrese sistemine geçilmiştir.¹⁰⁵ Yani ilimlerin sistematik hale gelerek derinleşmesinin doğurduğu ihtiyaçlara göre kurumsal bir dönüşüm/genişleme süreci söz konusu olmuştur.

Medreseye geçiş sürecini farklı bir bağlamda ele alan bir diğer araştırmacı da Ahmed Çelebi’dir. Ona göre halkın ilme ilgisinin artması, camilerde bulunan ders halkalarının artmasına sebep olmuştur. Ancak camilerde yapılan derslerde meydana gelen gürültü, ibadetlerin gerektiği şekilde yapılmasına mani olmaya başlamıştır. Bununla beraber ilimlerin gelişmesiyle derslerde münazara, cedel ve münakaşa yöntemleri yoğun şekilde kullanılmaya başlanmış ve bu camilerde bulunması gereken sükûnet ortamını zedelemiştir. Bir diğer yönden, ilimle meşgul olanların aynı zamanda geçimlerini temin etmek zorunda olmaları, bu kimselerin ihtiyaçlarını karşılamak için medreselerin kurulmasını zorunlu hale getirmiştir.¹⁰⁶

¹⁰³ Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd, *el-A ‘lâku’l-hatîre fî zikri ümerâi ‘ş-Şâm ve’l-Cezîre, Târihu medîneti Dımaşk*, thk. Sâmî ed-Dehhân (Dımaşk: el-Ma‘hedü’l-Firânsî li’l-Dîrâsâti’l-‘Arabiyye, 1956), 82-85.

¹⁰⁴ Eyice, “Amr b. Âs Camii”, 3/82. Memlûkler döneminde eğitim merkezleri olan camilere dair örnekler için ayrıca bk. Berkey, *Ortaçağ Kahire’sinde Bilginin İntikali*, 66-72.

¹⁰⁵ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, 2004, 77.

¹⁰⁶ Ahmed Çelebi, *İslâm’da Eğitim Öğretim Târihi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınları, 2013), 81-82.

Zikredilen olumsuz durumlara rağmen camiler, medreseler yanında eğitim kurumu olma konumunu muhafaza etmiştir. Halkın temel dinî bilgileri öğrenme ihtiyacı bile camilerin bu fonksiyonu açısından yeter bir gerekçedir. Buna göre denilebilir ki medreseler sistematik eğitim-öğretimin merkezi, camiler ise serbest ve sivil eğitimin icra merkezidir. Yapılan bazı çalışmalarda günümüzdeki serbest ilmî faaliyetlerle camilerdeki ders halkaları birbirleriyle kıyaslanarak derslerin herkese açık yönüne dikkat çekilmiştir.¹⁰⁷

Mescitten medreseye geçiş sürecini pratik ihtiyaçlar üzerinden değerlendiren bu görüşlerin yanında, batılı araştırmacılar tarafından, İslâm dünyasında medreselerin kuruluşunu farklı yönleriyle ele alan çeşitli teoriler öne sürülmüştür. Eyyûbî ve Zengîler dönemi medreselerini ve buralardaki faaliyetleri ele alan Harun Yılmaz, çalışmasının giriş kısmında medreselere dair bu yaklaşımları bir araya getirmiştir. Çalışmamızın bir tarih tezi olmaması sebebiyle burada yaklaşımların detaylarına yer vermek yerine, ilgili çalışmadan hareketle özet bilgiler sunulacaktır. Bu teorilerden ilki Goldziher'e ait olup, medreselerin Mu'tezile'ye karşı Eş'ariye'yi desteklemek (akılcılığa karşı gelenekçiliği tahkim etmek) için kurulmuş olduğu görüşüdür. Bir diğeri ise Johannes Pedersen'in mescid ile medrese arasında herhangi bir ayrımın olmadığı, medreselerin mescitlerde bulunan özel ders alanlarından ibaret olduğu şeklindeki yaklaşımıdır. George Makdisî ise medreselerin kuruluşunda temel amacın fıkıh eğitimi vermek olduğu, diğer derslerin tamamlayıcı bir nitelik taşıdığı düşüncesini taşımaktadır. Medreselerin kuruluş amaç ve sürecini belli somut sebeplere bağlayan bu genellemeci yaklaşımlara karşı, medreselerin zikredildiği gibi formel/genel-geçer bir yapısının olmadığı öne sürülerek itiraz edilmiştir. Söz konusu yaklaşımlar medreselerin kurumsallıktan uzak ve hoca merkezli yapısına dikkat çekerek, ümerâ-ulemâ ve halk arasındaki ilişkinin sosyal hayatı yönlendirme ve kontrol etmedeki rolüne yoğunlaşmışlardır. Ayrıca bu çalışmalar, İslâm tarihi boyunca kurulan medreseler üzerinden genel bir tablo sunmak yerine belirli tarihî dönemlere yoğunlaşarak, medrese ve eğitim geleneğinin ilgili döneme özgü yönlerine ışık tutmaya çalışmışlardır.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Demirci, *Hadis ve Yorum*, 31-32.

¹⁰⁸ Harun Yılmaz, *Zengî, ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 27-42.

Dönemin medreseleri hakkında bilgi veren eserlere bakıldığında genellikle hangi mezhepler veya mezhep için vakfedildiğinin zikredilmesi¹⁰⁹ veya medreselerin tasnifinin vakfedildikleri fıkıh mezheplerine göre yapılması;¹¹⁰ güncel çalışmalarda tasniflerin yine mezhep merkezli olması,¹¹¹ medreselerin kuruluş gayesinin fıkıh ilmi öğretmek olduğu görüşünü desteklemektedir. Yukarıda zikredilen çeşitli nedenlerle sürekli göç alan ve dört mezhep mensubunun da bulunduğu coğrafyalarda kadı, müftü, şâhit (bugünkü anlamıyla noter) ve müderris ihtiyacı göz önünde bulundurulduğunda bunun şartların doğal bir sonucu olduğu söylenmelidir. Fıkıh dışındaki branşlar için doğrudan halka hizmet/halkla iç içe olma gibi durumlardan bahsedilmesi beklenmez. Halbuki fıkıh ilmi, bu yönüyle toplumun temel ihtiyaçlarını karşılama konumunda bulunduğu için tedrisatı ve sonrasında istihdamı en yaygın branş haline gelmiştir, denebilir.

İslâm tarihinde ilk medresenin ne zaman kurulduğu ile alakalı çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bunların en meşhuru, ilk medresenin 459/1066-67 tarihinde Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk (öl. 485/1092) tarafından Bağdat'ta kurulan Nizâmiye Medresesi olduğudur. Bundan önce yine Nizâmülmülk tarafından Nişabur'da ilk Nizâmiye Medresesi'nin kurulduğu, hatta bundan çok daha önce Horasan ve Maverâünnehr'de hicrî 3.-5. asırlar arasında yaklaşık otuz medresenin var olduğu da söylenmiştir. Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin ilk sayılması ise öncesinde var olan medreselerin çok da uzun ömürlü olmayışına ve bu medresenin teşkilatlı ilk medrese olma özelliğiyle yeni bir gelişim devresini ifade etmesine bağlanmıştır. Nizâmülmülk'ün kendi adıyla kurduğu ve sonrasında birçok merkeze yayılan medreselerin kuruluş amacı ise Fâtımîler ve Büveyhîler'in yaymış olduğu Şîlik faaliyetlerine karşı mücadeledir.¹¹² Nitekim Abbâsîler, Zengîler ve Eyyûbîler de Ehl-i

¹⁰⁹ Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/200-266.

¹¹⁰ Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1/96-500, 2/3-99.

¹¹¹ İsmail Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997), 31; Aygül Düzenli, "Memlükler Döneminde Medreseler", *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 449-450; Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlük Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlükler Döneminde Kahire İlim Kurumları", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 405.

¹¹² Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1991), 220-231; Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", 29-30; Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Târihi*, 83-84.

sünnet akideyi yayma gayesiyle İslâm beldelerindeki medreselerin sayısını büyük bir hızla artırmışlardır.¹¹³

Medreselerin artışında, Eyyûbîler döneminde medrese inşa faaliyetinin devlet erkânı ve sultan aileleri tarafından benimsenmesinin payı büyük olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Memlûkler'in, Eyyûbîler'den devraldıkları topraklarda zaten çok sayıda medrese bulunmakla beraber, çalışmaya konu edilen dönemde çok sayıda yeni medrese de inşa edilmiş ve medreseler daha sistemli hale getirilmiştir.¹¹⁴ Ehl-i sünnet akideyi yayma şeklinde ifade edilen genel amacın yanında Memlûkler devrinde bu kurumların sayılarının bu denli artması çeşitli sebeplerle izah edilmiştir. Beklendiği gibi bunların başında Allah rızasını kazanma düşüncesi gelmektedir. Bu dönemde sultanların eşleri, anneleri, kız kardeşleri, valiler, emirler, memlûk statüsündeki askerler, tabipler hatta sıradan vatandaşlar dahi imkânı nispetinde medrese inşa ettirme gayretinde olmuştur. Bunda, bu kurumlara bitişik olarak inşa edilen kubbelere/türbelere defnedilerek vefatından sonra dahi bu kurumlardaki hayırlı faaliyetlerin sevabına nail olma düşüncesinin payı büyüktür. Zikredilen bir diğer âmil, daha önce değinildiği gibi hayır sahiplerinin mallarını gelecek nesillere nakletmek üzere müsadere eden koruma düşüncesidir.¹¹⁵ Medreselerin kuruluş ve yayılmasının ilmi yaymak ve ehl-i sünnet akideyi yerleştirmek gibi hedefleri olmakla beraber ana etkenin ilmî olmaktan ziyade siyasî içerikli olduğuna dikkat çeken görüşler de mevcuttur. Bu durumu 6./12.-7./13. asır Dımaşk medreseleri özelinde ele alan araştırmacı Harun Yılmaz, bu hususa ümerânın, ulemânın sosyal ve dinî gücünden istifade ederek toplumsal düzeni sağlamayı hedeflediğini söyleyerek işaret etmektedir.¹¹⁶

İslâm tarihinde medreseler, genel olarak çok fonksiyonlu bir yapıya sahip olmuştur. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin buralarda yürütülmesi yanında dinî, kazaî, siyasî, ictimai ve askerî birçok faaliyet medreselerde gerçekleştirilmiştir. Örneğin

¹¹³ Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, 232-235; Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", 30; Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, 84.

¹¹⁴ Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", 30-31; Leylâ Süleym Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim fi medîneti'l-Kâhire fi 'ahdi'l-Memâlikî'l-Bahriyye*, ts., 63-68. Bu kitabın pdf bağlantısına Noor Book adlı kütüphane veri tabanından ulaşılmış olup ilgili metinde yer ve tarih bilgisine rastlanmamıştır. Eserin yeni baskısı yapılmadığı için böyle bir yöntemin takip edildiği tahmin edilmektedir.

¹¹⁵ Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 68-69.

¹¹⁶ Yılmaz, *Ulema ve Medrese*, 18-19, 237-248, 259-290.

medreseler namaz, vaaz ve irşad faaliyetlerinin gerçekleştiği mekânlar olmuştur. Medreseler yeri geldiğinde mahkeme salonu olmuş, yeri geldiğinde hapis cezalarının icra edildiği mekânlar haline gelmiştir. Yine medreselerde savaş ve barış kararlarının alındığı meclisler akdedilmiştir. Sultanların misafirleri medreselerde ağırlanmış, vefat sonrası merasimler gibi birçok tören buralarda icra edilmiştir. Düşmana karşı teşvik edici/yürekendirici konuşmalar medreselerde gerçekleştirilmiş, ayrıca kurrâ ve âlimlerin hatim merasimleri düzenledikleri mekânların başında yine buralar gelmiştir.¹¹⁷ Bu durum, Memlûk Medreseleri'nin mimarî yönüne de yansımıştır. Dönemin medreseleri genellikle medrese-küllîye tarzında inşa edilmiş; bünyesinde cami, türbe, dershane, hizmet odası gibi bölümleri barındırmıştır.¹¹⁸

Bu yapılar, sadece eğitim-öğretim ve ibadete yönelik kurumları kapsamakla kalmamış, hastaneler dahi bu teşekküllerde yer almıştır. Bu durumun temsil gücü yüksek bir örneği Mansûriyye Hastanesi'dir. Burada hastane ile beraber bir medrese, bir de çeşitli derslerin yapıldığı bir kubbe yer almaktadır. Makrizî'nin (öl. 845/1442) naklettiğine göre buranın kubbe kısmında gece gündüz durmaksızın Kur'ân okuyan elli kurrâ istihdam edilmiş, tefsir ve hadis dersleri için müderrisler, muîdler (dersin ardından öğrencilere tekrarlar yaptıran yardımcı hoca) ve bir de imam görevlendirilmiştir. Medrese kısmında ise bir Kur'ân musadderi (en yüksek kademedede olmamakla beraber, Kur'ân tedrisiyle vazifeli hoca), dört mezhep fikhını öğretmek için hocalar ve bir de imam görevlendirilmiş; ayrıca yetimler için bir mektep açılmıştır.¹¹⁹ Burayı vakfeden Memlûk sultanları ve ailelerinden bazı kişilerin burada bulunan türbe kısmına defnedildiği değerlendirildiğinde Mansûriyye'nin hastane, medrese, cami ve türbe yapılarını barındıran büyük bir küllîye görünümü arz ettiği söylenebilir.¹²⁰

¹¹⁷ Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 72-76. Medreselerin hapishane, adliye ve toplantı salonu olarak kullanıldığı bilgisi için ayrıca bk. Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 81, 121. Hapishane olarak kullanılan bir medrese örneği için bk. Hicâziyye Medresesi, Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/230-231.

¹¹⁸ A. Fulya Eruz, "Memlûkler, Sanat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/97-98. Medreselerin inşa edilirken medrese, mescid, mektep, hankah gibi çeşitli fonksiyonları bir arada yerine getirecek şekilde inşası ve örnekleri için ayrıca bk. Muhammed Emîn, *el-Evkâf*, 238-240.

¹¹⁹ Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/269.

¹²⁰ Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/226-230.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir başka durum şudur: Medrese kavramı sadece müstakil yapıda olup eğitim veren kurumlar için kullanılmamıştır. Camilerde halaka, revak, zâviye, maksure, mîâd gibi adlarla anılan eğitime dair kısımlar zamanla medrese adıyla anılabilmiştir.¹²¹ Bunun dikkat çekici bir örneği Dımaşk Emevî Camii özelinde zikredilebilir. Burada cami içinde bulunup ders yapılan mekânlar zamanla medrese şeklinde zikredilmiştir.¹²² Çalışmalarda, bu türden durumların devrin eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü yapılarında bir *flulaşmayı* (belirsizlik veya bulanıklaşma da denebilir) beraberinde getirdiğine değinilmektedir.¹²³

Sözü edilen bulanıklaşmanın eğitim-öğretim hayatına büyük katkıları olduğuna dikkat çekilmiştir. Örneğin birçok medresede imamlık, müezzinlik, mîâd şeyhliği, kâriü'l-kürsîlik gibi vazifelere istihdamın söz konusu olmasının halkın eğitim-öğretim hayatına dâhil olmasını temin ettiği ifade edilmektedir. Bunun bir sonucu olarak ibadet ve eğitim hayatı arasındaki sınırlar ortadan kalkmıştır.¹²⁴ İşte bu yapılanma, kurumların isimlendirilmesi hususunda bir bulanıklığı beraberinde getirmiştir.¹²⁵ Tarih-tabakât türü eserlere bakıldığında bunun çok sayıda örneğiyle karşılaşılmaktadır. Örneğin Dımaşk'ta bulunan Efrîdûniyye Türbesi, Nuaymî tarafından türbeler başlığında zikredilmekle beraber Hüseyinî'nin *Zeylû'l-İber* adlı eserinde burayı medrese şeklinde tanıttığı aktarılmakta, aynı yerde bir dârülkur'ân da bulunduğu belirtilmektedir.¹²⁶ İbn Kesîr ise bahse konu mekândan medrese olarak bahsetmiş, sonrasında buranın dârülkur'ân haline getirildiğini söylemiştir. Yine İbn Kesîr, Sebâbiyye Medresesi'nden bahisle buranın dârülkur'ân ve dârülhadis olarak vakfedildiğini nakletmiştir.¹²⁷ Şeyhûniyye medresesi için de benzer durumdan bahsedilebilir. Süyûtî buradan bir yerde kurumsal türünü zikretmeden Şeyhûniyye şeklinde, başka bir yerde ise hankah olarak bahsetmiştir.¹²⁸

¹²¹ Hatim Mahamid, "Memlûkler Dönemi Suriye'de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler", çev. Harun Yılmaz, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011), 263-265.

¹²² İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, 84; Mahamid, "Memlûkler Dönemi Camiler", 264.

¹²³ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 62-77.

¹²⁴ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 232-241.

¹²⁵ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 65.

¹²⁶ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/175.

¹²⁷ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/351.

¹²⁸ Celâlüddîn Abdurrahman Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1967), 2/262, 266.

Daha önce de değinildiği gibi eserlerde yer alan bu türden farklı isimlendirmeler zaman zaman anlama güçlüklerine sebep teşkil etmiştir. Ancak her halükarda dört fıkıh mezhebi, hadis, tefsir, kıraat ve hadis hocalıklarını aynı çatı altında birleştirerek çok sayıda mansıp sunan külliye tarzındaki bu kurumlar Kahire’yi ilmî manada imkânlar şehri haline getirmiştir.¹²⁹

Yapıların medreseleşme süreçlerinden bahsedilecek olunursa, yukarıda zikredildiği gibi, doğrudan medrese olarak inşa edilen binaların yanında camilerin çeşitli kısımları zamanla medrese adıyla da anılmıştır. Bunların yanında bahsedilebilecek bir diğer tür de aslında ev olup, sonradan medreseye dönüştürülen yapılardır. Dımaşk’ın önde gelen medreselerinden biri olan Sittüşşâm Medresesi bunun örneklerindendir.¹³⁰

Memlük medreseleri özelinde söz konusu edilebilecek bir diğer durum, kurumları keskin sınırlarla ayırmanın mümkün olmamasıdır. Daha önce değinildiği gibi Memlükler’e, Eyyûbîler’den çok sayıda medrese, cami vs. kalmıştır. Bunların bir kısmı Memlükler döneminde çeşitli değişikliklere uğramış, tamir edilmiş veya farklı şartlarla tekrar vakfedilmiştir. Bu durum dikkate alındığında bölgede daha önceden var olan ve Memlükler’e intikal ederek işlevini devam ettiren kurumları Memlük kurumları saymakta bir sakınca görünmemektedir.

Medreseler bağlamında farklı yaklaşımların söz konusu olduğu bir konu kurumsallıktır. Medreseler kimi araştırmacılar tarafından müfredat (kurumları tesis edenin müdahalesine açık olması sebebiyle kurumdan kuruma değişkenlik arz edebilen), sınav hatta diploma sisteminin bulunduğu tamamıyla kurumsal yapılar olarak tasvir edilirken,¹³¹ kimi çalışmalarda ise hoca merkezlik ve informellik ön plana çıkarılmış ve medreselerin sadece ders mekânlarından biri oluşuna vurgu yapılmıştır. Bu görüşe göre medreselerin sabit düzende yürütülen kurumsal bir fonksiyonu bulunmamakta, işleyiş büyük ölçüde hocanın ihtisas ve tercihiye göre şekillenmektedir.¹³² Bu konuda en isabetli görünen ise iki görüşü de dikkate alarak

¹²⁹ Midilli, “Ulemânın Memlük Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlükler Döneminde Kahire İlim Kurumları”, 402-407.

¹³⁰ Yılmaz, *Ulema ve Medrese*, 69.

¹³¹ George Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu - Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015).

¹³² Chamberlain, *Ortaçağ’da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 110-120; Berkey, *Ortaçağ Kahire’sinde Bilginin İntikali*, 33-39.

çeşitli yönleriyle birbiriyle bağdaştıran yaklaşımdır. Bu yaklaşım, Memlûkler dönemi eğitim-öğretim faaliyetleri konusunda çalışmalar yapan Muhammet Enes Midilli'ye aittir. Buna göre eğitim hayatının akışı herhangi bir kuruma bağlı olmaktan ziyade hoca-talebe-metin ilişkisi ve rihleler üzerinden yürümekte idi. Medreselerde her ne kadar sabit bir ders programı, müfredat vs.den bahsedilemese de okunan kitaplar, okuma-okutma usulleri hususunda belirli ve süren bir gelenek söz konusu idi.¹³³

Medreselerde gerçekleştirilen tedris faaliyetlerinde uygulanan metotlar ise şöyle sıralanabilir: Soru-cevap, imlâ (hocanın ezberinden veya nüshadan okuyarak yazdırması), sema ve kıraat, muhâdara (hocanın talebelere geçmiş dersi okumalarını ödev vermesi ve kendisinin de tafsilata girmeden temel meseleler üzerinden konuşup yeni dersi okumaya devam etmesi), mu'ârada (nüshaları karşılaştırma; öğrencinin ister tüm derslere gelmiş olsun ister gelmeden nüshasını yazmış olsun karşılaştırma gününde gelip nüshasını hocanın nüshasıyla karşılaştırması) ve münâzara.¹³⁴

Medreselerde derslerde uygulanacak müfredat, okutulacak kitaplar, öğrencilerin yaş sınırı, ders ve tatil günleri noktasında sabit bir uygulamadan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bunları dersin hocası, talebenin ve mekânın durumuna göre belirlemiştir.¹³⁵ Ders ve tatil günleri konusunda vâkıfın herhangi bir şartı var ise bu uygulanmakta, yoksa hocanın ve öğrencilerin durumuna göre değişiklik göstererek genellikle haftada üç-beş gün ders yapılmaktaydı. Günlük dersler sabah güneşin doğuşundan batışına kadar muhtelif saatlerde devam edebilmekte, yıllık tatil günleri de medreseden medreseye değişiklik arz etmekteydi.¹³⁶ Medreselerin açılış merasimlerinde hangi mezhebin hangi eyvanda okutulacağı, ders saatleri, tatil günlerine dair vakfiyelerde yer alan şartlar ilan edilmekteydi. Kahire medreselerinde genellikle salı ve cuma günleri tatil olurdu.¹³⁷ Çeşitli çalışmalarda yıllık tatiller hususunda muhtelif bilgiler yer almaktadır. Buna göre tüm öğretim

¹³³ Muhammet Enes Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi: Memlûkler Döneminde Kudüs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 109.

¹³⁴ Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 159-161.

¹³⁵ Mahmut Dünder, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 138-149.

¹³⁶ Muhammed Mahmûd Halef Anâkra, *el-Medâris fî Mısır fî 'asri devleti'l-Memâlik* (el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Doktora Tezi, 2005), 194-196; Muhammed Emîn, *el-Evkâf*, 249.

¹³⁷ Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 71.

kademeleri için tatil vakti recep ayından başlayarak üç aylar boyunca ve zilhiccenin ilk on günü olarak tayin edilmişti.¹³⁸

Yıllık tatil konusunda çalışmalarda nakledilen birkaç medrese vakfiyesini örnek vermek, medreseler arası uygulama farklarını görebilmek noktasında aydınlatıcı olacaktır. Sargatmışıyye Medresesi vakfiyesinde recep, şaban ve ramazan ayları yanında şevvalin ilk yirmi gününün tatil olduğu nakledilmektedir. Buna göre dersler 21 şevvalde tekrar başlamakta, zilkadenin sonuna kadar devam etmekte idi. Zilhiccenin ilk on beş günü tekrar tatil edilen dersler, 16 zilhiccede tekrar başlıyordu. Kurban Bayramı tatilinin ardından başlayan dersler 9 muharreme kadar devam etmekte, 9-10 muharrem ise tatil edilmekte idi. Memlûk sultanı Hasan b. Muhammed b. Kalavun (öl. 762/1361) ise medresesinin vakfiyesinde bu tatil vakitlerini aynıyla uygulamakla beraber on beş günlük zilhicce tatilini yirmi güne çıkarmıştır. Sultan Berkuk (öl. 801/1399) ise tatil günlerini şaban ve ramazan aylarının tamamıyla şevvalden ve zilhicceden onar gün olarak kısa tutmuştur. Nakledilen örneklerde ders ve tatil günlerinde vâkıfın şartlarına göre değişiklikler görülmekle beraber bunlar, dinî günlere göre tayin edilmiştir.¹³⁹ Tüm bunlardan hareketle belirleyici ana unsurun vâkıfın şartları olduğu; hoca, mekân vs. de dikkate alınarak kurumlara özel uygulamaların ön planda olduğu söylenebilir.

1.2.2.2. Dârülhadis ve Dârülkur'ânlar

Memlûkler döneminde camilerin ve yükseköğretim standardında ders veren medreselerin yanında birçok eğitim kurumundan bahsedilebilir. Bunların başında ana hedefi hadis ve Kur'ân-ı Kerîm öğretimi olan dârülhadis ve dârülkur'ânlar gelmektedir.¹⁴⁰ Medreseler kısmında zikredildiği gibi ilme olan ilginin artıp ilim tahsiline tahsis edilmiş kurumlara ihtiyaç duyulması, dârülhadislerin kurulmasına sebep teşkil etmiştir. 6./12. asır itibarıyla ilk olarak Nûreddin Zengî tarafından Dımaşk'ta, sonrasında ise Kahire'de kurulan dârülhadislerin bir kısmı müstakil bir yapıda iken, bir kısmı dârülkur'ânla birlikte bulunmakta, bazıları ise medreselerde

¹³⁸ Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 171.

¹³⁹ Muhammed Emîn, *el-Evkâf*, 250-251.

¹⁴⁰ Yiğit, "Memlûkler", 29/94.

faaliyet göstermekte idi.¹⁴¹ Buralarda hadis dersi tahsil eden talebelerle beraber kıraat ilmi öğrenenler de bulunuyordu. Bu duruma Dımaşk Sükkeriyye Dârülhadisi örnek gösterilebilir. Bu anlamda İbn Kesîr 739/1338 yılı olaylarını naklederken burada hadis talebeleriyle beraber kıraat ilmi tahsil eden otuz talebenin var olduğunu nakletmiştir. Bunlar onar kişilik gruplara ayrılıp her bir gruba bir hoca tayin edilmiş, bu talebelere hadis öğrenenlerle aynı miktarda maaş bağlanmıştır.¹⁴² Yine Dımaşk'ta bulunan Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'nde kıraat tahsil eden on talebeye maaş verildiği kaydedilmiştir.¹⁴³

Ayrıca Dımaşk dârülhadislerinde hadis ve kıraat dersleri yanında fıkıh ve tefsir ilimleri öğretildiği belirtilmiştir.¹⁴⁴ Bazı çalışmalarda ise meselenin bir başka boyutuna dikkat çekilmiştir. Buna göre dârülhadislerin Moğol ve Haçlı saldırılarıyla Memlûk merkezlerine gelen âlim yoğunluğunu kontrol edebilmek için inşa edildiği söylenebilir.¹⁴⁵

Kur'ân öğretimi ve hıfzı için özel olarak inşa edilen dârülkur'ânların ilki Dımaşk'ta 4./10. asrın sonu 5./11. asrın başında kurulmuştur.¹⁴⁶ Nuaymî, Dımaşk ve çevresinde yedi adet dârülkur'ân bulunduğunu nakletmekte ve bunlar hakkında bilgiler vermektedir.¹⁴⁷ Bunların ilki olan Rişâiyye dârülkur'ânı istisna edilecek olursa kalanların Memlûkler devrinde kurulduğu veya vakfedildiği görülmektedir.¹⁴⁸ Dımaşk dârülkur'ânlarını araştırma konusu edinen Mumammed Mutî' bunlardan başka Dımaşk'ta bulunan yedi müesseseden daha bahsetmiştir.¹⁴⁹ Ancak çalışma için incelenen kaynaklarda, Kahire'de çok çeşitli kurumlarda kıraat tedrisatı yapıldığı bilgisi yer almasına rağmen, müstakil bir dârülkur'ânın varlığından bahseden bir malumatla karşılaşılmamıştır. Öte yandan bazı kaynaklar dârülkur'ân ve dârülhadis

¹⁴¹ Nebi Bozkurt, "Dârülhadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/527-529.

¹⁴² İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/294.

¹⁴³ Nebi Bozkurt, "Hâfız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/76.

¹⁴⁴ Bozkurt, "Dârülhadis", 8/529.

¹⁴⁵ Demirci, *Hadis ve Yorum*, 44.

¹⁴⁶ Nebi Bozkurt, "Dârülkur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/544.

¹⁴⁷ Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî, *Dûru'l-Kur'ân fî Dımaşk*, thk. Salâhüddîn el-Müneccid (Dımaşk, 1946), 25-52.

¹⁴⁸ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/7-14.

¹⁴⁹ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'ânî'l-Kerîm bi Dımaşk* (Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2010), 89-148.

fonksiyonunu beraber icra eden kurumlardan da bahsetmiştir. Nuaymî, Dimaşk eğitim kurumlarını konu edindiği eserinde bunlardan üçü hakkında bilgiler nakletmektedir.¹⁵⁰ Bu kurumlara tezin ikinci bölümünde detaylı şekilde değinilecektir.

1.2.2.3. Hankah, Zâviye ve Ribatlar

Eğitim-öğretim söz konusu edildiğinde bahsedilebilecek diğer bir kurum hankahlardır. Bunlar daha çok zikir ve ibadetle meşgul olmak gibi tasavvufi gayelerle vakfedilseler de buralarda çeşitli sahalarda derslerin yapıldığı bilinmektedir. Hankahların bu yönüne Kahire’de yer alan Şeyhû Hankahı örnek gösterilebilir. Zira Şeyhû Hankahı’nda dört fıkıh mezhebinin tedrisi yanında hadis ve kıraat dersleri yapılmıştır. Bu derslere iştirak eden talebelere günlük olarak et, ekmek ve yiyecek verildiği belirtilmiştir.¹⁵¹ Yürütülen bu faaliyetlerden hareketle hankahın tam bir medrese izlenimi verdiği söylenebilir. Burada zikredilebilecek bir diğer örnek, yine Kahire’de yer alan Saîdü’s-Süedâ Hankahı’dır. Burada tasavvufi eğitimin yanında fıkıh ve hadis dersleri icra edilmiştir. Bu derslerin hankahın kuruluşundan Memlûkler dönemi sonuna kadar devam ettiği belirtilmiştir.¹⁵²

Bu bağlamda değinilecek benzer kurumlar zâviye ve ribatlardır. Bu kurumlar isim olarak hankahtan farklı olsalar da mahiyet itibarıyla onlarla benzer özellik taşımaktadır.¹⁵³ Buna göre tekkeler değişik zaman ve coğrafyalarda hankah, zâviye, ribat ve dergâh gibi çeşitli isimlerle anılmıştır.¹⁵⁴ Mısırlı tarihçilerin eserlerinde bunları ayrı ayrı zikretmelerine rağmen farklarına işaret etmedikleri dillendirilmiştir. Nuaymî’nin halkın bunlar arasında ayırım yapmadığını söyleyerek hepsinin ibadet ve hayırlı işlere adanmış olduğunu zikrettiği kaydedilmiştir. Bunlardan ribatlar başlangıcı itibarıyla sınır boylarında askerî amaçlar için kurulan yapılar iken tasavvufun gelişmesiyle zamanla tekke ve zâviyelere dönüşmüştür.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/94-95.

¹⁵¹ Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 4/292.

¹⁵² Hediye Sümeýra Korkmaz, *Mısır'daki İlk Hangâh: Saîdü's-Süedâ (569- 922/1173-1517)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 85-94.

¹⁵³ Süleyman Uludağ, “Hankah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/43; Mustafa Kara, “Tekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/368; İsmail Yiğit, “Ribat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/78.

¹⁵⁴ Kara, “Tekke”, 40/368.

¹⁵⁵ Yiğit, “Ribat”, 35/78.

Muhtelif çalışmalarda bu kurumların birbirinden farklı yönlerine değinilmiştir. Örneğin zâviye, zikredilen fonksiyonu dışında mescitlerde bir hocanın ders yaptığı ve genelde hocasının ya da vakfedenin adıyla anılan mekânları ifade etmektedir. Kahire Ezher Camii'nde bunların revak ismiyle anıldığı da belirtilmiştir. İlimlerin intişarıyla tedris faaliyetlerinin mescitlerin dışına taşınmasıyla, hocaların mescit dışında ders okuttukları özel mekânlara da zâviye dendiği aktarılmıştır.¹⁵⁶ Bu kurumların birbirinden farklı bir diğer yönü ise her ne kadar zâviye ve ribatlar, hankah ile aynı işleve sahip olarak görülse de bunların düzenli eğitim vermek noktasında hankahlarla aynı seviyede olmadığı şeklinde ifade edilmiştir.¹⁵⁷

1.2.2.4. Türbeler

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sadaka-i câriye gerçekleştiren kişinin öldükten sonra amel defterinin kapanmayacağına dair sözleri İslâm tarihi boyunca Müslümanların kalıcı hayırlı işler yapmasını temin etmiştir. Bu vesileyle Müslümanlar ilme hizmet eden vazifelerde bulunmayı önemsemişler ve bu alanda çok çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Eğitim-öğretim kurumları inşa ettirerek dinî ilimlerin nesilden nesile aktarılmasını temin etmek, bunların başında gelmektedir. İnşa edilen bu kurumlara defnedilmeyi tercih eden hayırseverler, gerçekleştirilen hayırlı işlerden nasipdar olacakları inancını taşımışlardır. Medreselerin bu fonksiyonu “anıt mezar olma” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁵⁸ Bu anlayışın bir yansıması olarak bânînin vefatından önce medreseye türbe kısmı da eklenmiş ve kişi vâkıfı olduğu kurumun sâkini olmayı ümit etmiştir. Türbelere bânîlerle beraber yakınlarının defnedilmesi de yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin kurumları hakkında bilgi veren eserlere bakıldığında buralarda sürekli Kur'ân okuyacak ve dua edecek kurrâ istihdamının yaygın olduğu görülmektedir.¹⁵⁹

Bunun yanında türbelerde, bir bölümü olarak inşa edildiği medreselerden bağımsız derslerin okutulduğu dikkat çekmektedir. Âdiliyye Medresesi buna örnek

¹⁵⁶ Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 120.

¹⁵⁷ Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 45.

¹⁵⁸ J. M. Rogers, “Kahire, Mimari”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/187.

¹⁵⁹ Örnekleri için bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/213, 192-193, 200; Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dimaşk*, 199; Sehâvî, *Dav'*, 6/88.

gösterilebilir. Yapımına Nûreddin Zengî tarafından 568/1172 yılında Dımaşk'ta başlanan medresenin ancak 619/1222 yılında tamamlanıp açıldığı nakledilmektedir. Memlûkler döneminde işlevini devam ettiren medrese iki kısma ayrılmıştır. Bunların ilk kısmında fıkıh, diğer kısmında ise kıraat ve nahiv dersi yapılmıştır. Kıraat ve nahiv tedrisinin yapıldığı bu kısım medrese dışında türbe bölümünde bulunmaktadır. Devrinin ünlü kıraat âlimi Ebû Şâme (öl. 665/1267) buranın hem imamlığını hem de kıraat hocalığını yapmış ve ailesiyle birlikte burada yaşamıştır. Burada, kıraat ve nahiv alanlarının her ikisinde ihtisas sahibi olma şartı taşıyan baş hocalığı ifade eden meşyahatü'l-kübrâ vazifesini, kendisinden sonra ünlü dil âlimi İbn Mâlik (öl. 672/1274) devam ettirmiştir.¹⁶⁰ Dönemin kıraat sahasında meşhur çok sayıda isminin türbenin kıraat hocası olarak vazife yaptığı belirtilmiştir.¹⁶¹

Medrese kısmında hadis dersleriyle beraber kıraat dersleri olması yanında, türbe kısmında ayrıca kıraat tedrisinin yapıldığı bir diğer kurum, Eşrefiyye Dârülhadisi'dir.¹⁶² Dârülhadis ve türbe kısmında görev yapan kıraat hocaları beraber değerlendirildiğinde kıraat tedrisinin ağırlıklı olarak türbe kısmında yapıldığı¹⁶³ ve iki yerde ders veren hocaların kimi zaman aynı kişiler olduğu dikkat çekmektedir.¹⁶⁴

Bununla beraber tarih-tabakât türü eserlerde ana yapının türbe olup medresenin buranın bir parçası olarak yansıtıldığı anlatımlara rastlamak mümkündür. Kahire'de bulunan Ümmü Sâlih Türbesi Medresesi buna örnek gösterilebilir. Makrizî burada bulunan kurrâ ve fukaha için güzel bir vakıf tertip edildiğini aktarmıştır.¹⁶⁵ Bu bilgiden hareketle kurrânın Kur'ân okumak üzere türbe kısmında istihdam edildiği, medrese kısmında da fıkıh öğretimi yapıldığı tahmin edilebilir. Bir diğer Ümmü Sâlih Türbesi Dımaşk'ta bulunmaktadır. Burası, meşhur âlim Alemüddin es-Sehâvî'nin (öl. 643/1245) kıraat dersleri vermesi için inşa edilmiştir. Türbeye kıraat şeyhi olarak tayin edilen kişinin döneminde kıraat ilmini en iyi bilen kimse olması şartı, icra edilen derslerin seviyesini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.¹⁶⁶ Derslerin yapıldığı

¹⁶⁰ Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 198-199.

¹⁶¹ Bilgi için bk. Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 200-207.

¹⁶² Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 9-18, 209-210.

¹⁶³ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/228-229; Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 9-18, 209-210.

¹⁶⁴ Bunlardan İbrahim b. Fellâh (öl. 702/1303) için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1432; Bozkurt, "Hâfiz", 15/76. Ahmed b. Balaban (öl. 764/1362) için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/51-52.

¹⁶⁵ Makrizî, *el-Hutatü'l-Makriziyye*, 4/249-250.

¹⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/790.

kısım, Sâlihiyye Medresesi olarak da bilinmekte ve burada kıraat dersleri yanında fıkıh ve hadis derslerinin verildiği nakledilmektedir.¹⁶⁷

Dımaşk ve Kahire türbelerine dair aktarılan bilgilerden hareketle buralarda icra edilen derslerin en yaygınının kıraat olduğu söylenebilir.¹⁶⁸ Bunda, İslâm kültüründe yaygın olan, vefat eden kişinin arkasından okunacak Kur'ân kıraatinden faydalanacağına dair dini anlayış etkili olmuştur. Bu inanç türbelerde yapılacak olan dersleri de şekillendirmiştir. Bu vesileyle türbelerde yaygınlaşan ihtisas düzeyindeki kıraat derslerine ilgili bölümde detaylı şekilde yer verilecektir.

1.2.2.5. Küttâblar/Mektepler

İslâm eğitim tarihinde küçük çocukların Kur'ân okumayı ve temel dinî bilgileri öğrenmesine büyük önem verilmiştir. Nitekim küçük yaşların talim-terbiye noktasında sağladığı imkânlar ve öğretilen bilgilerin kalıcılığı düşünüldüğünde bu zaruri bir durumdur. Bundan dolayı tarihsel süreçte, İslâm toplumlarında çocuklara verilecek dinî eğitim üzerinde son derece titizlikle durulmuştur. Memlûkler dönemi için de aynı durum söz konusudur. Zira bu dönemde inşa edilen cami, medrese ve hankah gibi kurumlara bakıldığında, bunların çok büyük bir kısmının bünyesinde çocuklara Kur'ân okumayı öğretmek ve hafızlık yaptırmak üzere açılmış bir mektep/küttâb barındırdığı görülecektir. Tarih-tabakât türü eserlerde bu müesseselerin özellikle yetim çocukların Kur'ân öğrenmesi için vakfedildiğine dair anlatımlar son derece yaygındır.¹⁶⁹

Dönemin ilmî hayatına dair yapılan çalışmalarda iki çeşit mektep türüne değinilmiştir. Bunlardan ilki devlet adamı ve eşrafın çocuklarına ders verilen özel mektepler, diğeri ise devlet erkânı ve hayırseverlerin yetimleri okutmak için açtıkları genel mekteplerdir. Genel mekteplerin kuruluş gayesinin Kur'ân hıfzı, arzı ve kitâbeti

¹⁶⁷ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/239-246.

¹⁶⁸ Türbelerde kıraat hocalığı yapmış âlim örnekleri için bk. Ahmet Özel, “Müntecbüddin el-Hemedânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/25; Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/175, 180, 192-193; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/122-123; Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 9-18.

¹⁶⁹ Bunun çeşitli örnekleri için sırasıyla bk. Zâhiriyye, Fâziliyye, Hicâziyye, Karasunguriyye, Bûbekiriyye, Sâbıkıyye, Müsellemiyye, Emîr Cemâleddin Üstâdâr Medreseleri: Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/225-226, 204-205, 230-231, 240, 244, 248, 260, 262. Seyfiyye Medresesi: Sehâvî, *Dav'*, 5/122-123. Olcayboğa ve Yûnus Hankahları: Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/293, 300. Sultan Melikü'n-Nâsır Hasan Camii: Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/122. Mânsûriye Mâristânı: Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/269.

olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁰ Bu mekteplerde Kur'ân hıfzı için takip edilen metot, ayetlerin levhalara yazılarak tekrar tekrar okunması suretiyle ezberlenmesinden ibarettir. Daha sonra bu levhalar silinerek sıradaki ayete geçilmektedir.¹⁷¹

Mekteplerde Kur'ân eğitimi yanında dil, matematik, edebiyat ve ahlaka dair dersler de yapılmıştır. Mektebe devam edecek talebelerde net bir yaş sınırlaması olmamakla beraber beş yaştan on beş yaşa kadar olan talebelerin mekteplere devam edebildiği söylenmiştir.¹⁷² Bunun yanında ergenlik devresinde bulunan çocukların, hıfzını tamamlamaya çok az zaman kalması gibi istisna durumlar hariç, mektebe devam etmesi uygun görülmemiştir.¹⁷³ Yedi yaş altında bulunan çok küçük çocukların mektebe başlaması da uygun görülmemekle beraber, çocukların kabiliyetlerine bakılarak çok erken yaşta mektebe başlatılan çocuk örnekleri mevcuttur. Bunlardan biri, meşhur hadis âlimi İbn Hacer'dir. Kendisinin beş yaşında mektebe başladığı belirtilmiştir.¹⁷⁴ Mektepleri bitirme süresi konusunda sınırlandırma bulunmayıp, bu süreç ergenlik dönemine kadar öğrencinin kabiliyetine göre değişkenlik gösterebilmektedir.¹⁷⁵

Çeşitli vakfiye örneklerinden hareketle mektepler hakkında şu değerlendirmeler yapılmıştır: Mekteplerde dersler güneşin doğuşundan itibaren ikindiye kadar devam etmiş; salı ve perşembe veya sadece birinde dersler yarım gün sürmüştür (bu iki günün tatil olduğuna dair örnekler de mevcuttur); cuma günleri ve birkaç gün öncesiyle beraber bayram günleri tatil edilmiştir.¹⁷⁶

Mekteplerde çocuklara başta Kur'ân okuma ve hafızlık olmak üzere çeşitli sahalarda eğitim veren hocalara *müeddib* denmiş, bunların yardımcıları ise *arîf* adıyla anılmıştır. Vakfiyelerde bu görevlilere dair bazı şartlara da yer verilmiştir. Mesela

¹⁷⁰ Muhammed Kemâlüddin İzzüddin Ali, *el-Hareketü'l- 'ilmiyye fî Mısır fî devleti'l-Memâlikî'l-Cerâkise* (Câmi'atü Aynî's-Şems, Külliyyetü'l-Benât, Kısmü't-Târih, Doktora Tezi, 1989), 37-39; Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 58-60, 151. Burada, Şâtîlâ'nın saray mekteplerini özel mekteplerden ayırarak özel bir kategoride değerlendirdiği ifade edilmelidir.

¹⁷¹ Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 156-157.

¹⁷² Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 56, 58.

¹⁷³ İzzüddin Ali, *el-Hareketü'l- 'ilmiyye fî Mısır*, 43.

¹⁷⁴ Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 37-38.

¹⁷⁵ İzzüddin Ali, *el-Hareketü'l- 'ilmiyye fî Mısır*, 45.

¹⁷⁶ Muhammed Emîn, *el-Evkâf*, 271-272; İzzüddin Ali, *el-Hareketü'l- 'ilmiyye fî Mısır*, 45; Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 169-171.

Sultan Hasan Külliyesi vakfiyesinde yer alan bilgiye göre, hem müeddibin hem de arîfin hafız olması şart koşulmuştur.¹⁷⁷

Sonuç olarak, devrin eğitim kurumlarına dair yapılan çalışmalarda çeşitli örneklerden hareketle, işleyişin kurumların yapısına göre değiştiği ifade edilmiştir. Buna göre idarecilerin ve çok zengin kişilerin vakfettikleri büyük medreselerde maddî imkânların iyi olmasıyla beraber hoca ve görevli maaşlarının yüksek olduğu ve derslerin aralıksız devam ettiği görülmektedir. Eğitim kurumları küçüldükçe ders günü ve müzakere saatlerinin süresi azalmakta; hankah ve zâviye gibi kurumlarda ise farklı vazifelerin ve tasavvufî faaliyetlerin yoğun olması sebebiyle derse ayrılan vaktin oldukça sınırlı olduğu görülmektedir.¹⁷⁸

Bahsedilen kurumların tamamını kapsayacak şekilde devrin eğitim-öğretim merhalelerini ele alan çalışmalara bakıldığında üç aşamalı bir sistemden bahsedilebilir. Dördüncü aşama ise uzmanlığı ifade eden araştırma ve telif safhasıdır. Bu aşamada artık tedris faaliyetlerine başlanabildiği ya da başka bir branşta ihtisas aşamasına geçilebildiği aktarılmıştır. Bunlardan ilk merhale olan mekteplerde genellikle on beş yaş altına eğitim verildiğine değinilmişti. İkinci aşama medrese, hankah, ribat ve kubbe gibi kurumlarda gerçekleştirilebilen yükseköğretim öncesi basamağı teşkil etmektedir. Üçüncü ve son merhale ise cami ve medreselerde gerçekleştirilen yükseköğretim aşamasıdır. Bu da kendi içinde iki ayrı aşamada ele alınmaktadır. Bunların ilki, liseye denk olabileceği ifade edilen genel tedris aşaması, diğeri ise üniversite eğitime denk olduğu ifade edilen ihtisas aşamasıdır. Değinildiği gibi bu aşamaların hiçbirinde devlet eliyle yürütülen formel kurallarla karşılaşmaz. Ayrıca Memlûkler'de çok sayıda kurumda bu üç aşamayı aynı anda gerçekleştirebilecek halkalarla karşılaşılmaktadır.¹⁷⁹

Bu faaliyetlerin gerçekleştiği kurumların ikbali ise genellikle buralarda ders veren hocalara bağlı olmaktadır. Alanında yetkin bir hocanın ders verdiği medresenin talebe sayısı ve şöhreti artıyor iken, yetkin olmayan hocaların ders verdiği kurumlar neredeyse unutulma düzeyinde gerileme kaydetmektedir.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Muhammed Emîn, *el-Evkâf*, 265-268.

¹⁷⁸ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 82-103.

¹⁷⁹ Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 46-48.

¹⁸⁰ Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 48.

Ayrıca dînen önem atfedilen zâtların defnedildiği meşhedler; etrafına medrese, mescid, zâviye ve evlerin inşa edilerek bir ilim/kültür merkezi haline getirilen şehrin mezarlık kısmı karâfe ve verrâklar (kitapçı dükkânları) dinî ilimlerin tedris edildiği diğer mekânlara örnek gösterilebilir.¹⁸¹

Zikri geçen kurumların neredeyse hepsinde kıraat/tilavet öğretiminin söz konusu oluşu çalışma açısından büyük önem arz etmektedir. Buralarda gerçekleştirilen kıraat tedrisatına çalışmanın ilgili kısmında detaylı şekilde yer verilecektir.

1.2.3. Mansıplar

Eğitim kurumlarında ihdas edilen kadroların, Memlûkler dönemine has, dikkat çeken çeşitli yönlerine temas edilmelidir. Bu anlamda değinilmesi gereken ilk mesele kadroların elde edilme yollarıdır. Bunlar, dönemi ele alan çalışmalarda tarih-tabakât türü eserlerde yer alan örneklerden hareketle ehliyet, aile etkisi ve nüzul (parayla satın alma ya da biri lehine kadrodan çekilme) şeklinde üç kategoride tasnif edilmiştir.¹⁸²

Eğitim faaliyetleri söz konusu edildiğinde vazifeye getirilme yollarının en yaygın olanının liyakatle iş başına gelme olduğu söylenebilir. Kahire medreseleri ve Dımaşk'ın önde gelen medreselerinde göreve getirilme usullerine bakıldığında, birçoğunda bizzat sultanın bu vazife için en uygun kişiyi tayin ettiği görülmektedir.¹⁸³ Hatta bazı durumlarda, kimin vazifeye daha ehil olduğunu tespit için âlimler huzurunda imtihanların gerçekleştirilmesi dahi söz konusu olmuştur. Dımaşk Ümmü Sâlih Türbesi kıraat hocasında aranan vasfın devrinin bu sahada en bilgili kişisi olması, örneklerden biri olarak kaydedilebilir. Bundan dolayı Alemüddin es-Sehâvî gibi bir kurrâdan sonra kimin hoca olacağının seçilmesi çok kolay olmamıştır. Zira bunun için ünlü kıraat âlimleri Ebû Şâme el-Makdisî ve Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali (öl. 657/1259), yine devrin önde gelen kıraat üstadı Leverkî (öl. 661/1263) tarafından imtihan edilmişler, sonuçta Ebü'l-Feth'in hoca olmasına karar verilmiştir.¹⁸⁴ Burada, amacın en ehil kişiyi tespit etmek olmakla beraber, zaman zaman yanlış anlaşılmanın söz konusu olabileceğine de değinilmelidir. Mezkûr imtihan sonucunda Leverkî, Makdisî için bu sahada imam olduğunu ifade eden övücü sözler söylemiş, Ebü'l-Feth'i

¹⁸¹ Şâtîlâ, *Nizâmü't-ta'lim*, 125-128.

¹⁸² Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 96-100.

¹⁸³ Örnekleri için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/22, 32, 35, 36, 64, 77-78, 92-93.

¹⁸⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1331-1332.

ise sadece sorulara cevap kabilinden verdiği kısa yanıtlar sebebiyle “mukrî” olarak vasfetmiştir. Bu değerlendirmeden hareketle kadroya, vazifenin mukrîlik oluşu ve Ebü'l-Feth için de bu kelimenin kullanılması sebebiyle Ebü'l-Feth tayin edilmiş ve bu durum büyük şaşkınlığa sebep olmuştur.¹⁸⁵

Tedris vazifesine tayinde babadan ya da ailedeki herhangi birinden devralma durumu da söz konusudur. Tarih-tabakât kitapları incelendiğinde bu durumun çok sayıda örneğiyle karşılaşmak, hatta 9./15. asır için bunun olağan bir kadro alma şekli olduğunu söylemek mümkündür.¹⁸⁶ Burada, babaların evlatlarını bu makamlara ehil hale getirmek için çok küçük yaşlardan itibaren ilim meclislerine taşıyarak adeta bu vazifeler için yetiştirme gayretlerine temas edilmelidir. Bu duruma İbnü'l-Cezerî ve üç oğlu örnek gösterilebilir. Bunlardan en büyük kardeş olan Fethüddin Muhammed (öl. 814/1411), 777/1375 yılında Dimaşk'ta doğmuş, sekiz yaşında hıfzını tamamlamış, bizzat babasından kırâat-i aşereyi okumuştur. Babası tarafından Dimaşk ve Kahire'nin meşhur hocalarının meclislerine götürülerek başta kırâat olmak üzere çeşitli sahalarda çok sayıda eser okumuş ve birçok kitabı ezberlemiştir. Babası İbnü'l-Cezerî'nin Rum diyarına gidişinin ardından, onun Dimaşk'taki vazifelerini devralmıştır. Fethüddin babası Şiraz'da iken 814/1411 yılında veba salgını sebebiyle vefat etmiştir.¹⁸⁷ İbnü'l-Cezerî'nin Fethüddin'in yetişmesi konusundaki itina ve gayretini şu örnek ortaya koymaktadır. Buna göre İbnü'l-Cezerî, 794/1391 yılında evlatlarıyla beraber Mısır'a seyahat ettiğinde bizzat kendisi ve oğlu Ebü'l-Feth, Ba'lebekkî'den (öl. 798/1395) Şehrezûrî'nin (öl. 550/1156) kırâat-i aşereye dair meşhur eseri *Misbâh*'ı okumuşlar ve diğer çocukları sema etmişlerdir. İbnü'l-Cezerî, Ba'lebekkî'nin ünlü âlim Ebû Hayyân'dan (öl. 745/1344) kırâat-i aşereyi okuduğunu bildiği tek kişi olduğunu nakletmiş ve bu eserin isnadını bu mecliste yapılan okuma kanalıyla bizzat müellifine kadar zikretmiştir. İbnü'l-Cezerî bu seyahat esnasında diğer oğlu Ebû Bekir Ahmed'in (öl. 835/1431?)¹⁸⁸ de bu hocadan kırâat-i aşere

¹⁸⁵ İbnü'l-Cezerî bu olayı hocası Kefrî, o da babası kanalıyla aktarmıştır. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/281-282.

¹⁸⁶ Tedris kadroları dâhil Memlûk topraklarındaki çok sayıda makama dair örnekler için bk. Sehâvî, *Dav'*, 4/201; 5/82-83, 218, 229, 289; 6/99-100, 264-265.

¹⁸⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/331-332.

¹⁸⁸ Farklı kaynaklarda yer alan muhtelif vefat tarihlerine dair değerlendirme için bk. Kadir Taşpınar, *15. Asırda Yazılmış Türkçe Bir Tecvid Eseri Risâle-i Müniciye* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2022), 53-54, 163 nolu dipnot.

okumasını temin etmiş, hatim merasimine ise Zeynüddin el-‘Irâkî (öl. 806/1404) gibi devrin meşhur âlimleri katılmışlardır.¹⁸⁹ Bu, İbnü'l-Cezerî'nin devrin anlayışına uygun şekilde hem kendi hem de evlatları için âlî isnada sahip olmayı ne kadar önemseydiğinin çarpıcı bir örneğidir.

Ebü'l-Feth'in vefatıyla babasından kalan vazifelerini babasıyla beraber Rum diyarına giderek yerleşen kardeşi Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed devralmıştır. Kendisi 780/1378 yılında Dımaşk'ta doğmuştur. On yaşında Kur'ân'ı hatmetmiş, on bir yaşında hafızlığını namaz kıldırarak düzeyde sağlam hale getirmiştir. Babasının ve ağabeyi Fethüddin'in okuduğu çeşitli meclislere götürülerek buralarda devrinin meşhur hocalarından icazetler almış ve bir kısmına da bizzat okumuştur. Babasından kırâat-i aşereyi ve kıraat sahasında telif ettiği *Neşr*, *Takrîb* ve *Tayyibe* adlı eserlerini tahsil etmiştir. İbnü'l-Cezerî Osmanlı topraklarında iken, babasının birçok kitabıyla beraber yanına gidip uzun süre kalmış, burada sultanın çocuklarını okutmuş ve Bursa Bayezid Camii'nde dersler vermiştir. Timurlenk'in Osmanlı'yı mağlup etmesinden sonra babasıyla beraber Acem topraklarına geçmiş ve Timur tarafından Memlûkler'e elçi olarak gönderilmiştir. Bundan sonra oğul Rum diyarında baba ise Acem diyarında yirmi yıl kadar ayrı kalmışlardır. 827/1423 yılında İbnü'l-Cezerî hacca giderken Mısır'da kendisiyle buluşmuş, babası Mekke'de mücavir olarak kalıyorken Mısır'da ikamet ederek babasının *Tayyibe* adlı eserini şerhetmiştir. İbnü'l-Cezerî, oğlu Ebû Bekir Ahmed'in bu eseri şerhetmeden önce *Mukaddimetü 'l-Cezeriyye*'yi ve yine kendi eseri olan *Mukaddimetü 'ulûmi 'l-hadîs*'i şerh ettiğini nakletmiştir. 828/1424 yılında babasıyla beraber hacceden Ebû Bekir Ahmed'e Sultan Eşref Barsbay (öl. 841/1438) tarafından 829/1425 yılında, vefat eden ağabeyi Ebü'l-Feth'in babası İbnü'l-Cezerî'den devraldığı vazifeleri verilmiştir. Bunlar, Âdiliyye Kübrâ'nın meşîhatü'l-ikrâ'ı, Ümmü Sâlih'in meşîhatü'l-kübrâ'sı, Dımaşk Salâhiyye'nin tedrisi, Emevî Camii musadderliği, Sefeh-i Kasyûn'daki Atabekiyye'nin müderrisliği vazifeleridir. İlk dersinin icrasında ise kadılar, ulemâ ve baba İbnü'l-Cezerî bulunmuşlardır.¹⁹⁰

Üçüncü oğul olan Ebü'l-Hayr Muhammed ise (öl. ?) 789/1387 yılında doğmuş, babası ve ağabeyleriyle beraber babasının 796/1393 yılındaki Mısır seyahatinde

¹⁸⁹ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Câmi 'u esânîd-i İbni 'l-Cezerî*, thk. Ahmed b. Hammûd b. Humeyyid er-Ruveysî (Beyrut-Medine: Müessesetü'd-Duhâ-Dâru'l-Me'sûr, 2015), 207-209.

¹⁹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/170-171.

bulunarak ağabeylerinin meşhur âlimlerden okudukları çok sayıda ilim meclisinde semada bulunmuş, devrin meşhur çok sayıda âliminden okuyarak icazetler almıştır. Babası Rum diyarında iken 801/1398’de onun yanına giderek burada *Mukaddime* ve *Tayyibe*’yi ezberlemiş olup, o da ağabeyleri gibi namaz kıldırarak düzeyde iyi bir hafız olarak tanınmıştır. 803/1400 yılında babasından kırâat-i aşereyi tamamlamış, 804/1401 ve 809/1406 yıllarında ise tekrar okumuştur.¹⁹¹

Tabakât türü eserlerde bu tasvirlerle benzer çok sayıda örnekle karşılaşmak mümkündür. Bunlara, çalışmanın aile etkisi bahsinde ayrıca yer verilecektir. Bu tür örneklerden hareketle, vazifelerin oğullara ya da diğer aile fertlerine devrinin miras devri gibi salt bir aktarım olmadığı söylenebilir. Nitekim âlimler evlatlarını bizzat okutarak ve ilim meclislerine götürüp çok sayıda hocadan ders almalarını sağlayarak kendi vazifelerini icra edebilecek şekilde yetiştirmelerini temin etmişlerdir.

Tarih-tabakât türü eserlerde vazifeye ehil olamayacak kadar küçük yaşlarda babadan görevini devralma örneklerine sıkça rastlamak mümkündür. Bu durumun sebep olacağı aksaklıklar ise pratik bir uygulama olarak vazifeleri niyabeten yürütme yoluyla giderilmiştir.¹⁹² Bu uygulamayla vazifeler, oğul bu sahada ders verecek ehliyeti kazanana kadar ailenin başka fertleri tarafından ya da ücret mukabili başka hocalar tarafından yürütülmüştür. Bu duruma örnek verilebilecek bir isim, Ali b. Abdülvehhâb b. Ahmed b. Abdürrahim’dir (öl. 833/1430). Dedesi, kendisinin ilmî sahada yetişmesi için büyük gayretler sarf etmiştir. Ali b. Abdülvehhâb, dedesinin vefatıyla ondan kalan çok sayıda kadroya sahip olmuştur. Bunlardan bazıları Cemâliyye Medresesi’nin hadis ve fıkıh hocalığı kadrolarıdır. Dede, vefatının ardından buradaki hadis derslerini mezkûr kişi yerine meşhur âlim İbn Hacer’in, fıkıh derslerini ise İbn Hacer’in tayin edeceği bir kişinin yürütmesini vasiyet etmiştir. Vazifeler muhtelif kişilerce yürütülürken birtakım karışıklıklar meydana gelmiş ve dedenin talebelerinin ilgilenmesiyle Ali b. Abdülvehhâb vazifeleri bizzat yürütmeye başlayarak 833/1430 yılında vebadan vefat edene kadar sürdürmüştür. Vefatının ardından ailede bu vazifeleri yürütecek bir erkek bulunmaması sebebiyle kadrolar

¹⁹¹ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/332-333. İbnü’l-Cezerî, hayatının bundan sonraki kısmı hakkında herhangi bir bilgi kaydetmemiştir.

¹⁹² Bunun çeşitli örneklerine 186 no’lu dipnotta aile büyüklerinden vazifeleri devralma konusunda yer verilmişti.

farklı kişilere dağıtılmıştır. Bunlardan bazıları Zâhiriyye Kadîme ve Kânibayhiyye'nin hadis hocalığı kadrosu, Fâziliyye ve Hasaniyye'nin fıkıh hocalığı kadrosudur.¹⁹³

Niyabeten vazife yürütmeyi gerekli kılan durumlardan bir diğeri aynı anda çok sayıda kadroyu elinde tutma olgusudur. Memlûkler devrinde artan kurum ve kadrolarla beraber âlimler ve devlet görevlileri aynı anda çok sayıda mansıbı elde edebilmişlerdir. Tarih kitaplarında bunun çok sayıda örneğine rastlamak mümkündür.¹⁹⁴ İbn Kesîr'in 731/1330 senesi olaylarını anlatırken bahsettiği bir örnek bu konuda fikir verici mahiyettedir. Bu yılda Kadı Alâeddin b. Kalânîsi'nin vefat eden kardeşi Cemâleddin'den kalan tüm kadrolara atandığını bildiren bir ferman Kahire'den Dimaşk'a gelmiştir. Eski görevleri de uhdesinde bırakılan Kadı Alâeddin'in sahip olduğu kadrolar şu şekilde zikredilmiştir: Beytü'l-mâl vekilliği, kadıaskerlik, meclis kâtipliği, melikü'l-ümerâ vekilliği, hastane nâzirliği, Haremeyn nâzirliği, divan nâzirliği, Emîniyye, Zâhiriyye ve Asrûniyye Medreseleri müderrisliği.¹⁹⁵

Görüldüğü gibi bu dönemde farklı şehirlerdeki kadrolara aynı anda sahip olmak bile mümkün olmuştur. Mezkûr devrin ulaşım imkânları değerlendirildiğinde farklı birçok merkezde bulunan vazifeleri yerine getirebilmenin zorluğu tahmin edilebilir. Bu durumda vazifeler asıl sahipleri adına farklı kişilerce yürütülmek durumunda kalmış ve bu devrin yaygın bir uygulaması halini almıştır. Bu duruma verilebilecek bir örnek, meşhur âlim Bulkînî'nin çeşitli vazifelerini niyâbeten yürüttüğü zikredilen Burhâneddin İbrahim b. Abdullah el-Hikrî'dir (öl. 780/1378). Kendisi Medine kadısı olup sonrasında Kudüs'e dönerek burada vefat etmiştir. Halil ve Kudüs'te Bulkînî'nin kadılık vazifelerini, Dimaşk'ta Emeviyye Camii imamlığı vazifesini niyabeten yürüttüğü nakledilmiştir.¹⁹⁶

Bir diğer göreve gelme yöntemi olan başkası lehine kadrodan çekilme Memlûkler devri tedris kadrolarında sıkça karşılaşılan durumlardandır. Tarih-tabakât türü eserlerde vefatına yakın kadrodan çekilme, ücrete mukabil kadroyu devretme

¹⁹³ Sehâvî, *Dav'*, 5/229.

¹⁹⁴ Örnekleri için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/180, 181, 192, 196, 200, 213, 248 vd; Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/130, 132, 143, 148 vd.

¹⁹⁵ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/252.

¹⁹⁶ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/180. İbn Hacer vazifeleri adına icra edilen Bulkînî'yi künye bilgisine değinmeden sadece nesep bilgisiyle zikretmiştir. Bu ailede çok sayıda meşhur âlim bulunması sebebiyle net bir sonuca varmak mümkün olmamakla beraber, tarihten hareketle bu kişinin Ömer b. Reslân Bulkînî (öl. 805/1403) olduğu tahmin edilebilir. Bulkînî ailesinin meşhur âlimlerine "Aile Etkisi" başlığında değinilecektir.

örneklerine sıkça rastlamak mümkündür. Bunun dikkat çekici bir örneğini Nuaymî, Dımaşk Atabekiyye Medresesi'nin kadrolarını ve buralara atanan hocaları tanıtırken nakletmiştir. Bu kısımda, İbnü'l-Cezerî'nin Memlük diyarına dönüşü ve oğlu Şihâbüddin'in vefat eden ağabeyine babasından kalan kadroları geri alması anlatılmaktadır. Aktarılanlara göre İbnü'l-Cezerî'nin Rum diyarına gidişiyle vazifelerini üstlenen oğlu Fethüddin, daha vefat etmeden çok önce ve vefatına yakın vakitlerde babasından kalan çok sayıda kadrodan başkaları lehine çekilerek bunları devretmiştir. Bunlardan Atabekiyye müderrisliği, nâzırlığı, Emevî Camii musadderlik kadrosu ve daha birçok kadrodan Şeyh Şihâbüddin b. Haccî lehine çekilmiş; Ümmü Sâlih Türbesi ve Âdiliyye Medresesi kıraat hocalığı kadrolarından da vefatına yakın Şeyh Sadaka lehine vaz geçmiştir. Nuaymî, İbnü'l-Cezerî'nin diğer oğlu Şihâbüddin'in geri almasına kadarki süreçte, tüm bu kadroların devredildiği diğer kişileri detaylarıyla zikretmiştir.¹⁹⁷ Burada dikkat çeken bir husus Fethüddin'in vefat tarihi olan 814/1411 yılından Şihâbüddin'in 829/1425 yılında vazifeleri devralmasına kadar geçen süreçte çok sayıda kişiye devredilen kadroların tamamının bu yılda tekrar İbnü'l-Cezerî ailesine intikal etmesidir. Bu, her ne kadar niyabeten vazife yürütme, lehte kadrodan çekilme gibi durumlar devrin genel usulü gibi algılansa da kadrolara atamada yerleşik kaidelerin hâkim olduğunu göstermektedir. Burada dikkatten kaçırılmaması gereken bir durum bu türden bir şart söz konusu olmamakla beraber kadroların devredildiği kişilerin genellikle ilgili vazifeyi yürütmeye ehil, ilimle meşgul kişiler oluşudur. Örneğin Fethüddin'in Dımaşk'ın en önemli kıraat kadroları sayılan Ümmü Sâlih Türbesi ve Âdiliyye kıraat hocalığını devralan Sadaka b. Selâme ed-Darîr (öl. 825/1422), İbnü'l-Cezerî'nin çocuklarının hocasıdır. Yani Fethüddin bu kadroları kendi hocasına devretmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin naklettiğine göre, Sadaka b. Selâme kıraat ilmini bizzat kendisinden ve devrin diğer meşhur kıraat âlimlerinden okumuş, Emevî Camii'nde mütesaddirlik yaparak çok sayıda kişiyi bu sahada yetiştirmiştir.¹⁹⁸ O, kıraat sahasında, eser telif edecek kadar ileri bir seviye elde

¹⁹⁷ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/111-112.

¹⁹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/468.

etmiştir.¹⁹⁹ Yani mezkûr kıraat kadroları için kendisine bunları devreden talebesi Fethüddin'den daha ehil olduğu söylenebilir.

Devrin ilmî kadrolarında yaygın uygulamalardan bir diğeri bir makamın birçok kişi tarafından paylaşılmasıdır. er-Radî Abdülhâdî b. Ebü'l-Yümn Muhammed b. Ahmed (öl. 845/1441) Mekke Harem-i Şerif imamı olan kardeşinin ardından, bu kadroyu amcasının oğluyla yarı yarıya paylaşarak vazife yapmıştır. Daha sonra vazifeyi ortak yürüttüğü kişinin oğluyla aynı kadroyu paylaşmaya devam etmiştir. Kendisi ayrıca Mescid-i Haram'ın hatipliğini niyâbeten sürdürmüştür.²⁰⁰ Ali b. Abdülkâdir b. Muhammed ise (öl. ?)²⁰¹ Kahire Hüseyiniyye Medresesi'nin fıkıh hocalığı vazifesini, hocaları Ebnâsî'nin bir süre onlar adına yerine getirmesinin ardından kardeşiyle yarı yarıya paylaşarak icra etmiştir. Bu iki kardeş, ayrıca Tûh ve başka beldelerin kadılığı vazifesini yine ortak şekilde üstlenmişlerdir.²⁰²

Sehâvî, bunlara benzer çok sayıda kadro paylaşım örneğine eserinde yer vermiştir. Ali b. Abdullah b. Muhammed b. Hüseyin'in (öl. 829/1426) birçok vazifesi yanında Rükniyye Medresesi müderrisliği kadrosunun yarısına sahip olması,²⁰³ Takıy b. Kâdî 'Aclûn'un Şâmiyye Berrâniyye müderrisliği kadrosunun üçte birinden lehine feragat etmesiyle Ömer b. Ali b. Osman b. Ömer'in (öl. ?)²⁰⁴ bu vazifeyi yürütmesi,²⁰⁵ bu uygulamanın örnekleri olarak zikredilebilir.

Tarih-tabakât türü eserlerde bu durumların hilafına, kadrolara sahip olmak için çeşitli rekabetlerin yaşandığı, kadroların kişiler arasında sürekli gidip geldiği çok sayıda örnekle sıkça karşılaşılmaktadır. Bu durumun temsil gücü yüksek bir örneği Bedreddin İbn Cemâa'dır (öl.733/1333). İbn Kesîr'in onun hayatına dair naklettiği bilgiler, bu dönemde kadrolara tayin olan kişilerin ne sıklıkta değişebildiğini göstermektedir. İbn Cemâa, 681/1282 yılında Kaymeriyye Medresesi'nde ders

¹⁹⁹ Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı bir eseri ve müellif hakkında bilgi için bk. Muhammed İsa Yüksek, *İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Arapça ve Osmanlıca Kıraat Yazmaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 213-217.

²⁰⁰ Sehâvî, *Dav'*, 5/82-83.

²⁰¹ Vefat tarihi zikredilmemiş olup, bilginin nakledildiği eserin h. 9. asırda yaşamış kişilerin biyografilerini içermesi sebebiyle ölümünün bu asırda gerçekleştiği söylenebilir.

²⁰² Sehâvî, *Dav'*, 5/215-216.

²⁰³ Sehâvî, *Dav'*, 5/224.

²⁰⁴ Vefat tarihi zikredilmemiş olup, bilginin nakledildiği eserin h. 9. asırda yaşamış kişilerin biyografilerini içermesi sebebiyle ölümünün bu asırda gerçekleştiği söylenebilir.

²⁰⁵ Sehâvî, *Dav'*, 6/97.

vermeye başlamış;²⁰⁶ 685/1286'da da Gazâliyye'de ders vermeye başlamış, fakat bu vazife bir ay sonra eski sahibine iade edilmiştir.²⁰⁷ 687/1288'de Kudûs hatipliğine atanmış, 690/1291'de ise bu vazifeden Mısır kâdîlkudatlığına atandığı için alınmıştır. Mısır kadılığı yanında Ezher hatipliği ve Sâlihiyye müderrisliği kendisine verilmiştir.²⁰⁸ 693/1294'te Mısır kadılığından azledilmiş ve vazife eski sahibine iade edilmiştir. İbn Cemâa vazifesine müderrislik kadrolarında devam etmiştir.²⁰⁹ O, aynı yılın Zilhicce ayında Şam kadılığı vazifesiyle Şerefüddin Makdisî'nin elinden alınan Nâsiriyye müderrisliği kadrosuna getirilmiştir. Aynı ayda Âdiliyye Medresesi'nde de ders vermeye başlayan İbn Cemâa,²¹⁰ 694/1295 yılında Emevî Camii imam-hatipliği vazifesini üstlenmiştir. O, 696/1296'da kadılıktan azledilerek sadece Şam hatipliğini devam ettirmiş ve Kaymeriyye müderrisliğini geri almıştır.²¹¹ İbn Cemâa, 699/1299'da Şam hatipliği vazifesinin yanında tekrar Şam kâdîlkudatı olarak göreve başlamış, 701/1301'de Şam kadısının elinde bulunma şartı olan Nâsiriyye Cevvâniyye müderrisliğini Kemâleddin eş-Şerîsî'den almıştır. Aynı yılın Cemaziyelahir ayında ise bu müderrislik Şerîsî'ye iade edilmiştir.²¹² 702/1302'de azledildiği Mısır kâdîlkudatlığına iade edilmiş, 708/1308'de devlet merkezi olan Kale'de hutbe irad etmeye başlamıştır. İbn Cemâa, 709/1309 yılında sûfîlerin talebiyle Saîdü's-süedâ Hankahı'nın şeyhliği vazifesine getirilmiş, 710/1310'da Mısır kadılığı, hankah şeyhliği ve hatiplik vazifeleri elinden alınmıştır.²¹³ 711/1311'de tekrar Mısır kadılığına iade edilerek Nâsiriyye müderrisliğini geri almıştır. Bunlar yanında Kâmiliyye Dârülhadişi şeyhliği; Tolun Camii, Sâlihiyye müderrislikleri kendisine verilmiştir.²¹⁴ 721/1321'de Emevî Camii Şâfî Zâviyesi'nde, müderrisin idaresi iyi olmadığı için ders vermeye başlamış; 727/1327'de Mısır kadılığı ve Kâmiliyye şeyhliği, Sâlihiyye ve Nâsiriyye müderrislikleri kendisinden alınarak Kazvinî'ye verilmiş, aynı yıl zâviye müderrisliğinden aynı zâta verilmek üzere alınmıştır.²¹⁵ Görüldüğü üzere İbn Cemâa

²⁰⁶ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/502.

²⁰⁷ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/513.

²⁰⁸ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/519, 534.

²⁰⁹ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/16.

²¹⁰ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/17-18.

²¹¹ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/22, 35.

²¹² İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/54, 64.

²¹³ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/68, 106, 109, 120.

²¹⁴ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/124.

²¹⁵ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/217-218.

Dımaşk-Kahire arası vazifelerde adeta mekik dokumuş, aynı vazifelerden birçok kez azledilmesinin ardından bunları defalarca geri almıştır. Buna benzer çok sayıda örnek göz önünde bulundurulduğunda, bu durumun dönemin siyasî, hukukî ve ilmî kadroları için alışılmış bir olgu olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır.

Tabakât türü eserlerde vazifelere getirilen kişilerin, bu kadroları hak etmeksizin elde ettiğini; toplum tarafından benimsenmediğini, sevilmediğini ifade eden ibarelerle de karşılaşılmaktadır. Bu durumun dikkat çekici bir örneği olarak İbrahim b. Ömer b. Hasan er-Rubât (öl. 885/1480) zikredilebilir. Sehâvî, İbrahim b. Ömer'in Kahire Müeyyediye Medresesi'nin kıraat tedrisi vazifesini üstlendiğinde insanların bundan şaşkınlık duyduğunu nakletmiştir. İbrahim b. Ömer, Kahire'nin ardından Dımaşk'a geçerek şehrin en önemli kıraat kadrosu olan Ümmü Sâlih Türbesi'nin meşihat-i kurrâ makamına getirilmiştir. Sehâvî, Dımaşk halkının da kendisini sevmediğini hatta çeşitli sebeplerle arkadaşlarının dahi kendisinden nefret ettiğini, vefatının ardından ulemânın bir kısmının namazını dahi kılmadığını nakletmiştir.²¹⁶ Burada biyografi yazarlarının sübjektif değerlendirmelerde bulunmuş olabilecekleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Ama bu aktarım en azından dönemde bazı insanlar nezdinde böyle bir kanaatin var olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak bir toplumda siyasî, sosyal ve ilmî ortamları birbirinden bağımsız değerlendirebilmek mümkün görünmemektedir. Devletin siyaset tarzı ve bu sahada yaşanan gelişmeler tabîi olarak tüm toplumsal yapıyı etkilemektedir. Bu yönüyle Memlûkler döneminde siyasî kadroların sürekli değişmesiyle ilmî kadrolarda daha önce değinildiği gibi çok sayıda değişim yaşanmıştır. Bu açıdan İbn Kesîr'in tarihine bakıldığında emirler arası sık sık meydana gelen mücadelelere,²¹⁷ ilmî sahanın öncülleri sayılan dört mezhep kadısı arasında meydana gelen tatsızlıklara idareci ve âlimler tarafından müdahale edilişine²¹⁸ ve kâdılıkudatlar aleyhine açılan çok sayıda

²¹⁶ Sehâvî, *Dav'*, 1/83-91.

²¹⁷ Çok sayıda kişinin yaralanmasına ve vefatına sebep olan emirler arası bir olay örneği için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/472-473.

²¹⁸ Bir örneği için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/468-472.

davaya²¹⁹ tesadüf edilmektedir. Bu ortamın, ilmî kadrolara yansıdığı ve bu alanda yoğun bir hareketliliği beraberinde getirdiği söylenebilir.²²⁰

Dönemi ele alan batılı araştırmacılar, tarihî kaynaklarda yer alan örneklerden hareketle, siyasî sahada sabit normların olmayıp seçkinlerin takdiriyle yürüyen sistemin, bir benzeriyle ilmî sahada var olduğuna dair tespitlerini mansıplar üzerinden dile getirmişlerdir. Buna göre devrin çok sayıda kadrosunu aynı anda elde tutabilme, âlimler için bir zenginleşme vesilesi haline gelmiştir. Mansıplar alım-satım nesnesi haline gelmiş, kıymetli vazifelere gelmek için hediye ve para takdim edilmesi olağan sayılmaya başlanmıştır. Çoğu kurumun vakfedeni olan sultan ve emirler, aynı zamanda âlimlerle kurdukları sıkı bağlar neticesinde eğitim kurumlarının kadroları üzerinde yetki sahibi konumda olmuşlardır. Âlimler de vakfiyesinde kesin talimatlar bulunmayan çok sayıda kurumun makamları konusunda kontrol sahibi rolde olmuştur. Ulemâ, çok sayıda kadroyu elinde tutmakla beraber bunları arkadaş, talebe ve evlatlarına devretme yetkinliğini elde etmişlerdir. Bu değişkenlikle beraber kadrolara kimlerin atandığına dair net kayıtların tutulmayışı da dikkat çekilen bir başka detaydır.²²¹

Devrin kadrolarına dair zikredilen tüm bu özelliklerin, dönemin sosyal şartlarının bir sonucu olduğu söylenebilir. Dönemde Kahire ve Dımaşk gibi merkezlere yönelen âlim akışının etkisiyle çok sayıda kurum inşa edilmiş ve birçok kadro ihdas edilmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken husus, Memlûkler döneminde ilmin son derece yaygın olması ve âlim yoğunluğunun doğal bir sonucu olarak bir kadroya atanabilmek için gerekli şartları taşıyan çok sayıda kişinin aynı anda bulunabilmesidir. Bu da liyakat sahibi adaylar arasından tercihte bulunmak için ekstra uygulamaları beraberinde getirmiştir. Kadroyu en az kendi kadar ehil olan başka bir adayın elinden alabilmek için hediye ve para takdimi buna örnek verilebilir. Ya da bir kadroda söz sahibi olan bir müderris, beraber ders okuduğu arkadaşının ya da talebesinin alandaki hâkimiyetinden haberdar olduğu için onu başkalarına tercih edecek kararlar verebilmiştir. Ya da ilgili kadroların maaşlarının dolgunluğu ve

²¹⁹ Bir örneği için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/477-478.

²²⁰ Siyasîlerin müdahalesiyle kazâî ve ilmî sahadaki azledilme ve atama örnekleri için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/504, 505, 534, 545-546; 14/16, 22, 26, 32-33, 35, 36, 61, 64, 77-78, 92-93, 119-120 vd.

²²¹ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 117-141.

statüsünün yüksekliği sebebiyle vaz geçilemez oluşu, kadronun birkaç kişi arasında paylaşılması çözümünü beraberinde getirmiştir. Tarih kitaplarına yansıyan yoğunluk ve hareketlilik göz önünde bulundurulduğunda tüm bunların kaçınması oldukça zor uygulamalar olduğu söylenebilir.

Dönemde ilmî kadroların ne kadar önemsendiğini, sırf bu kadrolara gelebilmek için uydurma fermanlar yazan ve yazdıranların varlığı ortaya koymaktadır. İbn Kesîr, bu yollara tevessül edenlerin tespit edildikten sonra dayak ve hapis gibi cezalara çarptırıldığını nakletmiştir.²²² Bunların yanında yine bu dönemde maddî ihtiyacı olduğu halde makam talep etmeyen,²²³ elindeki çok sayıda makamı terk eden,²²⁴ yüksek maaşı kabul etmeyen âlimlerin varlığı²²⁵ dikkat çekmektedir. Maddî getirisi olan bu görevlere yaklaşmamanın mürüvvet ve hayırlı bir amel sayıldığına dair örneklerle²²⁶ karşılaşmak da mümkündür.

1.2.4. Eserler

Memlûkler dönemini içine alan 7.-11./13.-17. asırlar söz konusu olduğunda, devrin kendine has ilmî durumu ve telif kültürüne temas edilmelidir. Öncelikli olarak belirtmek gerekir ki Moğol istilasıyla beraber Abbâsî devletinin yıkılışı ve halifenin öldürülmesi süreci farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Buna göre Abbâsîler devrinin İslâm medeniyet ve kültürünün zirve dönemi olarak değerlendiren görüşü benimseyenler, bundan sonraki sürecin ilmî açıdan bir “Gerileme ve çöküş dönemi” olduğunu iddia etmiştir. Yani bu dönemde telif edilen eserler öncesinin taklidi mahiyetinde, daha çok sistematize etme ve özetleme gayesi taşıyan kitaplardır. Bunların yeni bir fikir/sistem ortaya koyma gayesi bulunmamaktadır.²²⁷

Buna mukabil bu görüşlerin isabetli olmadığını savunan bazı değerlendirilmelerle de karşılaşmaktadır. Örneğin Hodgson, Abbâsîler’in yıkılışı ve

²²² İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/405-406.

²²³ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/457.

²²⁴ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/467.

²²⁵ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/188, 278.

²²⁶ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/194.

²²⁷ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er (Ankara: İmaj Yayınları, 1993), 155-156. Memlûkler dönemi telif kültürüne benzer bir yaklaşım için ayrıca bk. Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002), 196-197; Yiğit, *Memlûkler*, 252; Yiğit, “Aynî’yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış”, 36.

Moğol istilası sonrası devrenin çöküş olarak görülmesini doğru bulmamakta ve bu iddiada bulunanların bu dönemde ortaya çıkan eserler konusunda iddialarını ispat mahiyetinde bir izah getirmediğini ifade etmektedir.²²⁸

Konu bağlamında orta bir yolu benimseyerek mezkûr görüşleri telif edenler de bulunmaktadır. Mesela Kadiruddin Ahmed, Memlûkler dönemini de içine alan bu devreyi “Yaratıcılıktan mahrum canlılık dönemi” olarak tavsif etmekte ve bunu dönemin siyasî şartlarına bağlamaktadır. Moğol saldırıları sonrasında ellerinde inançlarından başka koruyacakları bir şey kalmadığına inanan Müslümanlar yeniliklere izin vermekten uzak durarak, eleştirel kabiliyet ve entelektüellik alanını kontrol etmeye yönelmişlerdir. Dinamizm ise ancak siyaset, mimarî, sanat gibi sahalarda kendini göstermeye devam etmiştir.²²⁹ Benzer bir yaklaşımı Memlûk tarihi uzmanı İsmail Yiğit’te görmek de mümkündür. O, devrin âlimlerini öncekilerin mukallidi olarak tavsif ederek eserlerin şerh, ihtisar, ta’lik türü olduğunu ifade etmekle beraber; Muhammed Ebû Zehre’den nakille devrin şöhretinin ilmin yayılması ve âlimlerin çoğalmasıyla olduğunu ifade etmektedir. Buna göre Memlûkler döneminde İslâm tarihinin en ünlü ansiklopedistleri ve şârihleri yetişmiştir.²³⁰

Son olarak zikredilebilecek yaklaşım ise başlangıcından günümüze İslâm düşünce tarihini ele alan geniş kapsamlı bir proje olan *İslam Düşünce Atlası*’nda yer almaktadır. Bu çalışmada İslâm düşünce tarihi açısından yeni bir dönemlendirme önerisinde bulunmaktadır. Bu yaklaşım, ilk altı asrın klasik veya altın çağ, sonrasının ise klasik sonrası veya çöküş olarak değerlendirilme teşebbüslerini yeterli bulmamaktadır. Dört devrelik bir dönemlendirmeyi öneren çalışma 1.-5./7.-11. asırları klasik, 6.-10./12.-16. asırları yenilenme, 11.-12./17.-18. asırları muhasebe ve 13.-14./19.-20. asırları arayışlar dönemi olarak ele almaktadır. Memlûkler döneminin tekabül ettiği yenilenme dönemi de kendi içinde 6.-8./12.-14. asırlar erken yenilenme (yöntemlerin inkişafı ve ikinci klasiklerin oluşumu), 9.-10./15.-16. asırlar ise geç yenilenme (yöntemsel bütünleşme evresi) olarak detaylı tasnif edilmiştir.²³¹ Yani ilk

²²⁸ Marshall G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. Ahmet Kanlıdere - Ahmet Aydoğan (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2003), 173-175.

²²⁹ Kadiruddin Ahmed, *İslâm Dinamizmi ve Entelektüel Atâlet* (İstanbul: İlke Yayınları, 2008), 9-12.

²³⁰ Yiğit, *Memlûkler*, 252-253.

²³¹ İbrahim Halil Üçer, “Giriş Yazıları, İslam Düşünce Tarihi İçin Bir Dönemlendirme Önerisi”, *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İLEM, 2017), 1/12-21. Döneme dair yenilenme-

görüşün taklit, ihtisar ve şerh tarzı olarak sunduğu eserler, bu yaklaşımda ikinci klasikler²³² olarak tavsif edilmektedir.

Kıraat de dâhil olmak üzere İslâmî ilimlerin çeşitli sahalarında telif edilen eserlere bakıldığında bu dönemi ikinci klasiklerin yazıldığı dönem olarak tavsif etmek yerinde olacaktır. Nitekim bu dönemde bir eser merkeze alınarak telif edilen çoğu eserin, ana eserin şöhretini aşmış ve öğretim sahasında daha yaygın bir konum elde ettiğini söylemek abartılı olmayacaktır. Kıraat sahasında bunun en canlı örneği Şâtıbî ve İbnü'l-Cezerî'nin eserleridir. Buna göre Şâtıbî kırâat-i seb'aya dair meşhur eseri *Şâtıbiyye*'yi, Dâî'nin *Teysîr* adlı eserini nazmetmek suretiyle kaleme almıştır. Günümüzde dahî kırâat-i seb'a dendiğinde akla gelen ilk isim Şâtıbî olmakta, Dâî ise şöhret noktasında ondan geride yer almaktadır. Memlûkler dönemi kıraati işlenirken üzerinde durulacağı gibi ilgili devrede kıraat ilmi dendiğinde akla gelen ilk eser *Şâtıbiyye*'dir. Sonrasında ise İbnü'l-Cezerî ve eserleri şöhret kazanmıştır. Medreselerde kıraat okutma usulünde kırâat-i aşere'nin yaygınlaşmasıyla İbnü'l-Cezerî'nin eserleri, Dâî ve Şâtıbî'nin eserlerini gölgede bırakmıştır. Burada hem Şâtıbî'nin hem de İbnü'l-Cezerî'nin, yaşadıkları ve eserlerini telif ettikleri dönem itibarıyla yenilenme dönemi âlimi olarak tavsif edilebileceklerine dikkat çekilmelidir. Bu eserlerin dinamik durumu dikkate alındığında ikinci klasikler başlığı için son derece uygun oldukları görülmektedir.

Etkilemediği bir alanın kalmadığı söylenebilecek Moğol işgalinin ve 9./15. asrın başında gerçekleşen Timur saldırılarının telif sahasını etkilemiş olması da kaçınılmazdır. Bu yöne dikkat çeken araştırmacılar dönemin derlemeci telif geleneğini, bu saldırılarla telef olan birikimi yerine koyma gayretinin bir neticesi olarak değerlendirmiştir. Bu devirde tabakât ve tarih yazımının bu denli yoğun oluşu da aynı sebebe bağlanmıştır.²³³ Dönemin başta gelen telif türü olan şerhlerin yaygınlığı ana metinleri anlaşılır kılma çabası üzerinden izah edilmektedir. Buna göre şerh geleneği İslâmî ilimlerin hemen her branşında yaygınlaşmış olup, bölgelerde üzerine şerhlerin yazıldığı belli temel eserler ön plana çıkmıştır. Bunun kıraat sahasındaki örneği *Şâtıbiyye* iken, hadis sahasındaki şerhler genellikle *Sahîhayn* üzerine kaleme

çöküş şeklinde serdedilen görüşlerin değerlendirmesi için bk. Demirci, *Hadis ve Yorum*, Giriş, 35-54.

²³² Nitekim İSAM da döneme dair çalışmaları ikinci klasik üst başlığıyla değerlendirmektedir.

²³³ Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 29.

alınmıştır.²³⁴ Bu hususta dikkat çekilen yön, bu saldırılarla Memlûk topraklarına akın eden hoca ve talebelerin istihdam edilmesiyle beraber gelen kurumsallaşmadır. Buna göre medrese ve dârülhadis gibi kurumlarda okunan ana metinler üzerinden yapılan derslerde beliren ihtiyaçlar, yapılan yorumlar/açıklamalar, hoca ve talebelerin birbirlerinden telif noktasındaki talepleri şerh ve hâşiye türü yeni eserlerin doğuşunu temin etmiştir.²³⁵ Bu konuda Chamberlain’ın değerlendirmeleri son derece dikkat çekicidir. O, derslerde okunan kaynak metnin, kaynağın işlenmesiyle ders esnasında meydana gelen metnin ve talebelerin ders esnasında ezberlediklerini yazıya dökerek oluşturdukları metinlerin sınırlarının kaybolduğunu söylemektedir.²³⁶ Bunun da dönemin ilmî yoğunluğunda çok sayıda yeni metnin ve türün ortaya çıkışını temin ettiği söylenebilir. Muhammed Enes Midilli, çalışmasında bu duruma “tedrise konu olan metinler etrafında şekillenen eser telifi” ibaresiyle pratikçe işaret etmektedir.²³⁷ Bu durumun son derece dikkat çeken bir örneği Muhammed b. Ebû Bekir İbn Cemâa’dır (öl. 819/1416). Zira kendisinin ders kitabı olarak okuttuğu hemen her eser üzerine şerh ve hâşiye türü bir eser kaleme aldığı nakledilmiştir.²³⁸ Bunu, daha iyi anlaşılmasını temin ya da önemli noktaları öne çıkarmak gibi talebesinin ve dersinin ihtiyacını göz önünde bulundurarak yapacağı tahminden uzak değildir. Moğol saldırılarının bu sahadaki bir başka etkisine ise âlimlerin ve kitapların kaybolmasıyla çok hacimli şerhlerin kaleme alınması şeklinde temas edilmektedir.²³⁹ Devre dair değerlendirmelerde bu hacimli eserlerin beraberinde, daha kısa ve pratik eser ihtiyacını doğurduğuna da değinilmiştir.²⁴⁰

Bu bağlamda şerh ve hâşiyeler gibi eserin içeriğini açıklayan/genişleten eserler yanında zikredilebilecek bir diğer telif türü muhtasarlardır. Âlimler başlığında devrin tedris ve tahsil usulünün nakil ve ezber olduğu, her branştan muhtasar bir eseri ezberlemenin tahsilin ilk basamağını teşkil ettiği ve devrin âlimlerinin de bu usulü

²³⁴ Sezai Engin, *Şerh ve Şârihin İzini Sürmek Hadis Şerhlerinin Hikâyesi* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2022), 9, 15-16, 20.

²³⁵ Demirci, *Hadis ve Yorum*, 45-46, 50.

²³⁶ Chamberlain, *Ortaçağ’da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 187-188.

²³⁷ Midilli, *Uleymi’nin Kudüs Tarihi: Memlûkler Döneminde Kudüs’te Âlimler ve Eğitim Kurumları*, 107.

²³⁸ Cengiz Kallek, “İbn Cemâa, Muhammed b. Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/394.

²³⁹ Demirci, *Hadis ve Yorum*, 121-122.

²⁴⁰ Demirci, *Hadis ve Yorum*, 50.

tavsiye ettikleri zikredilmişti. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda muhtasarların yaygınlığının sebebi daha kolay anlaşılacaktır. Dönemin âlimleri hacimli eserler kaleme almak yanında kolay ezberlenebilir, pratik eserler yazmayı ihmal etmemişlerdir. Devrin âlimlerinden biri olan İmam Nevevî (öl. 676/1277) *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân* adlı eserinin yazılış gayesinden bahsederken eserinin küçük çaplı oluşunu kolay ezberlenme, çok kişinin eline ulaşma ve çokça istifade edilme gibi hedeflerle açıklamıştır.²⁴¹

Bu tür amaçların neredeyse her branşta yazılan eserler için söz konusu olduğu söylenebilir. Hatta daha kolay ezberlemeyi temin etmek için muhtasar eserler manzum hale getirilmiştir. Bunun kıraat sahasındaki en meşhur örnekleri Şâtıbî'nin kıraat-i seb'a'ya dair *Şâtıbiyye* olarak meşhur olmuş *Hırzû'l-emânî* adlı eseri ve İbnü'l-Cezerî'nin tecvide dair kaleme aldığı *Mukaddime* adlı eseridir. Kıraat alanında günümüzde dahi bu eserlerin ezberleniyor olması, telif gayesinin bir geleneğe dönüşerek karşılık bulduğunu göstermektedir.

İbn Haldun, daha önce de değinildiği gibi devrin âlimlerinin eserleri kısaltıp özetlemelerinin talebenin sağlıklı öğrenmesine engel olduğunu belirtmiştir.²⁴² Bu durumun doğurduğu muhtemel sorunlar muhtasarlarla beraber artan şerh telifiyle aşılmıştır.²⁴³ Yani bu dönemde eğitim-öğretim faaliyetlerinin ihtiyaçlarına binaen sürekli bir devridaimin var olduğu söylenebilir. Şerhlerin uzun oluşu muhtasar metne ihtiyaç doğuruyorken, muhtasar metinler de anlaşılacak için şerhleri gerekli kılmıştır. Bu durum, her iki usulde sürekli bir telifi beraberinde getirmiştir. Tabakât türü eserlere bakıldığında bu türlerin, tahsilin farklı aşamalarında okunduğu dikkat çekmektedir. Tahsilin ilk basamağını ana muhtasar metinleri ezberleyerek hocalara arz etmek teşkil ediyorken, anlaşılması belli bir seviyeyi gerektiren şerh türü eserler daha çok ilerleyen tahsil aşamalarında okunmuştur.

Devrin telif geleneği olan bir eseri merkeze alma durumunun tarih sahasına yansımaları, eserleri devam ettirme şeklinde gözlenmektedir. Örneğin İbn Kesîr'in tarihine bakıldığında 738/1337 yılında "Hocası Birzâlî'nin Makdisî'ye yazdığı Zeyl'in burada bittiği, kendi zamanına kadar olan kısmı ise kendisinin yazdığı" şeklindeki

²⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *et-Tibyân fî Âdâbi Hameleti'l-Kur'ân*, çev. M. Yaşar Kandemir (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2020), 331.

²⁴² İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, 2/782-783.

²⁴³ Demirci, *Hadis ve Yorum*, 121.

ibareyle karşılaşılmaktadır. Yani eserin bizzat İbn Kesîr'in gözlemlerine dayanarak aktardığı kısmı 739/1338 ve sonrası olmaktadır, öncesi ise Makdisî ve Birzâlî'nin nakilleridir.²⁴⁴

Devrin eserlerine yansıyan sistematize etme özelliğinin bir yönüne Süyûtî'nin hocalarına yer verdiği *el-Müncem*'i üzerinden temas edilebilir. Süyûtî burada hocalarını, isnadlarının durumuna göre üç tabakaya ayırarak, her birinin biyografisinin başında ilgili tabakanın rumuzunu zikretmiştir.²⁴⁵ Devrin eserlerindeki sistematik bakışa yine Süyûtî üzerinden örnek verilecek olursa kendisi *Buğyetü'l-vu'ât* adlı eserinin giriş kısmında kaynaklarını, yöntemlerinin gerekçelerini ve çalışma şeklini uzunca aktarmıştır.²⁴⁶

Burada bir diğer eser türü olarak cem'ul cevâmi'lerden bahsedilebilir. İlgili dönemde sıkça kaleme alınmış olan bu eserlerin, alandaki ulaşılabilen tüm bilgileri bir araya getirerek sistematize etmek yanında, eserleri bir araya getirdikleri söylenebilir. Bu eserlere Tâceddin es-Sübkî'nin (öl. 771/1370) fıkıh usulü,²⁴⁷ Süyûtî'nin hadis²⁴⁸ ve nahiv sahasında²⁴⁹ telif ettiği eserler örnek gösterilebilir. Bunlar, devrin eser merkeze alma ve alana dair tüm bilgileri yeni bir usulle sistematize etme (hatta tümünü bir araya toplama) gibi özelliklerini ihtiva etmesi bakımından dikkat çekicidir. Âlimler kısmında değinildiği üzere dönemde protokole dair kurallar son derece önemli sayılmakta idi. Devrin tarihçilerinin eserlerinde âlimlerin hangi konumlarda oturduklarını, meclislerdeki hiyerarşiyi en ince detaylarıyla tasvir etmeleri, buna verilen ehemmiyeti göstermektedir. Eser merkeze alma geleneğini bu özellikle irtibatlandırmak mümkündür. Dönemde, eserlerin üst üste diziminde dahi bir hiyerarşinin tavsiye edildiğine dair aktarımlar göz önünde bulundurulduğunda²⁵⁰ bir eseri merkeze alarak sistematize etme şeklinin devrin genel kültürüyle son derece uyumlu olduğu görülmektedir.

²⁴⁴ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/293.

²⁴⁵ Süyûtî, *el-Müncem*, 45.

²⁴⁶ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2-8.

²⁴⁷ Ali Bardakoğlu, "Cem'u'l-Cevâmi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/343-344.

²⁴⁸ İsmail Lütfi Çakan, "Cem'u'l-Cevâmi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/344-345.

²⁴⁹ Mehmet Reşit Özbalıkcı, "Cem'u'l-Cevâmi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/345.

²⁵⁰ İbn Cemâa, *İslâmî Gelenekte Eğitim Ahlakı*, 199.

Eserlerin isimlendirilmesi söz konusu edildiğinde, içerik mensur olsa dahi isimlendirmede manzum usul benimsemenin devrin genel uygulaması olduğu söylenebilir. Bunun temini için eser adlarında seci kullanımı yaygın bir uygulamadır. Bu konuda bir çalışması bulunan Sami Arslan, eser isimlendirmesindeki seciyi yatay ve dikey seci olmak üzere taksim etmiştir. Buna göre yatay seci müstakil bir eserin isimlendirmesinde kullanılmaktadır. Buna kıraat sahasından Ca‘berî’nin (öl. 732/1332) *Ahkâmu’l-hemze li-Hişâm ve Hamza* ve Burhâneddin Kerekî’nin (öl. 853/1449) *el-Âle fî ma ‘rifeti’l-vakfi ve’l-imâle* adlı eserleri örnek verilmiştir. Dikey seci ise bir eserin merkeze alınarak telif edildiği şerh, ta‘lik türü eserlerde söz konusu olmakta ve bu isimlendirmede ana kaynak ismin içine dâhil edilmektedir. İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî* ve Süyûtî’nin *et-Tevşîh ‘alâ Câmi’i’s-sahîh* adlı eserleri çalışmada hadis sahasında zikredilmiş örneklerdendir.²⁵¹

1.2.5. İlmî Yolculuklar

Geleneksel süreçte olduğu gibi Memlûkler döneminde dinî bilginin aktarımında ana âmil rihlelerdir. Klasik kullanımıyla rihle dendiğinde daha ziyade ilim elde etmek için yapılan yolculuklar kastedilmektedir. Çalışmada ise bu çerçeve biraz daha geniş tutulacak ve âlimlerin farklı vesilelerle yaptıkları yolculuklar da ilmî sahaya sunduğu katkı bağlamında ele alınarak ilmî yolculuklar başlığına dâhil edilecektir. Ayrıca bu kısımda ilmî yolculuklar kategorilendirilerek çeşitli örnekleriyle ele alınacaktır.

Öncelikle dönemin ilmî seyahatleri ele alınan iki merkez arasında ya da Memlûk merkezleri arasında gerçekleşen iç yolculuklar ve diğer İslâm beldelerinden buraya gerçekleşen dış yolculuklar olarak ele alınabilir. Bu yolculuklar, hocaların ve talebelerin yaptığı yolculuklar olarak ayrıca sınıflandırılabilir. Haccın âlim ve talebeleri buluşturucu fonksiyonu göz önünde bulundurularak hac yolculukları üçüncü bir kategori olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda hac yolculuklarını iki açıdan ele almak mümkündür: İlki Mekke ve Medine şehirlerine gelen âlim ve talebeler arası aktarımı sağlama boyutu, bir diğer yön ise hac yolculuğuna çıkan âlim ve talebelerin güzergâhta bulunan Kahire ve Dımaşk gibi merkezlere uğramasıyla gerçekleşen hac

²⁵¹ Sami Arslan, “İslam Kitap Kültüründe ‘Şerhi Meşrûha Bağlamak’: Kitap İsimlerinde Secî”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 134-135, 139.

yolculuğu esnasındaki ilmî aktarımdır. Hac yolculuğuna benzer fonksiyona sahip olduğu söylenecek dördüncü bir kategori ise Kudüs seyahatleridir. Hz. Peygamber'den (s.a.v.) dinî seyahatlerin Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'ya olacağına dair aktarılan hadis, âlimler de dâhil olmak üzere Müslümanların sevap kazanmak gayesiyle bu merkeze yolculuk yapmasına sebep olmuştur. Bu vesileyle bir araya gelen âlim ve talebeler için Kudüs ziyaretleri istifade vesilesi haline gelmiştir.

İlmî yolculuklar, etkisi bağlamında ele alındığında akla ilk gelen, dışarıdan Memlûk topraklarına gerçekleşen yolculuklardır. İşaret edildiği gibi Moğol ve Haçlı saldırılarıyla gerçekleşen göçler, Kahire ve Dımaşk başta olmak üzere Memlûk merkezlerini ilmî açıdan son derece canlandırmıştır. Buralar, ana İslâm coğrafyası, Endülüs ve Kuzey Afrika'dan bölgeye gelen seçkin âlimlerle dolmuş ve Memlûkler muhacir ulemâyâ kucak açmıştır. Bu anlamda sultan ve emirler cami, medrese, hankah gibi birçok kurum inşa ederek bu âlimleri buralarda istihdam etmişler ve ilmî faaliyetlerin himayesini üstlenmişlerdir. Göçler sayesinde Memlûkler devri İslâmî ilimler sahasında en verimli dönem haline gelmiştir.²⁵²

Endülüs ve Kuzey Afrika özelinde bakılacak olursa, ulemânın Kahire'ye yerleşme sebepleri şöyle özetlenebilir: Haçlıların bu toprakları geri almak üzere gerçekleştirdiği seferler (Endülüs'ü Müslümanlardan geri almak üzere gerçekleştirilen bu seferler, reconquista olarak adlandırılmaktadır), bu seferlerle meydana gelen ilmî durağanlık ve bu esnada Kahire'deki ilmî canlılıkla beraber âlimlere sunulan imkanlar.²⁵³ Buna kıraat sahasından zikredilebilecek örnek bir isim Muhammed b. Muhammed b. Sehl el-Gırnâtî'dir. O, 730/1329 yılı dolaylarında Kahire'ye gelmiş ve kıraat sahasında meşhur isimlere hocalık yapmıştır. Hocası olduğu isimlerden biri, İbnü'l-Cezerî'nin de hocası olan Ebû Bekir b. Aydoğdu'dur. Ebû Bekir b. Aydoğdu, İbnü'l-Cezerî'ye Gırnâtî'den övgüyle bahsetmiş ve Ebû Hayyân'ın onu överek kendisine ondan okumasını bizzat tavsiye ettiğini belirtmiştir.²⁵⁴

Endülüs için söz konusu olan rihle sebepleri, Moğol saldırılarıyla muhtelif İslâm beldelerinden bölgeye yapılan yolculuklar için de söz konusudur. Buna verilebilecek en dikkat çekici örnek, Bağdat Müstansırıyye medresesi âlimlerinin

²⁵² Yiğit, *Memlûkler*, 243-244; Ayaz, *Memlûkler*, 133-134.

²⁵³ Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", 395.

²⁵⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/319.

Suriye ve Mısır'a gerçekleştirdikleri rihlelerdir. Abbâsî Halifesi Müstansır-Billâh (öl. 640/1242) tarafından Bağdat'ta inşa edilen medrese çeşitli ilimlerde yükseköğretim verip ilk üniversite özelliği taşıyan ilim kurumu olarak kabul edilmektedir.²⁵⁵ Bu medreseyi çalışma açısından önemli kılan özelliği, Hülâgû 656/1258 yılında, Timur ise 795/1392 ve 803/1401 yıllarında Bağdat'ı işgal ettiğinde âlimlerin bir bölümünün Suriye, Hicaz ve Mısır'a göç etmiş olmalarıdır.²⁵⁶ İslâm âlemi için böyle bir konumu bulunan medresede görev yapan hoca kadrolarının devrin en önde gelen âlimleri oldukları ve Memlûk topraklarına geldiklerinde benzer vazifelerini buradaki medreselerde devam ettirdikleri tahmin edilebilir.

Yolculukları ve Dımaşk'a yerleşmeleri Memlûkler devri öncesine rastlamakla beraber Memlûkler döneminin önde gelen ailelerinden Kudâme ailesi burada örnek verilebilir. Haçlıların 492/1099 yılında Kudüs Krallığı'nı kurması ve yapılan kötü muameleler neticesinde 551/1156 yılında Dımaşk'a yerleşen aile, üç buçuk asır boyunca burada Hanbelîliğin öncülüğünü yapmıştır. Memlûkler döneminde, aileye mensup olan âlimler başta Dımaşk olmak üzere Suriye, Mısır, Filistin gibi çeşitli bölgelerde çok sayıda ilmî ve kazâî vazife üstlenmiştir.²⁵⁷

Kudüs'ten Memlûk topraklarına sığınan bir diğer âlim ise İbnu'n-Nakîb el-Makdisî'dir (öl. 698/1298). Kudüs'te dünyaya gelmiş, burada hem Müslümanlar'ın kendi içinde hem de Haçlılarla Müslümanlar arasında savaşlar söz konusu olduğu için tahsilde bulunmak üzere Kahire'ye gelmiştir. Ders okuttuğu kurumlar Âşûriyye Medresesi ve Ezher Camii'dir. 647/1250'de Kudüs'ün Memlûkler'in eline geçmesi, 658/1260'ta da Moğollar'ın mağlubiyeti üzerine Kudüs'e dönmüş ve burada vefat etmiştir. Meşhur talebeleri Birzâlî (öl. 739/1339), Zehebî (öl. 748/1348), Ca'berî ve Ebû Hayyân gibi devrin ileri gelen âlimleridir. Kendisi çeşitli ilimlerle meşgul olmakla beraber tefsir ve belağat sahalarında ön plana çıkmıştır.²⁵⁸ Bir diğer örnek Dımaşk'a gelerek çok sayıda kişinin kendisinden kıraat dersleri okuduğu meşhur âlim Ahmed b.

²⁵⁵ Medrese sisteminin Bağdat öncesinde doğuda var olduğu bilgisi için ayrıca bk. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 2015, 13,19.

²⁵⁶ Sâmi es-Sakkâr - Nebi Bozkurt, "Müstansırıyye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/121-123.

²⁵⁷ Ferhat Koca, "Kudâme Ailesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/310.

²⁵⁸ Kerim Yılmaz, "İbnu'n-Nakîb", *Tarihte Müslümanlar*, ed. Nurullah Yazar - Mustafa Demirci (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 4/129-130.

İbrahim b. Ömer el-Fârûsî el-Vâsîî'dir (öl. 694/1295). 614/1217 yılında Vâsîî'ta doğmuş, burada Kalânîsî'nin (öl. 521/1127) *İrşâd*, İbn Mihrân'ın (öl. 381/992) *Gâye*, Sıbtu'l-Hayyât'ın (öl. 541/1146) *Kifâye* adlı meşhur eserlerini hocalarına okumuştur. İki kez geldiği Dımaşk'ta buranın kıraat sahasında meşhur isimleri olan Muhammed b. İsrail el-Kassâ' (öl. 671/1272), Ahmed b. Muhammed el-Harrânî (öl. 725/1325), İbrahim b. Gâlî el-Bedevî (öl. 708/1308), Muhammed b. Ahmed er-Rakkî (öl. 742/1341) ve Muhammed b. Ahmed b. Gâdir el-Vâsîî'nin (öl. 739/1338) kendisinden ders okuduğu nakledilmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin kendisini Dımaşk hatibi olarak tanıtmaması, Dımaşk seyahatlerinin çok da kısa sürmediğini göstermektedir. Ayrıca İbnü'l-Cezerî bu zâtın son talebesinden kıraat rivayeti icazeti aldığını kaydetmiştir.²⁵⁹

Örnekleri zikredilen bu yolculukların çoğu, talebeler yerine hocaların öğretme kastıyla gerçekleştirdiği seyahatler olarak ele alınabilir. Bu seyahatler vesilesiyle gerçekleştirilen derslerde çok sayıda talebenin bulunması beklenen bir durumdur. Tabakât kitaplarına bakıldığında ilim öğrenmek isteyen talebelerin ilgili merkezlere yaptığı çok sayıda rihleye tesadüf etmek mümkündür. Bunlara dair örnekleri zikretmek elzem olmadığı için sadece hocalara dair örneklere yer vermekle yetinilmiştir. Çünkü pek çok meşhur hocanın bulunduğu bir yerde, bu sayının çok ötesinde talebe bulunacağı muhakkaktır.

Memlük topraklarına ilim öğrenmek için yolculuk yapan âlimlerin bir kısmı Anadolu topraklarından gelmiştir. Kaynaklar konuya dair pek çok isme yer vermiştir. Mesela Konevî nisbeli âlimler burada zikredilebilir. Konyalı âlimlerden biri olan Alâeddin Konevî (öl. 729/1329), ilköğrenimini Konya'da gördükten sonra Dımaşk'a giderek tahsiline devam etmiştir. Burada başladığı tedris vazifelerini Kahire'ye gittiğinde de sürdürmüş, 727/1327'de ise Sultan Muhammed b. Kalavun tarafından Dımaşk başkadısı olarak görevlendirilmiştir.²⁶⁰ Hanefî fakihi Şemseddin Konevî (öl. 788/1386) ise Konya'da doğmuş ve ilköğrenimini burada görmüştür. Genç yaşta ailesiyle beraber Dımaşk'a yerleşmiş, buradaki hocalardan ders okumuştur. İki kez Kahire'ye ve Kudüs'e giderek buralarda bir müddet kaldığı aktarılan Konevî,

²⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/43-44.

²⁶⁰ Tahsin Özcan, "Konevî, Alâeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/163-164.

sonrasında Dımaşk'a dönmüş ve burada vefat etmiştir.²⁶¹ Konevî nisbeli bir başka Hanefî fakihî ise Cemâleddin Konevî'dir (öl. 770/1369). Dımaşk'ta üstlendiği vazifeler Hanefî kadılıkudatlığı; Emeviyye Camii, Reyhâniyye ve Hâtuniyye Medreseleri müderrisliğidir.²⁶²

Memlükler devrinde gerçekleşen istilalar sadece dışarıdan Memlük topraklarına yönelen göçlere sebep olmamış, Memlük merkezleri arasında da bir hareketliliği beraberinde getirmiştir. Buna, Timur'un 9./15. asrın başında gerçekleşen seferleri örnek verilebilir. Bu saldırılardan Dımaşk, Halep gibi Memlük toprakları da etkilenmiş, bölgede bulunan âlimler çoğunlukla Kahire'ye gelerek ilmî faaliyetlerini burada devam ettirmişlerdir.²⁶³ İbrahim b. Ali b. Berake ez-Zührî (öl. 892/1482), bu duruma örnek olarak zikredilebilir. Onun annesi ve babası 9./15. asrın başında gerçekleşen Timur saldırılarından kaçmak zorunda kalmıştır. Sonrasında evlenen çift, mezkûr âlim henüz bebekken Kahire'ye yerleşmiştir. Ali b. İbrahim küçük yaşta hıfzını tamamlamış, hac esnasında Mekke'de tecvid üzere okumuştur. Kahire'de kendisinden ders aldığı meşhur kıraat hocası Zeyn Abdülgani el-Heysemî'dir (öl. 886/1481). İbrahim b. Ali, müeddiblik ve hatiplik gibi vazifeleri de burada yürütmüştür.²⁶⁴

Bazı çalışmalarda, Memlük merkezleri arasında gerçekleşen seyahatlerin sebeplerine bu türden zorunluluklar yanında ders alma, rivayet elde etme; emir ve yöneticilerin davetiyle ders vermek gayesiyle seyahat etme şeklinde temas edilmektedir.²⁶⁵ Bunların dikkat çekici bir örneği 845/1441 yılında âlî isnada sahip olan üç âlimin, bu rivayetlerinden istifade etmek üzere sultanın emriyle Dımaşk'tan Kahire'ye getirilmeleridir. Bu âlimler İbnü't-Tahhân (öl. 845/1441), İbnü Nâzirî's-Sâhibiyye (öl. 849/1445) ve Ali b. İsmail b. Berdes (öl. 846/1442) adlı üç Hanbelî âlimdir. Bunların getirilmesiyle, devlet merkezi olan Kale'de ve Baybarsiyye'de kendilerine çeşitli hadis kitapları okunarak bu vesileyle Kahire'de âlî isnada sahip

²⁶¹ Tahsin Özcan, "Konevî, Şemseddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/166.

²⁶² M. Kâmil Yaşaroğlu, "Konevî, Cemâleddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/164.

²⁶³ Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 159, 163-164. Timur'dan kaçarak Kahire ve Dımaşk'a gelen âlimlerin tabakâtlara yansıyan örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav'*, 1/187; 2/249-250; 4/175-182; 7/34-35.

²⁶⁴ Sehâvî, *Dav'*, 1/68.

²⁶⁵ Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 159-163.

olunması amaçlanmıştır. Bu hedefin bir yansıması olarak derslere halktan çok sayıda kişi katılmıştır.²⁶⁶

Memlûk merkezleri arasında gerçekleşen iç yolculuklara Kahire ve Dimaşk'ta aynı anda vazifeleri bulunan ve gidiş gelişlerle hepsini yerine getiren çok sayıda âlimin yolculukları dâhil edilebilir. Bunun kıraat sahasında en meşhur örneği İbnü'l-Cezerî'dir. Dimaşk'ta vazifeler yürüten İbnü'l-Cezerî çeşitli vesilelerle Kahire'ye gidip gelmiş, burada mal varlığı dahi edinmiştir. Hatta Osmanlı topraklarına geçişi de Mısır'daki mal varlığına el koyulması üzerine Kahire'den olmuştur.²⁶⁷ O, 827/1423 yılında Kahire'ye döndüğünde sultanın büyük ilgisine mazhar olmuş, burada çok sayıda hadis eserini rivayet etmiş, pek çok kişi de kendisinden semada bulunmuştur.²⁶⁸

Konu bağlamında hem iç hem de dış yolculuklara örnek olabilecek hac seyahatlerine temas edilebilir. Çünkü hac, binlerce Müslüman'ın aynı anda kutsal topraklarda bir araya gelmesini temin etmesi bakımından İslâm âleminin sosyal, kültürel ve ilmî etkileşimini sağlayan bir ibadettir. Tarih-tabakât türü eserlere bakıldığında, kutsal beldelede bir araya gelen âlim ve talebelerin ilmî faaliyetlerini buralarda da yoğun şekilde devam ettirdikleri görülmektedir. Tabakâtlarda haccettiği bilgisi verilen çok sayıda âlimin Hicaz'da mücavir olarak uzun süreler kaldığına dair örneklerle sıkça karşılaşmak mümkündür. Bununla beraber "Mekke'de mücavir iken şu isimler kendisinden şu eserleri okudular / kendisi şu isimlerden şu eserleri okudu" şeklindeki ifadeler biyografik eserlerde sıkça yer almıştır.²⁶⁹ Buralarda farklı bir bölgenin âliminden okuma fırsatı bulan hoca ve talebeler bu okumalarla elde ettikleri isnadı, memleketlerine döndüklerinde ilgili eseri okutmak suretiyle farklı coğrafyalara taşımışlardır. Bu da farklı beldelelerin muhtelif eserlerle tanışmasına ve meşhur eserlerin birçok farklı kanaldan yayılmasına zemin hazırlamıştır. Hac ibadetinin bu boyutuna örnek verilebilecek temsil gücü yüksek bir âlim meşhur muhaddis ve tarihçi Şemseddin es-Sehâvî'dir (öl. 902/1497). Hocası İbn Hacer'in vefatına kadar Mısır'dan ayrılmayan Sehâvî, hocasının vefatıyla ilk ilmî yolculuğunu 853/1449 yılında

²⁶⁶ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 4/177-178; Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 161-162.

²⁶⁷ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 110-118.

²⁶⁸ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/466-467.

²⁶⁹ Örnekleri için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1497-1498; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/197-198, 561-562, 708-709; 2/277, 336, 410; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mietî's-sâmine ez-Zeyl*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 117; Sehâvî, *Dav*, 1/301; 2/249-250; 5/31; 7/13, 14, 16, 22-23, 24, 30.

Dimyat'a yapmış, bunun ardından 856/1452 yılında annesiyle beraber gerçekleştirdiği hac yolculuğu esnasında Halep, Dimaşk, Kudüs, Hama, Mekke ve Medine gibi çok sayıda merkezde devrin meşhur hocalarından ders okumuştur. Bu haccı dışında 870/1466, 885/1480, 892/1487 ve 896/1491 yıllarında da haccetmiştir. Vefat yeri konusunda ihtilaf olmakla beraber ağırlıklı kanaat Medine olduğudur.²⁷⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*'de biyografisine yer verdiği Ahmed b. Esed b. Abdülvâhid b. Ahmed'den (öl. 872/1468) Haremeyn'de hadis sahası yanında kıraat okuduğunu söylemiştir. Ayrıca Sehâvî, Ahmed b. Esed'in 827/1423 yılında İbnü'l-Cezerî ile beraber Mekke'ye rihlede bulunarak burada Zeyn b. Ayyâş'tan kıraat ve İbnü'l-Cezerî'den kıraat ve hadis sahasında ders okuduğuna değinmiştir.²⁷¹

Medine'de on beş günden fazla mücavir olarak kalan, burada Sehâvî'den kıraat sahasında okuyan bir talebesi Ahmed b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Ensârî el-Kâhîrî'dir (öl.?).²⁷² Sehâvî, onun birden çok kez haccettiğini ve çocukları okutarak geçimini temin ettiğini kaydetmiştir. Sehâvî'den *Şâtıbiyye* başta olmak üzere çeşitli eserleri okumuştur.²⁷³ Sehâvî ve biyografilerine yer verdiği mezkûr hoca ve talebeleri hem hac yolculuğunun hem de Haremeyn'in ilmî aktarımdaki rolünü göstermektedir.²⁷⁴

Haccın çok uzak beldeler arasında ilmî etkileşimi temin ettiğine dair dikkat çekici bir örnek İbrahim b. İsâ b. İbrahim b. Muhammed el-Yemenî'dir (öl. 896/1490). Fıkıh, Arapça ve kıraat sahalarında uzman olup Kahire, Şam, Rum, Acem, Hint beldelerinde dolaşmış ve de Hint'e yerleşerek ders okutmuştur. Sehâvî 850/1446 yılı sonrasında Mekke'de mücavirken talebe okuttuğunu nakletmiştir.²⁷⁵

Hac ibadeti esnasında ders okuyan ve okutan bu örneklerin yanında hac ibadeti öncesi veya sonrasında güzergâhta bulunan merkezlerde bir süre kalarak ders okuma ve okutmanın, devrin yaygın bir uygulaması olduğu söylenebilir. Günün şartlarında aylarca süren hac yolculuklarının meşakkati uzun süreli konaklama ve dinlenmeleri,

²⁷⁰ Cengiz Tomar, "Sehâvî, Şemseddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/313-314.

²⁷¹ Sehâvî, *Dav'*, 1/188-191.

²⁷² Sehâvî vefat tarihini zikretmemiş olup, doğumunu 860'lı yıllar olarak kaydetmiştir.

²⁷³ Sehâvî, *Dav'*, 1/218.

²⁷⁴ Sehâvî'nin eserinde "ikinci/üçüncü mücavirliğimde kendisinden okuduğum/kendisini okuttuğum" ifadeleriyle temas ettiği diğer örnekler için bk. Sehâvî, *Dav'*, 6/204, 228, 284; 7/37.

²⁷⁵ Sehâvî, *Dav'*, 1/95.

kafilerle beraber hareket etmeyi zorunlu hale getirmiştir. İşte bu meşakkatli yolculukları ilmî bir fırsata çeviren isimlerden biri Kuzey Afrikalı dil ve kıraat âlimi İbn Âcurrûm'dur (723/1323). Kendisinin hac yolculuğu esnasında Kahire'ye uğrayarak burada Ebû Hayyân'ın talebeliğini yapıp kendisinden icazet aldığı nakledilmiştir. Ayrıca ünlü nahiv eseri *Âcurrûmiyye*'yi hac esnasında Mekke'de yazdığı belirtilmiştir.²⁷⁶ Burada örnek verilebilecek bir diğer isim muhaddis ve Şâfiî fakihî İbn Ferah'tır (öl. 699/1300). O, 624/1227'de İşbiliyye'de doğmuş, buranın 646/1248 yılında zaptedilmesiyle esir düşmüştür. İbn Ferah 650/1252 yılında Merakeş'e geçerek çeşitli âlimlerden istifade etmiştir. Sonrasında hacetmek ve âlimlerden faydalanmak niyetiyle yolculuğa çıkarak önce Mısır'a uğramış, ardından Dimaşk'a geçerek buraya yerleşmiştir. Emevî Camii'nde hadis ve hadis ilimlerine dair dersler okutmuştur. Çok sayıda meşhur âlime hocalık yapan İbn Ferah burada vefat etmiştir.²⁷⁷

Müslümanların önemli ziyaret güzergâhlarından biri olan Kudüs'e gerçekleştirilen yolculuklara örnek olarak Hallâlî olarak tanınan Abdurrahman b. Muhammed el-Kazvînî (öl. 836/1432) gösterilebilir. O, hac ibadetini yerine getirmesinin ardından Kudüs'ü ziyaret maksadıyla Halep'e gelmiş, ziyaretinin ardından tekrar Halep'e dönmüştür. Kazvînî 834/1430 yılında Kahire'ye de gelmiş ve kendisinden çok sayıda kişi istifade etmiştir. O, bu seyahatiyle dışarıdan Memlük topraklarına gelen âlim yolculuğunun bir örneğini göstermiştir.²⁷⁸

Tabakât kitapları incelendiğinde âlimlerin ve talebelerin gittikleri beldelerde uzun süreler kalarak tahsil ve tedrisle meşgul oldukları görülmektedir. Hatta beldesinden ayrılmayan âlimlerin özellikle bu istisnâî yönü vurgulanmıştır. Eserlerde âlimlerin nisbeleri zikredilirken genelinin çok sayıda nisbeyle anılması, beldeler arasında bir hareketliliğin varlığını ve rihlelerin devrin genel karakteri olduğunu teyit etmektedir.²⁷⁹

²⁷⁶ Kılıç, "İbn Âcurrûm", 19/295.

²⁷⁷ Ebubekir Sifil, "İbn Ferah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/490.

²⁷⁸ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/506.

²⁷⁹ Yolculuklarının çokluğuyla dikkat çeken âlim örnekleri için bk. eş-Şihâb Ahmed b. Ramazan b. Abdullah (öl. ?), *Sehâvî, Dav'*, 1/251-252. eş-Şihâb Ahmed b. Şaban b. Ali el-Ensârî (öl. ?), *Sehâvî, Dav'*, 1/260. İbn Mûsâ Merrâküşi (öl. 823/1421), İsmail Hakkı Ünal, "Merrâküşi, İbn Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/210.

9./15. asırda ilmî yolculuklarda en çok rağbet edilen merkezlerin başında Kahire Ezher Camii gelmektedir. Sehâvî'nin tabakâtına bakıldığında bunun çok sayıda örneğine tesadüf etmek mümkündür. Ezher'deki ders okuma usulü bakımından biyografilerde yer alan anlatımlar genel olarak birbirleriyle benzerlik arz etmektedir. Buna göre Ezher'e gelen talebeler ilk olarak Kur'ân'ı ezberlemekte, ardından çeşitli temel eserleri ezberleyerek çok sayıda hocaya arz etmekteydiler.²⁸⁰

1.2.6. Ulemâ Aileleri

Memlûkler döneminde ilmî kadroların babadan oğula veya ailenin diğer üyelerine bırakılmasının yaygın bir usul olduğundan mansıplar kısmında bahsedilmişti. Bu olgu âlimlerin aile fertlerinin yetişmesi için büyük çabalar sarf etmelerine ve merkezlerde meşhur âlim ailelerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu öyle bir hal almıştır ki belli vazifeler kuşaklar boyunca aynı aileye mensup âlimler tarafından yürütölmeye devam etmiştir.

Tabakât kitaplarına bakıldığında aile etkisini yakından müşahade etmek mümkündür. Biyografilerde babasının, dedesinin veya diğer aile fertlerinin eserde önceden zikredildiğine ya da zikredileceğine dair cümlelerle sıkça karşılaşölmaktadır.²⁸¹ Ali b. Ahmed b. Osman b. Muhammed'i (öl. 877/1472) buna örnek olarak zikretmek mümkündür. Biyografisinde babasının biyografisinin geçtiğı, kardeşinin ise geleceğı zikredilmiş; dedesinden, annesinden ve diğer akrabalarından bahsedilmiştir. O, babasının vefatının ardından Câveliyye, Sa'diyye, Sükkeriyye, Kutbiyye Atîka, Mecdiyye, Meşhed-i Hüseyinî müderrislikleri; dâru'l-adl'de fetva verme vd. vazifelerini kardeşiyle beraber üstlenmiştir. Kardeşler bu vazifelere ehil yaşa gelene kadar dayıları el-Celâl b. Mülakkin onlar adına bu görevleri yürütmüştür.²⁸²

Aile etkisi bağlamında eserlerde dikkat çeken bir diğer husus, küçük yaştaki çocukların ilim meclislerine getirilmesinin çok yaygın oluşudur. Daha önce de değinildiğı gibi tabakâtlarda bu meclislere çocukken getirilmeyi ifade eden حَضَر

²⁸⁰ Örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav'*, 1/267, 301, 314-315; 2/11-12, 53-54; 3/103-104; 5/92-93, 125-127, 131-132, 170 vd.

²⁸¹ Örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav'*, 5/78, 151-152, 288; 6/49-50, 72-73, 260.

²⁸² Sehâvî, *Dav'*, 5/151-152.

ifadesi sıkça yer almış²⁸³ ve yine bu meclislere çok sayıda kız çocuğunun getirildiği belirtilmiştir.²⁸⁴ Bu duruma Necmeddin b. Fehd (öl. 885/1480) örnek olarak kaydedilebilir. Süyûtî, *el-Müncem* adlı eserinde onun bir, iki, üç ve dört yaşlarındayken götürüldüğü ilim meclislerini tek tek zikretmiştir.²⁸⁵ Bu bağlamda Süyûtî'nin zikrettiği bir örnek, muhaddis Şihâbüddin el-Kelûtâtî'nin kızı Meryem'in çok küçük yaşta babasının ve Kumunnî'nin ilim meclislerine getirilerek çeşitli hadis eserleri okunurken buralarda bulunmasıdır.²⁸⁶

Bu dönemde çocukların âli isnada sahip olmasının temini için yaygın olarak icra edilen bir uygulama genel icazet verme usulüdür. Ailelerin çok küçük yaştaki hatta henüz doğmamış çocukları için dahi icazet aldığına dair örneklerle karşılaşılacaktır.²⁸⁷ Buna örnek verilebilecek isim Neşevân bnt. Abdullah el-Kinânî'dir (öl. 880/1475). 788/1386 yılı civarında dünyaya gelmiş ve 793/1390 yılında kendisi için çok sayıda âlimden icazetler alınmıştır. Neşevân, ünlü âlimler İbnü's-Sellâr (öl. 782/1380) ve Dimyâtî'den icazetle rivayette bulunanların sonuncusudur.²⁸⁸

Aile etkisi bağlamında tabakâtlara sıkça yansıyan bir diğer ibare ise babası himayesinde yetiştirilmeyi ifade eden “نَشَأَ تَحْتَ كَنَفِ أَبِيهِ، نَشَأَ فِي كَفَالَةِ أَبِيهِ” kullanımıdır.²⁸⁹ Bunun bir örneğine Bulkînî ailesinden bahsederken zikredilecek olan Salih b. Ömer Bulkînî (öl. 868/1464) özelinde temas edilebilir. Sehâvî, onun Kahire'de babasının himayesinde yetiştiğini, Kur'ân'ı ezberleyerek 799/1396 yılında babasının medresesinde teravîh kıldırıldığını nakletmiştir.²⁹⁰ Sehâvî'nin eserinde zikrettiği aynı aileden bir diğer isim Abdülbâsit b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed'dir (öl. ?).²⁹¹ Babasının himayesinde Kur'ân ve diğer eserleri ezberlediği kaydedilmiştir.²⁹²

Bu girişin ardından mezkûr etkiye örnek olarak zikredilebilecek birkaç aile, meseleyi daha anlaşılır hale getirecektir. Bu bağlamda Bulkînî ailesinin üyeleri örnek

²⁸³ Örnekleri için bk. Süyûtî, *el-Müncem*, 57, 58, 63, 108, 109, 126 vd.

²⁸⁴ Örnekleri için bk. Süyûtî, *el-Müncem*, 98, 105, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 133.

²⁸⁵ Süyûtî, *el-Müncem*, 159-162.

²⁸⁶ Süyûtî, *el-Müncem*, 224.

²⁸⁷ Küçük yaştaki çocuklar başta olmak üzere genel icazet verme uygulamasına dair örnekler için bk. Süyûtî, *el-Müncem*, 46-47, 50, 52-53, 58, 60-62, 84, 94, 99, 103, 106, 111, 112-113, 126-127 vd.

²⁸⁸ Süyûtî, *el-Müncem*, 225-226.

²⁸⁹ Örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav'*, 1/57, 105-106, 126; 4/166-167; 5/17, 238.

²⁹⁰ Sehâvî, *Dav'*, 3/277-278.

²⁹¹ Sehâvî vefat tarihini zikretmemiş olup, doğumunu 870/1466 olarak kaydetmiştir.

²⁹² Sehâvî, *Dav'*, 4/28.

verilebilir. Nitekim baba Ömer b. Reslân Bulkînî (öl. 805/1403) Kahire'nin kuzeyinde Garbiye bölgesinde bulunan Bulkîne'de doğmuş, öğrenimine Kur'ân hıfzı ve temel metinlerin ezberiyle başlamıştır. On iki yaşında babasıyla beraber Kahire'ye gelerek ezberlediği eserleri devrin meşhur âlimlerine arz etmiş olması, babasının yetişmesindeki katkısını göstermektedir. Memleketine döndükten sonra ertesi yıl ailesiyle beraber yerleşmek üzere Kahire'ye tekrar gelmiştir. Tahsiline burada pek çok meşhur hocanın dersine iştirak ederek devam eden Bulkînî, çok sayıda icazet almıştır. Ömer b. Reslân Bulkînî'nin iki kez haccettiği ve Mescid-i Aksâ'yı ziyaret ettiği nakledilmiştir. Dımaşk ve Kahire'de kadiaskerlik ve müderrislik gibi vazifeler icra eden Ömer b. Reslân, 779/1377 yılında kadiaskerlik vazifesini oğlu Bedreddin Muhammed'e bırakarak sadece fetva vermek ve ders okutmakla meşgul olmuştur. Amr b. As Camii'nde otuz yıldan fazla ders okutan Bulkînî şu mekânlarda farklı dersler okutmuştur: Tolunoğlu Camii, Berkûkıyye ve Hicâziyye Medreseleri. Zikredilen meşhur talebeleri, oğulları Abdurrahman ve Salih, İbn Hacer el-Askalânî, Bedreddin el-Aynî, Burhaneddin el-Halebî, Veliyyüddin el-İrâkî, Kâriülhidâye ve İbnü'l-Cezerî gibi ünlü âlimlerdir.²⁹³

Ömer b. Reslân'ın oğlu Abdurrahman b. Ömer Bulkînî (öl. 824/1421) başta babası olmak üzere devrin meşhur âlimlerinden dersler almış ve on yedi yaşında babasının izniyle fetva vermeye ve tedrise başlamıştır. Ağabeyi Bedreddin Muhammed'in vefatıyla kadiaskerlik kadrosu kendisine verilmiş, sonra da Mısır kâdılkudâtlık vazifesine getirilmiştir. Babasının vefatıyla Berkûkıyye Medresesi ve İbn Tolun Camii'nde yürüttüğü tefsir derslerini, Haşşâbiyye, Harrûbiyye, Melikiyye Medreseleri'ndeki fıkıh derslerini, ağabeyinin vefatıyla onun Eşrefiyye'deki hadis derslerini devam ettirmiştir.²⁹⁴

Bir diğer kardeş Salih b. Ömer Bulkînî (öl. 868/1464) ise Kahire'de dünyaya gelmiş, başta babası ve ağabeyi Abdurrahman olmak üzere devrin önde gelen âlimlerinden çeşitli sahalarda dersler okumuştur. 814/1412 yılında haccetmiş, Demenhur kadısı olan kardeşinin nâibliği vazifesini yürütmüştür. Çok erken yaşta fetva verip ders okutmaya başlayan Salih b. Ömer'in vazife yaptığı diğer kurumlar

²⁹³ Mustafa Uzunpostalcı, "Bulkînî, Ömer b. Reslân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/410-411. Bilgi için ayrıca bk. Sehâvî, *Dav'*, 6/78-82.

²⁹⁴ M. Yaşar Kandemir, "Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/409. Bilgi için ayrıca bk. Sehâvî, *Dav'*, 4/96-102.

Berkûkıyye, Hasaniyye, Haşşâbiyye, Şerîfiyye ve Kayıtbay Medreseleri'dir. Ona Celâleddin es-Süyûtî ve Sehâvî gibi meşhur âlimler talebelik yapmıştır. Hocası Veliyyüddin İbnü'l-İrâkî'nin azli ile devraldığı Şafîî başkadılığı vazifesini aralıklarla on üç yıldan fazla sürdürmüştür.²⁹⁵

Görüldüğü üzere Bulkînî ailesinin hem tahsil hem de tedris ve vazife süreçlerinin dikkat çeken yönü, aile bireylerinin birbirlerinin tüm bu süreçlerinde etkin olmasıdır. Aileden zikri geçen tüm fertlerin babaları Ömer b. Reslân'ın evinin yakınına inşa ettirdiği Bulkînî Medresesi'ne defnedilmeleri bu bağlamda dikkat çeken bir başka husustur. Tabakât türü eserlerde aynı aileden mezkûr âlimler dışında ilmî sahada hizmet etmiş başka kişilere de tesadüf edilmektedir.²⁹⁶

Bu bağlamda Dımaşk özelinde zikredilebilecek ailelerden bir diğeri İbn Kudâme ailesidir. Daha önce de bahsedildiği gibi bu aile Kudüs'teki sıkıntılar sebebiyle Dımaşk'a gelerek Sâlihiyye'yi bir Hanbelî ilim merkezi haline getirmiştir.²⁹⁷

Konuya örnek olarak zikredilebilecek bir diğer örnek İbn Fehd ailesidir. Nitekim Süyûtî hocalarından bahsettiği *el-Müncem* adlı eserde, hocası Takıyyüddin İbn Fehd (öl. 871/1466) ailesinden çok sayıda isme temas etmiştir. Bunlar arasında Takıyyüddin İbn Fehd'in bizzat kendisi, kardeşi ve evlatları zikredilmiştir. Zikredilen çocuklarından üçünün kız olması, devirde hanımların ilmî konumunu göstermesi noktasında dikkat çekicidir.²⁹⁸

Bu başlıkta farklı özellikleriyle öne çıkan İbn Cemâa ailesine de değinilmelidir. Zira oğul İzzeddin İbn Cemâa (öl. 767/1366) Kahire'de hadis ve fıkıh sahasında çok sayıda müderrislik vazifesi yanında çeşitli vakıfların nâzirliğini yapmıştır. Beytül mâl eminliği ve Mısır kâdılıkudatlığı gibi vazifeleri de olan İzzeddin'in, babası gibi görevleri itibarıyla sürekli bir dolaşım halinde olduğu söylenebilir.²⁹⁹

²⁹⁵ Mustafa Uzunpostalcı, "Bulkînî, Sâlih b. Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/411-412. Bilgi için ayrıca bk. Sehâvî, *Dav'*, 3/277-278.

²⁹⁶ Örnekler için bk. Ahmed b. Nâsiruddin Muhammed b. Ebû Bekir el-Bulkînî (öl. 838/1435), İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/555; Sehâvî, *Dav'*, 2/89. Takıyyüddin b. Bedreddin b. Siraceddin el-Bulkînî (öl. 838/1435), İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/561. Abdülbâsit b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (öl. ?), Sehâvî vefat tarihini zikretmemekle beraber doğumunu 870/1466 olarak kaydetmiştir, Sehâvî, *Dav'*, 4/28.

²⁹⁷ Kudâme ailesi'nin Dımaşk'a göçü ve Sâlihiyye mahallesinde yürüttükleri ilmî faaliyetler için bk. Emiroğlu, "Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu'l-Muzafferî Örneği", 35-38.

²⁹⁸ Ailenin zikredilen bu fertleri hakkında bilgi için bk. Süyûtî, *el-Müncem*, 105-106, 109-111, 112-113, 123, 151-153, 159-162, 214-216.

²⁹⁹ Cengiz Kallek, "İbn Cemâa, İzzeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/393.

Torun Burhâneddin İbn Cemâa'nın (öl. 790/1388) ise hocalarının başta babası ve amcası olduğu zikredilmiştir. O, Dimaşk'ta yetişerek çok sayıda hocadan dersler okumuştur. Yürüttüğü vazifeler, babasının vefatıyla üstlendiği Kudüs hatipliği, Salâhiyye Medresesi müderrisliği ve Mısır başkadılığıdır. Son vazifesinden iki kez istifa ederek Kudüs'teki görevlerine dönmüştür. Sonrasında Dimaşk başkadılığı ve hatipliği vazifelerinin yanında meşihatü's-şüyûhluk makamına getirilerek vefat edene kadar bu vazifelerini devam ettirmiştir.³⁰⁰ Mısır başkadılığı makamının baba-oğul-torun şeklinde intikali vazifeleri devralmada aile etkisinin çarpıcı örneklerindendir.

İbn Cemâa ailesinin mensubu bir başka âlim İzzeddin İbn Cemâa'nın torunu Muhammed b. Ebû Bekir'dir (öl. 819/1416). Onun hocalarının başında dedesi gelmektedir. Takva sahibi bir âlim olduğu nakledilen Muhammed b. Ebû Bekir, resmî görev almaktan kaçınarak ailesinin bu manadaki geleneğini bozmuştur. Bunun yanında başta İbn Hacer olmak üzere çok sayıda âlimin yetişmesine büyük katkıları olmuş, dinî ilimler sahası dışında da uzman bir âlimdir.³⁰¹ Bu bağlamda Memlûk merkezlerinin örnek aileleri arasında Dimaşk'ta İbn Kâdî Aclûn,³⁰² İbn Kâdî Şühbe³⁰³ aileleri; mensupları birkaç ayrı merkezde görev almış İbnü's-Şihne³⁰⁴ ve Sübkî aileleri de zikredilebilir.³⁰⁵

³⁰⁰ Muhammed Şevki Aydın, "İbn Cemâa, Burhâneddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/393.

³⁰¹ Kallek, "İbn Cemâa, Muhammed b. Ebû Bekir", 19/394. Bir diğer örnek isim Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. İbrahim (öl. 865/1461) için bk. Sehâvî, *Dav'*, 5/46-47.

³⁰² Bilgi için bk. Cengiz Kallek, "İbn Kâdî Aclûn, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/100; Cengiz Kallek, "İbn Kâdî Aclûn, Necmeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/99-100.

³⁰³ Bilgi için bk. Cengiz Kallek, "İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/102-103; Kasım Kırbıyık, "İbn Kâdî Şühbe, Bedreddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/101-102.

³⁰⁴ Bilgi için bk. Şükrü Özen, "İbnü's-Şihne, Ebû'l-Fazl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/220-222; Şükrü Özen, "İbnü's-Şihne, Ebû'l-Velîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/222-224; Şükrü Özen, "İbnü's-Şihne, Lisânüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/224-225; Şükrü Özen, "İbnü's-Şihne, Serıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/225-227.

³⁰⁵ Bilgi için bk. Recep Cici, "Sübkî, Bahâeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/11; Bilal Aybakan, "Sübkî, Tâceddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/11-13; Bilal Aybakan, "Sübkî, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/14-15; Ferhat Koca, "İbn Abdülber es-Sübkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/273.

2. FARKLI YÖNLERİYLE MEMLÜKLER DÖNEMİ KIRAAT İLMİ

İslâmî ilimler tabakalara göre tasnif edildiğinde genel itibarıyla Hz. Peygamber, sahabe, tabiûn ve tebe-i tabiûn dönemleri şeklinde sunulmuştur. İzleyen dönemler ise köşe taşları denilebilecek meşhur âlimler ve eserleri üzerinden işlenmiş, tabakalandırma usulü çok da tercih edilmemiştir.³⁰⁶ Bu durum, ilgili dönemlerin bütüncül ve sağlıklı değerlendirilmesini olumsuz etkilemektedir. Aynı tasnif yönteminin kıraat ilmi sahasında da söz konusu olduğu söylenmelidir. Kıraat tarihine dair çalışmalarda ilk asırlar tabakalandırma yöntemiyle ele alınmışken, kıraat imamlarının yaşadığı dönem sonrası genellikle sahih kıraatlerden yedisini tercih ederek öne çıkaran İbn Mücâhid (öl. 324/936), Endülüs'ün ileri gelen kıraat âlimleri, Şâtıbî ve İbnü'l-Cezerî gibi isimler öne çıkarılarak işlenmiştir.³⁰⁷ Ancak son dönemlerde alanla ilgili çalışmaları bulunan Mehmet Emin Maşalı, Mehmet Dağ ve Muhammed Muhtâr Veled Ebbâh gibi isimler, kıraat tarihini bütüncül bakışla ele alan tasnifler yapmışlardır. Bu tasniflerin ışığında ilgili dönemlerde yaşamış kıraat âlimlerini ve eserlerini ele alarak, ilgili dönemlerin özelliklerini detaylı şekilde incelemek ise bu sahada çalışma yapan akademisyenleri beklemektedir.

Memlükler dönemi, kıraat ilmi tarihi ve bu konuda yapılan tasnifler arasında önemli bir yerde durmaktadır. Bu devrin kıraat ilmi tarihindeki yerinin sunulması, bu asırda Memlükler Devleti topraklarında yaşamış kıraat âlimlerinin çalışmalarının daha sağlıklı değerlendirilmesine zemin hazırlayacaktır. Bu sebeple bu kısımda öncelikle kıraat ilminin tarihî seyrine ve geçirdiği merhalelere kısaca temas edilerek, Memlükler'in hüküm sürdüğü 7./13. asrın ikinci yarısından 10./16. asrın ilk çeyreğine kadar olan merhalelerdeki konumu ele alınacaktır.

Kıraat ilmi günümüze kadar geniş bir dönemi kapsadığı için haliyle bu konuda farklı tasnifler yapmak mümkündür. Bunlar arasında pek çok açıdan önemli

³⁰⁶ Tefsir alanında benzer değerlendirmeler için bk. Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 21-30. Tefsir sahasında ilk dönemin tabakalandırılıp sonrasının rivayet ve dirayet yöntemiyle telif edilmiş eserler üzerinden sunulmasına dair bir örnek için bk. Mehmet Akif Koç (ed.), *Tefsir El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 115-224. Aynı durumun hadis sahasında var olduğu değerlendirmesi için bk. Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 7.

³⁰⁷ Örnekler için bk. Abdülhamit Birişik, *Kıraat İlmî ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 29-148; Abdülhamit Birişik, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/426-427.

bulduğumuz bir tasnif üzerinden meseleyi tahlil etmek yerinde olacaktır. Konumuz kıraat tarihi veya tasnifleri olmadığından, yapılan tercihin maksadını ifade etmesi önemlidir. Bu manada kıraat sahasıyla ilgili Mehmet Dağ'ın aşağıdaki tasnifi konuyu toparlayıcı mahiyettedir:

- Hz. Peygamber'e vahyin gelmesiyle başlayan Kur'ân'ın Mushaf haline gelişini, istinsahını, hareke ve noktalanmasını, kıraat sahasında telif edilen ilk eserleri içine alan ilk üç asırlık oluşum dönemi.

- İbn Mücâhid ile başlayan, kıraat literatürünün en temel eserlerinin telif edildiği, sahih kıraatte bulunması gereken şartların ortaya koyulduğu, yedi kıraatle sahih kıraat kavramlarının özdeşleştiği dört asırlık gelişim dönemi.

- Sözlü aktarımların sona erdiği, kıraat öğretiminin medreseler ve dârülmur'ânelerde ihtisas düzeyinde sistematik şekilde yapıldığı, yedili sistemin yerini onlu sistemin aldığı ve bu konuda en seçkin eserlerin telif edildiği, kıraat tarihi/tabakât eserlerinin yazımının arttığı iki asırlık açılım dönemi.

- Geçmiş dönemlerin sürekli tekrar edildiği muhtasar, şerh ve hâşiye geleneğinin baskın olduğu, sahih kıraat kavramıyla on kıraatin özdeşleştiği üç-dört asırlık daralma dönemi.

- Modernleşme süreciyle beraber kıraat ihtisasının da diğer ilimler gibi üniversitelere taşındığı ve akademik olarak ele alındığı modern dönem.³⁰⁸

Bu tasnife göre Memlûkler'in hüküm sürdüğü 7./13. asrın son yarısına tekabül eden kısım, gelişim döneminin sonlarına dâhil edilmiş olmaktadır. Bu devrenin, Şâtıbî'nin eserlerinin talebeleri kanalıyla yayılıp şöhret bulduğu döneme denk geldiği göz önünde bulundurulduğunda, tasnifin isabeti daha iyi anlaşılacaktır.

Çalışmaya konu edilen asırların büyük bir kısmı, bu tabloda 8./14. ve 9./15. asrı içine alan açılım döneminde yer almaktadır. Bu dönem, kıraate dair temel meselelerin halledilmiş, temel eserlerin yazılmış olduğu; artık bu eserler üzerinden ihtisas düzeyinde kurumsal/sistematik bir tedrisin bulunduğu bir devreyi ifade etmektedir. Söz konusu tarihî devre telif edilen eserler bazında değerlendirildiğinde, bunların genellikle temel bir eseri merkeze aldığı/onun üzerine telif edildiği

³⁰⁸ Mehmet Dağ, "Kıraat İlminin Akademik Serencamı -Araştırma Mantığı ve Biçimi Üzerine-", *EKEV AKADEMİ DERGİSİ* 17/56 (Yaz 2013), 311-324. Benzer tasnifler için bk. Muhammed Muhtar Veled Ebbâh, *Târîhu'l-kırâât fi'l-meşrik ve'l-mağrib* (Mağrib: İSESCO, 1422), 16-18; Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 28-96.

görülmektedir. Dikkat çeken bir diğer husus ise bu eserlerin merkeze aldığı ana eser yanında büyük şöhret kazanarak okutulmasıdır. Nitekim Ca'berî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, İbnü'l-Cezerî, İbnü'l-Kabâkîbî ve İbnü'l-Kâsîh gibi müelliflerin eserleri bu duruma örnek verilebilir. Bu âlimlerin müstakîl eserleri yanında bizzat kendi eserleri üzerine şerhleri ve yine *Şâtıbiyye*'yi merkeze alan telifleri dikkat çekmektedir. Bahse konu eserler arasında yedi kıraate üç ve altı kıraati ilave eden veya on dört kıraati esas alan eserler bulunmaktadır. Bu yönüyle ilgili teliflerin açılım dönemi başlığıyla son derece uyumlu olduğu görülmektedir.³⁰⁹ Örneğin İbnü'l-Cezerî'nin, yedi kıraati ona tamamlama şeklinde ifade edilebilecek eserlerini Dâni ve Şâtıbî'nin yedi kıraate dair var olan eserlerini tekmil etmek suretiyle telif ettiği göz önünde bulundurulduğunda, dönemin ana rengi de ortaya çıkacaktır.

Kurumlarda ihtisas düzeyinde eğitimin bir gerekliliği olarak eserlerin daha kullanışlı hale gelmesi, daha geniş kitlelere ulaştırılması ve ihtiyaca göre revize edilmesi, her dönemde olduğu gibi özellikle bu devrede de doğal bir ihtiyaç olmuştur. Bunun sonucu olarak, bu dönemde genellikle yedi kıraati ve buna dair yazılmış temel eserleri şerh etme, ihtisar etme ya da bu eserleri merkeze alarak eklemelerde bulunma şeklinde bir yöntemin takip edilmiş olduğu görülmektedir. Açılım döneminde kaleme alınan eserlerin, daralma dönemi eserleriyle benzer özelliğe sahip olması değerlendirmeye değerdir. Yani bu dönemde telif edilmiş eserlerin çoğu, ikincil eser vasfı taşımaktadır. Bu dönemi açılım dönemi olarak ifadelendirmeyi temin eden eserlerin ise kaynağı olan temel eserin şöhretini gölgede bırakacak düzeyde yaygınlık kazanmış, adeta başucu kaynağı mesabesinde olduğu söylenebilir. Yani ilgili yüzyılların açılım dönemi oluşunda, bu dönemde telif edilen meşhur eserlerin keyfiyeti belirleyici olmuştur.

10./16. asrın ilk çeyreğinin tekabül ettiği devre ise Dağ'ın tasnifinde daralma döneminin başlangıcına denk düşmektedir. İlgili dönem âlimlerinden Kastallânî'nin eserlerine bakıldığında ise daha çok açılım dönemi eserlerinin özelliklerinin devam ettiği görülmektedir. Zira müellifin *Letâifü'l-işârât* adlı on dört kıraate dair eseri günümüzde dahi kıraat sahasında okunan kaynaklar arasında yerini korumaktadır. Bu yönüyle daralma döneminin ilk yıllarının açılım döneminden özellikler taşıdığı söylenebilir. İlgili dönemde telif edilmiş diğer eserlere bakıldığında ise genellikle

³⁰⁹ İlgili eserlere çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı olarak temas edilecektir.

Şâtıbî ve İbnü'l-Cezerî'nin eserlerinin merkeze alındığı, bu yönüyle daralma devresine uygun telifler olduğu dile getirilebilir.

Burada bir hususa daha işaret etmek yerinde olacaktır. Kur'an-ı Kerim'in Müslüman hayatında özel bir yerinin olmasının doğal sonucu olarak kıraat ilmine ayrı bir önem verildiği müsellem bir hakikattir. Bu durum, kıraatin Kur'ân'ın okunuşunun ve buna bağlı kuralların çok erken yerleşmiş olmasıyla artık sübut bulmuş bir ilim olmasını gerekli kılmıştır. Bunda, kıraat ilminin nakle dayalı olup, akıl yürütme, farklı açılardan ele alma ve yorumlama gibi yöntemlere müsait olmayışının payı olduğu söylenebilir. Yani bu dönemde diğer ilimler için beklenen/ söylenen eser bolluğunun kıraat sahasında görülemeyeceğini peşinen söylemek gerekir. Bunun tamamlayıcı bir unsuru olarak işaret edilen dönemin, metin olarak Kur'ân-ı Kerim'in en çok okunduğu dönemlerden biri olduğunu dile getirmek, mübalağa sayılmaz. Çünkü o dönemde hem siyasî hem doğal felaketler Kur'ân-ı Kerim'i bir teberrük ve sığınak vasıtası haline getirmişti. Söz gelimi, 8./14. asırdaki veba hastalığından kurtulmak için insanların, âlimlerin ve hocaların tilavet çabası, bunun göstergelerinden birisidir.³¹⁰

İfade edilmeye çalışılan genel girişin ardından Memlükler dönemi kıraat tedrisinin genel özelliklerine; devrin kıraat âlimleri, kurumları ve eserlerine; eserlere yansıyan yönleriyle meselelerine detaylı şekilde temas edilecektir. Böylece ilgili dönemin kıraat faaliyetlerine bütüncül bir bakış sağlanmaya çalışılacaktır.

2.1. Genel Olarak Kıraat Eğitim-Öğretimi

Kıraat eğitim-öğretimi Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden itibaren nesilden nesile aktararak devam etmiştir. İlk dönemde ezberlenerek aktarılan kıraatlara dair bilgiler, zamanla sistematik hale getirilerek eserleşmiş ve bundan sonraki süreçte tedris, ezberleme yöntemi merkezde olmak üzere daha çok telif edilen bu eserler üzerinden devam etmiştir. Kıraat öğretim usullerinin ve telif edilen eserlerin, ilgili tarihî dönemin şartlarına göre şekillenmesi son derece doğaldır. Memlükler dönemi ilmî ortamı söz konusu edildiğinde hemen her alanda çok sayıda eserin telif edildiği ve son derece canlı bir ortamın varlığı dikkat çekmektedir. Aynı durumun kıraat sahası

³¹⁰ Veba salgını sonucu meydana gelen çok sayıda ölüm ve bu ölümlerden Allah'a sığınmak için Kur'ân okumak suretiyle teberrükte bulunulduğuna dair örnekler için bk. İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/349-353; Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Ensârî İbnü'l-Hımsî, *Havâdisü'z-zamân ve vefeyâtü ş-şüüh ve'l-akrân* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2000), 232.

için de söz konusu olduğu söylenebilir. Çalışmanın bu kısmında bahse konu canlılık, tahsil ve tedris açısından ele alınacaktır.

2.1.1. Kıraat Sahasında Öğretim Aşama ve Usulleri

Kıraat ilminden, İslâmî ilimler arasında farklı ihtisas alanlarını tercih edenlerin dahi bilgi sahibi olduğu bir branş olarak söz edilebilir. Hatta dinî ilimlerle meşgul olmayan insanlar dahi günlük ibadetlerini yerine getirebilmek için az ya da çok kıraat sahasında tahsil görmek durumundadır. Tabakâtlarda kıraat tahsilinden bahsedilmeyen fıkıh ve matematik gibi alanlarda temayüz etmiş âlimlerin dahi mihrapta çok güzel Kur'ân okuduklarına dair anlatımlar mevcuttur.³¹¹ Muhammed Emîn'in neşrettiği Hasan b. Ömer b. Hasan'ın *Tezkiratü'n-nebîh* adlı eserinin son kısmında yer verdiği Sultan Hasan vakfiyesinde fıkıh usulü dersi için istenen şartlar, dönemde Kur'ân okuyuşuna verilen ehemmiyeti göstermektedir. Buna göre fıkıh derslerine, tayin edilen vakitte talebenin kolayına gelen surelerle beraber dört kez Âyete'l-Kürsî okunarak başlanması; ardından vâkıfa, ana-babasına, nesline ve tüm Müslümanlara dua edilmesi vakfiye şartları arasında yer almaktadır.³¹²

Çalışmanın daha önceki bölümlerinde, mekteplerde ilk öğretilenin Kur'ân okuma olduğundan, bunun ardından Kur'ân'ın ve çeşitli eserlerin ezberlenerek farklı hocalara arz edildiğinden bahsedilmişti.³¹³ Görüldüğü üzere kıraat, İslâmî ilimler sahasında ilk öğretilen temel derstir. Tedrisin ilk aşamasında diğer branşlarla beraber kıraat sahasından ezberletilen eserler ise Şâtıbî'nin kırâat-i seb'a ve resm-i mushafa dair kaleme aldığı iki manzum telifidir.³¹⁴ Biyografilere çokça yansıyan diğer bir durum, çocukların Kur'ân hıfzını tamamlamalarının ardından çeşitli mekânlarda namaz kıldırılmalarıdır. Bunun, devrin bir geleneği olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Konunun şaşırtıcı bir örneğine yer verilecek olursa, Muhammed b.

³¹¹ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/42.

³¹² Hasan b. Ömer b. Hasan b. Habîb, *Tezkiratü'n-nebîh fî eyyâmi'l-Mansûr ve benîh*, thk. Muhammed Muhammed Emîn (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986), 3/434-435.

³¹³ Biyografilere bakıldığında ezberlenen eserlerin Kur'ân ve temel muhtasar telifler olduğuna dair çok sayıda örnekle karşılaşmak mümkündür. Bu biyografilerin eserlerde hangi sıklıkta yer aldığını göstermesi açısından temsili örnekler için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/378, 390, 392, 395, 520, 555; 4/54, 85, 219, 220, 241, 244 vd.; Şehâvî, *Dav'*, 1/8, 14-15, 15-17, 17-18, 21-24, 30-32, 36-39, 47-48 vd. Ezberlenen eserlerin farklı hocalara arz edildiğine dair örneklere âlimler kısmında yer verilmiştir.

³¹⁴ Örneklerine çalışmanın pek çok yerinde değinilmiştir.

Ahmed b. Ahmed el-Makdisî'den (öl. 885/1481) bahsedilebilir. Makdisî, küçük yaşta Dımaşk'a gelmiş, *Şâtıbiyye* vd. eserleri ezberlemiştir. Kıraat ilmini babasından öğrendiği nakledilen Muhammed b. Ahmed, haccederek Hicaz'da aynı alanda tahsilini sürdürmüş ve ikrâ izni almıştır. Küçük yaşta kırâat-i aşereye göre namaz kıldırabildiği aktarılmıştır.³¹⁵

Dönemin şartları gereği Kur'ân öğrenimine başlandığında ya da hafızlık yaparken kullanılan yöntemlerden biri, levhalardan istifade biçimidir. Buna göre öğrenilecek ya da ezberlenecek kısım levhaya yazılmakta, bu kısım bitince de silinerek diğer ayet ya da bölüme geçilmektedir. Biyografilerde bahsi geçen levhaların ehil hocalara gösterilerek tashih ettirildiğine dair örneklerle rastlamak mümkündür.³¹⁶ Bazılarınca levhalara yazılan ayetlerin silinmesinin hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Bunun bir yansıması olarak bazı yerlerde eğitim sadece şifahî sürdürülmüştür. Bu durumun bir örneğine Dımaşk Emevî Camii özelinde yer verilecektir.³¹⁷ Buna karşın levhalara yazılıp silinen ayetlerin tozlarını teberrük vesilesi sayarak mezarının üzerine dökülmesini vasiyet eden kişilerle de karşılaşmaktadır.³¹⁸

Bundan sonraki basamakta ise kırâat-i seb'a, kırâat-i aşere veya duruma göre daha fazla kıraatin kurrâdan okunması söz konusudur. Burada bahsedilebilecek yöntemler hocanın huzurunda talebenin okuması demek olan الْقِرَاءَةُ/التَّلَاوُءُ,³¹⁹ hocanın okuyarak talebesinin dinlemesi olan السَّمْعُ³²⁰ ve başka bir talebenin hoca huzurunda

³¹⁵ Sehâvî, *Dav'*, 6/263-264. Küçük yaşta Kur'ân hıfzının ardından namaz kıldırıldığından bahsedilen örnekler için bk. Sehâvî, *Dav'*, 7/24-26, 49-50.

³¹⁶ Sehâvî, *Dav'*, 2/257. Kur'ân'ı levhaya yazmak suretiyle öğrenen, ilmî sahada büyük katkıları olan bir memlûk örneği için bk. Sehâvî, *Dav'*, 3/28-29.

³¹⁷ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 1/141.

³¹⁸ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 1/72.

³¹⁹ Günümüzde tilavet dendiğinde tek bir kıraatte okumak akla geliyorken, tabakâtlarda yer alan örneklerde تَلَى'nın قَرَأَ ile aynı manada kırâat-i seb'a gibi çok sayıda kıraatin okunmasını ifade etmek için kullanılabildiği görülmektedir. Burada bahsedilebilecek bir fark, تَلَى sadece kıraatlerin hoca huzurunda talebe tarafından okunmasını ifade eden bir tabirken; قَرَأَ kıraatler yanında, kıraate dair eserlerin hocaya okunmasını veya farklı branşlardaki okumaları da ifade eden daha kapsamlı bir tabirdir. تَلَى'nın tabakâtlara yansıyan örnekleri için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1442-46, 1521 (Zeyl); İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/672-673; 2/114-115; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/203-204, 482; 3/508; Sehâvî, *Dav'*, 1/219; 10/72. قَرَأَ'nın kıraat sahasında kullanıldığı örnekler için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1458, 1460-1461; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/145, 665; 2/254-255, 450.

³²⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1505-1506; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/349; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 4/129.

okuyuşuna şahit olunması demek olan ve tabakâtlarda سَمِعَ عَلَى³²¹ ile ifade edilen yöntemdir. Tabakâtlarda kıraat sahasında bunlar arasından en sık zikredilen usulün ise الْقِرَاءَةُ/التَّلَاوَةُ olduğu söylenebilir. Yani derslerde ağırlıklı olarak talebeler okumakta, hocalar ise dinleyerek tashih etmektedirler. Tabakâtlarda kıraat sahasında okumayı ifade eden farklı lafızlarla karşılaşmak da mümkündür. Bunlardan biri, hoca huzurunda Kur’ân’ın veya kıraatlerin tecvid üzere okunmasını ifade eden جَوَّدَ³²², diğeri ise kıraatlerin birleştirilerek okunmasını ifade eden جَمَعَ³²³’dır. Sıklıkla karşılaşılan ders okuma ifadeleri bunlar olmakla beraber, diğer branşlarla ortak kullanımı olan farklı ifadelere rastlamak da mümkündür. Bunlara, ders almayı ifade eden أَخَذَ³²⁴, bir ilmî sahada iyi bir düzeyde ve maharetli olmayı ifade eden بَرَعَ³²⁵, İSTĞَلَّ³³⁰, اِسْتَعْلَ³²⁹ ve تَمَيَّزَ³²⁸ مَاهِرًا فِي³²⁷ تَقَدَّمَ³²⁶, اُنْقَضَ³²⁶ اِسْتَعْلَ³³⁰ örneği verilebilir.

Kıraatlerin öğretilmesi hususunda takip edilen yöntemler ise kıraatleri teker teker okumayı ifade eden infirâd metodu ve birkaç kıraati bir araya getirerek okumayı ifade eden indirâc/cem’ yöntemleridir. İbnü’l-Cezerî bu yöntemlerden infirâdın ilk beş asırda takip edildiğini, sonrasında ise cem’ usulünün yaygınlık kazandığını ifade

³²¹ Bu kullanımın bulunduğu biyografi örnekleri için bk. İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/42; 2/349; İbn Hacer, *İnbâü’l-gumr*, 1/428; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine fî a’yânî’l-mietî’s-sâmine*, thk. Abdülvâris Muhammed Ali (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1997), 2/196; Sehâvî, *Dav’*, 3/62-64; 4/111; 8/34, 256-257.

³²² Sehâvî, *Dav’*, 3/66, 104, 201, 236, 283.

³²³ Sehâvî, *Dav’*, 3/15, 62, 86, 183.

³²⁴ Sehâvî, *Dav’*, 3/15, 63, 122, 184, 219, 236, 283.

³²⁵ Sehâvî, *Dav’*, 3/96, 129.

³²⁶ Sehâvî, *Dav’*, 3/92, 105.

³²⁷ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 3/239.

³²⁸ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 4/42.

³²⁹ Sehâvî, *Dav’*, 3/219.

³³⁰ Sehâvî, *Dav’*, 3/111, 185.

³³¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 3/63.

³³² İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/190; 4/192, 268.

³³³ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 4/253.

³³⁴ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 2/218; 3/300.

³³⁵ Sehâvî, *Dav’*, 3/174, 283.

etmiştir.³³⁶ Bu durum, sonraki dönemlerde artan kıraat tahsil ve tedrisinin bir gereğidir. Yoğun tedrisatta zamandan tasarruf etmenin oldukça mühim olduğu tahmin edilebilir. Bununla beraber İbnü'l-Cezerî, dönemin en meşhur âimlerini zikrederek ilgili devirde kıraat tahsilinde ilk olarak ifrad yönteminin takip edildiğini ifade etmiştir. Ancak çok sayıda hocaya ifrad ve cem' yöntemleriyle okumuş olanlar, okumaların ardından bazı eserlerin münderecatını cem' yöntemiyle okumuşlardır. İbnü'l-Cezerî eserinde, bu usulle okumuş meşhur kıraat âlimlerine dair çok sayıda örnek zikretmiştir.³³⁷

Tabakâtlar incelendiğinde karşılaşılan tablonun, İbnü'l-Cezerî'nin devre dair sunduğu mezkûr bilgilerle benzerlik arz ettiği görülmektedir. Buna göre kıraatlerin tahsili yaygın şekilde ifrad ve cem' yöntemleri peş peşe uygulanarak gerçekleştirilmektedir. Hocalardan sadece cem' usulüyle okuma, daha çok tahsilin ilerleyen aşamalarında söz konusu olmaktadır. Bu durumun, Memlûkler döneminde çok sayıda kurumun inşa edilmesiyle ilmin büyük bir hızla yayılmasının bir sonucu olduğu söylenebilir. Zira kıraat talebeleri bu sahadaki eserleri ve kıraatleri defalarca çok sayıda hocadan okumaktadırlar. Bu durum onların bu sahada cem' okuyacak düzeyde bir meleke kazanmalarını sağlamakla beraber, söz konusu usulün pratik sonuçlarından da yararlanmalarını temin etmiştir.

Kıraatler okunurken uygulanan bir diğer yöntem, parçalara bölerek okuma usulüdür. İbnü'l-Cezerî, bir oturumda infirad yöntemiyle yüz yirmi parçanın birinin, cem'de ise iki yüz kırk parçadan birinin okunduğundan bahsetmiştir. Bununla beraber sahada ileri derecede bulunan zevâtın, bölümleme usulüyle okumadığını zikretmiştir. Hatta çok kısa sürede kıraatleri okuyup bitirmiş âlim örneklerine yer vermiştir.³³⁸

İbnü'l-Cezerî eserinde, tüm bu örneklerin ardından konuyla ilgili önerisini sunmuştur. Buna göre, kıraat ilmini tahkik etmek isteyen kimse ilk olarak kurrânın ihtilafına dair bir eseri ezberlemeli; aynı eserin ıstılahını ve tarikleri de öğrenmelidir. Başka bir esere yöneldiğinde ise ifrad yöntemiyle başlamalı, bunu güzelce bitirip bir meleke kesbetmesinin ardından cem'e geçmek isterse de nerede cem' etmenin vacip

³³⁶ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 2/147.

³³⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/147-148.

³³⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/148-150.

nerede mekruh olduğunu bilmelidir. Ayrıca tarık ile rivayeti birbirinden ayırt edebilecek düzeyde olmalıdır.³³⁹

İbnü'l-Cezerî cem' usulüne dair de birtakım bilgiler vermiş ve yine bazı önerilerde bulunmuştur. Buna göre cem' usullerinden harfle cem' Mısırlıların yöntemidir. İbnü'l-Cezerî Mısır'a ilk yolculuğunda bu usulün uygulandığını görmüş ve bunu hüsn-ü edâ ve kemâl-i kırâate uygun bulmamıştır. O, Şamlıların yönteminin ise vakıf ile cem' olduğundan bahsederek, Mısır ve Şamlıların genelde bu yöntemle okuduğunu nakletmiştir. Kendisinin ise harf ile cem'in mahzurlarını gidermek için bu iki yöntemi birleştirerek yeni bir karma usul geliştirdiğini zikretmiştir. İbnü'l-Cezerî bazı kimselerin ise ayetle cem' metodunu uyguladıklarını ifade etmiştir.³⁴⁰

Tabakâtlarda dikkat çeken bir diğer husus, kıraat tahsil eden kişilerin infirad ve cem' yöntemlerinden hangisiyle okuduğunun titizlikle ifade edilmesidir. Hatta kişilerin bahsedilen tahsil esnasında hatmetmediler ise hangi sure ve ayetleri okudukları ya da hangi kıraatlerde okuyup hangilerinde okumadıkları büyük bir titizlikle tasvir edilmiştir. Bunun dikkat çekici bir örneği ünlü müfessir Kevâşî (öl. 680/1281) özelinde verilebilir. Kendisinden tefsirini ve kıraatleri okuyan iki kıraat âlimi Muhammed b. Ali b. Harûf el-Mevsilî (öl. 727/1327)³⁴¹ ve Ebû Bekir el-Mikassâfî'nin (öl. 713/1313)³⁴² alana ait tahsillerinden bahsedilirken yer verilen ibareler oldukça dikkat çekicidir. Buna göre bu iki âlim, rivayetleri okurken Kur'ân'ın başından Fecr suresine kadar olan kısmı okumuşlar, geri kalan bölümü okuyamamışlardır. İbnü'l-Cezerî'nin son derece küçük sayılabilecek bu eksiği bile titizlikle ifade etmesi,³⁴³ icazet verme/rivayet etme geleneğinin ciddiyetini/disiplinini gösterir mahiyettedir. Bu detaylı anlatımların,³⁴⁴ dönemi ele alan eserlerin genelinde tercih edildiği söylenebilir.

Dersin içeriğinin aktarımındaki bu dikkatli davranışın, derslerin işleniş esnasındaki ciddiyetin bir yansıması olduğu tahmin edilebilir. Devrin ünlü kıraat âlimi İbn Bashân'ın (öl. 743/1343) biyografisinde yer alan bilgiler, dönemin ders işleme

³³⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/150.

³⁴⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/151-152.

³⁴¹ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1474-75; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/275.

³⁴² Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1460-61; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/244-245.

³⁴³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/197.

³⁴⁴ Örnekler için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/210; 2/331-332; Sehâvî, *Dav'*, 2/90-91; 3/62-64; 4/227-228; 5/30-31, 233; 7/175-176.

kültürü hakkında fikir vericidir. İbnü'l-Cezerî, İbn Bashân'ın gayet ciddi bir şekilde sadece dersiyle meşgul olduğunu; tükürme, boğaz temizleme gibi fiillerden kaçınmaya özen gösterdiğini nakletmiştir. İbn Bashân, ders okuyan talebenin bir tecvid hatası yapması durumunda parmağıyla işaret ederek bunu düzeltmesini temin etmiştir. Talebenin bir kıraat vechini unuttuğu olursa buna eliyle hasıra vurarak dikkat çekmiş, talebe yanlışını fark edip düzeltirse okuyuşuna devam etmesine müsaade etmiştir. Talebe hatasını kendi bulamaz ise talebeye unuttuğu şeyi defalarca sorup hatırlamasına yardımcı olmuş, hatırlayamadığında ise kendisi okuyarak not etmiştir. Dersler tamamen bitip icazet verme zamanı geldiğinde talebesine unutarak okuyamadığı yerleri tekrar sormuş, düzelttiğinde icazetini vermiştir. Düzeltmediğinde ilgili kıraatleri tekrar okutmuştur. Kendisinden icazet alabilmiş sadece iki kişi olduğu nakledilen İbn Bashân'ın Ümmü Sâlih Türbesi'ndeki derslerine gelmeyenleri bizzat kayıt altına alarak, talebenin maaşından kestiği de nakledilmiştir.³⁴⁵ Bu sahadaki titizliğiyle meşhur olmuş bir diğer örnek Ebü'l-Feth en-Nu'mânî'dir (öl. ?). Sehâvî, güzel sesiyle harflere hakkını vererek gerçekleştirdiği son derece titiz bir okuyuşunun olduğunu nakletmiştir. Devrinde bu okuyuş, *Kırâetü'n-Nu'mâniyye* olarak adlandırılacak düzeyde meşhur olmuştur.³⁴⁶

Kıraat sahasında mezkûr yöntemlerle devam ettirilen tahsil süreçleri, dinî ilimler sahasında ders okuyan çok sayıda hoca ve talebe için söz konusudur. Bunun ötesinde kıraat sahasında ilerlemiş âlimlerde dikkat çeken husus ise kıraatlerin ve bu sahadaki eserlerin farklı hocalardan defalarca okunmasıdır, denebilir. Bu durum öyle bir hal almıştır ki, âlimler bu alanda derinleşerek eser telif edebilecek seviyeye gelmişlerdir.³⁴⁷

Bir eserin birçok farklı hocadan okunmasının, o dönemde isnada verilen önemden kaynaklandığı söylenebilir. Mucem türü eserlerde âlimlerin, hocalarının silsilelerini eserlerin müelliflerine varana dek büyük bir titizlikle nakletmeleri dikkat çekmektedir. Yine biyografilerde âlimler hakkında bilgi sunulurken âlî isnada³⁴⁸ sahip

³⁴⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/83.

³⁴⁶ Sehâvî, *Dav'*, 11/120.

³⁴⁷ Bu tahsil sürecinin örneklerine kıraat sahasında öne çıkan isimler kısmında yer verilecektir.

³⁴⁸ İlk dönemde bir metnin isnadlarından birinin ilk kaynağa daha az râvîyle ulaşmasını ifade eden tabir, zamanla kitapların nesilden nesile aktarımı için de yaygın şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bilgi için bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi, 2006), 155.

olan ya da kuşağı içinde bir eseri rivayet edenlerin sonuncusu olan isimlerin özellikle vurgulandığı görülmektedir. Bu hocalardan ders almak konusunda çok yoğun bir talebin söz konusu oluşu da yine biyografilere yansıyan bir durumdur. Burada kıraat öğretimine yansıyan yönü örnekler üzerinden ele almak yararlı olacaktır. Mesela Zehebî'nin eserindeki biyografilerde, kıraat sahasında öne çıkmış isimlerden Ebû Hayyân'ın birkaç âlimden *Teyssîr* adlı eseri okuduğu nakledilmiştir. Bunlardan er-Radıy eş-Şâtıbî'nin (öl. 684/1285) bu eseri âlî isnadla rivayet edenlerin sonuncusu olduğu aktarılmıştır.³⁴⁹ İsnada verilen önemi gösteren bir başka örnek İbnü'l-Cezerî özelinde verilebilir. İbnü'l-Cezerî, Kahire'ye geldiğinde Ezher Camii'nin imamı Fahreddin Osman b. Abdurrahman'a (öl. 804/1402), Takıy es-Sâîğ (öl. 725/1325) talebelerinden okumaya geldiğini söylemiştir. Fahr ed-Darîr ona, okumayı talep ettiği kişilerden çok daha iyi seviyede olduğunu söylediğinde ise İbnü'l-Cezerî bu istekteki kastının isnad olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁰ İsnada verilen önemi gösteren bir diğer durum, kıraat sahasında okuma ve okutma işini terk etmiş âlimlerden ders almaya âlî isnada sahip olmaları sebebiyle rağbet edilmesidir.³⁵¹

Bu dönemde isnada verilen ehemmiyetin ciddi boyutlarda olduğunu gösteren tezahürlerden bir diğeri kıraat isnadları tetkikleridir. İbnü'l-Cezerî, *Cami 'u esânîd* adlı eserinde bu durumun örneklerine yer vermiştir. Buna göre İbnü'l-Cezerî, Ankara Savaşı'nın ardından Timur tarafından götürüldüğünde Keş ve Şiraz'da bir araya geldiği âlimlerden bazılarıyla bu kişilerin kıraat isnadının sahih olamayacağına dair çeşitli tartışmalarda bulunmuştur. Müellif bu tartışmalar sonunda haklı çıktığını da aktarmıştır.³⁵² Emevî Camii'nde kıraat dersleri veren Ali b. Muhammed el-Vâsîti'nin³⁵³ (öl. 764/1362) sahip olduğunu iddia ettiği Kemâl b. Fâris (öl. 676/1277) kanalıyla Şâtıbî'ye uzanan rivayet zincirinin mümkün olamayışını, İbnü'l-Cezerî'nin hocası Ahmed b. Receb el-Hanbelî'nin³⁵⁴ (öl. 775/1373) mezkûr camide cemaat

³⁴⁹ Zehebî, *Ma 'rifetü 'l-kurrâ*, 3/1352-53. Ebû Hayyân'ın *Teyssîr*'i okuduğu diğer âlimler için bk. Zehebî, *Ma 'rifetü 'l-kurrâ*, 3/1472, 1356-1357.

³⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, *Câmi 'u esânîd*, 233.

³⁵¹ Bu örneklerle 'Memlükler Dönemi İlmî Faaliyetleri Arasında Kıraat İlminin Yeri' başlığında detaylı şekilde yer verilecektir.

³⁵² Mezkûr tartışmalar için bk. İbnü'l-Cezerî, *Câmi 'u esânîd*, 235-236.

³⁵³ Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü 'n-nihâye*, 1/803.

³⁵⁴ Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü 'n-nihâye*, 1/68.

huzurunda açıklaması da³⁵⁵ ilgili dönemde isnad/rivayet geleneğinin teberrükten öte, hala ciddiye alınan/işleyen bir sistem olduğunu gösteren örneklerdendir.

Biyografik eserlerden hareketle bir tablo ortaya konulacak olursa; kıraat sahası da dâhil olmak üzere hemen her alanda meşhur, mâhir hocalar ve bunların okuttuğu eserler merkezde yer almaktadır. Eserlerde yer alan bilgiler hocaların kurumsal aidiyete/temsile sahip olmadığı izlenimini vermektedir. Sabit bir müfredattan bahsetmek söz konusu olamazken, belli temel eserlerin ön planda olduğu ve her hocanın kendi usulüne uygun şekilde bunları okuttuğu görülmektedir. Öğretimin, kurumsal ve sistemli olmaktan ziyade hocanın şöhretine dayalı bir sirkülasyona bağlı olduğu da söylenebilir.

Burada değinilebilecek bir başka mesele, hocaların Kur'ân/kıraat ilmi tedrisi karşılığında ücret almalarıdır. Kurumlar özelinde çeşitli örneklerine temas edileceği üzere, genellikle buralarda hocalık ve talebelik yapan kişilerin sabit bir maaşı bulunup, vakfiyelerde maaş ödemelerine dair şartlar yer almaktadır. Bir kurumdaki vazifeye tayin olmamış hocaların bazılarının ise tedris için talebeden bir miktar ücret aldığına yönelik örneklerle karşılaşmak mümkündür. Nitekim Muhammed b. Zeyn b. Muhammed b. Zeyn (öl. 845/1441) bu örneklerden biri olarak gösterilebilir. Çok yönlü bir âlim olan Muhammed b. Zeyn Kahire'ye gelerek *Şâtıbiyyeteyn*'i ezberlemiş, kırâat-i seb'ayı ise Ezher imamı Fahr ed-Darîr'den okuyarak icazet almıştır. İbn Zeyn'in kıraat sahasında manzum eserleri olduğu da bilinmektedir. Hem Kahire'de hem de farklı beldelerde bu sahada kendisinden çok sayıda insan istifade etmiştir. Hayatından ilk kıraat öğrenimine dair aktarılanlar fikir verici mahiyettedir. Buna göre eşi Muhammed b. Zeyn'i Kur'ân öğrenmeye teşvik etmiş, o ise fakir olduğu için bunu yapamayacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine eşi Kur'ân öğreneceği kişiye ödeyeceği ücreti kendisine vermiş ve bu ders mezkûr zâtın kıraat tahsilinin başlangıcı olmuştur.³⁵⁶ Tabakâtlarda yer alan örneklerden hareketle, Kur'ân/kıraat öğretimi karşılığı talebeden para alınması çok sık karşılaşılan bir durum değildir. Bununla beraber Halep'te fakirleri ücretsiz okuttuğu nakledilen,³⁵⁷ Ezher Camii'nde³⁵⁸ ve

³⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 221-222.

³⁵⁶ Sehâvî, *Dav'*, 7/216-217.

³⁵⁷ Sehâvî, *Dav'*, 8/136.

³⁵⁸ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/86.

Dımaşk'ta³⁵⁹ ücret almaksızın Kur'ân okuttuğu zikredilen örneklerden hareketle ilgili dönemde böyle bir uygulamanın var olduğu söylenebilir. Burada örnek verilebilecek bir diğer isim Ebû Bekir b. Ömer b. Arafat b. 'İvaz'dır (öl. 833/1430). Bazı emirlerin memlûklerini (köle kökenli askerlerini) okutmak için onlarla irtibat kurarak, bu vesileyle zenginleşmiştir. Zamanla âyândan sayılmaya başlanan Ebû Bekir çeşitli tedris, imamlık ve vaaz vazifeleri de üstlenmiştir.³⁶⁰

2.1.2. Kıraat İcazetleri

Memlûkler döneminde icazet verme kültürü son derece yaygındır. İcazetler, hocanın talebesine artık öğrenci okutabileceğine dair verdiği tedris icazeti, fikhî alanda fetva verebilecek düzeyde okuduğunu gösteren fetva icazeti ve öğrenim hayatının başında ezberlediği eserleri hocalara arz ederek alınan icazetler şeklinde tasnif edilmiştir. Bunlar dışında hoca-talebe münasebeti olmadan, sadece talebe binaen verilen icazetlere dahi rastlamak mümkündür.³⁶¹

İlgili dönemde kaleme alınmış eserler arasında icazetlere sık rastlananlar, *mu'cem* türü teliflerdir. Bu eserlerin âlimler tarafından, ders okuduğu ve icazet aldığı kanallara işaret etmek üzere kaleme alındığı düşünüldüğünde, bunun son derece beklenen bir durum olduğu söylenebilir. Bunlardan Süyûtî'nin *Müncem*'i incelendiğinde, genellikle icazetin türüne dair detaylara yer verilmeksizin sayfalar süren icazet listeleri aktarılmıştır. Hatta bu icazetlerin çok büyük bir kısmının istid'â yoluyla yani icazeti alacak kişinin bir hocasının aynı beldede ya da başka beldelede bulunan hocalardan talebesi adına istemesiyle alındığı dikkat çekmektedir. Yani eserde bahsedilen icazetlerin çok büyük bir kısmı doğrudan hoca-talebe münasebeti gerçekleşmeksizin, talebeyi okutmuş hocanın referansına dayanarak verilmiştir.³⁶² Bu durumun ilgili dönemin son derece yaygın bir uygulaması olduğunu gösteren örnek bir isim, Endülüslü kıraat âlimi Mintûrî'dir (öl. 834/1431). Onun çeşitli sahalarda kendilerinden istifade ederek icazet aldığı on dört hocası yanında, farklı bölgelerin âlimlerinden yirmi beş ismin kendisine icazet yazarak gönderdiği nakledilmiştir.

³⁵⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/26.

³⁶⁰ Şehâvî, *Dav'*, 11/56-57.

³⁶¹ Anâkra, *el-Medâris fî Mısır fî 'asri devleti'l-Memâlik*, 197-200.

³⁶² Eserde alfabetik olarak zikredilen hocaların sadece elif harfinde yer alanlarının istid'â icazetleri için bk. Süyûtî, *el-Müncem*, 52-53, 60-62, 84-85, 94, 95-97, 103-104.

Bunlar arasında çalışmaya konu edilen bölgenin meşhur isimleri İbnü'l-Mülakkın, Zeynüddin İrâkî, Nureddin Heysemi ve İbn Arafе gibi âlimlerin bulunması son derece dikkat çekicidir.³⁶³ Burada, İbnü'l-Cezerî'nin samimi arkadaşı olan Âdiliyye'nin kıraat şeyhi Ebû Muhammed İmran b. İdris el-Celcûlî'den (öl. 803/1400)³⁶⁴ de bahsedilebilir. İmran b. İdris, 766/1364 yılında çeşitli beldelerde bulunan hocalardan icazet talep etmek üzere yazdığı yazıya İbnü'l-Cezerî'nin adını eklemiş, İbnü'l-Cezerî de ondan “O dönemde Mısır, Şam ve Hicaz'da vd. bulunanlar için” icazet vermesini istemiştir.³⁶⁵

İbnü'l-Cezerî'nin eseri *Câmi 'u esânîd*'de kendi hayatından naklettiği kesitler, görüşmeksizin icazet istemenin ilgili dönemde çok yaygın olduğunu göstermektedir. Buna göre İbnü'l-Cezerî henüz on dokuz yaşında iken ünlü kıraat üstadı Ali ed-Dîvânî'nin (öl. 743/1342) oğlunun Vâsıt'ta hayatta olduğunu öğrendiğinde, ondan okumak üzere gitme imkânı bulamayınca kendisinden icazet istemiştir. Hatta İbnü'l-Cezerî icazet için sadece mezkûr zâta yazmakla yetinmediğini, devrin Bağdat ulemâsından defalarca icazet istediğini nakletmiştir.³⁶⁶ Bununla beraber İbnü'l-Cezerî'nin eserinde rivayet yöntemlerini özellikle zikrettiği, hocalarının tahsilinde sema ve kıraat olmaksızın sadece icazet yöntemi varsa bunu belirttiği dikkat çekmektedir.³⁶⁷ Eserde, Süyûtî'nin *Müncem*'inde sıkça görülen müellifin ya da hocalarının icazet aldığı kişilere dair uzun listelere ise rastlanmamaktadır. Bunun, eserin telif amacının kıraat ve hadis sahasında isnadın önemini ve gerekliliğini ifade etmek olmasından³⁶⁸ kaynaklandığı tahmin edilebilir. Yine İbn Tolun'un mu'ceminde

³⁶³ Erdoğan Baş, “Mintûrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/117.

³⁶⁴ Vefat tarihi *İnbâ*'da 803/1400 olarak yer almışken, muhakkik tarafından İbnü'l-Cezerî'nin *Gâye*'sine aslının silinmiş olması gerekçesiyle Sehâvî'den nakille 853/1449 olarak eklenmiştir. İbn Hacer'in Timur saldırılarında vefat ettiği yönündeki nakli ilk tarihin doğruluğuna işaret etmektedir. Bilgi için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 2/177.

³⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/837.

³⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *Câmi 'u esânîd*, 112. İbnü'l-Cezerî'nin Ebû Abdullah Muhammed b. Arafе et-Tûnusî'den (öl. 803/1401) kendisi ve evlatları için istediği icazet için bk. İbnü'l-Cezerî, *Câmi 'u esânîd*, 220. Burada mezkûr icazetin iki âlimin görüşmemesinden değil, mezkûr zâtın İbnü'l-Cezerî'yi okutmaktan hayâ etmesi sebebiyle verildiğini belirtmek gerekir.

³⁶⁷ İbnü'l-Cezerî, *Câmi 'u esânîd*, 209-210, 212, 217.

³⁶⁸ Eserin telif gerekçesi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Câmi 'u esânîd*, 17.

hocalarından aldığı icazetlere yer verdiği kısımda, okunan eserlerin ve okunma usullerinin büyük bir titizlikle ifade edildiği görülmektedir.³⁶⁹

Kıraat sahasına gelindiğinde bu sahada talebe okutabileceğine dair verilen icazet *ikrâ icazeti* olarak adlandırılmaktadır. Bunun yanında hoca için kullanılan أَذِنَ لَهُ ifadesi de, hocanın talebenisinin kendisinden rivayette bulunmasına müsaade ettiğini gösteren ibarelerdendir. Bunun örneklerine yer verilirse, İbnü'l-Cezerî'nin kendisinden icazet alabilmek için iki kez Kahire'ye rihle yaptığı ve ikinci gidişinde icazet aldığı bir hocası Muhammed b. Abdurrahman b. Ali'dir (öl. 776/1375). Bu yolculukta Muhammed b. Abdurrahman'ın ricasıyla İbnü'l-Cezerî'ye kıraat da dâhil çeşitli ilmî sahalarda icazet veren bir diğer meşhur isim Cemâleddin İsnevî'dir (öl. 772/1370). Bu iki hoca, İbnü'l-Cezerî'ye ömrünün uzun olması için dua etmişlerdir. İbnü'l-Cezerî, bu duaya icabet edildiğini ve bu iki hocasından rivayette bulunan son kişinin kendisi olduğunu nakletmiştir.³⁷⁰ Yine İbnü'l-Cezerî *Câmi'u esânîd*'de bizzat görüşerek ders yaptığı kırk altı hocasının ismini zikretmesinin ardından, 770/1368 yılında henüz hocaları hayatta iken kendisine verdikleri icazetle Dımaşk Emevî Camii Kubbetü'n-Nesr'de ders okuttuğunu aktarmıştır.³⁷¹ Devrinde kimseyi cem' usulüyle okutmamışken, istisna olarak İbnü'l-Cezerî'ye Fâtiha suresini ve Bakara suresinin başından bir kısmını okutarak icazet veren Şemseddin İbnü't-Tahhân da (öl. 782/1380) burada zikredilebilir. Kendisi kırâat-i aşerenin cem' usulüyle okunmasını doğru bulmayarak kimseyi bu usulle okutmamış, infirad usulünü ya da az sayıda kıraati cem' ile okutmayı tercih etmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin bu yöndeki teklifini başlangıçta reddetmiş olmasına rağmen, sonrasında sembolik bir miktar da olsa kendisine cem' usulüyle kırâat-i aşere okutarak icazet vermiştir.³⁷²

İbnü'l-Cezerî'nin verdiği icazetler bağlamında zikredilebilecek bir örnek ise Herat'ta bulunduğu vakitlerde ve sonrasında çeşitli zamanlarda talebeliğini yapmış olan Muhammed b. Şemsüddin Muhammed b. Ebû Bekir Muhammed el-Gûrî el-

³⁶⁹ Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn fî ahvâli Muhammed b. Tolun*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416), 53-55. İbn Tolun ilgili kısımda, icazetlerinin büyük bir kısmının başına gelen bir musibet esnasında yok edildiğini nakletmiştir.

³⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/219-221.

³⁷¹ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 117.

³⁷² İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 149-150. İbnü'l-Cezerî'nin kıraat sahasında okuyarak aldığı icazet örnekleri için bk. İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 207-208.

Herevî'dir (öl. ?). İbnü'l-Cezerî ondan büyük övgülerle bahsetmiş, ona okuttuğu eserleri ve kıraatleri detayıyla zikrettikten sonra icazet aldığını nakletmiştir.³⁷³

Başta Sehâvî'nin *Dav*'ı olmak üzere tabakâtlarda kıraat sahası icazeti bağlamında yer verilen örneklere gelindiğinde, devrin önde gelen kıraat âlimlerinden alınan icazetlerin dikkat çektiği söylenebilir. Bu durumun, kıraat ilminin intikalinde büyük bir vazife icra ettiği görülmektedir. Zira mukrî olabilecek düzeydeki âlimler, devrin meşhur/imam isimlerine okuyup onlardan icazet alarak, bu ilmin ana isnad zincirlerine dâhil olmuşlardır. Bu sahada orta ve üstü bir seviyede bulunduğu söylenebilecek mukrîlerin, bu yolla ana rivayet silsilelerinin geniş kitlelere yayılmasını temin ettikleri söylenebilir. Kıraat sahasında öne çıkan isimler başlığında, hocalar arasında bir tasnif yapılarak, her bir kademenin kıraat sahasındaki fonksiyonu detaylı şekilde ele alınacaktır. Bu kısımda devrin meşhur âlimlerinden verdikleri icazetlerle dikkat çekenlere ismen yer verilmesi, kıraat ilminin geniş kitleler arasında yayılma yollarına bir yönüyle ışık tutacaktır. Bu zatlara Ezher Camii imamı Fahreddin Bilbîsî,³⁷⁴ Zeyn Ca'fer es-Senhûrî (öl. 894/1489),³⁷⁵ Zeyn el-Heysemî,³⁷⁶ İbn Esed,³⁷⁷ eş-Şems el-Askalânî (öl. 793/1390)³⁷⁸ ve İbnü'l-Cündî (öl. 769/1368)³⁷⁹ gibi devrin ileri gelen kıraat âlimleri örnek verilebilir. Burada dikkat çekici bir nokta, söz konusu âlimlerden okuduğu nakledilen çok sayıda mukrî örneği varken, aynı sayıya oranla bu kişilerden icazet aldığı zikredilen isim sayısının son derece az oluşudur. Örneğin birçok biyografide çok sayıda âlimden okunan kıraatler ve eserler detayıyla zikredilmişken, icazet alındığına dair bilgi yer almamaktadır ya da çok sayıda hoca zikredilip sadece birinden/birkaçından icazet alındığına yer verilmektedir.³⁸⁰ Bu

³⁷³ İbnü'l-Cezerî, *Câmi 'u esânîd*, 125-127.

³⁷⁴ Örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav*, 1/98, 219; 5/75-76; 7/216-217; 11/47-48.

³⁷⁵ Örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav*, 5/170; 6, 292; 7/213-214; 9/45, 114, 199. Zeyn Ca'fer'in meşhur hocaları ve bunlardan aldığı icazet için bk. Sehâvî, *Dav*, 3/62.

³⁷⁶ Örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav*, 6/292; 8/68.

³⁷⁷ Örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav*, 8/68; 9/232-233.

³⁷⁸ Örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav*, 1/219; 7/205-206.

³⁷⁹ Örnekleri için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/241; İbnü'l-Cezerî, *Câmi 'u esânîd*, 229. Kıraat sahasında meşhur diğer âlimlerin verdikleri icazetlere dair örnekler için bk. Takıyyüddin Bağdâdî: Sehâvî, *Dav*, 5/163-164. Şems Himmesânî: Sehâvî, *Dav*, 6/292. Şihâb es-Sekenderî: Sehâvî, *Dav*, 3/127. Neşşâr: Sehâvî, *Dav*, 8/68. Ebû İshak el-İskenderânî: İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/6. Nûr ed-Demîrî: Sehâvî, *Dav*, 8/201. Şattanevfî: Sehâvî, *Dav*, 2/3-4.

³⁸⁰ Bu duruma meşhur kıraat âlimi Kastallânî (öl. 923/1517) örnek verilebilir. Sehâvî, biyografisinde çok sayıda hocasına yer vermekle beraber, icazet aldığı tek hocası zikredilmiştir. Bilgi için bk. Sehâvî, *Dav*, 2/90-91.

aktarım biçimi, ilgili dönemde icazetlerin fonksiyonuna dair farklı ihtimalleri/tartışmaları akla getirmektedir. Bu tablo bir yönüyle, bir hocadan rivayette bulunabilmek için ondan ders okumuş olmanın yeterli olduğu, her okuyan talebeye icazet verme usulünün bulunmadığına işaret etmektedir. Zira biyografisinde icazet aldığına dair herhangi bir bilgi olmayan çok sayıda kişinin kıraat hocalığı yaptığı bilinmektedir. Bunun dikkat çekici iki örneği ünlü kıraat âlimleri Kerekî³⁸¹ ve Yakub b. Bedrân el-Cerâidî'dir (öl. 688/1289).³⁸² Kıraat sahasında bu denli meşhur isimlerin biyografilerinde icazet aldıklarına dair herhangi bir bilginin yer almaması akla birtakım sorular getirmektedir. Mesela, icazet ders okutmak için gerekli değilse, icazetlere bu denli önem verilmesinin nedeni nedir? Bir hocadan okumaksızın ondan icazet almaya neden bu kadar rağbet edilmiştir?

Özetle, icazetlere dair biyografik eserlere yansıyan tasvirler, icazetin fonksiyonunu, ders okutabilmek için zorunlu olup olmadığını, zorunlu değilse talebeye tam olarak ne kazandırdığını ortaya koyacak düzeyde açıklık/birbiri ile uyum göstermemektedir. Bu anlatımların, tabakât yazarlarının kişiler hakkında sahip olduğu ya da olmadığı bilgilerden kaynaklandığı da tahminen ifade edilebilir. Söz gelimi bir biyografide bir âlimin icazetlerine dair bilgi yer alıyorken, diğer bir tabakâta buna dair bilgi yer almayabilmektedir.³⁸³ Tüm bunlardan hareketle, ilgili dönemde icazetin ders okutmak için bir zorunluluk olmamakla beraber, hocaya olan rağbeti/hocanın sahadaki otoritesini artıran bir unsur olduğu söylenebilir. Zira kıraat âlimleri arasında görülen aynı kıraat ve eserlerin farklı hocalardan defalarca okunarak farklı isnadlara/icazetlere sahip olunmasını temin çabaları, ancak bu şekilde anlamlı hale gelmektedir. Bu

³⁸¹ Sehâvî, biyografisinde kıraat tahsil-tedrisine ve eserlerine uzunca yer verirken aldığı herhangi bir icazetten bahsetmemiştir. Sehâvî, *Dav'*, 1/144-146.

³⁸² Zehebî ve İbnü'l-Cezerî biyografisinde kıraat okuduğu hocalarını, talebelerini ve görevlerini detayıyla zikretmişken herhangi bir icazetinden bahsetmemişlerdir. Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1386-87; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/523.

³⁸³ Bu duruma ünlü kıraat âlimi Kastallânî örnek gösterilebilir. Sehâvî ve *Letâifü'l-işârât*'ın neşredeni yine Sehâvî'den nakille bir icazetine yer vermişken, Ayderus biyografisinde herhangi bir icazetinden bahsetmemiştir. Mukayese için bk. Sehâvî, *Dav'*, 2/90-91; Abdülkâdir el-Ayderus, *en-Nûru's-sâfir 'an ahhâri'l-karni'l-âşir*, thk. Ahmed Hâlû vd. (Beyrut: Dâru Sâdır, 2001), 164-166; Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li fûnûni'l-kırâât* (Medine: Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1434), neşreden girişi, 22-26.

yöntemle âlimler, belli eserleri ya da kıraatleri okutmakta kendilerine müracaata gerek duyulan üst otorite konumuna gelmişlerdir.³⁸⁴

Bir diğer açıdan, tabakâtlarda kıraat sahasında okuyarak icazet almış çok sayıda örnek yer almakla beraber, icazetin mahiyeti konusunda belirleyici olanın hocaların bu husustaki uygulaması olduğu söylenebilir. Örneğin İbn Bashan'ın icazet verme konusunda ne derece müteşeddît olduğundan ve sadece iki kişiye icazet verdiğinden ilgili kısımda bahsedilmişti. Buna örnek olabilecek diğer bir isim, Su'ûdî olarak bilinen Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed el-Mukrî ed-Darîr'dir (öl. 847/1443). O, Takıy es-Sâîğ'den rivayette bulunan son kişi olan Askalânî'nin talebeliğini yaparak icazet almıştır. Çok yönlü bir âlim olmakla beraber Mısır'ın ünlü kıraat hocalarından okuyarak bu alanda temayüz etmiştir. Gittiği yerlerde tedris faaliyetleri genellikle kıraat alanında olmuştur. Su'ûdî'nin dikkat çekilen bir yönü, sadece kendisinden okuyanlara icazet vermesidir. Hatta Sehâvî'nin tahminine göre Su'ûdî kendisinden okuyanların tümüne değil sadece güzel okuyanlara icazet vermiştir.³⁸⁵

Bunların aksine, talebeyi okutmaksızın icazet veren âlimlere rastlamak da mümkündür. Nitekim İbnü's-Serrâc el-Mısırî'nin (öl. 747/1346), Harîrî'ye kendisinden okumadığı halde okuduğuna dair icazet vermesinin ulemâ nezdinde hoş karşılanmadığı nakledilmiştir.³⁸⁶ İbnü'l-Cezerî'nin kendisinden okumak için Mısır'a rihleler yaptığı Ebû Muhammed İbnü'l-Bağdâdî Abdurrahman b. Ahmed b. Ali de (öl. 781/1379) burada zikredilebilir. İbnü'l-Cezerî ilk iki rihlesinde kendisinden çeşitli kıraatleri ve eserleri okumuştur. 773/1371 yılında gerçekleştirdiği üçüncü rihlede ise ondan oğlu Ebû'l-Feth için icazet istemiş, hoca da bu isteği kabul etmiştir. İbnü'l-Bağdâdî, Takıy es-Sâîğ'den uzun süre istifade eden talebelerdendir.³⁸⁷ İbnü'l-Cezerî'nin Dımaşk'ta gördüğünde kendisinden icazet istediği bir diğer âlim Zeynüddin el-Halebî'dir (öl. 777/1375). Halep'te ikamet eden âlim, hayatı boyunca Mısır'a gidip gelmiş ve bunlar esnasında Takıy es-Sâîğ'den kıraat-i seb'ayı cem' usulüyle

³⁸⁴ Diğer bazı icazet örnekleri için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1453, 1487, 1506; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/81, 170, 175, 191; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 2/22; 3/293; Sehâvî, *Dav'*, 5/55, 110; 6/129-130; 8/192; 10/130, 227.

³⁸⁵ Sehâvî, *Dav'*, 11/22-23.

³⁸⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1477-78.

³⁸⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/508-509.

okumuştur.³⁸⁸ İbnü'l-Cezerî'nin kendisinden okumak için gittiği bir diğer isim, yine Takıy es-Sâîğ'in talebelerinden Muhammed b. Mesud b. Âmir'dir (öl. ?). İbnü'l-Cezerî kendisinden okuma imkânı bulamayınca icazetini istemiş, hoca da her isteyene icazet verme âdeti olması sebebiyle bu isteği kabul etmiştir.³⁸⁹ İbnü'l-Cezerî'nin kendisi ve oğlu için icazet istediği bu âlimlerin ortak yönü meşhur kıraat âlimi Takıy es-Sâîğ'in talebeleri olmalarıdır. Takıy es-Sâîğ'in bölgeyi Şâtıbî'ye bağlayan kilit noktalardan olması, bu icazetlerin değerini gösterir mahiyettedir. İbnü'l-Cezerî'nin Kahire'de bir araya gelerek beraberce haccettiği Tunuslu âlim Muhammed b. Muhammed b. Arefe de (öl. 803/1401) Mekke'de İbnü'l-Cezerî ve evlatları için icazet vermiştir.³⁹⁰

Çok sayıda kişiden kıraat sahasında istifade eden Ebû Hayyân'ın icazet yoluyla rivayette bulunduğu hocalarına rastlamak da mümkündür. Bunlardan İbnü'l-Buhârî olarak bilinen Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Abdülvâhid el-Makdisî (öl. 690/1291) kıraatleri Sıbtu'l-Hayyât'ın *el-Îcâz* adlı eseri kanalıyla rivayet etmiştir. İbnü'l-Cezerî, kendisinin de bu zatın çok sayıda talebesinden icazete sahip olduğunu nakletmiştir.³⁹¹ Hocalarından icazet yöntemiyle rivayette bulunan bir diğer meşhur kıraat âlimi aynı zamanda İbnü'l-Cezerî'nin hocası olan Kefrî'dir (öl. 776/1374). Dımaşk'ta başta babası olmak üzere farklı hocalardan kıraat dersleri almıştır. Kendilerinden icazetle rivayette bulunduğu hocaları ise Ahmed b. Hibetullah b. Asâkir ve Ahmed b. İbrahim el-Fezârî'dir (öl. 705/1306). Kefrî Dımaşk kâdılkudatlığı, Mukaddemiyye ve Zencîliyye Medreseleri kıraat musadderliği gibi vazifelerde de bulunmuştur.³⁹² Kıraat sahasında imam isimler olarak kendilerinden bahsedilen Şems el-Gumârî (öl. 802/1400), Takıy Bağdâdî ve Şems el-Askalânî gibi hocaların talebeliğini yapmış Zeyn Habib b. Yusuf b. Abdurrahman er-Rûmî (öl. ?) de burada zikre değerdir. O, Eşrefiyye'nin imamlığını, Şeyhûniyye ve Müeyyidiyye'nin ise kıraat şeyhliğini yapmıştır. Kendisinden kırâat-i seb'a okuyanlar arasında ünlü kıraat âlimleri Şems İbn İmrân (öl. 873/1469) ve İbn Güzelboğa (öl. 856/1452) bulunmaktadır. Ondan icazet

³⁸⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/814-815.

³⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/344.

³⁹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/323.

³⁹¹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/723-724.

³⁹² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/61-62.

yoluyla rivayette bulunan talebeleri ise yine bu sahanın meşhur isimlerinden olan İbn Esed ve Takıy b. Fehd'dir.³⁹³

İcazetle talebeliğin söz konusu olabildiği bu örnekler yanında, eserin veya kıraatlerin bir kısmının okunup, okunmayan kısmın da icazetle rivayet edildiği örneklerle rastlamak mümkündür. Bunun meşhur bir örneği, Kâsım b. Fîrrûh eş-Şâtîbî'nin oğlu Muhammed'dir (öl. 655/1257). O, *Hırzû'l-emânî*'yi Sâd suresine kadar sema yoluyla, kalanı da icazeten babasından rivayet etmiştir. İbnü'l-Cezerî babasından başka icazetleri olup olmadığını bilmediğini aktarmıştır.³⁹⁴ Bu yöntemin yukarıda aktarılan müteşeddît ve mütesahil örneklerle göre orta bir konumda olduğu söylenebilir. Bu yolla, eserlerin/kıraatlerin bir kısmını okutan hoca, talebenin kendisinden icazet almaya ehil olup olmadığını test etme imkânına da kavuşmaktadır. Bunun yanında eserlerin ve kıraatlerin bir kısmının okunup hocanın merviyâtının tamamının icazetinin verildiğine dair örneklerle karşılaşmak mümkündür. Söz konusu örneklerde bu durumun daha çok farklı beldelerden ders okumak üzere gelmiş talebelere uygulandığı görülmektedir.³⁹⁵ İlgili devirde yapılan rihlelerin bir hocadan tüm merviyâtını okuyacak kadar uzun sürmesi mümkün görünmemektedir. Zira böyle bir durumda bir talebe hayatı boyunca ancak birkaç hocadan ders alabilirdi. Hocanın bir süre okuttuktan sonra, talebedeki kabiliyeti görerek okutmadıklarına icazet verme uygulamasının, ilgili dönemde ilmin/isnadların bu denli hızlı yayılmasını temin eden unsurlar arasında yer aldığı söylenebilir.

Bu dönemde icazet almanın bu denli önemsenmesinin bir sebebi, âlî isnada sahip olmayı temin etmesidir. Tabakâtlarda âlî isnada sahip olduğundan kendisinden okumak için rihleler yapılan kıraat âlimlerine rastlamak mümkündür. Bu isimlerden biri, Ebû Hafs Ömer b. el-Hasen b. Mezîd el-Merâğî ed-Dımaşkî'dir (öl. 778/1376). İbnü'l-Cezerî, âlî isnada sahip olması sebebiyle devrinde kendine rihle yapılanlardan olduğunu nakletmiştir. İbnü'l-Cezerî kendisinden çok sayıda eser okuyarak, mezkûr zatın hocaları olan İbnü'l-Buhârî ve Fârûsî'ye varan icazetlere sahip olmuştur. Bu eserler arasında kıraat sahasının temel kaynakları sayılan Kalânîsî'nin *İrşâd* ve *Kifâye* adlı eserleri, İbn Mihrân'ın *Gâye*'si, İbnü'l-Mücâhid'in *Seb'a*'sı, Şehrezûrî'nin

³⁹³ Sehâvî, *Dav'*, 3/80-81.

³⁹⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/306. Benzer örnekler için bk. İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 217; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/241; 2/91.

³⁹⁵ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 175, 181, 182, 183, 184.

Misbâh'ı bulunmaktadır. İbnü'l-Cezerî, bu hocasından Fâtiha'yı da okuyarak Fârûsî kanalıyla gelen isnada sahip olmuştur.³⁹⁶ Burada zikredilebilecek bir diğer isim Emînüddin Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Yûsuf b. İbrahim b. Bayram'dır (öl. 782/1380). Mısır'a rihle yaparak Takıy es-Sâîğ'den kırâat-i seb'ayı okumuş, Dımaşk'ta ondan rivayette bulunan son kişi denecek kadar hayatta kalmıştır. Bu sebeple kendisinden ders almak üzere rihleler yapıldığı nakledilmiştir. İbnü'l-Lebbân'ın ardından Dımaşk'ta meşihat-i kübrâ vazifesini (kastedilenin Ümmü Sâlih Türbesi şeyhliği olması kuvvetle muhtemeldir) üstlenmiştir. İbnü'l-Cezerî, bu hocasından henüz bülüğa ermeden Ebû Amr kıraati ve *Şâtıbiyye*'yi okuyarak icazet aldığını nakletmiştir.³⁹⁷ Ünlü kıraat üstadı Zevâvî (öl. 681/1282) ise 616 yılında İsâ b. Abdülazîz el-İskenderî'den (öl. 629/1232) okumak üzere İskenderiye'de bulunmuştur. İskenderî'nin, Dâni'nin eserlerini bizzat müellife uzanan kanallarla rivayet ettiği ve kıraat sahasında yedi bin isnada sahip olduğu nakledilmiştir.³⁹⁸

Örneklerde görüldüğü üzere, bir hocadan okumadan dahi alınan icazet son derece kıymetli görülmüştür. Bunun, devrin genel karakteri olan ilmî sahada hoca merkezliliğin bir sonucu olduğu söylenebilir. Bu özelliğe çalışmanın ilgili kısmında yer verilmişti. Bunun kıraat sahasındaki bir diğer yansıması ise sembolik okumalardır. Memlûkler döneminde meşhur bir hocanın talebeliğini yapmak o kadar önemsenmiştir ki, gerçekten istifadeyi sağlayamayacak düzeyde çok kısa bir okumayla mezkûr hocanın talebesi unvanını kazanmak son derece yaygın bir uygulama olmuştur. Bunun kıraat sahasındaki en yaygın örneğinin, hocadan sadece Fâtiha ve Bakara 1-5. ayetlerin okunması olduğu söylenebilir. Biyografilerde bunun yanında kısa surelerin okunması, surelerin belirli kısımlarının okunması gibi farklı örneklerle rastlamak mümkündür. Bu durumun çarpıcı bir örneği İbnü'l-Harîrî olarak da bilinen İbnü'l-Kasabî'dir (öl. ?). İbnü'l-Harîrî, kırâat-i seb'ayı Zeyn Cafer es-Senhûrî'den okumuş, Nasr'dan Kur'ân'ın sonuna kadar ve Fâtiha ile Bakara 1-5'i Tâc Abdülmelik et-Tûhî ve Şihâb es-Sekenderî'den okumuştur. Yine Bakara 141. ayete kadar Şems Muhammed b. Yusuf ed-Deyrûtî'den (öl. 864/1459), Arâf suresinin başına kadar da Ebû'l-Hasan b. Yeftehillah es-Sekenderî'den okumuştur. Zehraveyn'i Şems b. İmran el-Gazzî'den,

³⁹⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/817-818.

³⁹⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/672-673.

³⁹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 134-135. Zehebî'nin, İsâ b. Abdülazîz'in senedlerinin uydurma ve zayıf olduğuna dair değerlendirmeleri için bk. Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 3/1206-1213.

Fâtîha ve Bakara'nın başını da Muhammed b. Osman b. Ali eş-Şâmî'den okumuştur.³⁹⁹

Hoca merkezliliğin bir diğer çarpıcı örneğinin, hocanın kabri başında eserin arzı olduğu söylenebilir. Nitekim Sungur Camii imamı Yahya Şahin el-Kaysî'nin (öl. ?), kırâat-i seb'a yanında diğer kıraatlerden okuduğu hocası İbnü'l-Hımmesânî'ye (öl. 897/1492) kabri başında *Şâtıbiyye*'yi arz ettiği nakledilmiştir.⁴⁰⁰

2.1.3. Kıraat Tahsilinde Ailenin Etkisi

Memlûkler dönemi kıraat tahsilinin dikkat çekici bir vechesi de “aileler”dir. İlmî çerçeve kısmında aile etkisinin boyutlarına genel hatlarıyla değinilmişti. İslâmî ilimlerin birçoğunda söz konusu olduğu gibi, kıraat tedrisinde de aile ortamının büyük etkisi bulunmaktadır. İbn Hacer'in 8./14. asırda yaşamış kişilerin biyografilerine yer verdiği *ed-Dürer*'e bakıldığında birçok biyografide âlimlerin ilk kıraat hocalarının, babası, üvey babası, amcası, dayısı gibi yakınları olduğu dikkat çekmektedir. Bazı ailelerde ise babanın evlatlarına hem hocalık yaptığı hem de onları ilim meclislerine götürüp meşhur hocalardan ders almalarını sağladığı görülmektedir. Bunun kıraat sahasında dikkat çekici örneklerinden biri, babasından kıraat eğitimi alan İshak b. İbrahim b. İshak'tır (öl. 718/1318). Babası, onu Şâtıbî'nin önde gelen talebesi ve damadı Kemal ed-Darîr'e götürerek ondan *Şâtıbiyye* ve *Teyssîr* gibi iki önemli eseri okumasını temin etmiştir.⁴⁰¹

Bu alanda dikkat çeken örneklerden bazılarına daha işaret etmekte yarar vardır. Eserde adına kıraat sahası hocası olarak en çok rastlanan Takıyyüddin es-Sâîğ'in oğlu, bizzat onun talebesidir ve babasının ardından Taybersiyye Camii imamlığı görevine gelmiştir.⁴⁰² Meşhur müellif Ebû Hayyan'ın oğlu, babasından tahsil görmüş, ayrıca babasının huzurunda Takıyyüddin es-Sâîğ'e kırâat-i seb'a'yı okumuştur ve bu icazet merasimine devrin önde gelen âlimleri katılmışlardır.⁴⁰³ Bunun yanında Kemal el-Fâris ve Kemal ed-Darîr'in talebelerinden olan Nasr b. Selman el-Menbicî'den (öl.

³⁹⁹ Sehâvî, *Dav'*, 9/42-43. Sembolik okumaların söz konusu olduğu diğer biyografi örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav'*, 7/19; 9/186.

⁴⁰⁰ Sehâvî, *Dav'*, 10/212.

⁴⁰¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/207.

⁴⁰² İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/174.

⁴⁰³ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/46.

719/1319) en çok nakilde bulunan talebeleri arasında kız kardeşinin oğlu Kutbüddin el-Halebî yer almıştır.⁴⁰⁴ Zencîliyye ve Mukaddemiyye Medreseleri'nin kıraat hocalığını yapmış Kefrî (öl. 719/1319) henüz hayatta iken kıraat musadderliği vazifelerinin oğlu İbnü'l-Kefrî (öl. 776/1374) tarafından yerine getirildiği nakledilmiştir. Ayrıca İbnü'l-Kefrî'nin kıraat hocaları arasında babası da yer almıştır.⁴⁰⁵ Eşrefiyye Dârülhadişi kıraat şeyhi İbnü'l-Lebbân'ın (öl. 749/1349) kıraat tahsili aldığı hocası, şeyhulkurrâ olan babasıdır.⁴⁰⁶ İbnü'l-Cezerî, hocalarından bahsettiği eserinde ilk olarak babasını zikretmiş ve ondan kıraat rivayetlerini defalarca okuduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁷ Ayrıca İbnü'l-Cezerî'nin evlatları bağlamında aile etkisine daha önce yer verilmişti.⁴⁰⁸

Aile etkisinin müstakil başlık olarak ele alındığı kısımdaki ailelerin çocuklarına sundukları eğitim-öğretim imkânları söz konusu edildiğinde, burada ilk sırada kıraat tahsilinin geldiği söylenebilir. Devrin genel usulü olarak benimsenen küçük yaşta namaz kıldırarak şekilde sağlam hıfz ve ezberlenen temel eserler arasında *Şâtibiyye*'nin oluşu, burada zikredilebilecek başlıca husustur. Örneğin, meşhur Şâfiî fakihî Ömer b. Reslân yedi yaşında Kur'ân'ı ve *Şâtibiyye*'yi ezberlemiştir.⁴⁰⁹ Bulkînî ailesinden bir diğer örnek, Muhammed b. Ömer Takıyyüddin b. Bedrüddin'in (öl. 838/1435) hafızlığı henüz on yaşında iken namaz kıldırarak düzeyde sağlam olmuştur.⁴¹⁰ Bu aileden hangi âlimin biyografisi incelenirse hafızlık ve ezberlenen temel metinler arasında *Şâtibiyye*'nin oluşuna dair bilgilerle karşılaşmak mümkündür.⁴¹¹ Frankların Kudüs'teki kötü muamelesinden kaçarak Dımaşk'a yerleşen İbn Kudâme ailesi için de aynı durumdan söz edilebilir. Örneğin, Şemseddin İbn Kudâme'nin kıraat hocalığını, devrin şeyhülkurrâsı İbn Bashân'ın yaptığı bilinmektedir.⁴¹² Yine İbn Fehd ailesinden Necmüddin b. Fehd (öl. 885/1480) kıraat sahasında *Teysîr*'i ve İbnü'l-

⁴⁰⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1452; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/240.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/61-62.

⁴⁰⁶ Cemil Akpınar, "İbnü'l-Lebbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/119.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 127.

⁴⁰⁸ Kur'ân hocalığını bizzat babasının yaptığı bazı örnekler için bk. Sehâvî, *Dav'*, 3/101, 103.

⁴⁰⁹ Sehâvî, *Dav'*, 6/78-82.

⁴¹⁰ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/561-562.

⁴¹¹ Sehâvî, *Dav'*, 3/277-278, 555; 4/28, 96-102; 11/8-9.

⁴¹² Ferhat Koca, "İbn Abdülhâdî, Şemseddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/273.

Cezerî'den *Tayyibe* ve *Neşr*'in de aralarında bulunduğu çok sayıda eseri okumuştur.⁴¹³ Bu aileden *Teysîr*'i okuduğu nakledilen bir diğer âlim ise Veliyyüddin b. Fehd'dir (öl. ?).⁴¹⁴

Dımaşk'ın meşhur âlim aileleri söz konusu olduğunda İbn Kadı Aclun ailesi, ilk tahsillerini Kur'ân'ı ezberleyerek yapmalarıyla dikkat çekmektedir.⁴¹⁵ Bunlardan Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahman (öl. 876/1472) Kur'ân'ı ezberlemiş, kırâat-i aşereyi ifrad ve cem' ile Zeyn Hattâb'dan, Şihâb es-Sekenderî'den ise sadece cem' usulüyle okumuştur.⁴¹⁶ İbn Kâdî Şühbe, İbnü's-Şihne ve Sübkî aileleri, fertlerinin tahsil hayatına Kur'ân hıfzıyla başladığı, bazılarınınnsa kıraat sahasında ihtisas boyutunda ders aldığı örnekler olarak zikredilebilir.⁴¹⁷ Bunlardan Sübkî ailesinden Takıyyüddin Sübkî'nin (öl. 756/1355) kıraat hocasının devrin şeyhülkurrâsı Takıyyüddin es-Sâîğ olduğu nakledilmiştir.⁴¹⁸ Takıyyüddin Sübkî'nin büyük oğlu Bahâeddin Sübkî'nin (öl. 773/1372) hocasının da Takıyyüddin es-Sâîğ olduğu nakledilmekle beraber bu tedrisin hangi sahada olduğu zikredilmemiştir.⁴¹⁹ Babasının adı geçen hocadan kıraat ilmi tahsil etmesinden hareketle, onun da aynı dalda okumuş olduğu tahmin edilebilir.

Diğer taraftan ünlü kıraat âlimi ve aynı zamanda Ezher Camii imamı Fahr Bilbîsî burada zikredilmelidir. Takip edilebildiği kadarıyla Ezher'in imamlığı vazifesi kendisinden sonra dört kuşak boyunca ailesinde kalmıştır. Bu vazifeyi icra eden oğul ve torunlarının biyografileri incelendiğinde her birinin çok iyi düzeyde kıraat tahsili gördüğü ve bu sahada tedriste bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu yönüyle Bilbîsî ailesi kıraat sahasında aile etkisinin hem tahsil hem de vazife boyutunda dikkat çekici bir örneğini teşkil etmektedir.⁴²⁰

⁴¹³ Süyûtî, *el-Müncem*, 159-162.

⁴¹⁴ Süyûtî, *el-Müncem*, 151-153.

⁴¹⁵ Kallek, "İbn Kâdî Aclûn, Necmeddin", 20/99; Kallek, "İbn Kâdî Aclûn, Takıyyüddin", 20/100.

⁴¹⁶ Sehâvî, *Dav*, 8/81-82.

⁴¹⁷ Bahse konu aileler hakkında bilgi edinilecek kaynaklara, aile etkisi kısmında dipnotlarda yer verildiği için tekrara lüzum görülmemiştir.

⁴¹⁸ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/176-178.

⁴¹⁹ Cici, "Sübkî, Bahâeddin", 38/11.

⁴²⁰ İlgili biyografiler için bk. Sehâvî, *Dav*, 5/282; 8/141; 10/231.

2.1.4. Kıraat Öğrenim ve Öğretiminde Kadınlar

Memlûkler döneminde yaşamış hanımların, kıraat sahasındaki faaliyetlerinden bahsetmek genel tabloyu göstermesi açısından yerinde olacaktır. Tarih-tabakât ve mu‘cem türü eserler incelendiğinde, Memlûkler döneminde kendisinden bahsedilen çok sayıda hanıma tesadûf etmek mümkündür. Hatta Sehâvî *Dav’* adlı eserinin 12. cildini, 9./15. asırda yaşamış meşhur hanımlara tahsis etmiştir. Bu dönemde yaşamış hanımlardan, daha çok yaptıkları hayır hasenat vesilesiyle bahsedilmektedir. İlmî sahaya gelindiğinde ise hanımlardan genellikle hadis tahsil ve tedrisi, aldığı veya verdiği icazetler bağlamında söz edilmektedir.⁴²¹ Devrin kız çocuklarının küçük yaşta ilim meclislerine götürüldüğünden ilgili kısımda bahsedilmişti. Bunun yanında, kız çocuklarının ilmî faaliyetlerden istifade etme metotları arasında ilk sırada istid‘â yani bizzat hocadan okumaksızın, talep yoluyla icazet elde etme olduğu bilinmektedir.⁴²² Hanımlar arasında okur-yazarlık oranının yüksek olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Nitekim Sehâvî, biyografisine yer verdiği hanımların çok az bir kısmından “okur-yazardı” şeklinde bahsetmiştir.⁴²³

Kıraat sahasına yönelik faaliyetlere gelindiğinde Sehâvî, eserinin ilk on bir cildinde yer alan erkek biyografilerinde hafızlık süreçlerine detayıyla yer verirken, hanımları tanıttığı ciltte az sayıda kişinin hafızlığından bahsetmiştir.⁴²⁴ Burada iki ihtimal söz konusudur: İlki Sehâvî, hanımların hafızlık süreçleri hakkında bilgi sahibi olmadığı için zikretmemiş olabilir. Bu hanımların diğer hayır faaliyetleri, icazet ve hadis tahsil-tedris süreçlerinden bu kadar detaylı bahsediliyorken, hafızlıklarının bilinmemesi pek mümkün görünmemektedir. İkinci ihtimal ise ilgili devirde kız çocuklarına hafızlık ve kıraat sahası ihtisası yaptırmanın, hadis sahası faaliyetleri kadar yaygın olmadığıdır. Devre dair diğer eserler ve Sehâvî’nin eserinin üslubunun bilinen tüm detayları ifade etmek olduğu dikkate alındığında bu ihtimalin kuvvetli olduğu düşünülmektedir. Bazı hanımların biyografilerinde ise “Kur’ân’ın bir kısmını okudu/ezberledi, Kur’ân okudu/okurdu” şeklinde bilgiler yer almaktadır.⁴²⁵ Bunların

⁴²¹ Örnekler için bk. Süyûtî, *el-Müncem*; Sehâvî, *Dav’*, 12. cilt.

⁴²² Mehmet Fatih Yalçın, “Kadın Hocaların Ders Halkalarından Nice Meşhur Âlim Yetişmişti”, *Derin Tarih Özel Sayı 23* Memlûkler (2022), 194.

⁴²³ Sehâvî, *Dav’*, 12/31, 36, 84, 87, 98.

⁴²⁴ Sadece hafız olduğundan bahsedilen hanımlar için bk. Sehâvî, *Dav’*, 12/43; Süyûtî, *el-Müncem*, 101-104.

⁴²⁵ Sehâvî, *Dav’*, 12/9, 27-28, 37, 73-74, 92-93, 111; Süyûtî, *el-Müncem*, 98-100.

yanında eserlerde, Kur'ân okumayı tilavet düzeyinde öğrettiğinden/okuttuğundan bahsedilen hanımlar da yer almaktadır.⁴²⁶ Hanımların kıraat ilmine hizmeti sayılabilecek bir diğer durum, inşa ettirdikleri çeşitli hayır kurumlarında yetimlere Kur'ân okumayı öğretecek hocalar ve sürekli Kur'ân okuyacak kurrâ istihdam etmeleridir.⁴²⁷

İlgili dönemde kıraat ilmiyle ihtisas düzeyinde meşgul olduğu tespit edilen hanım sayısının oldukça az olduğu görülmektedir. İbnü'l-Cezerî'nin kızı Selmâ'nın (öl. ?) 813/1410 yılında hafızlığa başladığı, *Mukaddime* de dâhil başlangıç düzeyinde çeşitli eserleri ezberleyerek arz ettiği nakledilmiştir. Daha sonra *Tayyibe*'yi ezberleyen Selmâ bnt. Muhammed, Kur'ân hıfzını tamamlayarak kırâat-i aşere üzere arz etmiştir. İbnü'l-Cezerî bu arzın, tüm kıraat vecihlerini içeren tecvidli ve sahih bir kıraat olduğunu belirtmiş, devrinde bu seviyede kimse olmadığını eklemiştir. Çok güzel bir yazıya sahip olan Selma bnt. Muhammed, Arapça ve Farsça nazmedebilecek düzeyde aruz da öğrenmiştir. Babasından ve meclislerinde okunan hadis rivayetlerinden çokça semada bulunan âlimenin, aynı zamanda bu sahada ehliyet sahibi olduğu nakledilmiştir. İbnü'l-Cezerî kızının tahsil sürecinden detayıyla bahsetmesine rağmen, herhangi bir sahada ders verdiğine/rivayette bulunduğu dair bir bilgi nakletmemiştir.⁴²⁸

Kıraat sahasında hocalık düzeyinde ihtisasından bahsedilen Fâtıma bnt. eş-Şems Muhammed b. Yusuf b. Ahmed'in (öl. ?) Kur'ân'ı ve *Şâtıbiyyeteyn*'in de arasında bulunduğu çeşitli eserleri ezberlediği nakledilmiştir. Babasından, önce ifrad sonra da cem' usulüyle kıraatleri okuduğu aktarılan Fâtımâ'nın, babası kendisini Kahire'ye getirdiğinde okuduğu meşhur kıraat âlimleri Şihâb es-Sekenderî ve Zeyn Ca'fer'dir. *Şâtıbiyye*'yi ezberden nakledecek düzeyde iyi bilen Fâtıma bnt. Muhammed, kıraat sahasında ön plana çıkmıştır. Kendisinden hem kadın hem de erkek çok sayıda kişi bu sahada istifade etmiştir.⁴²⁹ Yine bir Memlûk merkezi olan Deyrût'ta yaşamış ve ders okutmuş Fâtıma'yı bu sahada şöhrete ulaştıran unsurun, Kahire'de istifade ettiği meşhur hocalardan rivayette bulunması olduğu tahmin edilebilir.

⁴²⁶ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/140, 301; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/210; 2/143.

⁴²⁷ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/248; Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/211, 222.

⁴²⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/431.

⁴²⁹ Sehâvî, *Dav*, 12/100.

Eserlerde kıraat faaliyetlerinden bahsedilmekle beraber coğrafya bilgisi zikredilmemiş ya da İskenderiye ve Deyrût gibi diğer Memlûk topraklarından olan hanımlar da dikkat çekmektedir. Hanımlara dair az malumata sahip olunması sebebiyle bunlardan bahsetmek, bu sahadaki tabloyu sağlıklı değerlendirmeyi temin edecektir. Bunların en dikkat çekici olanı Ümmü Hânî' bnt. el-Allâme Nûruddin Ebû'l-Hasan b. el-Kâdî Takıyyüddin Abdurrahman el-Mısıriyye'dir (öl. 876/1471). Hadis sahasında oldukça şöhreti bulunan bu hanımefendi küçük yaşta Kur'ân'ı hıfzetmiştir. Kendisinden Saff suresini sema eden Şemseddin Sehâvî, tilavetinin güzel ve fasih olduğunu nakletmiştir.⁴³⁰ Yer adı açıkça zikredilmese de Ümmü Hânî el-Mısıriyye'nin biyografisinde hocaları, tahsil faaliyetleri ve Karâfe'ye defnedilmesine dair yer alan bilgiler Kahire'de yaşadığını göstermektedir. Bayram bnt. Ahmed b. Muhammed ed-Deyrûtiyye el-Mâlikiyye (öl. ?) ise Kur'ân'ı babasının nezaretinde okumuş ve ilmî ortamlarda büyümüştür. Kırâat-i seb'ayı Şems b. es-Sâîğ'den⁴³¹ (öl. 864/1459) okuyarak, aynı hocanın kızı Fâtımâ'dan da kıraatlerin cem'ini tamamlamıştır. Babasıyla Beytûlmakdis'e giderek buradaki hocalardan istifade eden Bayram bnt. Ahmed'in, bulunduğu merkezler arasında Mekke ve Dimyat da vardır. *Şâtıbiyyeteyn*'in ezberlediği eserler arasında bulunduğu nakledilen bu hanım, kadınlara vaaz etmekle de meşhurdur.⁴³²

Bilindiği gibi Memlûkler'in ilmî merkezlerinden bir diğeri İskenderiye'dir. Dımaşk'ın meşhur kıraat üstadı İbnü'l-Lebbân (öl. 776/1374) 731/1330 yılında Ümmü Muhammed Zeynüddâr Vecîhe bnt. Ali b. Yahya es-Saîdî'den (öl. ?) *Teyisîr*'in tamamını İskenderiye'de okumuştur. Bu hanımın rivayet silsilesi eserin müellifi Dâni'ye ulaşmaktadır. İbnü'l-Lebbân'ın kendisinden okuduğu diğer kıraat eserleri İbn Şureyh'in *Kâfî*, Mâlikî'nin *Ravza*,⁴³³ Mekki'nin *Tabsıra* ve Mehdevî'nin *Hidâye* adlı eserleridir. İbn Şureyh'in eserinin rivayet silsilesi de Zeynüddâr Vecîhe'nin hocası İbn

⁴³⁰ Sehâvî, *Dav*, 12/148-149.

⁴³¹ Bilgi için bk. Sehâvî, *Dav*, 10/81.

⁴³² Sehâvî, *Dav*, 12/15.

⁴³³ *Ravza* adlı eseri bulunan iki âlim bilinmektedir. Bunlardan Mâlikî nisbesine sahip olan Ebû'l-Ali Hasan b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî el-Mâlikî el-Mukrî (438/1047) olduğu için zikredilen eserin kendisine ait olduğu tahmin edilmektedir. Diğer *Ravza* adlı eser ise Endülüs'ün meşhur kıraat üstadı Talemenki'ye (öl. 429/1038) aittir. Bilgi için bk. Nur Kübra Demirci, *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 96, 117.

Vesîk (öl. 654/1256) kanalıyla müellife kadar uzanmaktadır.⁴³⁴ İbnü'l-Cezerî bu hoca hanımın İbnü'l-Vesîk'ten bazı kıraat kitaplarını icazetle rivayet ettiğini de nakletmiştir.⁴³⁵

Kıraat sahasında tahsilinin detaylarına yer verilmemekle beraber bu alandaki bazı eserleri okuduğu veya okuttuğu zikredilen hanımlarla karşılaşmak mümkündür. Süyûtî'nin hocalarından bahsettiği eserinde yer verdiği Takıyye bnt. Takıyyüddin b. Fehd (öl. 891/1486) okuduğu birçok eserin yanında, kıraat sahasında *Şâtıbiyye* ve *Râiyye*'yi sema yoluyla tahsil etmiştir.⁴³⁶ İbnü'l-Cezerî'nin yer bilgisi zikretmeksizin İbn Mihrân'ın *Gâye* adlı eserini okuttuğunu naklettiği bir diğer isim Zeyneb bnt. Abdurrahman b. el-Hasan eş-Şe'riyye'dir (öl. ?).⁴³⁷ Yine İbnü'l-Cezerî'nin kendilerinden ders okuduğunu zikrettiği bazı âlimlerin biyografilerinde Ba'lebek'te Kemal ed-Darîr'den icazetli Fâtıma bnt. el-Yûnînî'den sema yoluyla *Şâtıbiyye*'yi tahsil ettiklerine dair aktarımlarla karşılaşılmalıdır.⁴³⁸

Sehâvî'nin, Şerefüddin İsâ b. Ahmed b. İsâ el-Kâhîrî'nin (öl. 865/1461) biyografisinde zikrettiği bilgiler, dönemin hanımlarının ilmî iştiağını göstermesi bakımından önemlidir. İsâ b. Ahmed'in aslî vazifesi mektepte çocukları okutmak olmakla beraber, kadınlar arasında yaygın eserlerin kitabetiyle meşgul olduğu nakledilmiştir. Sehâvî'nin de hocalığını yapmış olan bu zatın istinsah ettiği Mushaf sayısı oldukça fazladır.⁴³⁹

Bu tür örneklerin yanında genel durum dikkate alındığında kıraat ilmi sahasında hanımların aktif bir rolü olduğunu söyleyebilmek, mümkün görünmemektedir. Çeşitli çalışmalarda kadınların hadis sahası faaliyetlerine ve az sayıdaki örneğe dikkat çekilerek kıraat sahasında aktif rol aldıkları şeklinde bir tablo çizilse de⁴⁴⁰ sadece kıraat sahasına yoğunlaşarak yapılan detaylı bir araştırma bunun doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Zira ilmî bir faaliyette etkiyi gösterecek olan sistematik bir tahsil faaliyeti, az da olsa hoca-talebe bağı içinde yürüyen bir gelenek

⁴³⁴ İbnü'l-Cezerî, *Câmi 'u esânîd*, 185-186.

⁴³⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/31.

⁴³⁶ Süyûtî, *el-Müncem*, 112-113.

⁴³⁷ İbnü'l-Cezerî'nin iki ayrı biyografide hoca olarak zikrettiği bu hanımın nisbesi Se'diyye şeklinde de yer almıştır. Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/191; 2/255.

⁴³⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/198; 2/86.

⁴³⁹ Sehâvî, *Dav'*, 6/136.

⁴⁴⁰ Ahmet Gökdemir, "Memlükler'de Kur'ân Tilâveti ve Kıraat İlmi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 17 (Bahar 2021), 578-579.

oluşturmuş aktarım, eser telifi, kitapların aktarımında merkezî bir rol, tanınırlık, sonraki dönemlerde kendisinden bahsedilme gibi unsurlar açısından bakıldığında Memlûk kadınlarının kıraat faaliyetlerinde çok da aktif olmadığı söylenebilir.

2.2. Kurumsal Eğitimde Kıraat İlminin Yeri

Çalışmanın bu kısmında ihtisas düzeyinde kıraat tedrisi yapılan kurumlar tanıtılacaktır. Öncelikle, bu sahadaki vazifelere değinmek meseleyi kolay anlaşılır hale getirecektir.

2.2.1. Kıraat İlmi Sahasındaki Vazifeler

Bir hiyerarşi gözetilerek kıraat sahası vazifeleri sıralanacak olursa, devrin Kahire'sinin ve Dımaşk'ının bu sahada en üst düzeydeki kadrosu *el-meşîhatü/meşyahatü'l-kübrâ*'dır. Bu kadro beldede veya bir kurumda benzer vazifelere sahip hocalar arasındaki baş hocalığı ifade etmektedir. Bunun örneklerine Dımaşk Âdiliyye Kübrâ Medresesi Türbesi, Eşrefiyye Dârülhadisi ve Ümmü Sâlih Türbesi özelinde değinilecektir. Bu kurumlarda eş zamanlı birden çok kıraat dersi icra ediliyor olup,⁴⁴¹ türbe kısmında ders yapan hocaların makamı *el-meşîhatü'l-kübrâ* olarak ifade edilmiştir.⁴⁴² Bir kurumdaki hocalar arası hiyerarşiyi ifade eden bu tabir, kimi zaman beldenin en üst kıraat kadrosunu ifade etmek üzere kullanılmıştır. Tabakâtlarda yer alan biyografilerden hareketle Dımaşk özelinde kıraat sahasında *el-meşîhatü'l-kübrâ* dendiğinde kastedilen, Ümmü Sâlih Türbesi şeyhliği olmaktadır.⁴⁴³ Burada dönemin kıraat hocaları arasında en önde gelenleri ifade etmek üzere kullanılan tabirlerden de bahsedilebilir. Bunlardan *Şeyhu'd-diyâri...* tabiri,⁴⁴⁴ bölgenin kendisinden ders almak için rihleler yapılan en meşhur hocalarını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Benzer manada kullanılan bir diğer tabir *intehet ileyhi riyâsetü'l-ikrâ*'dır.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ Bunun Âdiliyye Türbesi özelinde bir örneği için bk. Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 3/1423-24; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/350.

⁴⁴² Örnekleri için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/42, 209; 2/73.

⁴⁴³ Örnekleri için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/52, 245-246, 672-673.

⁴⁴⁴ Örneği için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/13-14.

⁴⁴⁵ Örneği için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/223.

Kıraat sahasında fıkhıdaki müderris seviyesinde ders veren hocalar için genellikle *şeyh* tabiri kullanılmaktadır. Tabakâtlarda bu lafız yerine *müderris* kelimesinin kullanıldığı az sayıda örneğe tesadüf etmek mümkündür.⁴⁴⁶ Döneme dair yapılmış çalışmalarda kıraat şeyhinde aranan vasıflar hafızlık, kırâat-i seb‘ayı bilmek -bazı vakfiyelerde ise kırâat-i aşereyi bilmek-, nahiv ve lügat bilgisinin iyi olması şeklinde yer almaktadır.⁴⁴⁷ Buna örnek olarak Müeyyediye’nin vakfiyesinde yer alan, kıraat şeyhinde aranacak vasıflara yer verilmiştir. Bunlar, şeyhin kırâat-i seb‘a ve şaz kıraatler yanında nahivde mutkin olması, kıraat sahasında okumak üzere burada bulunan on talebeye *Şâtıbiyye* vd. eserlerden kırâat-i seb‘a üzere kıraat ilmi okutması şeklinde zikredilmiştir.⁴⁴⁸ Tarih-tabakât türü eserlerde yer alan ve *şeyh*le aynı seviyeyi ifade ettiği tahmin edilen en yaygın kullanım *mukrî*’dir. Örneklerden hareketle ihtisas boyutunda kıraat dersleri veren hocalar için genellikle bu sıfatın kullanıldığı görülmektedir.⁴⁴⁹ Burada *mukrî* ve okutmayı ifade eden *ikrâ* kavramlarının sadece kıraat sahasına özel olmadığı, Arapça gibi diğer branşlarda da aynı ifadelerin söz konusu olduğu söylenmelidir. Bunun zaman zaman anlama güçlüklerine sebep olduğuna daha önce değinilmişti. Bu ifadeye *şeyh* tabiri de dâhil edilebilir. Kıraat sahasıyla beraber tefsir ve Arapça sahalarında ders veren hocalar için kullanılan adı geçen tabir, tabakâtlarda çok alanda temayüz etmiş hocaların ders verdikleri sahayı tespiti güçleştirmektedir.⁴⁵⁰

Mukrî kavramı özelinde değinilmesi gereken bir husus, bu tabirin tabakâtlarda yer alan bazı örneklerde Kur‘ân öğretene kişi yerine, kârî/Kur‘ân okuyucusu için kullanılmış olduğudur. Bunun bir örneği, Kaçmâsiyye Medresesi’nde ikinci sonrası

⁴⁴⁶ Örnekler için bk. İbn Hacer, *İnbâü’l-gumr*, 1/314; Sehâvî, *Dav’*, 5/221; Süyûtî, *Hüsni’l-muhâdara*, 2/271.

⁴⁴⁷ Anâkra, *el-Medâris fî Mısır fî ‘asri devleti’l-Memâlik*, 132.

⁴⁴⁸ Anâkra, *el-Medâris fî Mısır fî ‘asri devleti’l-Memâlik*, 133.

⁴⁴⁹ Örnekleri için bk. Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 3/1357; İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/274; İbn Hacer, *İnbâü’l-gumr*, 1/164, 230, 497; 2/71; İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 2/90; 3/277; 4/78, 155; Süyûtî, *Hüsni’l-muhâdara*, 1/509.

⁴⁵⁰ Bu durumun dikkat çekici bir örneği olarak Ebû Hayyân zikredilebilir. Ebû Hayyân’ın kıraat, tefsir ve Arapça branşlarında temayüz ettiği bilinmektedir. Zehebî, Ebû Hayyân’ın kıraat sahası tahsilini zikretmesinin ardından, Mansûriyye şeyhi olduğunu zikretmiştir. Bu, tedrisin kıraat sahasında olduğu izlenimi vermekle beraber, farklı kaynaklarda Ebû Hayyân’ın buradaki vazifesinin tefsir hocalığı olduğu da nakledilmiştir. Mukayese için bk. Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 3/1474. Mahmut Kafes, “Ebû Hayyân el-Endelüsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/152. Bu durumun farklı birkaç örneği için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1/71, 303; 2/63.

gerçekleştirilen merasimlerde hatim okuyan kişiler özelinde verilebilir. Nuaymî, her gün ikindinin ardından kırk mukrînin her birinin bir cüz okuduğunu nakletmiştir. Bu vazifeyi gerçekleştiren kişiler için ise kârî yerine mukrî lafzı kullanılmıştır.⁴⁵¹ Buna örnek olabilecek bir diğer mahal de bando teşkilatıdır. Kurumlar kısmında yer verilecek teşkilatta, Kur'ân okumakla vazifeli kârîlerden mukrî tabiriyle bahsedildiği dikkat çekmektedir.⁴⁵²

Şeyh/mukrî kadrosunun bir alt kademesinde ise *musadder/mütesaddirlik* bulunmaktadır. Bu kadronun da ihtisas düzeyinde kıraat öğretimi veren hocalar için kullanıldığı söylenebilir. Eserlerde تَصَدَّى \ تَصَدَّرَ لِلْقُرْآنِ kullanımıyla sıkça karşılaşılmalıdır.⁴⁵³ Hiç bilmeyen bir kişiye başlangıç düzeyinde Kur'ân öğreten kişi için kullanılan tabir ise *mülakkindir*. İlgili dönemde Kur'ân okumayı bilmeyen çocuklara bunun öğretilmesinin başlı başına bir meslek olduğu söylenebilir.⁴⁵⁴ Mekteplerde çocuklara Kur'ân ile beraber diğer temel bilgileri öğreten kişilere *müeddib* dendiğine, yardımcısının ise *arîf* diye isimlendirildiğine daha önce değinilmişti.

Tabakâtlarda bu tabirlerle aynı biyografide bir arada karşılaştırılması son derece yaygındır. Bu durumun aynı anda farklı kurumların farklı kademelerinde ders veriyor olmaktan kaynaklanması mümkündür. Bir diğer ihtimal ise âlimlerin bu vazifeleri hayatlarının farklı devrelerinde yerine getirmiş olmalarıdır.⁴⁵⁵

Burada doğrudan kıraat öğretimi söz konusu olmasa dahi, bu ilmi bilmeyi gerektiren farklı vazifelerden bahsetmek mümkündür. Bunlardan imamlik ve müezzinlik tabakât türü eserlerde en çok zikredilen vazifelerdir. Tabakâtlarda, güzel sesiyle Kur'ân okuması sebebiyle insanların arkasında namaz kılmak üzere izdiham oluşturduğundan bahsedilen imamlara tesadüf etmek mümkündür.⁴⁵⁶ Camilerde, hankah ve türbelerde sürekli Kur'ân okuyan kurrâ bu kısımda zikredilmelidir. Bu

⁴⁵¹ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/434.

⁴⁵² Bando mukrii örnekleri için bk. 2.2.2.7. Bando ve Kışla.

⁴⁵³ Örnekleri için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1392-93, 1477-1478; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/243-244; 2/274, 416; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/198, 213; 3/207, 208; 4/141, 240.

⁴⁵⁴ Örnekleri için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1357; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/298; 2/255, 295; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/79; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/119, 269; 2/56, 3/177, 4/42, 77, 155, 214.

⁴⁵⁵ Örnekleri için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/225-226; 2/255, 274, 295.

⁴⁵⁶ Sehâvî, *Dav'*, 1/221; 11/67. Kıraat tahsilinden bahsedilen imam ve müezzin örnekleri için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/98, 99, 119, 162, 225, 383; 2/73, 74, 157.

vazife için birçok kurumda sabit maaşı bulunan bir kadro bulunmaktadır.⁴⁵⁷ Bunlardan başka cami ve medrese gibi kurumlarda bulunan Mushaflardan belirlenmiş vakitlerde okumak için Mushaf okuyuculuğu,⁴⁵⁸ çeşitli sahalarda icra edilebilmekle beraber Kur'ân okuyarak icra edilen mîâd meclislerinin şeyhliği,⁴⁵⁹ yoldan geçenlerin duyacağı şekilde Kur'ân okuma vazifesi olan pencere kârîliği,⁴⁶⁰ bando kârîliği⁴⁶¹ ve Mushaf yazıcılığı⁴⁶² da kıraat ilmiyle bağlantılı kadrolar olarak zikredilebilir. Hatimlerin okunması esnasında, okuyacak kişilere cüzleri çıkararak dağıtmayı merasim bitince de toplamayı ifade eden “müferriku rab‘atî’ş-şerîfe” vazifesinin dahi, maaşlı bir kadro olduğu göz önünde bulundurulduğunda⁴⁶³ kıraat sahasında doğrudan ya da dolaylı istihdamın oldukça yaygın olduğu görülmektedir.

2.2.2. Kıraat İlminin Okutulduğu Kurumlar

Kıraat tedrisi yapılan kurumların detaylı tasnifine geçilmeden önce Makrizî'nin *Hıtat* adlı eserinde sunduğu bilgilerden hareketle Kahire özelinde genel bir tablo sunmak mümkün görünmektedir. Buna göre Kahire’de medreseler genellikle bir veya birkaç mezhebin fıkhnın tedrisi için vakfedilmiştir. Bu derslerle beraber genellikle hadis dersleri söz konusu olmuştur. Eserde zikredilen medreselerde ihtisas düzeyinde kıraat ilmi tedrisi söz konusu edilen kurum sayısı oldukça azdır.⁴⁶⁴ Kıraate dair faaliyetler ise genellikle medreselere bağlı bulunan mektepler⁴⁶⁵ ve pencerelerde Kur'an okuyan kârî istihdamı⁴⁶⁶ şeklinde söz konusu edilmiştir. Makrizî, Kahire’de

⁴⁵⁷ Bu kadronun örneklerine kurumlar bahsinde yer verilecektir.

⁴⁵⁸ Örnekleri için bk. Sehâvî, *Dav*’, 3/162; 4/291; 9/123-124; Anâkra, *el-Medâris fî Mısr fî ‘asri devleti’l-Memâlik*, 53.

⁴⁵⁹ İbn Hacer, *İnbâü’l-gumr*, 1/381. İlgili dönemde Dımaşk’ta İbn Âmir kıraatinin düzenli şekilde okunduğu/okutulduğundan bahsedilen İbn Âmir mîâdî şeyhliği de burada örnek olarak zikredilebilir. Bu mîâdda hocalık yaptığından bahsedilen âlimler için bk. Zehebî, *Ma ‘rifetü’l-kurrâ*, 3/1462, 1491; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/176.

⁴⁶⁰ Sehâvî, *Dav*’, 8/154; Anâkra, *el-Medâris fî Mısr fî ‘asri devleti’l-Memâlik*, 56, 57.

⁴⁶¹ Bunun örneklerine kurumlar bahsinde yer verilecektir.

⁴⁶² Sehâvî, *Dav*’, 3/162, 262; 4/143-144.

⁴⁶³ Anâkra, *el-Medâris fî Mısr fî ‘asri devleti’l-Memâlik*, 55.

⁴⁶⁴ Eserde hakkında bilgi verilen kırk dokuz medreseden sadece yedisinde kıraat tedrisine dair bilgi aktarımına rastlanmıştır. Bu medreseler için bk. Makrizî, *el-Hıtatü’l-Makriziyye*, 4/ 204-205, 208, 225-226, 240, 244, 248, 269.

⁴⁶⁵ Cami, medrese ya da hankahlara bitişik yapıdaki bu mektepler için bk. Makrizî, *el-Hıtatü’l-Makriziyye*, 4/122, 204-205, 225-226, 230-231, 240, 244, 248, 260, 269, 293, 300.

⁴⁶⁶ Medrese, hankah ve camilerde istihdam edilmiş kurra örnekleri için bk. Makrizî, *el-Hıtatü’l-Makriziyye*, 4/137, 229, 230-231, 233, 260, 283, 285, 291, 296, 299, 299-300.

mevcut bir dârülkur'ândan bahsetmemiştir. Kur'ân dersleri yapıldığı zikredilen diğer kurumlar, camiler⁴⁶⁷ ve hankahlardır.⁴⁶⁸ Eserde zikri geçen zâviyelerde gerçekleştirilen Kur'ân dersine rastlanmamıştır. Eserde bahsedilen mescitlerde yürütülen kıraat tedrisine ise sadece bir yerde temas edilmiştir.⁴⁶⁹ Medrese, cami, hankah ve türbeler eğitim kurumları olarak aynı binalarda, son derece iç içe bir yapı arz etmektedir. Bu sebeple eserden hareketle kurumlar arasında net bir ayrıma gitmek mümkün görünmemektedir. Makrizî bu kurumları ayrı başlıklar altında tasnif ederken, “zikri medrese kısmında geçmişti” şeklinde atıflarla bu duruma işaret etmiş ya da söz konusu bilgileri tekrar etmiştir.⁴⁷⁰ Eserde dikkat çeken bir husus, aynı dersin bir kurumun farklı kısımlarında aynı zamanda okutulabiliyor oluşudur.⁴⁷¹

Benzer bir tabloyu Dimaşk özelinde sunmak gerekirse, Nuaymî'nin *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris* adlı eserinde aktarılanlar fikir verici olacaktır. Eserde, yedi dârülkur'ân, on beş dârülhadis, üç aynı çatı altında dârülkur'ân ve dârülhadis, altmış Şâfiî, elli üç Hanefî, dört Mâlikî ve on bir de Hanbelî medresesine yer verilmiş olup ağırlıklı olarak işlenen yön medreselerdir. Kıraat ilmi tedrisi gerçekleştirilen medrese sayısı son derece az olmakla beraber,⁴⁷² kıraat faaliyetlerinin yürütüldüğü ana kurumlar türbeler⁴⁷³ başta olmak üzere cami,⁴⁷⁴ hankah,⁴⁷⁵ dârülkur'ân ve dârülhadisler olmuştur.⁴⁷⁶ Dârülkur'ânlarda gerçekleştirilen kıraat faaliyetlerinin ise daha çok fakir ve yetimlere Kur'ân okumayı öğretmeye yönelik olduğu söylenebilir.⁴⁷⁷ *Hitat*'ta olduğu gibi bu eserde zikredilen kurumlarda aynı mahalde medrese-türbe veya

⁴⁶⁷ Kur'ân dersleri yapıldığı nakledilen cami örnekleri için bk. Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/84, 137, 145.

⁴⁶⁸ Eserde bunun yalnız bir örneğine rastlanmıştır: Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/292.

⁴⁶⁹ Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/273-274.

⁴⁷⁰ Bunun bir örneği, Mansûriyye Hastanesi özelinde zikredilebilir. Hastane, medrese ve türbeden oluşan yapının medrese ve türbe kısmındaki tedris faaliyetleri ilk olarak medrese başlığında sunulmuş, ardından hastaneler kısmında tekrarlanmıştır. Bilgi için bk. Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/226-230, 269.

⁴⁷¹ Eserde hakkında bilgi verilen eğitim kurumları için bk. Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/3-340.

⁴⁷² Eserde ihtisas düzeyinde kıraat dersi yapıldığı zikredilen medrese örnekleri için bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/239-246, 406, 460. Medreselerin bir kısmında ihtisas boyutunda olmaksızın, Kur'ân okumayı öğretmeye ve hafızlığa yönelik derslerin yapıldığı nakledilmiştir. Bilgi için bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/324, 343; 2/78.

⁴⁷³ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/175, 180, 192-193, 200, 207-208, 224-229.

⁴⁷⁴ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/252; 2/343.

⁴⁷⁵ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/128, 148. Bunlardan Şerîfiyye Hankahı'nda bir dârülkur'ân bulunduğu nakledilmiştir.

⁴⁷⁶ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/7-14, 15-36, 91-94.

⁴⁷⁷ Dârülkur'ânlar ve buralardaki faaliyetler için bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/7-14.

dârülhadis-türbe bulunması ve her ikisinde kıraat derslerinin eşzamanlı yapılması, bazı anlama güçlüklerini beraberinde getirmiştir.⁴⁷⁸

Burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus, dönemin kıraat faaliyetlerinin eserlerde kurumsal düzeyde bahsi geçen örneklerle sınırlı olmadığıdır. Devre dair biyografilerde bu sahada öne çıkmış çok sayıda kişinin biyografisinde hocaları ve talebeleri zikredilirken, ders verdiği kurumlardan bahsedilmemiştir. Hatta bunun tabakât türü eserlerin ağırlıklı anlatım usulü olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum bir örnekle açıklanacak olursa, *Dav*'da Kahire'de Şâmî veya Şihâb es-Sekenderî olarak meşhur kıraat âliminden çok sayıda biyografide okuttuğu kıraatler ve eserler bağlamında hoca olarak bahsedilmektedir. Bu yönüyle Şâmî 9./15. asrın öne çıkan kıraat âlimlerindendir. Fakat ne kendi biyografisinde ne de kendisinden okuyan talebelerinin biyografisinde bu derslerin nerelerde gerçekleştiğine dair bilgi yer almaktadır.⁴⁷⁹ Tabakât türü eserlerde benzer çok sayıda örnekle karşılaşmak mümkündür. Bu durumun, hocaların kıraat tedris faaliyetlerini herhangi kurumsal bir aidiyet gözetmeksizin buldukları her fırsatta devam ettirmelerinden veya devrin anlayışının kurum merkezlik yerine hoca merkezli olması ve bunun biyografilere yansımından kaynaklandığı düşünülebilir. Sonuç olarak kurum adları zikredilerek gerçekleştirilen kıraat faaliyetlerinin sunulmasının, ilgili merkezlerde gerçekleştirilen kıraat faaliyetlerinin genelini ihata etmek gibi bir iddiasının olmadığı söylenmelidir. Bunları Kahire ve Dımaşk'ın kıraat tedris faaliyetleri hakkında fikir verici bir numune olarak görmek, bu faaliyetleri bütüncül şekilde değerlendirmeyi mümkün kılacaktır.

Bu genel girişin ardından, türbe, medrese, cami, hankah, dârülkur'ân gibi kıraat derslerinin ihtisas düzeyinde icra edildiği kurumların sırayla ele alınması Memlükler dönemi kıraat faaliyetlerini sağlıklı anlamayı temin edecektir.

2.2.2.1. Türbeler

Memlükler dönemi fıkıh ilmi dendiğinde akla ilk medreselerin gelmesi gibi, kıraat ilmi dendiğinde de akla gelen ilk kurum türbelerdir. Genellikle medrese, cami

⁴⁷⁸ Bu durumun bir örneğini Eşrefiyye Dârülhadisi'nde görmek mümkündür. Hem dârülhadiste hem de türbede ihtisas düzeyinde kıraat dersleri yapılmış ve aynı hocalar iki ayrı kısımda da ders vermişlerdir. Bilgi için bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/15-36; 2/224-229.

⁴⁷⁹ Hayatı, hoca ve talebelerine dair bilgilere 'Kıraat Sahasında Öne Çıkan İsimler' başlığında yer verilecektir.

gibi yapılara bitişik olarak inşa edilen bu kurumlarda hem aralıksız Kur'ân okunma geleneği hâkim olmuş, hem de beldenin en yetkin hocaları kıraat derslerini yürütmüştür.

Bunlardan en dikkat çekici örnek, Dımaşk Ümmü Sâlih Türbesi'dir. Burası külliye tarzında inşa edilmiş bir kurum olup; okutulan dersler Şâfiî fikhı, hadis ve kıraattir.⁴⁸⁰ Nuaymî'nin burada bulunan Sâlihiyye Medresesi'ni tanıtırken Ümmü Sâlih Türbesi'nde bulunduğunu söylemesinden hareketle, ana yapının türbe kısmı olduğu, içinde de bir medreseyi barındırdığı söylenebilir. Kıraat derslerinin yapıldığı kısım ise türbedir.⁴⁸¹ Burada kıraat hocası olacak kişinin beldenin bu sahada en yetkin hocası olması şartı, türbede yapılan derslerin seviyesi hakkında fikir vermektedir. Nitekim Alemüddin Sehâvî ve İbnü'l-Cezerî gibi eserleriyle günümüzde kendilerinden çokça söz ettiren âlimlerin burada hocalık yapmış olması,⁴⁸² türbenin kıraat sahasındaki konumunu göstermektedir. Nuaymî eserinde, Ümmü Sâlih Türbesi'nde şeyhlik yapan âlimlere dair çeşitli bilgiler aktarmıştır.⁴⁸³ Dımaşk kıraat eğitim kurumları alanında bir çalışması bulunan Muhammed Mutî' de çeşitli biyografik eserlerden hareketle Ümmü Sâlih'te hocalık yapmış âlimlerin listesini düzenlemiş ve bu listeye Nuaymî'nin zikrettiği isimlerden sonra görev yapan âlimleri eklemiştir.⁴⁸⁴

Tez çalışmasında kurumlarda görev yapan hocalara dair listelemeye gidilmeyecektir. Zira çalışmanın ünlü kıraat âlimlerine dair kısmında bunlardan bazılarını müstakil olarak yer verilecektir. Ayrıca çalışmanın ilgili dönemde kıraat hocalığı yapmış tüm kişilere temas etmek gibi bir amacı bulunmamaktadır. Yapılması planlanan, temsil gücü yüksek örneklerden hareketle sahanın genel tablosunun/özelliklerinin ortaya konmasıdır.

Dımaşk'ın kıraat tedrisi yapılan bir diğer meşhur türbesi Âdiliyye Kübrâ Medresesi Türbesi'dir. Medresede ders verilen iki ayrı kısım bulunmaktadır. Medresenin ana bünyesinde yer alan bölümde fikh tedrisi ağırlıktadır. Türbe kısmında ise kıraat ve nahiv dersleri verilmektedir. Burada ders veren hocaların biyografileri incelendiğinde Ebû Şâme, İbn Mâlik et-Tâî (öl. 672 /1274) ve İbnü'l-Cezerî gibi bu

⁴⁸⁰ Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 23-65.

⁴⁸¹ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/239.

⁴⁸² Nuaymî, *Dûru'l-Kur'ân fî Dımaşk*, 20, 24, 46.

⁴⁸³ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/243-246.

⁴⁸⁴ Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 24-52.

sahada devrin meşhur isimleri oldukları görülmektedir.⁴⁸⁵ Bu vazifelerinden bahsedilirken kullanılan ifade ise meşihatü'l-kübrâ'dır.⁴⁸⁶ Âdiliyye'nin meşihatü's-suğrâ vazifesini üstlendiği zikredilen kişilerden hareketle⁴⁸⁷ eş zamanlı olarak başka kıraat derslerinin de yapıldığı tahmin edilebilir. Bu derslerin medrese kısmında yapılması mümkün olduğu gibi, türbe kısmında başka bir halkanın bulunması da mümkündür. Türbe kısmındaki ana kıraat dersinin hocalığının ise baş hocalık vazifesi olduğu söylenebilir. Tarih-tabakât türü eserlerde yer alan biyografilerde dağınık şekilde burada görev yapmış hocalara tesadüf edilmektedir.⁴⁸⁸

Dımaşk'ın kıraat dersleri yapılan bir diğer meşhur türbesi, Eşrefiyye Dârülhadisi'nde bulunan türbedir. Eşrefiyye, külliye şeklinde inşa edilmiş bir kurumdur. Buradaki kıraat dersleri hem türbe hem de dârülhadis kısmında yapılmaktadır. Bu kısımda, sadece türbede yapılan derslere temas edilecek olup, dârülhadisteki derslere ilgili başlıkta yer verilecektir. Nuaymî, burada görev yapan hocalar hakkında önemli bilgiler aktarmıştır.⁴⁸⁹ Fakat bu bilgiler diğer kaynaklarda yer alanlarla beraber değerlendirildiğinde çeşitli anlama güçlükleriyle karşılaşmaktadır. Bu durum, daha önce de değinildiği gibi kurum adlarının sadece Eşrefiyye olarak zikredilip alt kurumun zikredilmemiş olmasından kaynaklanabilmektedir. Bunun yanında Nuaymî'nin sadece kendisinin bildiği hocalara yer vermesi ve kronoloji gözetmemesinin anlama güçlüğüne sebep olduğu söylenebilir. Muhammed Mutî'in *Dâris*'te yer alanlara ek olarak tarih-tabakât türü çeşitli eserlerden derleyerek ortaya koyduğu uzunca liste de bu tespiti desteklemektedir. Buna göre Ebû Şâme, İbrahim b. Fellâh el-İskenderî (öl. 702/1303), Tûnusî (öl. 718/1319), İbn Bashân (öl. 743/1343) ve İbnü's-Sellâr gibi devrinin önde gelen kıraat âlimleri bu türbede hocalık yapmışlardır.⁴⁹⁰ Eserlerde hocaların tahsil ve tedris hayatlarına dair bilgiler yer almış

⁴⁸⁵ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 201, 206-207.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/73.

⁴⁸⁷ Buna örnek olabilecek bir isim Hâdırî'dir (öl. 700/1300). Ünlü kıraat âlimi Fezârî ile beraber Âdiliyye Kübrâ'nın meşihatü's-suğrâ vazifesini yerine getirdiği nakledilmiştir. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1423-24; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/350.

⁴⁸⁸ Nuaymî eserinde bu hocalara dair bilgiler aktarmaktadır. Bilgi için bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/207-208. Mutî' ise çalışmasında Nuaymî'nin bahsettiği isimleri düzenleyip eklemeler yaparak oldukça düzenli bir hoca listesi sunmuştur. Liste için bk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 200-207.

⁴⁸⁹ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/228-229.

⁴⁹⁰ Mutî'in zikrettiği liste için bk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 11-18.

olmakla beraber, türbede okutulan eserler ve usule dair herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Devre dair biyografilerde yer alan bilgilerden hareketle burada meşhur eserler münderecatında kırâat-i seb'a ve aşere usulleri takip edilerek kıraatlerin okutulduğu tahmin edilebilir. Dikkat çeken bir husus, burada ders veren hocalardan bazılarının aynı zamanda dârülhadis kısmının kıraat hocalığını yapmış olmalarıdır. Bunlara İbrahim b. Fellâh el-İskenderî ve Ramlî (öl. 923/1517) örnek verilebilir.⁴⁹¹

Aynı anda farklı yerlerde hocalıktan söz açıldığında, bu durum sadece aynı kurumun farklı kısımlarında söz konusu olmamıştır. Yukarıda hakkında bilgi verilen üç türbe bir arada değerlendirildiğinde, hocalarının bir kısmının ortak olduğu görülmektedir. Bu duruma örnek verilecek olursa, Ümmü Sâlih Türbesi'nde hocalık yapmış olan Tûnusî, İbn Bashân, İbnü'n-Nakîb (öl.764/1363), İbn Balaban (öl. 764/1363)⁴⁹² ve Ramlî'nin aynı zamanda Eşrefiyye Türbesi'nin hocaları olduğu görülmektedir.⁴⁹³ Eşrefiyye'nin dârülhadis ve türbe kısmı hocası olan İbrahim b. Fellâh ise bunlarla beraber Emevî Camii Kubbetü'n-Nesr'de kıraat dersleri vermiştir.⁴⁹⁴ Yine başta ünlü kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî olmakla beraber oğlu Ebü'l-Feth, Sadaka ed-Darîr, Osman b. Muhammed es-Salif de (öl. 841/1438) Âdiliyye Türbesi kıraat şeyhliği yanında Sâlihiyye Türbesi'nin kıraat hocalığını yapmışlardır.⁴⁹⁵ Ünlü kıraat âlimi Ebû Şâme'nin Eşrefiyye Türbesi ile beraber Âdiliyye Türbesi'nin hocalığını üstlendiği bilinmektedir.⁴⁹⁶ Daha önce devrin âlimlerinin bir özelliği olarak, birden fazla vazifeyi aynı anda yerine getirmelerinden bahsedilmişti. Bu örneklerden hareketle aynı durumun kıraat sahası için de geçerli olduğu söylenebilir. Buradan çıkabilecek bir diğer sonuç ise bu kurumların her birinin devrin en meşhur kıraat hocalarının görev yaptığı en üst kademedeki kıraat öğretim kurumları olduğudur. Bu durum, Dimaşk özelinde kıraatların ihtisas düzeyinde tedrisi söz konusu edildiğinde türbelerin en başta geldiğini göstermektedir.

⁴⁹¹ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dimaşk*, 14, 18, 209, 210.

⁴⁹² Nuaymî'nin, İbn Balaban ve İbnü'n-Nakîb hakkında verdiği bilgilerdeki ortak özellikler iki âlimin aynı kişiler olabileceği izlenimini vermektedir. Bilgi için bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/244-245. Benzer bir değerlendirme için bk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dimaşk*, 36, 1 nolu dipnot.

⁴⁹³ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dimaşk*, 11-18, 31-52.

⁴⁹⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1432-1433.

⁴⁹⁵ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/245-246; 2/208; Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dimaşk*, 46-51; 206-207.

⁴⁹⁶ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dimaşk*, 11, 198-199.

Tarih-tabakât türü eserlerde detaylarına yer vermeksizin kıraat dersleri ve kıraate dair faaliyetlerin yapıldığından bahsedilen çok sayıda türbe bulunmaktadır. Bunlardan Dimaşk Zencîliyye Türbesi'nde ünlü kıraat âlimi Müntecebeddin Hemedânî (öl. 643/1245) hocalık yapmıştır.⁴⁹⁷ Hemedânî Memlûkler öncesi dönemde yaşamış olmakla beraber, buradaki kıraat derslerinin farklı hocalar tarafından ilgili devrede devam ettirildiği tahmin edilebilir.⁴⁹⁸ Dimaşk'ın önde gelen tüccarlarından Şemseddin Efrûdûn el-Acemî (öl. 749/1348) tarafından vakfedilen Efrûdîniyye Medresesi'nin türbe kısmının aynı zamanda bir dârülkur'ân olduğu bilinmektedir.⁴⁹⁹ Dimaşk'ta Emir Seyfeddin Balaban'ın (öl. 734/1333 sonrası) vakfettiği Balabâniyye Türbesi'nde mukrîlerin istihdam edildiği nakledilmiştir. Mukrînin vazifesinin Kur'ân öğretmek olduğundan hareketle burada kıraat dersleri yapıldığı tahmin edilebilir. Ayrıca türbe yakınında yaptırılan mescidde imam ve müezzin görevlendirildiği bilinmektedir.⁵⁰⁰ Sehâvî'nin kıraat sahasında talebeliğini yapmış olan Sadruddin Ebû'l-Fidâ İsmail b. Yusuf'un (öl. 716/1316-1317) hocalığını yapmış olduğu Dimaşk Züveyzâniyye Türbesi de bu kısımda zikredilebilir. İnşası Memlûkler öncesi döneme rastlamakla beraber, mezkûr hocanın vefat tarihinden ilgili devirde kıraat derslerinin devam ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁰¹ Dimaşk Sefehi Beni'z-Zekî Türbesi'nde aslen Türkmen olan Ahmed b. Muhammed b. Gâzî'nin (öl. 780/1378) kıraat dersleri okuttuğu bilinmektedir. *Teyssîr*'i ünlü kıraat âlimi Vâdiâşî'den (öl. 749/1348) rivayet eden Ahmed b. Muhammed'in birçok talebesi olduğu nakledilmiştir.⁵⁰²

Türbelerde kıraat tedrisatı yanında farklı kıraat faaliyetlerini görmek mümkündür. Nitekim bazı türbelerde sürekli Kur'ân okuyacak kurrâ istihdam edildiği bilinmektedir. Örneğin Şam Nâibi Emir Ali'nin türbesi Alâiyye Emîriyye'de sürekli Kur'ân okuyacak dört kârî istihdam edilmiştir.⁵⁰³ Bazılarında ise pencerelerinde sürekli Kur'ân okumakla görevli pencere kârîliği şeklinde ifade edilebilecek sabit bir

⁴⁹⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1265-66.

⁴⁹⁸ Nitekim Nuaymî, Memlûkler devrinde medrese kısmında yapılan kıraat derslerinden bahsetmiştir. Bir örneği için bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/406.

⁴⁹⁹ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/175; Nuaymî, *Dûru'l-Kur'ân fî Dimaşk*, neşreden girişi, 8.

⁵⁰⁰ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/180.

⁵⁰¹ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/192-193.

⁵⁰² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/122-123.

⁵⁰³ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/200.

kadronun bulunduğu nakledilmiştir. Örneğin, Kâmilîyye Cevvâniyye'nin camiye açılan pencerelerinde sürekli Kur'ân okuyacak görevliler bulunmaktadır.⁵⁰⁴

Görüldüğü üzere, dârülkur'ân gibi hizmet veren türbeler genellikle Dımaşk'ta bulunmaktadır. Kahire türbelerinde ise tedrise dair bir uygulamaya rastlanmamıştır. Kahire türbelerinde kıraat sahasında bahsedilebilecek faaliyetler arasında buralarda istihdam edilen kurrânın sürekli Kur'ân okuması zikredilebilir.⁵⁰⁵

Türbeler kısmında dile getirilebilecek bir diğer mahal mezarlıklardır. Nuaymî'nin anlatımlarından hareketle Dımaşk'ın mezarlık kısmı olan Kâsiyûn Dağı eteklerinde medrese, türbe ve camiler bulunduğu söylenebilir.⁵⁰⁶ Biyografilere yansıyan Kâsiyun Dağı'nda ders okutulduğuna dair bilgiler burada aktif bir eğitim hayatı olduğunu göstermektedir.⁵⁰⁷ İbn Battûta (öl. 770/1369) benzer bir tablodan Kahire'nin mezarlık kısmı olan Karafe özelinde bahsetmiştir. Ünlü seyyah buradaki mezarlığa hafızların davet edilip düzenli Kur'ân okuduklarını aktarmıştır.⁵⁰⁸

2.2.2.2. Camiler

Memlükler dönemi eğitim-öğretim kurumları söz konusu edildiğinde camiler öne çıkan kurumlardandır. Bu kısımda camilerde gerçekleştirilen kıraat faaliyetleri irdelenecektir. Memlükler dönemi camilerine bakıldığında birçoğunda İslâmî ilimler sahasında çeşitli derslerin yapıldığı halkaların bulunduğu görülmektedir. Kıraat ilmi öğretilen mahallerin ise bunların başında geldiği söylenebilir.

Kahire ve civarındaki camilere bakıldığında, bunların birçoğunun sultan ve emirler gibi devlet erkânı, sultan ailesinden hanımlar hatta sarayda yetişen cariyeler tarafından⁵⁰⁹ vakfedildiği görülmektedir. Sultanların bu kurumları vakfederken görev yapan hocalara kadar ilgilenmeleri, döneme dair eserlere yansımıştır. Örneğin, Kahire Kale Camii'nin vâkıfı Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun, cami yapılıp tamamlanınca bizzat kendisi Mısır'ın tüm hatiplerini, kurrasını ve müezzinlerini çağırarak dinlemiş ve burada görev yapacakları seçmiştir. Ayrıca kurrâdan ders

⁵⁰⁴ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/213.

⁵⁰⁵ Örnekleri için bk. Makrizî, *el-Hitâtü 'l-Makriziyye*, 4/260; Sehâvî, *Dav'*, 6/88.

⁵⁰⁶ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/193-194.

⁵⁰⁷ Örneği için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü 'n-nihâye*, 1/193.

⁵⁰⁸ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 1/50.

⁵⁰⁹ Makrizî, *el-Hitâtü 'l-Makriziyye*, 4/138.

verecek olanları kendisi belirlemiş ve buraya bir de Mushaf kârii tayin etmiştir.⁵¹⁰ Bu aktarım, icra edilecek eğitimin seviyesine dair beklentiye işaret etmektedir.

İbn Kesîr 704/1304 yılı olaylarını aktarırken Kahire Hâkim Camii'nin tamir edildiğinden bahsetmiştir. Tamirat sonrası burada dört mezhebe göre fıkıh, hadis ve nahiv dersleri yanında kırâat-i seb'a dersleri yapıldığı ve hocasının ünlü kıraat âlimi Nureddin Şattanevî (öl. 713/1314) olduğu aktarılmıştır.⁵¹¹ Ayrıca burada Kur'ân hocalığı yapan musadderlerin maaşı altmış dirhem olup, cami bitişiğinde inşa edilmiş mektepte de iki müeddip istihdam edilmiştir.⁵¹²

Kahire İbn Tolun Camii'ni tamir ettirerek, burada dersler yapılmasını temin eden bir diğer Memlûk Sultanı, Sultan Laçın'dır (öl. 698/1299). Sultan Laçın, burada dört mezhebe göre fıkıh, tıp ve kıraat dersleri yapılmasını kararlaştırmıştır.⁵¹³ Berkey, Sultan Laçın vakfiyesinden hareketle, mülakkin/başlangıç düzeyindekileri okutacak Kur'ân hocası için herhangi bir şartın söz konusu edilmediğini dile getirmiştir. Buna göre, diğer branşların hocalarından bu kadroya talip olan kişinin Kur'ân derslerini de yürütmesi uygun görülmüştür. Kırâat-i seb'a ve nahiv hocaları için ise bire bir ders dinlemek üzere sabahtan akşama kadar camide bulunma şartı söz konusudur. Bu branşların öğrencilerine ise herhangi bir maaş tahsis edilmemiştir.⁵¹⁴ Kıraat ve nahiv mütesaddirliği yapanların bir kısmının Ebû Hayyân'ın meşhur dilci talebeleri olması dikkat çekicidir.⁵¹⁵ İbn Tolun Camii'nin ilmî yönünü inceleyen akademik bir çalışmada, bu derslerin yapıldığı mekânlar hususunun net olmadığı ifade edilmiştir. Buna göre dersler, cami revaklarında yapılmış olabileceği gibi, Sultan Laçın'ın yaptırdığı tamiratta dersler için özel odalar eklenmiş de olabilir.⁵¹⁶

Ezher Camii Fatımîler döneminden kaynaklı farklı bir anlam yüklenmesine rağmen Memlûkler döneminde sultan ve emirlerin gayretiyle Kahire'nin en güzide

⁵¹⁰ Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makriziyye*, 4/137.

⁵¹¹ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/85.

⁵¹² Muhammet Enes Midilli, *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessesesi: İbn Tolun Camii (1296-1382)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 60.

⁵¹³ Asri Çubukçu, "Laçın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/40.

⁵¹⁴ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 100, 92 nolu dipnot.

⁵¹⁵ Memlûkler döneminde bu vazifeyi yerine getiren hocalar için bk. Midilli, *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessesesi: İbn Tolun Camii (1296-1382)*, 129.

⁵¹⁶ Midilli, *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessesesi: İbn Tolun Camii (1296-1382)*, 54.

ilmî merkezi haline gelmiştir.⁵¹⁷ Memlûkler döneminde burada çok sayıda tamirat ve düzenleme yapılması, camiye Taybarsiyye, Akboğaviyye ve Cevheriyye Medreseleri'nin eklenmesi bu gayretlerin bir göstergesidir.⁵¹⁸ Sehâvî'nin *Dav'* adlı eseri üzerinden Ezher'in durumu değerlendirildiğinde, 9./15. asırda başka beldelerdeki insanların ilim öğrenmek kastıyla Kahire'ye geldiklerinde yerleştikleri ana merkezin Ezher olduğu görülmektedir. Buradaki tedris faaliyetlerinde ilk zikredilen, Kur'ân'ın ve temel eserlerin hıfzıdır. Bunun ardından bu eserlerin çeşitli hocalar huzurunda arz edildiği bilgisi verilmektedir.⁵¹⁹ Bunlar arasında kıraat sahasının dikkat çeken örnekleri, Şâtîbî'nin kırâat-i seb'a ve resm-i mushafa dair *Şâtibiyyeteyn* olarak şöhret kazanmış *Hırzû'l-emânî* ve *'Akiletü etrâbi'l-kasâid* adlı iki eseridir. Bunun örneklerine çalışmanın çeşitli kısımlarında yer verildiği için burada tekrara lüzum görülmemiştir. Sehâvî'nin bir biyografi bağlamında verdiği bilgilerden hareketle, Ezher'de çocuklara Kur'ân öğretilen bir bölümün de mevcut olduğu anlaşılmaktadır.⁵²⁰

İbn Hacer'in, Ezher'in imamı olan Fahreddin Bilbîsî'ye dair naklettiği bilgiler buradaki kıraat faaliyetleri hakkında fikir vericidir. Buna göre Fahr Bilbîsî, kırâat-i seb'a okutmakta itkan sahibi bir isimdir. İbn Hacer, Bilbîsî'den nakille memleketi Bilbîs'te cinleri dahi okuttuğunu aktararak, onu bu sahada tek başına bir ümmet olarak vasıflandırmıştır. Ezher'de çok uzun yıllar ikamet ederek kıraat dersleri veren Bilbîsî'nin sayılamayacak kadar çok talebesi olmuştur.⁵²¹ Tabakâtlarda burada kıraat hocalığı yaptığından bahsedilen çok sayıda meşhur âlimin biyografisine rastlamak mümkündür. Bunlar arasında Hikrî,⁵²² Nureddin İbnü'l-Küftî (öl. 689/1290),⁵²³ Nureddin Şattanevî,⁵²⁴ ve Tac b. Temriye (öl. 837/1433)⁵²⁵ sayılabilir.

Kıraat hocası bulunduğu bilinen başka bir Kahire camii, Sultan Hasan Camii'dir. Vakfiyede mütesaddir için hafızlık, kırâat-i seb'a ve Arapça'yı iyi düzeyde

⁵¹⁷ Saîd Abdülfettâh Âşûr, "Ezher, Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/59-60.

⁵¹⁸ Mustafa İsmet Uzun, "Ezher, Mimari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/55-56.

⁵¹⁹ Bu usulün çok sayıda örneği için bk. Sehâvî, *Dav'*, 1/267, 301, 314-315; 2/11-12, 53, 53-54; 5/71-73, 92-93, 125-127, 131-132, 170; 8/238.

⁵²⁰ Sehâvî, *Dav'*, 4/37.

⁵²¹ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 2/214.

⁵²² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1520.

⁵²³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1398-99.

⁵²⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1468-69.

⁵²⁵ Sehâvî, *Dav'*, 7/175-176.

bilme ve okutmaya ehil olma şartları yer almıştır. Hoca sabah camiye gelecek ve bu alanlarda okumak isteyenlere ders vermek üzere zeval vaktine kadar burada bulunacaktır. Mülakkinde aranan şart yine hafızlıktır. Her iki görevli için belirlenen maaş yüz elli dirhemdir.⁵²⁶ Buradaki vazifelilere ramazanlarda erzak verilmektedir. Kıraat hocası ve mülakkine otuzar, Mushaf okuyucusu ve taşıyıcısına onar, burada Kur'ân okumakla görevli yüz yirmi kurrâya da beş rıtıl tahıl verilmesi vakfiyede belirlenmiştir.⁵²⁷ Mezkûr kadrolardan hareketle, buradaki kıraat faaliyetlerinin oldukça canlı olduğu söylenebilir. Makrizî aynı yerde üç yüz yetim çocuğun Kur'ân öğrendiği bir mektepten de bahsetmiştir.⁵²⁸

Kahire'nin Kur'ân musadderi bulunan diğer camileri arasında Zâfir Camii,⁵²⁹ fıkıh ve hadis dersleri yanında on beş talebenin kıraatleri tahsil ettiği Müeyyediye Camii⁵³⁰ ve Zâhirî Camii bulunmaktadır.⁵³¹ Camilerle beraber kıraat derslerinin yapıldığı mescitlerden bahsedilecek olursa bunun tek örneğine Kahire'de rastlanmıştır. Kendi adıyla anılan mescidin bânisi İbn Bennâ'nın, hem kıraat hem de hadis hocalığı yaptığı nakledilmiştir.⁵³²

Dımaşk söz konusu edildiğinde, kıraat faaliyetlerinden bahsedilen camilerin başında Emevî Camii gelmektedir. Burada sabah ve ikindilerde gerçekleşen Kur'ân okuma halkalarından kurumlar kısmında İbn Şeddâd'ın *el-A'lâku'l-hatîre*'sinden nakille bahsedilmişti. İbn Battûta burada halkın da dinleyebileceği şekilde her gece Kur'ân ve hadis okunduğundan bahsetmiştir. Ayrıca İbn Şeddâd'ın aktarımlarına benzer tasvirlerde bulunmuştur. İbn Battûta'nın dikkatini çeken bir diğer durum, istisnası az olmakla beraber burada durmadan Kur'ân okunduğudur. Ünlü seyyahın aktardığı bir diğer tablo, cami sütunlarına yaslanarak küçük çocuklara Kur'ân okumayı öğreten hocaların Mushafa hürmetleri sebebiyle levhaya yazıp silmeyi kerih görmeleri ve sadece sesli öğretimde bulunmalarındır.⁵³³ Tabakât eserlerinde burada kıraat dersleri

⁵²⁶ Hasan b. Ömer b. Hasan b. Habîb, *Tezkiratü'n-nebih fi eyyâmi'l-Mansûr ve benîh*, 3/401. Midilli, *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmi Müessese: İbn Tolun Camii (1296-1382)*, 69-70, 128.

⁵²⁷ Hasan b. Ömer b. Hasan b. Habîb, *Tezkiratü'n-nebih fi eyyâmi'l-Mansûr ve benîh*, 3/355-356.

⁵²⁸ Makrizî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 4/122.

⁵²⁹ Makrizî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 4/84.

⁵³⁰ Anâkra, *el-Medâris fi Mısır fi 'asri devleti'l-Memâlik*, 180. Burada kıraat-i seb'a dersleri veren âlimlerden bazıları için bk. Makrizî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 4/145; Sehâvî, *Dav'*, 8/192.

⁵³¹ Zâhirî Camii'nin kıraat hocalarından ikisi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/89-90.

⁵³² Makrizî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 4/273-274.

⁵³³ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 1/136-141.

verdiğinden bahsedilen çok sayıda âlime rastlamak mümkündür. Bunların en meşhuru camide Kubbetü'n-Nesr'de kıraat dersleri veren İbnü'l-Cezerî'dir.⁵³⁴ Oğlunun bu vazifeyi kendisinden devraldığına daha önce temas edilmişti.⁵³⁵ Nuaymî, burada bulunan Mushaftan her sabah Kur'ân okunduğunu ve okuyucuya da maaş bağlandığını aktarmıştır. Müellif ayrıca eseri yazdığı vakitte bu camide yetmiş üç Kur'ân musadderi olduğunu, bunları saymanın ise zor olduğunu belirtmiştir.⁵³⁶

Emevî Camii dışında zikredilebilecek Dımaşk Camilerinin sayısı ise oldukça azdır. Yandıktan sonra tamir edilen Mencek Camii'nde ikamet eden beş Kur'ân talebesini okutmak üzere bir şeyh görevlendirildiği nakledilmiştir.⁵³⁷ Eyyûbîler döneminde inşa edilen Tevbe Camii'nde ise Memlûkler döneminde aralarında Tûnusî, İbnü'l-Lebbân gibi meşhur kıraat âlimlerinin bulunduğu hocalar ders vermişlerdir.⁵³⁸

Kahire ve Dımaşk camilerine dair ortaya çıkan tablodan hareketle Kahire'de kıraat tedrisinde camilerin oldukça aktif bir rolü varken aynı durumun Dımaşk'ta söz konusu olmadığı söylenebilir. Kahire camilerinden kıraat dersi yapılanların, şehrin en büyük ve ilmî bakımdan en hareketli camileri olmasına karşın, Dımaşk söz konusu edildiğinde anlatımlar daha çok Emevî Camii'nde yoğunlaşmaktadır.

2.2.2.3. Medreseler

Değinildiği gibi medreseler daha ziyade fıkıh ilmi merkezli kurumlardır. Böyle olmasına rağmen medreselerde hadis, tefsir ve kıraat gibi farklı dersler de okutulmuştur. Bu anlamda kıraat öğretimi-medrese ilişkisi söz konusu olduğunda Kahire öne çıkmaktadır. Kahire'deki medrese yoğunluğu dikkate alındığında bu beklenen bir durumdur.

Kahire'de Memlûkler döneminde inşa edilmiş ilk medreselerden olan Zâhiriyye, Sultan Baybars (öl. 676/1277) tarafından yaptırılmıştır. Şâfiî ve Hanefîler için vakfedilmiş büyük bir medrese olan Zâhiriyye'de aynı zamanda kıraat ve hadis dersleri yapılmakta idi. Makrizî, bu medresenin açılış günü gerçekleştirilen dersler ve

⁵³⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/329.

⁵³⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/171. Diğer bazı kıraat hocaları için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1432-1433; Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/66; 2/305-306; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/468; Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 105-107.

⁵³⁶ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/314-315.

⁵³⁷ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/343.

⁵³⁸ Kıraat hocaları için bk. Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 211.

tören hakkında bilgiler aktarmış, medresenin bitişiğinde yetimlerin Kur'ân öğrenmesi için bir de mektep inşa edildiğini zikretmiştir. Eserde, okutulan ders ve kitapların içeriğine dair bilgi yer almamaktadır. Sadece ilk kıraat hocasının Kemâleddin Mahallî⁵³⁹ (öl. 672/1273) olduğu ve kırâat-i seb'a okutulduğu nakledilmiştir.⁵⁴⁰ Biyografik kaynaklarda burada kıraat hocalığı yaptığından bahsedilen kişiler yer almaktadır. Bu kişiler arasında meşhur kıraat âlimi Kerekî⁵⁴¹ ve Memlûklerin ileri gelenlerinden pek çok talebesi olduğu bilinen Tâc es-Sekenderî⁵⁴² (öl. 868/1464) dikkat çeken isimlerdendir.⁵⁴³ Daha önce ilmî sahanın uygulaması olarak bir vazifenin âlimler arasında paylaşılabilir olduğuna değinilmişti. Aynı durumun kıraat sahasında söz konusu olduğuna dair bir örnek, bu medrese özelinde zikredilebilir. Musa b. Ahmed b. Musa b. eş-Şeref'in (öl. 861/1457) ilmî sahada çok sayıda vazifesi yanında buranın kıraat hocalığı vazifesinin yarım kadrosuna sahip olduğu aktarılmıştır.⁵⁴⁴

Sultan Baybars'ın yaptırdığı bir Zâhiriyye Medresesi'nin de Dımaşk'ta olduğu bilinmektedir.⁵⁴⁵ Nuaymî buranın medrese, dârülhadis ve türbe içerecek bir külliye şeklinde inşa edildiğini aktarmıştır.⁵⁴⁶ Dârülhadisin şeyhliğini yapmış bir kıraat üstadı, Şeyhü'l-Irak İzzüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. İbrahim b. Ömer el-Fârûsî el-Vâsîtî'dir (öl. 694/1295). Vasıt, Bağdat, İsfahan ve Dımaşk'ta tahsilde bulunduğu nakledilen Fârûsî, bu yönüyle bölgeler arası etkileşimin dikkat çekici örneklerindendir. Kıraatleri ve vecihlerini iyi bildiği ifade edilen âlimden çok sayıda kişi istifade etmiştir.⁵⁴⁷

Kahire'de bulunan bir diğer Zâhiriyye Medresesi Sultan Berkûk (öl. 801/1399) tarafından yaptırılmıştır. Burası Berkûkıyye olarak da bilinmektedir. Modern dönem araştırmacılarından Berkey, vakfiyesinden hareketle medresede yüz yirmi beş talebeden onunun kıraat sahasında öğrenim gördüğünü aktarmaktadır. Vakfiye şartı

⁵³⁹ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1397; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/503.

⁵⁴⁰ Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/224-226.

⁵⁴¹ Sehâvî, *Dav'*, 1/144-146.

⁵⁴² Sehâvî, *Dav'*, 5/93-94.

⁵⁴³ Burada hocalık yapmış bazı örnek isimler için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1520-21; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/118-119, 657, 658; 2/378, 523; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/469; Sehâvî, *Dav'*, 5/93-94, 110; 10/165.

⁵⁴⁴ Sehâvî, *Dav'*, 10/65.

⁵⁴⁵ Tâlib Yâzîcî, "Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/510-511.

⁵⁴⁶ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/264.

⁵⁴⁷ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/268-269. Hakkında detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1387-90; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/43-44.

ise burada kırâat-i seb‘a okutulmasıdır. Burada dikkat çeken bir husus, kıraat sahasında gerçekleşen talebe istihdamının diğer sahalara kıyasla az olmasıdır.⁵⁴⁸ İbn Hacer, medresenin ilk kıraat hocalığını Ezher Camii imamı Fahr ed-Darîr’in yaptığını nakletmiş, ders içeriğine dair bir detaya ise yer vermemiştir.⁵⁴⁹ Aynı medresede hocalık yaptığı aktarılan diğer âlimler, Fahr ed-Darîr’in talebesi Birmâvî (öl. 816/1413)⁵⁵⁰ ve buranın imamlığını da yaparak çok sayıda talebe yetiştirdiği kaydedilen Zerâtî’dir (öl. 825/1422).⁵⁵¹

Kahire Fâziliyye Medresesi, kıraat ilmi okutulduğu nakledilen bir diğer kurumdur. Burası Memlûkler devri öncesi ünlü kıraat üstadı Şâtîbî’nin⁵⁵² ders verdiği medresedir. Makrizî, medresede Şâtîbî’nin ardından talebesi Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Kurtubî’nin (öl. 631/1233) derslere devam ettiğini nakletmiştir. Sonrasında hocalık yaptığı zikredilen âlim, Şeyh Ali b. Mûsâ ed-Dehân’dır⁵⁵³ (öl. 665/1267). Makrizî, medresenin çok donanımlı bir kütüphanesi olduğunu, fakat zamanla geçim sıkıntısı çeken talebelerin kitapları, yiyecek almak üzere sattığını nakletmiştir. Hz. Osman’a nisbet edilen Mushaflardan birinin bulunduğu aktarılan medresede, yetimlere Kur’ân öğretmek üzere açılmış bir mektebe de yer verilmiştir.⁵⁵⁴ Medresede Memlûkler döneminde ders verdiği bilinen kıraat hocalarının bulunması, buranın ilgili dönemde faaliyetlerini sürdürdüğünü göstermektedir. Hocalar arasında dönemin meşhur kıraat üstatları bulunmaktadır. Fâzîlî olarak bilinen Şeyhülkurrâ Ebû İshak Cemâleddin İbrâhim b. Dâvûd el-Askalânî ed-Dımaşkî (öl. 692/1293) bunlardan biridir. Sehâvî’nin çeşitli sahalarda sekiz yıl boyunca talebeliğini yapan Fâzîlî, Ümmü Sâlih Türbesi kıraat şeyhliği vazifesinde de bulunmuştur. Fâziliyye’deki resmî vazifesi hadis şeyhliği olmakla beraber,

⁵⁴⁸ Berkey, *Ortaçağ Kahire’sinde Bilginin İntikali*, 111-112.

⁵⁴⁹ İbn Hacer, *İnbâü’l-gumr*, 1/313-314. Aynı âlimin Zâhiriyye Baybarsiyye’de hocalık yaptığına dair bilgi için bk. Sehâvî, *Dav*, 5/110.

⁵⁵⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine ez-Zeyl*, 168; Anâkra, *el-Medâris fî Mısır fî ‘asri devleti’l-Memâlik*, 99.

⁵⁵¹ İbn Hacer, *İnbâü’l-gumr*, 3/293. Zâhiriyye’nin diğer hocaları için bk. İbn Hacer, *İnbâü’l-gumr*, 3/26; Sehâvî, *Dav*, 4/170. Medrese hakkında bilgi için ayrıca bk. Sehâvî, *Dav*, 3/12; Anâkra, *el-Medâris fî Mısır fî ‘asri devleti’l-Memâlik*, 99-100.

⁵⁵² Bilgi için bk. Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 3/1100-1115.

⁵⁵³ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, 3/1338-39; İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/806-807; Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, 1/502.

⁵⁵⁴ Makrizî, *el-Hutatü’l-Makriziyye*, 4/204-205. Mısır Eyyûbiler döneminde eğitim-öğretim faaliyetlerine dair bir çalışması bulunan Mahmut Dünder, Fâziliyye’nin kıraat hocalarına dair detaylı bir liste hazırlamıştır. Bk. Dünder, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, 66-67.

tabakâtlarda daha ziyade kıraatçi kimliğinin ön planda olduğu ve bu sahada talebe yetiştirdiği dikkat çekmektedir.⁵⁵⁵ Mısır bölgesi kıraat şeyhlerinin şeyhi olarak vasıflandırılan Burhaneddin el-Hikrî (öl. 749/1349) ise Ezher Câmii ve Fâziliyye'nin kıraat şeyhliği vazifesini yürüterek yerli talebeler yanında, bölgeye ilim tahsili için dışarıdan gelen çok sayıdaki talebeyi yetiştirmiştir.⁵⁵⁶

Fâziliyye'de kıraat dersleri vermiş bir diğer âlim, Ezher İmamı olarak bilinen Osman b. Abdurrahman b. Osman el-Fahr'dır. Aslen Bilbîsli olan âlimin Kahire'ye geldikten sonra beldenin talebelerinin çoğunu okuttuğu nakledilmiştir. Kıraat sahasında İsmail b. Yusuf el-Küftî (öl. 764/1362), İbnü's-Serrâc, Hikrî ve Dilâsî (öl. 721/1321) gibi dönemin meşhur isimlerinden istifade etmiştir. Kendisinden okumak üzere çok uzak diyarlardan Kahire'ye rihleler yapılan Bilbîsî, Fâziliyye'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda medrese ve camide ders okutmuştur.⁵⁵⁷ Mezkûr hocalara kıraat sahasında öne çıkan isimler başlığında detaylı şekilde yer verileceği için, burada Fâziliyye'nin kurumlar arasındaki yerini gösterecek kadar bilgi vermekle yetinilmiştir.⁵⁵⁸

Kıraate dair bir kadrodan bahsedilmemiş olmakla beraber, imamı hakkında Makrizî'nin naklettiği bilgilerden hareketle kıraatlerin okutulduğu tahmin edilebilecek bir diğer medrese Bakariyye'dir. İnsanların, ramazan aylarında medresede imam olarak görev yapan Zeynüddin Ebû Bekir Şihab Ahmed en-Nahvî'yi (öl.?) dinlemek için bulunduğu yere rihle yaptıkları nakledilmiştir. Ona rihle yapılmasının bir diğer sebebi kırâat-i aşere ve şaz kıraatleri biliyor olmasıdır.⁵⁵⁹ Bu bilgiden hareketle, medresede ileri düzeyde kıraat tedrisinin gerçekleştirildiği tahmin edilebilir.

Kıraat ilmi tedrisinin gerçekleştirildiği bilinen diğer Kahire medreseleri, Hanefî medresesi olan Emir Şemseddin Aksungur,⁵⁶⁰ Eyyûbîler hanedanından ilimle

⁵⁵⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1401-1403. Bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 135; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/17-18.

⁵⁵⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1520 (Zeyl); İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/21-22; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/509.

⁵⁵⁷ Sehâvî, *Dav'*, 5/116-117. Bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/703-704; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine ez-Zeyl*, 83; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/510.

⁵⁵⁸ Fâziliyye'nin diğer kıraat hocalarından örnekler için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1459; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/174, 220-221, 390.

⁵⁵⁹ Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/244.

⁵⁶⁰ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/471.

meşgul olmuş bir hanım tarafından vakfedilmiş Kutbiyye,⁵⁶¹ Mansûriyye Hastanesi bünyesindeki Mansûriyye,⁵⁶² Şâfiîler için vakfedilmiş olan Sâbıkıyye,⁵⁶³ çok kıymetli Mushafların bulunduğu nakledilen Emir Cemâleddin Üstâdâr Medreseleri'dir.⁵⁶⁴

Dımaşk medreselerinin kıraat sahasındaki rolünden bahsedilecek olursa, türbe kısmındaki kıraat derslerini Hemedânî'nin yürüttüğünden bahsedilen Zencîliyye zikredilebilir. Nuaymî buranın bir Hanefî medresesi olduğunu ve kıraat derslerini Şihâbüddin el-Kefrî'nin okuttuğunu nakletmiştir. Bundan hareketle sözü geçen kurumun hem türbe hem de medrese kısmında kıraat dersleri yapıldığı söylenebilir. Kefrî'nin kıraat şeyhliğini yaptığı bir diğer medrese ise Mukaddemiyye Cevvâniyye'dir.⁵⁶⁵ Mezkûr iki medresenin henüz Kefrî hayatta iken kıraat musadderliğini yapan hoca ise Kefrî'nin oğlu ve talebesi olan Ahmed b. Hüseyin b. Süleyman'dır.⁵⁶⁶ Burada bahsedilebilecek başka bir ihtimal ise Zencîliyye'deki derslerin iki ayrı yerde yapılmayıp, kurum adlarının zikirindeki farklılığın bu kanaate neden olabileceğidir. Nitekim Zehebî, Hemedânî'nin türbede kıraat hocalığı yaptığını ifade ediyorken, Muhammed Mutî' tedrisin medrese kısmında gerçekleştiğini ifade etmektedir.⁵⁶⁷ İkisinin aynı derslerden bahsediyor olmaları mümkün görünmektedir.

Dımaşk'ın bir diğer meşhur Hanbelî medresesi olan Ömeriyye'de sayılamayacak kadar çok kişinin hafızlık yaptığı nakledilmiştir. Eyyûbîler döneminde açılan medresedeki dersler, Memlûkler döneminde de devam etmiştir. Buranın muhtelif mahallerinde yedi adet kıraat ders halkası ve hocası bulunmaktadır. Nuaymî ve ondan istifadeyle Muhammed Mutî' burada görev yapan çok sayıda Kur'ân

⁵⁶¹ Makrizî, Kutbiyye Medresesi'ne iki ayrı mahalde yer vermiştir. Medresenin yeri, vâkıfın adı ve okutulan derslere dair aynı bilgileri içeriyor olmasından iki medresenin aynı kurum olduğu tahmin edilmektedir. Fakat medreselerden birinin, vâkıfın vefatı olan 693/1294'ten sonra inşa edildiği nakledilmişken, diğerinin 605/1208 yılında vakfedildiği kaydedilmiştir. İkinci tarihin vâkıfın doğum tarihi yerine, vakfedilme tarihi olarak sehven yazıldığı tahmin edilmektedir. Bu haliyle medresenin Memlûkler döneminde inşa edildiği söylenebilir. Bilgi için bk. Makrizî, *el-Hıtatü'l-Makriziyye*, 4/208, 245.

⁵⁶² Burada gerçekleştirilen kıraat derslerine dair bilgi için bk. 1.2.2.1. Cami ve Medreseler.

⁵⁶³ Makrizî, *el-Hıtatü'l-Makriziyye*, 4/248.

⁵⁶⁴ Makrizî, *el-Hıtatü'l-Makriziyye*, 4/261-264. Makrizî buradaki kıraat derslerinden bahsetmemektedir. Bununla beraber Muhammed Emîn kıraat-i seb'a hocası bulunması şeklinde bir vakıf şartından bahsetmektedir. Bilgi için bk. Muhammed Emîn, *el-Evkâf*, 253.

⁵⁶⁵ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/406. Medrese ve kıraat hocaları hakkında bilgi için bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/460.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/61-62.

⁵⁶⁷ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 208. Mutî' aynı yerde kıraat hocalığı yapmış başka isimlere de yer vermiştir.

hocasından bahsetmiştir. Bunlar dışında Kur'ân okumayı hiç bilmeyenlere öğreten telkin şeyhlerinin adları da zikredilmiştir.⁵⁶⁸ Ünlü seyyah İbn Battûta, burada Kur'ân öğrenmek isteyen yaşlılara da dersler verildiğinden bahsetmiştir. İbn Battûta'nın aynı semtte Kur'ân öğrenmek isteyenlere hasredildiğinden bahsettiği bir diğer medrese İbn Müneccâ Medresesi'dir.⁵⁶⁹

Fârisiyye Medresesi'nde ise on beş yetim çocuğa hafızlık yaptırmak üzere on mukrî bulunduğuna nakledilmiştir. Hıfzını tamamlayan talebelerin yerine başkaları istihdam edilmekle beraber, mezkûr mukrîler dışında öğle ve ikinci namazlarının ardından medreseye gelen iki ayrı hoca daha bulunduğuna kaydedilmiştir.⁵⁷⁰

Kıraat tedrisinden bahsedilebilecek başka bir Dimaşk medresesi Cevheriyye'dir. Medresenin müderrisi olan Abdullah b. Muhammed el-Hemedânî'nin (öl. 810/1407) kıraatleri bildiği ve okuttuğuna nakledilmiştir.⁵⁷¹ Bu bilgiden hareketle mezkûr medresede kıraat ilmini okuttuğuna tahmin edilebilir. Emîniyye Medresesi ise Eyyûbîler döneminde açılmış olup, burada kıraat derslerinin yapıldığı nakledilmiştir.⁵⁷² Bir Memlûk âlimi sayılabilecek meşhur kurrâ Ebû Şâme el-Makdisî'nin medreseyle bağlantısından hareketle,⁵⁷³ Memlûkler döneminde derslerin devam ettiği tahmin edilebilir.

Medreselerde gerçekleşen bir başka kıraat faaliyeti, sürekli Kur'ân okuyan kârîlerin istihdam edilmesidir. *Hıtât*'a bakıldığında Kahire'de bunun çok sayıda örneğiyle karşılaşmak mümkündür. Nitekim Sultan Muhammed Nâsır Kalavun'un kızı tarafından vakfedilmiş Hicâziyye Medresesi'nde, pencerelerde sabah akşam Kur'an okuyan kurrâ istihdam edilmiştir.⁵⁷⁴ Kahire'de Akbuğaviyye Medresesi,⁵⁷⁵ tek maaşlı görevlisi vâkıfın kabri başında Kur'ân okuyacak kârî olan İnal Medresesi,⁵⁷⁶ bu durumun örneklerindendir.

⁵⁶⁸ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/77-87; Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dimaşk*, 195-196.

⁵⁶⁹ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 1/148.

⁵⁷⁰ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/324.

⁵⁷¹ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 2/391.

⁵⁷² Mahmut Dündar, "Eyyûbîler Dönemi Dimaşk Medreseleri", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2018), 120.

⁵⁷³ Altıkulaç, "Ebû Şâme el-Makdisî", 10/233.

⁵⁷⁴ Makrizî, *el-Hıtâtü'l-Makriziyye*, 4/230-231.

⁵⁷⁵ Makrizî, *el-Hıtâtü'l-Makriziyye*, 4/233.

⁵⁷⁶ Makrizî, *el-Hıtâtü'l-Makriziyye*, 4/260.

Dımaşk medreselerinde benzer durum söz konusudur. Örneğin, Nureddin Zengî'nin vakfı olan Kilâse Medresesi'nin pencerelerinde Kevseriyye okuyan yetimler için vakıf bütçesinden pay ayrılmıştır. Ayrıca burada her ikindi sonrası vâkıfın ruhu için üç İhlas suresi okunması adet edinilmiştir. Nuaymî, kendi döneminde bu vazifeleri yerine getiren üç yüz elli dört çocuk bulunduğunu aktarmıştır.⁵⁷⁷ Kaçmâsiyye Medresesi'nde ise her gün ikindi sonlarında Kur'ân okumakla görevli kırk kârî istihdam edilmiştir.⁵⁷⁸

Medreselerle beraber zikredilebilecek bir diğer kurum mekteplerdir. Genellikle medreselere bitişik inşa edilen mekteplerde, yetim çocuklara Kur'ân okumayı öğretmek üzere hocaların tayin edildiğine daha önce değinilmişti. Makrizî, *Hitat*'ta bunun birçok örneğine yer vermiştir. Sultan Muhammed Nâsır Kalavun'un kızının vakfettiği Hicâziyye,⁵⁷⁹ Karasunguriyye,⁵⁸⁰ Bûbekriyye,⁵⁸¹ Sâbıkıyye,⁵⁸² Müsellemiyye,⁵⁸³ Emir Cemâleddin Üstâdâr Medresesi⁵⁸⁴ bunlar arasında yer almaktadır. Devre dair kaleme alınmış eserlerde bunlar dışında örneklere rastlamak mümkündür.⁵⁸⁵

Bilgi verilen medreselerdeki kıraat faaliyetlerinden hareketle, Kahire ve Dımaşk kurumları arasında belirgin bir farkın bulunmadığı söylenebilir. Her iki merkezde kıraat alanında ders verilen kurumlar bulunmakla beraber, buralarda kıraat dersi verilen medreselerin toplam medreselere oranla az sayıda olduğu görülmektedir. Duruma dair fikir vermesi açısından bu orana kabaca temas edilirse, Makrizî yaklaşık yetmiş dört Kahire medresesinden bahsetmişken, sadece dokuzunda kıraat dersine tesadüf edilmiştir. Nuaymî ise yaklaşık yüz otuz bir Dımaşk medresesinden bahsetmiştir. Bahsi geçen medreselerin sadece sekizinde kıraat dersine tesadüf edilmiştir. Burada, sayıların nihai net rakamlar olmadığı söylenmelidir. Zira farklı kaynaklarda medreseler farklı isimler altında zikredilebilmektedir. Çalışmada

⁵⁷⁷ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/343.

⁵⁷⁸ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/434.

⁵⁷⁹ Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/230-231.

⁵⁸⁰ Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/240.

⁵⁸¹ Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/244.

⁵⁸² Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/248.

⁵⁸³ Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/260.

⁵⁸⁴ Makrizî, *el-Hitatü'l-Makriziyye*, 4/262.

⁵⁸⁵ Seyfiyye Medresesi buna örnek gösterilebilir. Bilgi için bk. Sehâvî, *Dav*, 5/122-123.

hedeflenen, medreselere dair bütün tabloda kıraat faaliyetlerinin yerini kabaca görebilmektir. Bundan hareketle kıraat tedrisinde medreselerin çok yoğun bir katkısının olmadığı söylenebilir. Bu çıkarım medreselerin kuruluş amacının fıkıh öğretmek olduğu, diğer ilimlerin ise tamamlayıcı/destekleyici mahiyet arz ettiği görüşünü teyit etmektedir.

Burada değinilmesi gereken bir başka konu medrese ve kurumsallığın kıraat sahasına etkisidir. Genel olarak kıraat eğitiminde “kurum merkezli” yapının belirleyici ve yönlendirici olmadığı elde edilen veriler ışığında söylenebilir. Zira kıraat eğitimi veren kurumlara ve bu sahada faaliyet yürüten âlimlere bakıldığında, tedrisatın belirli kurumlarla sınırlandırılmadığı görülmektedir. Ancak bu durum şöyle kayıtlanabilir: Kurrâ eğitim için müesses bazı kurumlardan faydalanmış, fakat çalışma alanlarını tamamıyla buralara hasretmemiştir. Bu yönüyle fıkıh ve hadis sahasında bahsedilen kurumsallaşmanın⁵⁸⁶ kıraat sahasında da olduğunu söylemek zor görünmektedir. Ancak ilgili dönemde kurumlarda gerçekleştirilen faaliyetlerin ön plana çıkarıldığı bir çalışma kurumsallaşmayı ispat edeceği gibi, âlimlerin kurum adı zikredilmeyen faaliyetlerinin öne çıkarıldığı bir çalışma, hoca merkezliliği ispat edebilmektedir. Burada belirleyici olanın araştırmacının döneme dair bakışı olduğu söylenmelidir.

2.2.2.4. Dârülkur’ânlar

Dârülkur’ânların, ilgili merkezlerden sadece Dımaşk ve çevresinde bulunduğu, Kahire’de ise bu türden bir kuruma tesadüf edilmediğine daha önce değinilmişti. Nuaymî, bu kurumlar hakkında bilgi verirken birçokundaki tedris faaliyetinden bahsetmemiş, vakfedeni hakkında bilgiler sunmakla yetinmiştir. Eserde buralardaki öğretim faaliyetlerine dair yer alan az sayıdaki bilgiden hareketle, dârülkur’ânların ihtisas düzeyinde kıraat ilmi öğretmek yerine, fakirler ve yetimler için temel düzeyde hafızlık ve Kur’ân okuma becerisi kazandırmaya yönelik kurumlar olduğu söylenebilir. Buralar, çeşitli görevlilerin istihdamıyla aynı zamanda cami hizmeti vermiştir.

Nuaymî *Dâris*’te ve bu eserin Dârülkur’ânlar kısmını içeren *Dûru’l-Kur’ân fî Dımaşk*’ta bu kurumların yedisine temas etmiştir. Bunlardan, Rişâiyye 4.-5./10.-11.

⁵⁸⁶ İlgili değerlendirmeler için bk. Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, 2015; Demirci, *Hadis ve Yorum*.

asırlarda; Vecîhiyye 7./13. asırda; Sencâriyye 8./14. asırda; Cezeriyye, Delâmiyye, Haydariyye, Sâbûniyye ise 9./15. asırda inşa edilmiştir. *Dûru'l-Kur'ân*'ı neşreden Salahaddin el-Müneccid bu kurumların çoğunun Memlûkler devrinde inşa edilmiş olmasına dikkat çekerek bu devreyi zirve olarak vasıflandırmıştır.⁵⁸⁷

Nuaymî'nin bu kurumlar hakkındaki aktarımları, dârûlkur'ânların kıraat sahasındaki fonksiyonunu ortaya koyar mahiyettedir. Bunlardan Haydariyye Dârûlkur'ânı'na fakirlerin yerleştirildiğini belirten Nuaymî, vâkıf hakkında bilgiler vermiş, fakat buradaki tedris faaliyetlerinden bahsetmemiştir.⁵⁸⁸ Cezeriyye'den ise İbnü'l-Cezerî'nin burayı kurrâ için bina ettiğini naklederek kısaca bahsetmiştir. Fakat derslerin içeriğine dair herhangi bir bilgiye yer vermemiştir.⁵⁸⁹ Müellif bu iki örneğin aksine, Delâmiyye Dârûlkur'ânı hakkında oldukça geniş malumat sunmuştur. Burada imam, kayyım, muhâcir fakirlerden altı Kur'ân talebesi ve bunlara Kur'ân öğretmek için bir musadder, altı yetim ve bunların Kur'ân hocaları, üç aylar için Buhârî kârii, nâzır (vakıfların idare ve işleyişinden sorumlu kişi), bir de âmil (malî işlerle ilgilenen memur) istihdam edilmiştir. Bahsi geçen kişilerin her birine aylık ya da yıllık maaş tahsis edilmiştir. Bunlar dışında, kurumun aydınlatma ve yağ masrafları karşılanmış, ayrıca yiyecek ve yetimlere giyecek temini de sağlanmış. Vakfedenin ise şehrin ileri gelenlerinden biri olduğuna temas edilmiştir.⁵⁹⁰

Rişâiyye Dârûlkur'ânına gelince, Kur'ân öğretimine tahsis edilmiş ilk mekân olduğuna değinilerek vâkıfın İbn Âmir kıraatinde uzman olduğu belirtilmiştir. İnşa edildiği 4.-5./10.-11. asır ve sonrasındaki tedris durumu hakkında ise herhangi bir bilgi sunulmamıştır.⁵⁹¹ Bir tüccar tarafından vakfedilen Sencâriyye Dârûlkur'ânı'nda Kur'ân okunan ve öğretilen bir bölüm bulunduğu, bunun yanında hadis mîâdları düzenlendiği aktarılmıştır.⁵⁹² Dimaşk çevresinde bulunan Sâbûniyye Dârûlkur'ânı'nın vakfiye şartları, on fakir ve on yetime Kur'ân öğretilmesi şeklinde belirlenmiştir. Vakfiye gereği bir de imam tayin edilmiş olup, Hanefî ve Cebertî kabilesinden olma şartı getirilmiştir. Bir diğer ilginç şart ise burada talebelik yapan fakirlerin aynı

⁵⁸⁷ Nuaymî, *Dûru'l-Kur'ân fî Dimaşk*, 8.

⁵⁸⁸ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/7.

⁵⁸⁹ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/8.

⁵⁹⁰ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/8-9.

⁵⁹¹ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/9-10; Nuaymî, *Dûru'l-Kur'ân fî Dimaşk*, neşreden girişi, 8.

⁵⁹² Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/11.

kabileden olmasıdır. Aynı vakfiyede bazı vazifelere Şâfiî mezhebinden olanların tayini şart koşulmuştur. Çok sayıda arazi ve dükkân geliri vakfedilen dârülkur'ânda hadis okunma şartı da söz konusudur.⁵⁹³ Nuaymî'nin son olarak bahsettiği dârülkur'ân, zengin bir âlim tarafından vakfedilen Vecîhiyye Dârülkur'ânı'dır. Eserde vâkıfın biyografisi hakkında bilgi vermekle yetinilmiş, buradaki derslere dair herhangi bir bilgi nakledilmemiştir.⁵⁹⁴

Dûru'l-Kur'ân'ın nâşiri Müneccid, buraları vakfedenlerin âlim ve tüccar oluşlarından hareketle, sultan ve emirlerin medrese inşasına verdikleri önemi dârülkur'ân inşasına vermedikleri şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Bunun tek istisnasının dârülhadis ve dârülkur'ânı bir arada içeren Tenkîziyye'yi vakfeden Dımaşk saltanat nâibi Emir Tenkiz (öl. 741/1340) olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁵ Müneccid, Nuaymî'nin eserine bu kurumların bugünkü durumları hakkında bilgi veren bir bölüm de eklemiştir. Buna göre mezkûr kurumlardan halen dârülkur'ân olarak varlığını sürdüren bulunmamaktadır. Bununla beraber bir kısmının mescid olarak varlığını koruduğu belirtilmiştir.⁵⁹⁶

Nuaymî'nin naklettiği bilgilerden hareketle bu kurumlardaki kıraat öğretim faaliyetlerinin detayları hakkında bilgi aktarabilmek mümkün görünmemektedir. Nuaymî dışında ilgili dönemi ele alan tarih-tabakât kitaplarında bu kurumlardaki tahsil-tedrise dair ek bir bilgiye rastlanmamıştır. Bundan hareketle, kıraat ilmi sahasında bu kurumların aktif bir rolünün bulunmadığı, devrin hareketli tedris kurumları olmadıkları söylenebilir.

Günümüz araştırmacılarından Muhammed Mutî', Nuaymî'nin zikrettiklerine ek olarak başka dârülkur'ânlar hakkında bilgi vermektedir. Bunlar arasında yer alan Sellâmiyye Dârülkur'ânı 8./14. asırda meşhur bir tüccar tarafından vakfedilmiştir. Vâkıfın evinin bitişiğine inşa edilen dârülkur'ânda Hanbelî fıkhnın da tedris edildiği nakledilmiştir.⁵⁹⁷ Taftazâniyye ise 8./14. asırda vakfedilmiş, ancak buradaki kıraat faaliyetlerinden bahsedilmemiştir.⁵⁹⁸ Emir Nâsiruddin Muhammed b. Burak (öl.

⁵⁹³ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/11-13.

⁵⁹⁴ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/13-14.

⁵⁹⁵ Nuaymî, *Dûru'l-Kur'ân fî Dımaşk*, neşreden girişi, 9-10.

⁵⁹⁶ Nuaymî, *Dûru'l-Kur'ân fî Dımaşk*, 55-62.

⁵⁹⁷ Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Dûru'l-Kur'ânî'l-Kerîm bi Dımaşk*, 90.

⁵⁹⁸ Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Dûru'l-Kur'ânî'l-Kerîm bi Dımaşk*, 91.

791/1389) tarafından vakfedilen Nâsiriyye Dârülkur'ânı'nda ise imam ve şeyh (kur'ân için vakfedildiği bilgisinden hareketle Kur'ân öğretmek üzere tayin edildiği tahmin edilebilir) vazifelendirilmiş olup, görevlilerde aranan şart Hanbelî olmalarıdır. Buradaki tedris hakkında da bilgi verilmemiştir.⁵⁹⁹ 760/1358 yılında Sencer el-Hilâlî tarafından evinin yerine yapılmaya başlanan Hilâliyye Dârülkur'ân'ı ancak 783/1381'de torunu tarafından tamamlanmıştır. Aynı yere imam, müezzin, yetimler ve onları okutmak üzere bir hoca istihdam edilmiştir. Buranın 803/1400 yılında gerçekleşen Timur saldırılarında harap olduğu aktarılmıştır.⁶⁰⁰ 8./16. asrın sonunda faaliyete geçen Hereviyye Sûfiyye Dârülkur'ânı'nın müderris Şerefüddin el-Herevî (öl. 792/1389) tarafından vakfedilme ve dârülkur'ân olarak açılma sürecine yer verilmiş, fakat buradaki tedristen bahsedilmemiştir. Burayı ilk vakfedildiği şekle uygun olarak aktif hale getiren İbrahim b. Abdullah el-Halebî'nin (öl. 799/1397) Emevî Camii'nde okuttuğu Kur'ân derslerinde sadece adı Muhammed olan bin talebesi olduğu göz önünde bulundurulduğunda,⁶⁰¹ Hereviyye'de Kur'ân öğretimi faaliyetlerinin sürmesini temin ettiği tahmin edilebilir.

Dımaşk Sâlihiyye mahallesinde 817/1415 yılında yapılan İs'ardiyye Dârülkur'ânı da bir tüccar tarafından vakfedilmiş, vakfiyesinden hareketle buradaki faaliyetler detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Burada sabah namazının ardından Kur'ân okuyacak bir kârî, sabah duhâ arası ve ikinci akşam arası Kur'ân öğretecek bir hoca görevlendirilmiştir. Bir imam ve hadis sahası kadroları yanında üç yılda hıfzını tamamlama şartı olan on yetişkin erkek talebe ve on beş tane hafızlık yapacak yetim talebe istihdam edilmiştir.⁶⁰² Vakfiyede bunlardan yetişkinler için aynı yerde ikamet etme, her meclisin sonunda İhlas-Felak-Nas-Bakara 1-5. ayetleri okuyup vâkıf ve yakınlarına dua etme şartı yer almıştır. Yetimler için ise, sabah erken saatten ikindiye kadar dersler tanzim edilmiş, haftada bir gün, bayramlar ve de hac mevsimi tatil olarak belirlenmiştir. Vakfiyede bu talebeler için ders sonraları hoca tarafından toplanarak İhlas, Muavvizeteyn, Fâtiha, Bakara 1-5. ayetleri okuyup sevabını vâkıf ve yakınlarına bağışlama şartı yer almıştır. Kurban bayramında ise yetişkin ve yetim tüm Kur'ân talebeleri için hatimler okuyup vâkıf ve

⁵⁹⁹ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 93-94.

⁶⁰⁰ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 95-96.

⁶⁰¹ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 105-107. İbrahim b. Abdullah hakkında bilgi için ayrıca bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/530.

⁶⁰² Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 109-111.

yakınlarına bağışlama şartı söz konusudur. Burada görev yapan üç Kur'ân kâriinde alanda liyakat şartı aranıp, vazifeleri tayin edilmiş vakitlerde Kur'ân okuyarak vâkıf ve yakınlarına dua etmek olarak belirlenmiştir.⁶⁰³ Cuma gün ve geceleri Kur'ân cüzlerini çıkararak dağıtan, sonra da toplayarak yerine koyan görevliye bile maaş tahsis edildiği göz önünde bulundurulduğunda⁶⁰⁴ buranın oldukça düzenli işleyen bir kurum olduğu söylenebilir. Tüm bunlarla beraber bu faaliyetlerin ihtisas boyutunda kıraat tedrisinden ziyade, tilavet boyutunda tedris ve vâkıfa dua içerikli olduğu dikkat çekmektedir.

Muhammed Mutî'in zikrettiği bir diğer dârülkur'ân Anberiyye'dir. İbn Kesîr'den alıntıyla buranın büyük komutanlardan Safiyyüddin Anber'in (öl. ?) medresesinin bir salonu olduğundan ve 751/1350 yılında tamir edildiğinden bahsedilmiştir.⁶⁰⁵ Buradaki faaliyetlere ise yer verilmemiştir. Mutî'in hakkında bilgi verdiği bu kurumların en dikkat çekici yönü, İs'ardiyye hariç hepsinin 8./14. asırda faaliyete geçmiş olmasıdır. Bu nokta, Memlûkler döneminde dârülkur'ânlara verilen önemi göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir.

2.2.2.5. Dârülhadisler

Memlûkler döneminde dârülkur'ânlarda hadis dersi verildiği gibi dârülhadislerde de Kur'ân tahsili yapılmıştır. Nitekim Delâmiyye, Sâbûniyye ve İs'ardiyye Dârülkur'ânları'nda hadise dair tedris kadroları ve *Buhârî* okuyacak görevliler olduğuna ilgili kısımda yer verilmiştir.

Öncelikle belirtilmelidir ki dârülhadislerin dârülkur'ânlar gibi daha çok Dımaşk'ta yer aldıkları görülmektedir. Döneme dair yapılan bazı çalışmalarda Kahire'yi bir medreseler şehri, Dımaşk'ı ise bir dârülhadisler şehri olarak vasıflandırmaya imkân sağlayacak ifadelerle karşılaşılacaktır.⁶⁰⁶ Bu anlamda Süyûtî, Mısır'da Kâmilîyye ve Şeyhûniyye dışında dârülhadis bulunmadığını nakletmiştir.⁶⁰⁷ Bunlardan Kâmilîyye'de kıraat sahasında bir tedrise tesadüf edilmemiştir. Şeyhûniyye

⁶⁰³ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 133-136.

⁶⁰⁴ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 135.

⁶⁰⁵ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 89; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/360.

⁶⁰⁶ Demirci, *Hadis ve Yorum*, 36, 44.

⁶⁰⁷ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 2/262.

ise Süyûtî tarafından hankah olarak adlandırılarak, burada dört mezhebe dair fıkıh ve hadis dersleri yanında kıraat dersleri yapıldığına temas edilmiştir.⁶⁰⁸ Bu durumun, aynı çatı altında birkaç kurumun yer almasından kaynaklandığı söylenebilir.⁶⁰⁹

Dımaşk dârülhadislerine gelindiğinde ise kıraat dersleri verilen en meşhur dârülhadîsin Eşrefiyye olduğu söylenebilir. Buranın da külliye tarzında inşa edilmiş olduğuna değinilmişti. Türbe kısmında yapılan derslere ilgili bölümde temas edildiği için, bu kısımda sadece dârülhadiste gerçekleştirilen derslere yer verilecektir. Burada öncelikle vurgulanması gereken, iki ayrı Eşrefiyye'nin bulunduğuudur. Eşrefiyye Cevvâniyye 630/1232 yılında, Eşrefiyye Berrâniyye ise 634/1236 yılında kurulmuştur.⁶¹⁰ Eşrefiyye Berrâniyye'de yapılan herhengi bir kıraat dersine tesadüf edilmemiştir.⁶¹¹ Eşrefiyye Cevvâniyye'nin vakfiyesinde ise aylık on dirhem maaş karşılığında on kıraat talebesinin istihdam edilme şartının bulunduğu nakledilmiştir.⁶¹² Kıraat hocası için kırâat-i seb'a hafızı olması, mezkûr talebelere kırâat-i seb'a, küçük çocuklara ise Kur'an okumayı öğretip hafızlık yaptırması şartları bulunmaktadır.⁶¹³ Burada İskenderânî (öl. 702/1303), İbnü'l-Lebbân ve İbnü'l-Cezerî'nin aralarında bulunduğu Dımaşk'ın meşhur kıraat hocaları ders vermiştir.⁶¹⁴ İbn Kesîr'in dârülhadis olarak zikrettiği bir diğer kurum, Sükkeriyye'dir. Kurumlar başlığında burada otuz kıraat talebesi bulunduğu ve kendilerine maaş verildiğine değinilmişti.⁶¹⁵ Nuaymî ise burası hakkında bilgi vermekle beraber, aynı yerde gerçekleşen herhangi bir kıraat faaliyetinden bahsetmemiştir.⁶¹⁶

Nuaymî'nin eserinde bilgi verdiği on altı Dımaşk dârülhadisinden sadece ikisinde kıraat tedris edildiğine dair bilgiye ulaşılması, dârülhadislerin kıraat sahasında çok aktif kurumlar olmadığını göstermektedir.

⁶⁰⁸ Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 2/266. Şeyhûniyye'de kıraat hocalığı yaptığına temas edilen örnekler için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/518; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/45; Sehâvî, *Dav'*, 8/192.

⁶⁰⁹ Bilgi için bk. Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları", 402-403.

⁶¹⁰ Bozkurt, "Dârülhadis", 8/528.

⁶¹¹ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/36-42.

⁶¹² Bozkurt, "Hâfız", 15/76.

⁶¹³ Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 209.

⁶¹⁴ Tabakât türü eserlerde yer alan biyografilerde Eşrefiyye Cevvâniyye'de ders verdiği nakledilen âlimler dağınık şekilde yer almakla beraber, Muhammed Mutî' çalışmasında bu isimlere dair kronolojik bir listeye yer vermiştir. Liste için bk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 209-210.

⁶¹⁵ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/294.

⁶¹⁶ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/56-60.

Bu kısımda son olarak Dımaşk'ta hem dârülkur'ân hem dârülhadis olarak vakfedilmiş kurumlardan bahsedilebilir. Bunlardan Dımaşk saltanat nâibi Tenkiz'in vakfettiği Tenkiziyye'de Kur'an hocaları, hadis hocaları, on iki Kur'ân talebesi ve beş Kur'ân dersini dinleyerek takip eden kişi için maaş tahsisi söz konusudur. Bunlardan Kur'ân hocasının maaşının, hadis hocasının maaşının sekiz katı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, burada en önemsenen faaliyetin Kur'ân öğretimi olduğu söylenebilir. Nuaymî, buradaki Kur'ân derslerinin keyfiyetine dair herhangi bir bilgi nakletmemiştir.⁶¹⁷

Yine Nuaymî, dârülhadis ve dârülkur'ân olarak yer verdiği Ma'bediyye'nin, sadece bir dârülkur'ân olduğunun da nakledildiğine dikkat çekmiştir. Buranın vâkıfın vefat tarihinden hareketle 8./14. asırda açıldığı söylenebilir. Dârülkur'ândaki faaliyetler hakkında bilgi aktarılmamıştır.⁶¹⁸ Sabbâbiyye'ye ise meşhur bir tüccar tarafından vakfedilişi ve açılış tarihinden bahisle yer verilmiştir. Buna göre burası 8./14. asırda açılmıştır.⁶¹⁹ Zikredilen üç kurumun da 8./14. asırda faaliyete geçmiş olması, bu asrın çalışma bakımından önemini göstermektedir.

2.2.2.6. Hankah, Zâviye ve Ribatlar

Bu kısımda ruhanî tezkiyeyi amaçlayarak kurulmuş sosyal mekânlar olan hankah, zâviye ve ribatlarda yürütülen kıraat faaliyetlerine yer verilecektir. Zira tıpkı bir medrese gibi buralarda da kıraat ilminin tedrisi yapılmıştır. Bunun yanında sürekli Kur'ân okuyan kârî istihdamı ve aynı yerlere bitişik inşa edilmiş olan mekteplerdeki Kur'ân öğretimi dikkat çekmektedir.

Bu mekânlarda kalan sûfiler bazen hankahlarda bazen de topluca camilere giderek hatim ve dua merasimleri icra etmişlerdir. Anlaşıldığına göre merasimlere iştirak etmek sûfiler için tayin edilmiş bir vazifedir.⁶²⁰ Kabul edilmelidir ki başından sonuna bir hatim merasimi, düzenli bir kıraat eğitimini gerekli kılmaktadır. Sûfilerin eğitim alacakları ilk yerin kaldıkları mekânlar olması beklenen bir durumdur. Bazılarının ihtisas için başka mekânlar tercih etme ihtimali bu durumu değiştirmeyecektir. Bu anlamda Berkey, vakfiyesinden hareketle Kahire Cemâleddin

⁶¹⁷ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/91-94.

⁶¹⁸ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/95.

⁶¹⁹ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/94-95; Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*, 71-72.

⁶²⁰ Örnekler için bk. Muhammed Emîn, *el-Evkâf*, 211-213.

Üstâdâr Hankahı'nda yirmi kıraat talebesinin istihdam edildiğini belirtmiştir.⁶²¹ Makrizî ise Alâî ribatına haftada bir gün fukahâ ve kurrânın gelerek ders yaptıklarını nakletmiştir.⁶²² Yine Şeyhûniyye'de gerçekleştirilen kıraat derslerine daha önceki bölümlerde temas edilmişti.

İbn Battûta, Kahire hankahlarından bahisle sabah ve ikindi namazlarının ardından gerçekleştirilen hatim merasimlerini tasvir etmiştir. Buralarda kalan dervişlerin namazların ardından önce Fetih, Mülk ve Nebe surelerini, sonra dağıtılan cüzleri okuyup hatim yaptıkları nakledilmiştir. Merasim, zikir çekilip aşırılar okunmasıyla son bulmaktadır.⁶²³ Makrizî Saîdü's-Süedâ Hankahı başlığında benzer bir tablonun cuma günleri gerçekleştirildiğinden bahsetmiştir. Merasimin ardından ise cuma namazı kılmak için topluca Hâkim Camii'ne gidilmekteydi.⁶²⁴ Bu hankahın şeyhlerinin kıraat sahasında mahir isimler olmaları da merasimlerin icrası noktasında dikkat çekicidir.⁶²⁵

Ayrıca kurrâ istihdam edilen hankahlardan bazı örnekler vermek yerinde olacaktır. Bunlardan Baybars el-Çaşnigir Hankahı'nda kurrâ sürekli Kur'ân okurdu.⁶²⁶ Tabakâtlarda yer alan bilgilerden hareketle Saîdü's-Süedâ'da kurrânın istihdam edildiği söylenebilir.⁶²⁷ Burada kalan sufilerin başka yerlerdeki hocalardan kıraat sahasında istifade ettikleri de bilinmektedir.⁶²⁸ Bu hankahın sufilerinden Mushaf istinsahıyla uğraşanlardan da bahsedilmiştir.⁶²⁹

⁶²¹ Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 110. Burada dikkat çekilecek bir husus, Makrizî'nin medrese olarak sunduğu kurumun, Berkey tarafından hankah olarak zikredilmesidir. Bu durumun külliye şeklindeki yapılanmadan kaynaklandığına daha önceki örneklerde temas edilmişti.

⁶²² Makrizî, *el-Hutatü'l-Makriziyye*, 4/307.

⁶²³ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 1/49.

⁶²⁴ Makrizî, *el-Hutatü'l-Makriziyye*, 4/283.

⁶²⁵ Kıraat ihtisası ve hocalığı olan şeyh örnekleri için bk. Korkmaz, *Mısır'daki İlk Hangâh: Saîdü's-Süedâ (569- 922/1173-1517)*, 51-52.

⁶²⁶ Yiğit, *Memlûkler*, 250.

⁶²⁷ Sehâvî, *Dav'*, 6/165.

⁶²⁸ Korkmaz, *Mısır'daki İlk Hangâh: Saîdü's-Süedâ (569- 922/1173-1517)*, 79-80.

⁶²⁹ Korkmaz, *Mısır'daki İlk Hangâh: Saîdü's-Süedâ (569- 922/1173-1517)*, 104.

Kurrâ istihdam edilmiş diğer Kahire hankahları ise Rükneddin Baybars,⁶³⁰ Bundukdâriyye,⁶³¹ Bektimur,⁶³² Tuğay en-Necmî⁶³³ ve Ümmü Anûk⁶³⁴ Hankahları'dır. Bunların bir kısmının bitişiğinde yetimlere Kur'ân öğretilen mektepler inşa edilmiştir. Olcayboğa Hankahı⁶³⁵ ve Yunus Hankahı⁶³⁶ buna örnek verilebilir.

Dımaşk'ta kıraate dair bir faaliyete tesadüf edilen tek hankah ise Hanefî sufîler için vakfedilmiş olan Yunûsiye Hankahı'dır. Burada kalanlardan onunun kurrâdan olma şartı vardır.⁶³⁷ Zikredilenlerden hareketle hankahların kıraat sahasındaki rolünün daha ziyade kurrâ istihdamıyla olduğu, buralarda yapılan kıraat sahası derslerinin oldukça az olduğu söylenebilir. Dımaşk-Kahire bu açıdan kıyaslandığında, Dımaşk hankahlarında gerçekleşmiş kıraat faaliyetlerinin ya olmadığı ya da incelenen kaynaklara yansımadağı görülmektedir.

2.2.2.7. Bando ve Kışla

Tüm bu eğitim-öğretim kurumları yanında diğer derslerle beraber kıraat dersleri yapıldığından bahsedilebilecek iki askerî kurum ise kışla ve askerî musıkî takımı olan bandodur. Tabakâtlara bakıldığında, bazı biyografilerde bandoda kıraat hocalığı yapan âlimlere tesadüf edilmektedir.⁶³⁸ Bando mukrîlerinin biyografilerinde ise kıraat sahası ihtisası, hafızlık ve bandoda Kur'ân okuduğuna dair bilgiler özellikle dikkat çekmektedir.⁶³⁹ Yine bando mukrîinden bir zatın okuyuşunun sultanın dikkatini çekmesiyle sultan imamı tayin edilmesi, bandoda kıraat/tilavet derslerine verilen ehemmiyetin bir örneğidir.⁶⁴⁰ Bandonun icra ettiği merasimlerde güzel bir tilavetin gerekliliğinin, bandoda Kur'ân dersleri yapılmasını zorunlu kıldığı söylenebilir.⁶⁴¹

⁶³⁰ Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 4/285.

⁶³¹ Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 4/291.

⁶³² Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 4/296.

⁶³³ Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 4/299.

⁶³⁴ Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 4/299-300.

⁶³⁵ Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 4/293.

⁶³⁶ Makrizî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 4/300.

⁶³⁷ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/148. Metnin akışından kurrâ olarak vasıflandırılanların kıraat talebeleri olduğu tahmin edilmektedir.

⁶³⁸ Bir örneği için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine ez-Zeyl*, 248.

⁶³⁹ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 4/63; Sehâvî, *Dav'*, 2/9-10, 12, 25-26; 3/10, 100, 180; 4/245, 254-255, 255-256; 5/18; 7/216.

⁶⁴⁰ Sehâvî, *Dav'*, 7/220.

⁶⁴¹ Bando mukrîi olduğundan bahsedilen örnekler için bk. Sehâvî, *Dav'*, 4/230; 5/237; 6/89; 11/258, 266.

Tüm bunlarla beraber bando mukrîlerinin kıraat âlimlerince sadece sese önem verip, tecvid kaidelerini ihmal ettikleri için eleştirildiklerine dair örneklerle karşılaşmak da mümkündür.⁶⁴²

Askerî eğitimin verildiği kışlalarda yetişen memlûklere dinî eğitim verildiğinden de bahsedilmektedir. Bahrî Memlûkler dönemi eğitim faaliyetlerine dair bir çalışması bulunan Leylâ Süleym Şâtîlâ, kışlalarda gerçekleştirilen iki basamaklı eğitimin ilk merhalesinde okuma-yazma, Arapça, matematik ve hadis dersleri yanında Kur’ân okuma ve kısa surelerin ezberlenmesinin müfredata dâhil olduğundan bahsetmektedir. İkinci merhalede ise dinî ilimler tahsilinden bahsedilmekle beraber kıraat dersi özel olarak zikredilmemiştir.⁶⁴³ Aslında bu dersleri, temel dinî vecibeleri yerine getirecek kadar Kur’ân eğitimi ve askeri ruhen savaşa hazırlayacak manevî bir motivasyon unsuru olarak görmek mümkündür. Yani ihtisas düzeyinde bir tedris faaliyetinden bahsetmek zor görünmektedir. Bu tespiti doğrular bir şekilde tabakâtlarda kışlalarda ders okutan hoca biyografileri yer almakla beraber, derslerin mahiyetine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.⁶⁴⁴

2.3. Kıraat Sahasının Öne Çıkan İsimleri

Kıraat ilminin, Memlûkler dönemi genel olarak dikkate alındığında yoğun ilgilenilen alanlardan birisi olduğu söylenebilir. Bu anlamda tarih-tabakât eserlerine bakıldığında, ilmî sahada kendisinden söz ettirmiş hoca ve talebelerin çok büyük bir kısmının az ya da çok kıraat ilmiyle meşgul olduğu görülmektedir. Bunlardan bir kısmı bu alanda “imam” denecek düzeyde derinleşirken, bir kısmı ise kıraatlarla sadece “tahsil” düzeyinde ilgilenmiştir.

Memlûkler döneminde kıraat alanında faaliyet göstermiş ulemâyı, bu ilme sundukları katkı göz önünde bulundurularak sınıflandırmak mümkündür. Buna göre tabloda yetkinliği ifade noktasında en üstte, kıraat sahasında derinleşerek, “imam” şeklinde vasfedilecek âlimler yer almaktadır. “İmam” olan kıraat âlimleri, yaşadıkları devirde ders okumak üzere kendilerine yoğun rihlelerin yapılması, yaşadıkları dönemde ve akabinde rağbet görecekt eserler telif edecek düzeyde alana hâkim

⁶⁴² Sehâvî, *Dav*’, 3/179; 4/226; 5/176-177.

⁶⁴³ Şâtîlâ, *Nizâmü’t-ta’lîm*, 148-149.

⁶⁴⁴ Sehâvî, *Dav*’, 10/95; 11/120.

olmaları, belli konuların kendilerinden söz edilmeksizin ele alınamaması, kıraat konusunda çok sayıda isnada veya icazete sahip olmaları gibi özelliklerle dikkat çekmektedirler. Bu âlimleri öne çıkaran hususlardan birisi de sahip oldukları isnadların kıraat sahasının köşe taşları denebilecek isimlerinin bir kısmına sahih ve daha kısa yani âlî kanallarla ulaşmasıdır. Zira Memlûkler döneminde isnada atfedilen anlam, âlî isnadı olan âlimlere rağbeti artırmıştır. Şu durumda burada kendisinden bahsedilecek âlimlerin, kıraat sahasının ana güzergâhları denebilecek tarikleri veya bağlantı noktalarını izleme imkânı sundukları söylenebilir. Bu âlimler hakkındaki anlatımlara göz atıldığında bu husus daha iyi anlaşılacaktır.

Memlûk dönemi âlimlerini tavsif eden, yukarıdaki vasıfları taşımayan ancak onları izleyen ikinci bir kategoriden söz edilebilir. Buna göre buradaki kıraat âlimleri, bu ilmi birinci kategoride yer alan meşhur âlimlerden okuma imkânı elde etmiş ve aynı zamanda tedrisle meşgul olan “şeyhlerdir”. Bu isimler arasında eser telif edenler de bulunmaktadır. Devrin teliflerinin temel özelliği olarak öne çıkan ihtiyaç merkezli açıklama (veya şerh/ta‘lîk), özetleme ve gözden geçirme (veya ihtisar/telhis/tehzîb) anlayışı dikkate alındığında; bu durumun kıraat sahasındaki telifler için de geçerli olduğu vurgulanmalıdır. Bu tanımlamanın kapsamına dâhil edilebilecek olan âlimleri öne çıkaran temel hususun, sahih kanallara dayanan isnadların geniş kitlelere yayılmasının temini olduğu söylenebilir. Kısaca bu âlimler birinci grupta halk arasında köprü vazifesi görmüşlerdir. Bu kıraat âlimleri, kıraat sahasında ‘orta düzey otorite’ olarak konumlandırılırsa, sayıca “imam” olarak isimlendirilebilecek olanlardan çok daha fazladır. Doğal olarak bu ulemâ hem kendi devirlerinde hem de izleyen asırlarda daha ziyade tedris faaliyetleriyle şöhret kazanmışlardır. Bu yönüyle bu ilmin günümüze taşınmasında büyük rol üstlenmişlerdir.

Kıraat faaliyetleri bağlamında kategoriye son olarak dâhil edilebilecek bir başka gruptan da bahsedilmelidir. Bu grupta yer alanlar, kıraat ilmini öğrenmekle birlikte; bu ilmin yayılmasına pek katkı sunamamış kimselerdir. Aslında diğer İslâmî ilimlerle beraber kıraat de tahsil etmişler, fakat görülebildiği kadarıyla tedris olarak değerlendirilebilecek herhangi bir faaliyetleri olmamıştır. Yahut da biyografik anlatımlara faaliyetlerine dair herhangi bir bilgi yansımamıştır. Bu grup esasında dönemdeki kıraat faaliyetleri, kıraat hocaları ve kıraat eğitiminin dinamikliği konusunda fikir vermektedir. Sadece mezkûr hususiyet bile bu kategoriye kayda değer

kılmaktadır. İlk iki kategori bir şekilde otoritelere işaret etmekteyken bu grupta yer alanlar kısaca otorite olmayan, eser telifi veya tedris düzeyinde kıraatle ilgilenmeyenleri ifade etmektedir.

Bu kısımda kendilerinden söz edilecek âlimler otoriter yönü öne çıkan isimlerdir. Yani Memlûk birikimini önceki dönemlere bağlayan isnad zincirlerini kendilerinde toplayan sahanın “imam/önder isimleri” ve “orta düzeydeki kıraat şeyhleri”dir. Böylelikle Memlûkler döneminin kıraat ilmi tarihi açısından üstlendiği misyon bir yönüyle ortaya konmuş olacaktır. Kahire ve Dımaşk’ta bu özelliğe sahip birçok âlimle karşılaşmaktadır. Ancak elde edilen bulguları sistematik olarak sunma amacıyla Memlûkler dönemi ellişer yıllık periyotlarla ele alınacak ve öne çıkan bazı âlimlere dikkat çekilecektir. Aktarımlar neticesinde Kahire ve Dımaşk, kıraat birikimi açısından birbiriyle kıyaslanabilecektir. Âlimler hakkında bilgi verilirken hayatı hakkında tafsilata girilmeyecek, hoca ve talebelerinden önemli birkaç isim ve görev yaptığı kurumlara değinilecektir. Ayrıca bu sahada öne çıkmasına sebep olduğu tahmin edilen uzun ömürlü oluşu, âlî isnada sahip olması, akranlarına göre çok sayıda hocadan ders okumuş olması gibi özelliklere temas edilecektir. İfade etmek gerekir ki hoca-talebe bağı, meşhur isimlerin birbiriyle irtibatı, ders verilen kurumlar, dikkat çekici eserler gibi bilgiler tezde yer verilen birçok değerlendirmenin dayanağı olması açısından önemlidir. Söz edilen anlamda çalışmanın bu kısmının bir nevi tezin “mutfağı” olduğu söylenebilir.

Memlûkler dönemine, önde gelen kıraat âlimlerinin faaliyetleri üzerinden kabaca tarihî bir sınırlandırma getirmek mümkün görünmektedir. Bu noktadan hareketle ilgili dönem Şâtıbî’nin önde gelen talebelerinin telif ve tedris faaliyetleriyle başlatılıp, 10./16. asrın ilk çeyreğine kadar yaşamış Kastallânî’nin eserleri ve faaliyetleriyle sonlandırılabilir.

2.3.1. Geçmiş Birikimin İntikali ve Şâtıbî Etkisi (648/1250-700/1300 Yılları)

Memlûkler dönemi kıraat çalışmalarının, belli başlı özelliklerine ve ele alınan yarım yüzyıllık devre rengini veren dikkat çekici olgulara göre tasnifi mümkündür. Bu açıdan bakıldığında devletin kuruluşuna tekabül eden 7./13. asrın ikinci döneminin bir geçiş ve intikal devresi olduğu söylenebilir. Yani Eyyûbîler dönemi ilmî faaliyetleri

ve Endülüs'ün bu noktada belirgin bir katkısı söz konusudur. Bundan dolayı bu aşama *Geçmiş Birikimin İntikali ve Şâtıbî Etkisi* şeklinde öne çıkarılmıştır. Zira Kahire ve Dimaşk merkezlerinde öne çıkmış hocalar göz önüne alındığında en dikkat çekici husus, ünlü kıraat âlimi Şâtıbî'nin görünen etkisidir.

Dimaşk'ta ve Kahire'de okumak için rihleler yapılan isimlerin ağırlıklı olarak Şâtıbî'nin önde gelen talebeleri olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin, Şâtıbî'den nakilde bulunan talebesi ve damadı Kemal ed-Darîr olarak bilinen Ali b. Şücâ' (öl. 661/1263), Memlûkler'in ilk yıllarına yetişerek talebe yetiştirmiştir. Döneminin Mısır şeyhü'l-kurrâsı olarak bilinen Ali b. Şücâ', hocası Şâtıbî'den kıraat-i seb'ayı önce infirad usulüyle okumuştur. Cem' usulüyle ise hocasının vefatı sebebiyle Ahkâf suresine kadar okuyabilmiştir. Kemal ed-Darîr, çok sayıda hocasından kıraat sahasında okuduğu birçok eser yanında, *Şâtıbiyye*'yi müellifinden tamamıyla okumasıyla dikkat çekmektedir. Bir sonraki kuşağın kilit ismi olarak kendisinden bahsedilecek olan Takıy es-Sâîğ, kendisinden bu sahada okuyan son talebesidir. Kurrânın kendisinden okumak için kalabalıklar oluşturduğu aktarılan Kemal ed-Darîr'in diğer bazı talebeleri Râşidî (öl. 685/1286),⁶⁴⁵ Hâdırî (öl. 700/1300),⁶⁴⁶ Vezîrî (öl. 684/1286), Kassâ' (671/1272), Menbicî (719/1319)⁶⁴⁷ ve İbnü'n-Nehhâs el-Halebî (698/1299) gibi devrin ileri gelen âlimleridir.⁶⁴⁸ Kemal ed-Darîr'in kıraat sahasında okuduğu eserlere dair değerlendirme, bu sahada okutulan eserler kısmında yapılacaktır.

Şâtıbî'den eserini bizzat okumuş ve uzun ömürlü olması sebebiyle Memlûkler dönemine yetişmiş bir başka isim, Abdullah b. Muhammed b. Abdülvâris el-Mısırî'dir (öl. 674/1275). O, Şâtıbî'den eserini rivayet eden son talebesidir. Abdullah b. Muhammed'den bu eseri rivayet eden talebeleri Râşidî, Bedreddin İbn Cemaâ,

⁶⁴⁵ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1393-95; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/297.

⁶⁴⁶ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1423-24; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/350.

⁶⁴⁷ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1452; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/444.

⁶⁴⁸ Kemal ed-Darîr hakkında detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1307-1309; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/756-757. Tabakâtlarda Kemal ed-Darîr'den ders okuduğu aktarılan çok sayıda kişiye tesadüf etmek mümkündür. Örnekler için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1418-19, 1425-1426, 1453, 1487; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/629, 657-658; 2/147, 349; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/129, 207, 263, 2/273, 3/68, 3/123, 4/42, 177, 240, 247; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/507.

Bedreddin Muhammed et-Tâzîfî (öl. 705/1306),⁶⁴⁹ Tevzirî (öl. 713/1313),⁶⁵⁰ ve Dilâsî gibi isimlerdir.⁶⁵¹

Kahire'nin meşhur kıraat hocalarından bir diğeri Yakub b. Bedrân el-Cerâidî'dir. Tabakâtlarda Mısır şeyhülkurrâsı olarak vasfedilen Cerâidî, diğer vazifeleri yanında Rükniyye Medresesi'nin kıraat musadderliğini yerine getirmiştir. Rihleler yoluyla Dımaşk'ta kendilerinden okuduğu hocaları Şâtîbî'nin talebesi Alemüddin es-Sehâvî ve İbn Bâsûye'dir⁶⁵² (öl. 632/1235). İskenderiye'de ise İsâ b. Abdülazîz'den okumuştur. Kendisinden cem' usulüyle kırâat-i seb'a okuyan çok sayıda talebe arasında oğlu 'Îmâd Muhammed (öl. 720/1321)⁶⁵³ ve Nureddin Şattanevî bulunmaktadır. Talebelerinin *Şâtibiyye*'yi kolay anlaması için bir eser telif ettiği de nakledilmiştir.⁶⁵⁴

Bu dönemde Kahire'de kıraat ilmi sahasında öne çıkmış hocalar arasında sayılabilecek diğer isimler Moğollar'ın Halep'i işgaliyle Kahire'ye gelerek Kemal ed-Darîr'in de aralarında bulunduğu çok sayıda hocadan ders alarak kıraat, tefsir ve fıkıh sahalarında ders okutan İbnü'n-Nehhâs el-Halebî (öl. 698/1299),⁶⁵⁵ kıraatleri İbn Vesîk'ten ve Ebü'l-Cûd'un (öl. 605/1209) talebelerinden okumuş Ezher Camii'nin

⁶⁴⁹ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1456-57; İbn Hacer, *ed-Dürrerü'l-kâmine*, 3/239; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/143. İbnü'l-Cezerî vefatını Zehebî'den nakille 695/1296 olarak kaydetmişken, Zehebî'nin eserinde bu tarih 705/1306'dır.

⁶⁵⁰ Zehebî, Tevzirî'nin Kemal ed-Darîr'den kırâat-i seb'ayı okumuş olduğunu ve *Şâtibiyye*'yi müellifin beş ayrı talebesinden rivayet ettiğini nakletmiştir. Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1437-38.

⁶⁵¹ Abdullah b. Muhammed hakkında detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1316-17; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/630-631. Süyûtî vefat tarihini 664/1265 yılı olarak vermiştir. Bilgi için bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/502.

⁶⁵² Hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1220-21.

⁶⁵³ Babasından başka Kemâl ed-Darîr'e talebelik yapmıştır. Zehebî, 'Îmâd Muhammed'den *Şâtibiyye*'yi okuduğunu ve hocasının mezkûr eseri çok sayıda hocadan sema ederek ezberlediğini nakletmiştir. Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1453.

⁶⁵⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1386-87; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/523. Ebû Hayyân'ın, kendisinden Kalânîsî'nin *İrşâd* adlı eserini okuduğuna dair bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/373.

⁶⁵⁵ Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/68-69; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/13-14; İsmail Durmuş, "İbnü'n-Nehhâs el-Halebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/177-178.

şeyhülkurrâlarından İbnü'l-Küftî⁶⁵⁶ ve Fâzılıyye'nin kıraat hocasını yaparak Kassâ', Vezîrî ve Hâdirî gibi devrin meşhur isimlerini okutan Ali b. Musa ed-Dehhân'dır.⁶⁵⁷

Tabakât eserlerinde ilgili dönemde yaşamış âlimler hakkında nakledilen bilgiler incelendiğinde, bu sahada Dımaşk'ın Kahire'den daha canlı bir tablo sergilediği görülecektir. Bu durumda, Şâtıbî'nin talebesi Sehâvî'nin Dımaşk'a yerleşerek yoğun şekilde kıraat okutmasının payı olduğu tahmin edilebilir. Zira ilgili dönemde Dımaşk'ta meşhur olmuş kıraat âlimlerine bakıldığında büyük çoğunluğunun Sehâvî'nin talebesi olduğu görülmektedir. Bu âlimlerin sadece Dımaşk'ta okumakla yetinmeyerek Kahire ve İskenderiye gibi merkezlere oldukça sık rihle yapmaları da dikkat çeken bir diğer husustur.

Bu âlimlerin önde gelenleri hakkında bilgi verilecek olursa; bunlardan ilki Sehâvî'nin ardından Ümmü Sâlih Türbesi kıraat şeyhliği vazifesini üstlenen talebesi Şemseddin Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali b. Musa el-Ensârî ed-Dımaşkî'dir. Sehâvî'nin ardından türbe şeyhi olan Fahr İbnü'l-Mâlikî'nin (öl. ?) kısa süre sonra vefat etmesiyle bu görevi üstlenmiştir. Meşhur talebeleri arasında Burhaneddin el-İskenderî, Şerefüddin el-Fezârî, Alâüddin Ali b. Muzaffer bulunmaktadır. Meşhur kıraat âlimi Ebû Şâme ile bu vazife için imtihan edilmeleri ve görevin Ebü'l-Feth'e verilmesine dair anekdota daha önce yer verilmişti.⁶⁵⁸

Sehâvî'nin bir diğer talebesi olan Ebû Şâme el-Makdisî ise on yaşını doldurmadan hıfzını tamamlayarak, bülüğdan önce Şâtıbiyye'yi ezberlemiştir. Sehâvî'den aldığı kıraat derslerini 616/1219 yılında tamamlamıştır. Hadis, fıkıh gibi sahalarda da son derece mahir olan Makdisî Kahire, İskenderiye ve Dimyat gibi merkezlerde bulunarak farklı hocalardan okumuştur. İskenderiye'de ders okuduğu hocası, ilgili dönemde kendisinden okumak için yoğun şekilde rihlelerin yapıldığı İsâ b. Abdülazîz el-İskenderî'dir. Bu sahada kendisinden ders okumuş meşhur talebeleri arasında Şihâb el-Kefrî, Şerefüddin el-Fezârî ve İbrahim b. Fellâh el-İskenderî zikredilebilir. Bunlardan son ikisi kendisinden kıraat rivayetleri ile beraber kendi kaleme aldığı Şâtıbiyye şerhini okumuşlardır. Eşrefiyye Türbesi kıraat şeyhi olan Ebû

⁶⁵⁶ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1398-99; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/759; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 504-505. Kıraat sahasında okuttuğu talebelerden bazıları için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1477, 1529; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/22, 34; 2/74, 337, 422.

⁶⁵⁷ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1338-39; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/806-807; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 143-144; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/502.

⁶⁵⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1331-32; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/281-282.

Şâme'nin farklı branşlar da dâhil, hocalık yaptığı diğer kurumlar Eşrefiyye Dârühadisi, Âdiliyye, Rükniyye, Emîniyye, Felekiyye ve Hüsâmiyye Medreseleri'dir. Dimaşk'ın en yüksek kıraat tedris kadrosu denebilecek Ümmü Sâlih Türbesi şeyhliğini ise istemesine rağmen alamamıştır. Ebû Şâme'nin diğer sahalardaki telifleri yanında *Şâtibiyye*'ye uzunca bir şerh olarak kaleme aldığı sonrasında ise ihtisar ettiği *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-emânî fi'l-kirâ'âtî's-seb'*, yine Şâtîbî'nin resm-i mushafa dair telifi üzerine yazdığı *Şerhu'r-Râiyye*, Kur'ân'ın yedi harf üzerine indirildiğine dair rivayetlerin açıklamalarını içeren *el-Mürşidü'l-vecîz* ve *Müfredâtü'l-kurrâ* adlı eserleri bulunmaktadır.⁶⁵⁹

Şam bölgesi şeyhülkurrâsı, Âdiliyye Türbesi'nin kıraat ve nahiv şeyhi Leverkî/Lurkî⁶⁶⁰ Mısır'da Ebü'l-Cûd'dan, Dimaşk'ta Kindî (öl. 613/1217) ve İbn Bâsûye'den, Bağdat'a geçerek İbnü'l-Ahdar'dan (öl. 611/1215) okumuş ve *Teysîr*'i hıfzından Murâdî'ye (öl. ?)⁶⁶¹ arz etmiştir. Arapça, felsefe, kelim gibi alanlarda da mahir olan Leverkî'nin, Ümmü Sâlih Türbesi hocalığı konusunda Ebû Şâme ve Ebü'l-Feth arasındaki hakemliğine daha önce temas edilmişti. Biyografilerde bu vazifeye ehil olduğu halde hakem tayin edildiği özellikle vurgulanmıştır. *el-Müfid fi şerhi'l-Kasîd* adlı bir *Şâtibiyye* şerhi kaleme alan Leverkî'nin sahada meşhur talebeleri arasında torunu Behâ' Muhammed b. Yusuf el-Birzâlî, Ebû Abdullah el-Kassâ', İbrahim b. Fellâh el-İskenderî ve Hüseyin el-Kefrî zikredilebilir.⁶⁶²

Sehâvî'den kırâat-i seb'ayı okuyarak, bu hocasına *Şâtibiyye*'yi ezberinden arz eden bir diğer kıraat âlimi Kemal b. Fâris olarak bilinen Kemâlüddin İbrahim b. Ahmed b. İsmail'dir. Diğer bir hocası Ebü'l-Yümn el-Kindî'den hocasının tüm müktesebatını okumuştur. Kemal b. Fâris'in uzun ömürlü oluşu sebebiyle Kindî'den rivayette bulunan en son talebesi olduğu, bu sebeple çok uzak diyarlardan kendisinden rivayette bulunmak için rihleler yapıldığı aktarılmıştır. Zehebî, bunlara ek olarak fenni

⁶⁵⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1334-36; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/510-511; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/77-78; Altıkulaç, "Ebû Şâme el-Makdisî", 10/233-235. Kendisinden kıraat sahasında istifade ettiği nakledilen diğer bazı talebeleri için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1493; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/187; 2/140.

⁶⁶⁰ Her iki zaptın eserlerde var olduğuna dair bir açıklama için bk. İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 108-109, 9 nolu dipnot.

⁶⁶¹ Zehebî ve Cezerî'nin detay vermeksizin Murâdî olarak bahsettiği âlimin kim olduğuna dair net bir sonuca varılamamıştır.

⁶⁶² Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/207; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/24-25; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/250. Vezîrî'nin de kendisinden Dimaşk'ta okuduğu bilgisi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/12.

terk etmesi ve beytü'l-mâle dair vazifeleri sebebiyle bazı kişilerin kendisinden okumaktan kaçındığından bahsetmiştir. Bu sahada ondan okuyan meşhur talebeleri Kassâ', İbrahim el-Bedevî, Muhammed b. el-Mizrâb el-Mısırî (öl. 703/1304),⁶⁶³ Ebû Muhammed ed-Dilâsî, Takîy es-Sâîğ, İbrahim b. İshak el-Vezîrî ve Ebû Bekir b. Nâsır el-Mübellit'tir (öl. ?).⁶⁶⁴

Yine Sehâvî'nin talebelerinden olan Zevâvî, yirmi iki yıl boyunca Ümmü Sâlih Türbesi kıraat şeyhliği vazifesinde bulunmuştur. Tabakâtlarda Ebû Şâme hayatta iken bu vazifenin Zevâvî'ye verilmesine, sahadaki seviyesini ifade etmek noktasında dikkat çekilmiştir. Çocukluk döneminden sonra 614/1217 veya 615/1218'de Kahire'ye giderek burada Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülhâlik el-Mısırî'den (öl. ?)⁶⁶⁵ *Unvân* ve *Tabsıra* adlı Endülüs coğrafyasında telif edilmiş eserleri okumuştur. Buradan İskenderiye'ye geçerek İbn İsâ'dan çeşitli kıraatleri okuyarak icazet almıştır. 617/1220 yılında ise Dimaşk'a yerleşerek Sehâvî'den *Şâtıbiyye* ve *Teysîr* zımında kırâat-i seb'a okumuş, ayrıca *Şâtıbiyye*'yi hocasına arz etmiştir. Kendisinden ders aldığı nakledilen talebeleri İbrahim b. Fellâh el-İskenderî, Hasan b. Yusuf el-Kefrî, Takîy el-Mevsılî (öl. 710/1310), Muhammed el-Mısırî (öl. 718/1319), Mizzî (öl. 726/1326), Şihab Ahmed b. en-Nehhâs el-Hanefî (öl. 701/1301), Muhammed İbn Abdülazîz el-Beyânî (öl. 723/1323) gibi kıraat sahasının meşhur isimleridir. Zevâvî, vakıf-ibtidâ konusunda *et-Tenbîhât 'alâ ma 'rifeti mâ yehfâ mine'l-vukûfât* adlı bir eser de telif etmiştir. İbnü'l-Cezerî hocası İbnü's-Sellâr kanalıyla bu eseri okuduğunu nakletmiştir.⁶⁶⁶

Ebû Şâme'nin ardından Eşrefiyye Türbesi kıraat şeyhi olan talebesi Muhammed b. İsrail el-Kassâ'ın Dimaşk'ta okuduğu meşhur isimler Kemal b. Fâris, Leverkî, Zevâvî ve Fârûsî'dir. Mısır'a rihle yaparak Kahire'de Kemal ed-Darîr ve Ebû'l-Hasan ed-Dehhân'dan istifade etmiştir. Bu sahada Kassâ'dan en çok istifade

⁶⁶³ İbnü'l-Cezerî'nin eserinde Mizrâb olarak zaptedilmiş ibare, Zehebî'nin eserinde Mirzâb olarak yer almıştır. Kıyaslama için bk. Zehebî, *Ma 'rifetü'l-kurrâ*, 3/1462; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/7.

⁶⁶⁴ Zehebî, *Ma 'rifetü'l-kurrâ*, 3/1322-23; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/7-8. Kemal ed-Darîr'den okuduğu aktarılan ve Kahire Atîk Camii'nde ders halkası bulunan Mübellit hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/243-44. Vezîrî'nin oğlunun Kemal el-Fâris'ten okuduğu bilgisi için bk. Zehebî, *Ma 'rifetü'l-kurrâ*, 3/1458.

⁶⁶⁵ Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/215-216. İbnü'l-Cezerî vefatını Zevâvî'den nakille 620/1223 yılı yakınları olarak kaydetmiştir.

⁶⁶⁶ Zehebî, *Ma 'rifetü'l-kurrâ*, 3/1350-52; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/540-541; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 134-135; Adem Yerinde, "Zevâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/305-306. Zevâvî'den kıraat sahasında istifade etmiş diğer bazı isimler için bk. Zehebî, *Ma 'rifetü'l-kurrâ*, 3/1383, 1462, 1489, 1493, 1499; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/27; 2/232, 366.

eden kıraat âlimi İbrahim b. Fellâh el-İskenderî olmuştur. Kassâ‘ın kıraate dair birçok eserde yer alan bilgileri cem edip, isnadları hazfederek kaleme aldığı nakledilen iki eseri *el-Muğnî* ve *el-İstibsâr*‘dır. İbnü‘l-Cezerî, müellifin bu eserleri Sümeysâtiyye Hankahı‘na vakfettiğini ve kendisinin bu eserleri hocası İbnü‘l-Lebbân‘da gördüğünü aktarmıştır.⁶⁶⁷

Sehâvî‘den Dimaşk‘ta okuyanlar arasında bulunan Raşîdüddin İbn Ebü‘d-Dür (öl. 673/1274) diğer meşhur hocaları ve rihleleriyle dikkat çekmektedir. Dimaşk‘ta İbn Bâsûye ve Zeyn el-Kürdî‘den, Mısır‘da Mansûr b. Abdullah b. Câmi‘den, İskenderiye‘de İbn İsâ, Ca‘fer el-Hemdânî⁶⁶⁸ (öl. 636/1238) ve Ebü‘l-Kâsım es-Safrâvî‘den⁶⁶⁹ (öl. 636/1238) okumuştur. Meşhur talebeleri arasında Rady b. Debûkâ (öl. 691/1292), Muhammed b. el-Mısırî, İbrahim b. Gâlî el-Bedevî yer almıştır.⁶⁷⁰

Âlî isnadıyla dikkat çeken bir Sehâvî talebesi de Muhammed b. Abdülazîz ed-Dimyâtî‘dir (öl. 693/1294). Sehâvî‘den ifrad metoduyla on ayrı hatim, bir de cem‘ hatmi okumuştur. Okuduğu kıraat sahası eserleri *Şâtubiyyeteyn* ve *Teysîr*‘dir. Zehebî, bir mütesaddirlik vazifesinden bahsetmiş, fakat yerini nakletmemiştir. Ümmü Sâlih Türbesi‘nde ve bir sub‘ halkasında kârîlik vazifesi olduğu zikredilmiştir. Zehebî, Muhammed b. Gadîr el-Vâsîî (öl. 739/1338) ve İbn Bashân kendisinden bu sahada istifade etmiş talebelerindendir. Zencîlî (öl. 747/1346) ise kendisinden okumuş, fakat kıraatleri tamamlayamamıştır.⁶⁷¹

Hocası Sehâvî‘den eseri *Cemâlû‘l-kurrâ*‘yı rivayet etmiş bir talebesi de İbn Müzhir olarak tanınan Muhammed b. Abdülhâlık‘tır (öl. 690/1291). Dimaşk Emevî Camii‘nde Hz. Zekerîyya‘nın (a.s.) kabri arkasında ders okutan İbn Müzhir‘in kıraat sahasındaki talebeleri Rakkî ve Hüseyin b. Yusuf el-Kefrî‘dir. Kendisinden *Cemâlû‘l-kurrâ*‘yı rivayet ettikleri aktarılmıştır.⁶⁷²

⁶⁶⁷ Zehebî, *Ma‘rifetü‘l-kurrâ*, 3/1383-84; İbnü‘l-Cezerî, *Gâyetü‘n-nihâye*, 2/139-140.

⁶⁶⁸ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma‘rifetü‘l-kurrâ*, 3/1232-34; İbnü‘l-Cezerî, *Gâyetü‘n-nihâye*, 1/262-263. Mezkûr eserlerde Hemdânî‘nin Dimaşk ve Kahire‘de bulunarak talebe okuttuğu ve Dimaşk‘ta vefat ettiği nakledilmiştir.

⁶⁶⁹ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma‘rifetü‘l-kurrâ*, 3/1229-31; İbnü‘l-Cezerî, *Gâyetü‘n-nihâye*, 1/521-522.

⁶⁷⁰ Zehebî, *Ma‘rifetü‘l-kurrâ*, 3/1342-43; İbnü‘l-Cezerî, *Gâyetü‘n-nihâye*, 1/242.

⁶⁷¹ Zehebî, *Ma‘rifetü‘l-kurrâ*, 3/1407-1409; İbnü‘l-Cezerî, *Câmi‘u esânîd*, 154-155; İbnü‘l-Cezerî, *Gâyetü‘n-nihâye*, 2/231-32; Süyûtî, *Hüsnü‘l-muhâdara*, 1/505.

⁶⁷² Zehebî, *Ma‘rifetü‘l-kurrâ*, 3/1405-1406; İbnü‘l-Cezerî, *Gâyetü‘n-nihâye*, 2/215, 262-263. İbnü‘l-Cezerî, ismini bir yerde Muhammed b. Abdülhâlık olarak aktarmışken, bir diğer biyografide aynı kişiden Muhammed b. Osman olarak bahsetmiştir.

Harran doğumlu İbn Debûka, Dımaşk'a gelerek Sehâvî'den kırâat-i seb'ayı okumuş ve Emevî Camii'nde Hz. Hûd'un kabri yanında ders okutmuştur. Zehebî, bu halkada Ebû Amr kıraati okuyanlardandır. İbn Debûkâ'nın diğer meşhur talebeleri Alemüddin Birzâlî ve İbn Bashân'dır. İbn Debûka'nın bir diğer meşhur hocası da İbn Ebû'd-Dür'dür.⁶⁷³

Burada kendisinden bahsedilebilecek bir başka kıraat âlimi Fâzılî'dir. Sehâvî'nin sekiz yıl talebeliğini yaparak ondan yedi kez cem' usulüyle kırâat-i seb'a hatmi yapmıştır. Ümmü Sâlih Türbesi şeyhliğini yürüten Fâzılî'nin kendisinden kıraatleri okuyup bitiren talebeleri İbrahim el-Bedevî, Muhammed el-Mısırî, Muhammed b. el-Hayyât ve Rakkî'dir. Hocanın vefatı sebebiyle kıraatleri tamamlayamayan talebeleri ise Zehebî, Muhammed b. Gadîr el-Vâsîtî, Zencîlî ve İbn Bashân'dır.⁶⁷⁴

Örneklerde görüldüğü üzere Kahire ve Dımaşk'ın önde gelen kıraat âlimlerinin genel olarak ortak vasfı, bu sahada tedriste şöhreti bulunan kurumlarda ders vererek çok sayıda kişiyi okutmuş olmalarıdır. Bunlardan bir kısmının eser telif ederek, alana ayrıca katkı sundukları dikkat çekmektedir. İlgili dönemde Sehâvî ve talebelerinin etkisi sadece Dımaşk'la sınırlı kalmamış, Kahire'nin meşhur hocaları da Dımaşk'a rihle yaparak bu etkiyi kendi merkezlerine taşımışlardır. Bununla beraber Dımaşk'tan Kahire'ye yapılan rihleler de söz konusudur. Bu yoğun dolaşım sebebiyle bu iki merkezin kıraat faaliyetlerini birbirinden net çizgilerle ayırabilmek mümkün görünmemektedir. Hatta bazı âlimleri bu merkezlerden sadece birine nisbet edebilmek oldukça zordur. Buna örnek verilecek olursa ünlü kıraat âlimi Vezîrî, aslen Mısırlı olmakla beraber Dımaşk'a yerleşmiştir. Zehebî bu sahada ders okuttuğundan bahsetmiş, fakat bu tedrisin nerede olduğunu nakletmemiştir. Süyûtî ise Dımaşk'ta okuttuğunu aktarmıştır. Vezîrî'nin hocalarına bakıldığında Kahire'den Ebû'l-Cûd talebeleri, Kemal ed-Darîr ve ed-Dehhân dikkat çekerken, Dımaşklı hocaları Leverkî

⁶⁷³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1406-1407; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/263-264; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 154.

⁶⁷⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1401-1403; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/17-18; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 136. Kendisinden kıraatleri okumuş diğer bazı talebeleri için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1489; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/232, 295.

ve Kemal b. el-Fâris'tir. Saîd bölgesine rihle yapan Vezîrî, burada da kıraat sahasında çok sayıda eser okumuştur.⁶⁷⁵

Dımaşk ve Kahire'deki kıraat faaliyetlerine yön veren başka bir merkezin İskenderiye olduğu söylenebilir. İki merkezden de İskenderiye'de başta İbn İsâ olmak üzere Hemdânî ve Safrâvî gibi hocalardan ders alan âlimlerin rihleleri, bu yönüyle dikkat çekicidir. Kıraat tedrisi noktasında hizmet veren kurumlar biyografilere yansıyan örnekler üzerinden değerlendirildiğinde ise, Dımaşk'ın türbelerinin bu sahada oldukça faal olduğu dikkat çekmektedir. Ümmü Sâlih, Eşrefiyye ve Âdiliyye Türbeleri'nin devrin önde gelen kıraat hocalarının ders mekânları olduğu söylenebilir. Dımaşk'ta bu yönüyle dikkat çeken bir kurum da Emevî Camii'dir. Bazı peygamberlerin kabri yanında ders okuttuğu zikredilen âlimlerden hareketle, burada çok sayıda kıraat dersi halkasının bulunduğu söylenebilir.

2.3.2. Takıy es-Sâîğ'in Temsil Ettiği İlmî Hareketlilik ve Şâtıbiyye Etkisi'nin Belirginleşmesi (700/1300-750/1349 Yılları)

Tabakât kitapları taranarak kıraat eğitim-öğretiminin belirleyici unsurları olan hoca ve talebeler incelendiğinde bazı isimler ve onlar etrafında oluşan bir kümelenmeden söz edilebilir. Bunlar arasında en dikkat çekici isim, Takıy es-Sâîğ'dir. Hatta bir sonraki periyodun örneklerinden de izlenebileceği gibi bu zaman dilimine kurrâyı temsilen "Takıy es-Sâîğ dönemi" dahi denebilir. Benzer durum son derece hareketli ve yoğun olan bahsi geçen dönemin diğer meşhur kıraat âlimleri için de söz konusu edilebilir. Ca'berî ve Ebû Hayyân gibi meşhur âlimlerin ilgili merkezlerde kendi teliflerini okutmalarının, bu hareketliliğe büyük katkısı olduğu söylenmelidir.

Söz konusu kümelenmelerin Kahire'de en dikkat çeken örneği, nesebi Muhammed b. Ahmed b. Abdülhâlık şeklinde zikredilen Takıy es-Sâîğ'dir. Takıy, Mısır'da Kemal ed-Darîr'den ve Sehâvî'nin talebesi Kemal b. el-Fâris'ten okuyanların sonuncusudur. Sahip olduğu âlî isnad, büyük kalabalıkların kendisine teveccühüne sebep olmuş, onun yolda hatta hamamda dahi ders okuttuğu nakledilmiştir. Kendisine bu denli rağbet edilmesinde uzun ömürlü oluşunun ve çok sayıda eseri farklı birçok hocadan okumasının da katkısı olmuştur. Bu anlamda onun Irak, Endülüs, Şam ve

⁶⁷⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1392-93; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/12; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 142-144; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/503. Kendisinden kıraat sahasında istifade etmiş bir talebesi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1489.

Mısır bölgelerinde kaleme alınmış eserlerden rivayet müktesebatı oldukça zengindir. Kıraat alanında faydalandığı diğer bazı isimler şunlardır: İbn Nâşira (öl. 661/1263),⁶⁷⁶ Raşîd el-Kuraşî ve Radîy eş-Şâtıbî (684/1285).⁶⁷⁷ Takîy es-Sâîğ Taybersiyye Medresesi ve Atîk Camii'nde ders okutmuş ve aralarında dikkat çekici isimlerin de bulunduğu aşağıdaki âlimlere hocalık yapmıştır:

Hikrî, İbrahim b. Laçîn er-Raşîdî (öl. 749/1349),⁶⁷⁸ Sıbtu's-Sel'ûs (öl. 732/1332),⁶⁷⁹ Ahmed b. Ali el-Mısırî (öl. 749/1348),⁶⁸⁰ Ahmed el-'Ukberî (öl. 751/1350),⁶⁸¹ İsmail b. İbrahim el-Kürdî (öl. 743/1342),⁶⁸² İsmail b. Yusuf el-Küftî, Ebû Bekir Abdullah b. Aydoğdu b. el-Cündî, Abdülvehhâb b. es-Sellâr, meşhur Şâfiî âlimi Takîyyüddin Ali b. Abdülkâfi es-Sübki (ö. 756/1355) ve kendisinden kıraatleri tam şekilde rivayet eden son talebesi Şems Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Askalânî.⁶⁸³ Başta Zehebî ve İbnü'l-Cezerî'nin eserleri olmak üzere tabakâtlarda Takîy'in bunlardan başka çok sayıda talebesine rastlamak mümkündür.⁶⁸⁴

Kahire'de çok sayıda kişinin istifade ettiği bir âlim de İbnü's-Serrâc el-Kâtib olarak bilinen Muhammed b. Muhammed b. Nümejr'dir (öl. 747/1346). İbnü's-Serrâc'ın kıraat-i seb'ayı okuduğu hocası Nureddin İbnü'l-Küftî'dir. Sıbt İbn Ziyâde'den (öl. 712/1313) *Şâtibiyye*'yi rivayet eden İbnü's-Serrâc'ın talebeleri arasında sayılabilecek meşhur kıraat âlimleri Mecc İsmail el-Küftî, Ebû Bekir Aydoğdu ve İbnü'l-Lebbân'dır. Zehebî Ezher Camii'nde bir ders halkası olduğunu aktarıırken, İbnü'l-Cezerî Fâkihâniyyûn Camii'nde ders okuttuğunu nakletmiştir.⁶⁸⁵

⁶⁷⁶ Takîy es-Sâîğ bu hocadan da rivayette bulunan son talebedir. İbn Nâşira, kendisinden kıraatleri okuyan Takîy es-Sâîğ'e yaşının çok küçük olması sebebiyle icazet vermek istememiş; Kemâl ed-Darîrle bu konuda uzun süre tartışmalarının ardından, onun vasıtasıyla icazet vermiştir. Nâşirî olarak da bilinen İbn Nâşira hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/531.

⁶⁷⁷ Radîy Şâtıbî'nin dikkat çeken bir yönü Mısır'da âli isnadla *Teyisîr*'i rivayet edenlerin sonuncusu olmasıdır. Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/283-284; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/533-534.

⁶⁷⁸ Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/36.

⁶⁷⁹ Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/174-175.

⁶⁸⁰ Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/118-119.

⁶⁸¹ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1537-39.

⁶⁸² Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/209.

⁶⁸³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1442-46; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/92-94; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/508.

⁶⁸⁴ Örnekleri için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1494, 1529, 30, 31, 33, 34; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/34, 90, 597, 628; 2/189, 220, 229, 415; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/21-22; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/6; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/309; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/435, 537.

⁶⁸⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1477-78; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/337; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/508; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/235. İbnü'l-Cezerî, İbnü's-Serrâc'ın vefatının

Tabakâtlarda ünlü kıraat âlimi Fahr Bilbîsî'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda kişinin biyografisinde İbnü's-Serrâc'dan kıraat sahasında istifade ettiğine dair bilgiler yer almıştır.⁶⁸⁶

Kendisinden Kahire'nin şeyhu'l-kurrâsı olarak bahsedilen Burhaneddin el-Hikrî'ye (öl. 749/1349) de burada değinilmelidir. Zira bu meşhur kurrâ Ezher ve Fâziliyye'nin kıraat hocalığını yapmıştır. *Şâtibiyye*'yi Takîy es-Sâîğ, Sıbt Ziyâde ve er-Raşîd İsmail b. el-Mu'allim'e (öl. 714/1314) arz etmiş, Mübellit, Şattanevfî, Nûr İbnü'l-Küftî'den çok sayıda eser münderecatında kıraatleri okumuştur.⁶⁸⁷ İbnü'l-Lebbân,⁶⁸⁸ Fahr Bilbîsî⁶⁸⁹ ve Ebû İshak et-Tenûhî eş-Şâmî (öl. 800/1398)⁶⁹⁰ gibi meşhur kıraat âlimlerinin aralarında bulunduğu talebeler kendisinden ders alabilmek için akın etmiştir.⁶⁹¹

Kahire'de telif ettiği eserlerle dikkat çeken bir diğer âlim Murâdî olarak tanınan İbn Ümmü Kâsım'dır (öl. 749/1348). Hocaları arasında Fâziliyye Medresesi kıraat şeyhi Mecdüddin et-Tüsterî (öl. 748/1347)⁶⁹² bulunmaktadır. Meşhur kıraat âlimlerinden Tenûhî'ye bu sahada hocalık yapmış olan Murâdî'nin eserleri *Sehâvî*'nin *Nûniyye Kasîdesi*'ne şerh olarak yazdığı *el-Müfîd fî şerhi 'Umdeti'l-mücîd fî'n-nazmi ve't-tecvîd*, Ca'berî'nin *Dâliyye Kasidesi* şerhi olan *Şerhu'l-vâziha fî tecvîdi'l-Fâtîha ve Şerhu Bâbi vakfi Hamza ve Hişâm 'ale'l-hemz (mine's-Şâtibiyye)*'dir.⁶⁹³

Bunlardan başka Kahire kıraat âlimlerinden hoca ve talebeleriyle dikkat çekenler arasında Mısır bölgesi şeyhi, Ezher Camii mütesaddiri Nureddin Ebû'l-Hasan eş-Şattanevfî el-Mısırî zikredilebilir. Süyûtî, Hâkim Camii'nde ders verdiğini

749/1348 yılı veba salgını sebebiyle olduğunu nakletmiştir. İstifade edilen diğer tüm kaynaklarda 747/1346 olması sebebiyle bu tarih tercih edilmiştir.

⁶⁸⁶ Bilgi için bk. *Sehâvî, Dav'*, 5/117. Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 207, 225; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/9-10, 141; 2/450; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/536.

⁶⁸⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1520; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/21-22; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/509.

⁶⁸⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/102.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/703.

⁶⁹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/10; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/13.

⁶⁹¹ Diğer bazı talebeleri için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/378, 493; 2/271, 415, 450, 533; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 223, 233; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/528; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/222; *Sehâvî, Dav'*, 6/223.

⁶⁹² Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1531; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/220-221.

⁶⁹³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1532-33; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/310; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/536; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/517; Hüseyin Tural, "İbn Ümmü Kâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/433-434.

nakletmekle beraber hususî bir alan zikretmemiştir.⁶⁹⁴ Takîy Cerâidî, Hikrî ve İsmail Acemî (öl. ?) önde gelen talebelerindendir. İbnü'l-Cezerî insanların kendisinden okumaya rağbet gösterdiğini nakletmiş, Şattanevî'nin kaleme aldığı bir *Şâtubiyye* şerhinden de bahsetmiştir.⁶⁹⁵

Dımaşk'ta yürütülen kıraat faaliyetlerine gelindiğinde, bu merkezin ilgili yıllarda Kahire'den daha hareketli olduğu söylenebilir. Zira biyografik eserlere yansıyan faaliyetlere bakıldığında burada çalışmalarıyla dikkat çeken âlim sayısının Kahire'den fazla olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki kendisinden İskenderânî veya İskenderî olarak bahsedilen İbrahim b. Fellâh b. Muhammed'dir. Kıraat sahasında ders okuduğu hocaları Leverkî, Şemseddin Ebü'l-Feth, Zevâvî ve Kassâ'dır. Ders okuttuğu kurumlar ise Emevî Camii Kubbetü'n-Nesr, Eşrefiyye Dârülhadisi ve dârülhadisin türbe kısmıdır. Meşhur talebeleri Zehebî, Muhammed b. Gadir el-Vâsitî, İbn Bashân, Ahmed el-Harrânî, Vâsit şeyhi Dîvânî, Şems el-Askalânî ve Rakkî'dir.⁶⁹⁶

Aslen Mısırlı olan Dımaşk hatibi Ahmed b. İbrahim b. Sibâ' el-Fezârî (öl. 705/1306), kıraat sahasında Sehâvî'nin talebeliğini yapmıştır. Ebü'l-Feth Muhammed'den kıraat rivayetlerini ve Ebû Şâme şerhinin tamamını okumuştur. Meşhur talebeleri İbn Bashân ve Bâlisî'dir (öl. 713/1314). Kıraat hocalığı yaptığı kurumlar ise Nâsiriyye Dârülhadisi ve Âdiliyye Türbesi'dir. İbnü'l-Cezerî'nin, *Şâtubiyye*'yi Fezârî kanalıyla rivayet ettiği bir icazeti bulunmaktadır.⁶⁹⁷

Dımaşk'ın meşhur kıraat hocalarından bir diğeri, Nizâmeddin et-Tebrizî'dir (öl. 704/1304). Babasıyla yaptığı Mısır ve İskenderiye seyahatinde Safrâvî'nin de aralarında bulunduğu hocalardan kıraat ilmi tahsil etmiştir. Sonrasında Dımaşk'a gelerek yerleşen Tebrizî, Sehâvî ve Müntecebüddin el-Hemedânî'den okumuştur. Hemedânî'nin ve Mısırlı kıraat üstadı İbnü'r-Rammâh'ın (öl. 633/1236)⁶⁹⁸ son vefat eden talebesi olması sebebiyle âlî isnada sahip olup, Zehebî kendisinden bu isnadı

⁶⁹⁴ İlgili ibare kıraat ve Arapça tahsilinden bahsedilmesinin ardından yer almıştır. Bu sebeple iki sahadaki hocalığı ifade etmesi muhtemeldir. İlgili bilgi için bk. Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/213.

⁶⁹⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1468-69; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/810-811; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/213; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/506.

⁶⁹⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1432-33; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/28. Ebû Şâme'den kıraat sahasında ders okuduğu bilgisi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/510.

⁶⁹⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1435-37; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/42; Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/88-89. Kendisinden icazetle kıraatleri rivayet eden bir talebesi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/61.

⁶⁹⁸ Fâziliyye'nin kıraat hocalığını yapan İbnü'r-Rammâh hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/762.

sebebiyle ders okuyanlardandır. Emevî Camii'nde bir ikrâ halkası olduğu nakledilmiştir.⁶⁹⁹

Hocaları Dimaşk'ın meşhur kıraat üstatları olan İbrahim b. Gâlî el-Bedevî (öl. 708/1308), İbrahim b. Fellâh'ın ardından Eşrefiyye Türbesi'nin kıraat şeyhliği vazifesini üstlenmiştir. Hocaları Kemâl b. Fâris, İbn Ebü'd-Dür, Zevâvî, Fârûsî ve Fâzılî'dir. Zehebî, İbrahim b. Gâlî'nin bir *Şâtibiyye* şerhi kaleme aldığından bahsetmiş, kendisinin de Fâzılî'ye okuyacağı derslere hazırlık olması için ondan cem' usulüyle kırâat-i seb'a okumaya başladığını aktarmıştır.⁷⁰⁰

İbrahim b. Gâlî'nin ardından Eşrefiyye Türbesi kıraat şeyhliğini üstlenen âlim, Mecdüddin et-Tûnusî'dir. Gençliğinde babasıyla beraber Mısır'a gelerek aralarında Kemal ed-Darîr'in talebelerinden Râşidî'nin bulunduğu hocalardan ders almıştır. 681/1282 yılında ise Dimaşk'a gelerek Zevâvî'nin Ümmü Sâlih Türbesi'nde yaptığı derslere devam etmiş, aynı zamanda Emevî Camii'nde bulunan Hz. Zekerîyya'nın (a.s.) kabri yanında kıraat hocalığı yapmıştır. 693/1293 yılında ise Ümmü Sâlih Türbesi'nin kıraat şeyhi olmuş, Eşrefiyye Dârülhadisi ve Tevbe Camii'nde de ders okutmuştur. Zehebî, Muhammed b. Gadîr, İbnü'l-Bassâl (öl. ?), İbnü'l-Cezerî'nin hocası Ahmed b. Hüseyin el-Kefrî, Ahmed b. Balaban el-Ba'lebekkî ve İbrahim b. el-Gazzî (öl. ?) kıraat sahasındaki talebelerindendir.⁷⁰¹

Tûnusî'nin ardından Ümmü Sâlih'in kıraat şeyhliği vazifesini üstlenen İbn Bashân, 690/1291 yılı ve sonrasında kıraat sahası tahsiline yönelmiştir. Bu sahada ders aldığı hocaları İbn Debûkâ, Fâzılî, Dimyâtî, Burhân el-İskenderânî, Fezârî ve Tûnusî gibi âlimlerdir. Moğol istilasından kaçanlarla beraber 700/1300 yılında Mısır'a geçerek burada Arapça tahsiline yoğunlaşmıştır. Altı yıl sonra Dimaşk'a dönen İbn Bashân'ın Emevî Camii'nde yaptığı kıraat ve nahiv derslerine çok sayıda kişi iştirak etmiştir. Bu dersler devam ederken, Nahl suresi 8. ayette yer alan وَالْحَمِيرَ لَتَرْكَبُوهَا kelimelerini, şaz bir kıraatle idgam ederek (kırâat-i aşerede olmayan bir vecihle iki kelimeyi birbirine katarak) okuyan İbn Bashân, bu kıraatini *Şâtibiyye*'den istifadeyle elde ettiği bilgisine dayandırmaya çalışsa da okuyuşundaki ısrarı sebebiyle kadı tarafından böyle okumaktan men edilmiştir. Bu durumdan duyduğu teessürle bir süre

⁶⁹⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1376-77; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/233.

⁷⁰⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1455-56; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/27.

⁷⁰¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1481-82; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/245-46.

kıraat tedrisini terk etmiş, sonrasında ise tutumundan vaz geçerek Emevî Camii'nde Hz. Yahya'nın (a.s.) kabrinde derslere başlamış, Tûnusî'nin vefatıyla da Sâlihiyye Türbesi'nin kıraat şeyhi olmuştur. Meşhur bazı talebeleri Şihâbüddin Ahmed b. Sel'ûs, Seyfuddin Ebû Bekir el-Harîrî, Şihâbüddin Ahmed b. et-Tahhân, Nâsiruddin Muhammed el-Kale'î, İbnü'l-Kefrî, İbnü's-Sellâr, İbrahim b. Ahmed el-Harîrî ve İbnü'l-Lebbân'dır. İbn Bashân'ın kıraat dersleri verdiği bir diğer mahal Eşrefiyye Türbesi'dir.⁷⁰²

Zikredilen örnekler üzerinden Ümmü Sâlih Türbesi şeyhliği bağlamında dikkat çeken bir husus, buranın kıraat şeyhliği kadrosunun hocalardan talebelerine geçmesidir. Buranın kıraat şeyhliğini üstlenen ilk âlim Sehâvî'dir. Sonrasında kıraat şeyhi olan Ebü'l-Feth, Fâzılî ve Zevâvî ise Sehâvî'nin talebeleridir. Zevâvî'den vazifeyi devralan âlim talebesi Tûnusî olmuş, sonrasında da Fâzılî ve Tûnusî'nin talebesi İbn Bashân kıraat şeyhi olmuştur. Vakıf şartının Dımaşk'ın bu sahada en bilgili kişinin şeyhlik yapması olan kadroyu hak eden âlimlerin burada yapılan derslerde yetişmiş olmaları, Ümmü Sâlih'te verilen derslerin seviyesini ortaya koymaktadır. Daha önce bahsedildiği gibi bu kadro için Ebû Şâme ve Ebü'l-Feth'in imtihan edilmeleri, İbn Bashân'ın kendisi talip olmadığı halde vakıf şartı gereği kadroya uygun görülmesi⁷⁰³ gibi durumlar, ilgili kadroya yapılan atamaların son derece titizlikle gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Dımaşk'ın bir diğer meşhur kıraat hocası, Şihâbüddin Ebû Abdullah el-Kefrî'dir (öl. 719/1319). Leverkî ve Zevâvî gibi meşhur hocalardan ders almış olan Kefrî, Mukaddemiyye ve Zencîliyye Medreseleri'nde kıraat şeyhliği yapmıştır. Ebû Şâme'ye *Şâtibiyye*'yi arz etmesi ve uzun ömürlü olması sebebiyle âlî isnada sahip olduğundan, kurrâ kendisinden ders okumaya rağbet göstermiştir. Meşhur talebeleri arasında Zehebî, oğlu Ahmed b. Hüseyin el-Kefrî, Ahmed b. Balaban el-Ba'lebekkî (öl. 764/1362), İsmail b. İbrahim el-Kürdî, Muhammed b. el-Bassâl, Seyf Ebû Bekir el-Harîrî ve Muhammed b. İbrahim b. en-Nakîb ez-Zencîlî zikredilebilir.⁷⁰⁴ Kefrî, Alemüddin es-Sehâvî'nin *Cemâlü'l-kurrâ* adlı eserini müellifin talebesi İbn Müzhir

⁷⁰² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1484-86; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/82-84; İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 14/162.

⁷⁰³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1486.

⁷⁰⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1439-1441; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/328-29; Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/406.

kanalıyla rivayet etmiştir.⁷⁰⁵ Ünlü kıraat âlimi Ebû Şâme'den kıraatleri okuduğu da nakledilmiştir.⁷⁰⁶

Dımaşk'ta kıraat sahasının meşhur isimlerinden okuyarak ya da onları okutarak dikkat çeken bir diğer âlim, Ahmed b. Muhammed el-Harrânî'dir. Kıraat hocaları Zevâvî, Fâzılî, Fârûsî, Burhâneddin el-İskenderî, Vezîrî ve Kindî'nin talebesi olan Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Buhârî'dir (öl. 690/1291). Meşhur talebeleri ise Sıbtu's-Sel'ûs, Salâh b. Muhammed b. İsmail el-Halebî, İsmail b. İbrahim el-Kürdî, İbnü's-Sellâr ve İbnü'l-Lebbân'dır. Harrânî'nin Emevî Camii'nde ders okuttuğu nakledilmiştir.⁷⁰⁷

Âdiliyye Türbesi, Dımaşk'ın meşhur kıraat âlimlerinin ders yaptığı bir kurum olarak dikkat çekmektedir. Mesela Mizzî olarak tanınan Zeynüddin Ebû Bekir el-Harîrî *Şâtibiyye*'yi Ebû Şâme'ye arz etmiş, Zevâvî'ye kıraat rivayetlerini okumuş ve hocası Fezârî'den sonra Âdiliyye'nin kıraat ve nahiv şeyhliğini üstlenmiştir. Kendisinden Arapça ve kıraat sahasında okuduğu bir diğer meşhur hocası, Dımaşk'a gelerek Âdiliyye'nin kıraat ve nahiv şeyhliğini yapan ünlü nahiv âlimi Ebû Mâlik et-Tâî'dir.⁷⁰⁸ Emevî Camii imamlığı da yapmış olan Şemsüddin Ebû Abdullah ez-Zencîlî de Âdiliyye'nin kıraat şeyhlerindendir. Kıraat sahasındaki meşhur hocaları Fâzılî, Dimyâtî ve Şihâbüddin el-Kefrî'dir. İbnü'l-Lebbân kendisinden bu sahada istifade etmiş talebelerindendir.⁷⁰⁹ Ebû'l-Fidâ İsmail b. İbrahim b. Davud el-Kürdî el-Hekkârî, Âdiliyye'de şeyhlik yapmış âlimlerdendir. Hem Dımaşk'ın hem de Kahire'nin meşhur hocalarından okumuştur. Bu anlamda Dımaşk'ta kendilerinden ders okuduğu hocaları Şihâb el-Kefrî, Ahmed b. Muhammed el-Harrânî, Mecd et-Tûnusî; Kahire'de okuduğu hocası ise meşhur kıraat üstadı Takıy es-Sâîğ'dir. Meşhur talebeleri ise Muhammed b. Ahmed b. el-Lebbân ve Gazze şeyhi el-Fellâh'tır.⁷¹⁰

Bu kısımda, son olarak meşhur âlim Zehebî'den bahsedilebilir. Yukarıdaki aktarımlardan anlaşıldığı üzere, kıraat ilmiyle ihtisas düzeyinde ilgilenmiştir. Ancak

⁷⁰⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/63.

⁷⁰⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/510.

⁷⁰⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1488-89; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/139. Hocalarından kıraat sahasında okuduğu hatim ve eserlerin detayları için bk. İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 131, 135-136, 140-141.

⁷⁰⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1492-93; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/247; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/275.

⁷⁰⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1504-1505; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/73.

⁷¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/209.

onun kıraat telifi ve tedrisiyle meşguliyeti çok tercih etmediği anlaşılmaktadır. Kıraat âlimlerini tanıttığı *Ma'rifetü'l-kurrâ* adlı eseri, bu alandaki yetkinliğini göstermektedir.⁷¹¹ Aslında bu eser, onun genel olarak tarihçi ve özel olarak da hadis tarihçisi yönlerinden izler taşımanın yanında kıraat sahasında dönemindeki birikimden ziyadesiyle istifade ettiğini göstermektedir. Kıraatle yoğun bir şekilde tedris düzeyinde ilgilenmeme nedeni konusunda net bir fikir beyan etmek zordur.

Bu tarihlerde Kahire ve Dımaşk'ın kıraat eğitimi için rağbet gören beldeler olduğu anlaşılmaktadır. Yani İslâm dünyasının farklı beldelerinden ilim meraklıları buralara gelerek tahsil yapmışlardır. Mesela Mekke mukrii olarak şöhret kazanmış Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülhak ed-Dilâsî el-Mısırî zikredilebilecek ilk isimlerdendir. Zira o Kahire'de ve Dımaşk'ta farklı kıraat âlimlerinden ders almıştır. Okuduğu eserlerin çeşitliliğini gösteren bir örnek, 664/1265 yılında Dımaşk'ta Kemâl b. el-Fâris'ten yirmi eser münderecatında kıraat rivayetlerini tahsil etmesidir. Kahire'de *Şâtıbiyye*'yi okuduğu hocası ise müelliften eserini rivayet eden son talebesi Abdullah b. Muhammed b. Abdülvâris el-Mısırî'dir. Dilâsî, tahsil hayatının ardından mücavir olarak kaldığı Mekke'de vefatına kadar talebe yetiştirmiştir. İbnü'l-Cezerî hocası Ebû Bekir b. Aydoğdu'nun Dilâsî'den okuduğunu aktarmıştır.⁷¹²

Ünlü kıraat âlimi Ca'berî, burada zikre değer bir örnektir. Suriye bölgesinde dünyaya gelmiş ve babası tarafından farklı merkezlerdeki âlimlerin meclislerine götürülmüştür. Tahsil için Bağdat'a gidip Nizâmiyye ve Müstansırıyye Medresesi'nde öğrenim gören Ca'berî, kıraat sahasında telif ettiği eserleriyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Bağdat'ta siyasî iktidarın bozulması ve âlimlerin gittikçe azalmasıyla Şam'a geçmiştir. Dımaşk'ta Sümeysâtiyye Hankahı'nda ikamet ederek Gazzâliyye Medresesi'nde muîdlik yaptığı nakledilen Ca'berî, Kahire'de de bulunmuştur. Hayatının son kırk yılından fazlasını ise Halîl'de ikamet edip talebe yetiştirmek ve eser telif etmekle geçirmiştir. Zehebî, kendisinden *Nüzhetü'l-Berere* adlı eseriyle başka eserleri de okuduğunu nakletmiştir. İbnü'l-Cezerî ise hocası Ebû Bekir b. Aydoğdu'nun kendisinden okuduğundan bahsetmiştir. Kıraat sahasında kaleme aldığı

⁷¹¹ Zehebî'nin tahsil-tedris hayatı ve eserleri için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/neşreden girişi, 13-27.

⁷¹² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1441-42; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/595-96. *ed-Dürer*'de kendisinden kıraat ilmi tahsil ettiği zikredilen talebeleri için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/82, 259, 2/177, 3/269.

eserleri *Kenzü'l-meânî* ve *Cemîletü erbâbi'l-merâsîd* adlı *Şâtıbiyyeteyn* şerhleri, kıraat-i seb'aya üç kıraati eklemek suretiyle kaleme aldığı *Nehcü'd-dimâse* ve bunun şerhi *Hulâsatü'l-ebhâs*, aşereye dair *Nüzhetü'l-berere*, tecvide dair '*Ukûdü'l-cümân*, *el-Vâzıha fî tecvîdi'l-Fâtiha* ve *Ahkâmü'l-hemze li Hişâm ve Hamza*'dır. Zehebî, *Ravzatü't-tarâif fî resmi'l-mesâhif*, *Hudûdu'l-itkân fî tecvîdi'l-Kur'ân*, *el-İhtidâ fî'l-vakf ve'l-ibtidâ* ve *eş-Şir'atü fî'l-kırâati's-seb'* adlı eserleri olduğunu nakletmiştir.⁷¹³ Çalışmaya konu edilen merkezlerden çok sayıda kişinin biyografisinde, Ca'berî'den kıraat sahasında istifade ettiğinden bahsedilmektedir. Bunlardan kıraat sahasında meşhur isimler Tenûhî,⁷¹⁴ İbnü'l-Lebbân,⁷¹⁵ İbnü't-Tahhân⁷¹⁶ ve İbnü's-Sel'ûs gibi âlimlerdir.⁷¹⁷ İlgili merkezlerde farklı dönemlerde Ca'berî'nin eserlerini okuduğundan bahsedilen kişilere tesadüf etmek de mümkündür. Bunlar arasında 9./15. asrın ünlü kıraat âlimleri Zeyn Rıdvan (öl. 852/1448),⁷¹⁸ Zeyn Ca'fer es-Senhûrî,⁷¹⁹ Kerekî⁷²⁰ ve çok yönlü âlim Zeyn Zekerıyya (öl. 925/1519)⁷²¹ bulunmaktadır. Kıraat sahası âlimlerinden Ca'berî'nin eserlerini merkeze alarak telifte bulunan âlimlere rastlamak da mümkündür. İbn Ümmü Kâsım (öl. 749/1348)⁷²² ve Molla Gürânî⁷²³ bunlar arasında zikredilebilir.

Bu bağlamda temas edilebilecek olan bir diğer ünlü âlim Ebû Hayyân el-Endelüsî'dir (öl. 745/1344). Ebû Hayyân, Endülüs'te çok sayıda hocadan okumasının ardından, hocalarıyla aralarında meydana gelen anlaşmazlıklar sebebiyle burayı terk etmiştir. Kuzey Afrika, İskenderiye, Kahire, Mekke, Medine, Bağdat ve Dımaşk gibi merkezlerde çok sayıda âlimden istifade eden ünlü müfessir, daha sonra Kahire'ye yerleşerek talebe okutma ve eser telifiyle meşgul olmuştur. Akmer Camii'nde kıraat,

⁷¹³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1464-65; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/26; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/420-21; M. Kemal Atik, "Ca'berî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/527-528.

⁷¹⁴ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 2/22.

⁷¹⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/102.

⁷¹⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/41.

⁷¹⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/175.

⁷¹⁸ Sehâvî, *Dav'*, 3/201.

⁷¹⁹ Sehâvî, *Dav'*, 3/62.

⁷²⁰ Sehâvî, *Dav'*, 1/144.

⁷²¹ Sehâvî, *Dav'*, 3/209.

⁷²² Tural, "İbn Ümmü Kâsım", 20/433-434.

⁷²³ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/250.

Mansûriyye Medresesi'nde tefsir başta olmak üzere hadis, nahiv gibi çeşitli sahalarda dersler vermiştir. Müellifin, yaklaşık yetmiş eserinden on beşi kıraat sahasındadır.⁷²⁴ İbn Hacer *ed-Dürer*'de onun *Şâtıbiyye* vezninde fakat rumuzsuz, ondan daha muhtasar ve daha faydalı bir eser nazmettiğini, fakat edebî olarak bu eserin kendisine *Şâtıbiyye*'nin tattırdığı hissi vermediğini kaydeder.⁷²⁵ İbnü'l-Cezerî tabakâtında, bu eserin adının '*İkdü'l-leâlî*' olduğunu ve müellifin Yakub el-Hadramî kıraatini nazmettiği başka bir eserin var olduğunu da nakletmiştir.⁷²⁶ Memlûk topraklarında ilgili eserleri müellifinden okuyan isimlere tesadüf etmek mümkündür. Bu âlimlerin kıraat sahasında en meşhurları, müellife iki eserini de okuyan İbnü'l-Lebbân⁷²⁷ ve İbnü'l-Cündî'dir.⁷²⁸ *el- 'İkdü'l-leâlî*'yi bizzat müellifinden okuyan bir diğer isim, Şems Muhammed b. Muhammed b. Ali'dir (öl. 802/1400). Ebû Hayyân'dan sekiz kıraati, '*İkdü'l-leâlî*'yi ve çok sayıda kıraat eserini okumuştur. Hayatının sonlarında Şeyhûniyye'de kıraat hocalığı yapan Muhammed b. Muhammed'den mezkûr eseri okuyanlar arasında İbnü'l-Cezerî de bulunmaktadır. Bu mecliste İbnü'l-Cezerî'nin oğullarının ve Takıy Fâsî'nin (öl. 832/1429) bulunduğu aktarılmıştır.⁷²⁹

Bu dönemde Kahire ve Dımaşk merkezleri birbiriyle karşılaştırılacak olursa Dımaşk'ta yürütülen kıraat faaliyetlerinin daha yoğun olduğu söylenebilir. Kıraat faaliyetlerinin gerçekleştirildiği kurumlar açısından bakıldığında ise Kahire için başta Ezher olmak üzere cami ve medreseler ön planda iken, Dımaşk'ta Ümmü Sâlih, Eşrefiyye ve Âdiliyye Türbeleri ile Emevî Camii'nde bulunan Kubbetü'n-Nesr'de ve yine burada metfun farklı peygamberlerin kabirleri yanında kurulan çok sayıda

⁷²⁴ Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", 10/152. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1471-74; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/372-74; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/280-285.

⁷²⁵ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/187.

⁷²⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/374. '*İkdü'l-leâlî*' adlı eserin 1045 beyitten müteşekkil el yazması, Hüseyin b. Muhammed el-'Avâcî tarafından incelenerek eserin metodu, içeriği, kaynakları vs. hakkında bir çalışma yapılmıştır. Çalışma için bk. Hüseyin b. Muhammed el-'Avâcî, "'İkdü'l-leâlî fi'l-kırâati's-seb'i'l-avâlî li Ebî Hayyân el-Endelüsî'", *Mecelletü'l-Bühûs ve'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye* 8 (ts.), 21-76. Çalışmada Ebû Hayyân'ın Yakub el-Hadramî kıraatine dair nazmettiği eserin adının da *el-Matlûb fî kırâeti Ya'kûb /Gâyetü'l-Matlûb fî kırâeti Ya'kûb* şeklinde olduğu kaydedilmiştir. Bilgi için bk. Hüseyin b. Muhammed el-'Avâcî, "'İkdü'l-leâlî fi'l-kırâati's-seb'i'l-avâlî li Ebî Hayyân el-Endelüsî'", 34.

⁷²⁷ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/207.

⁷²⁸ Mustafa Altundağ, "İbnü'l-Cündî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/4-5.

⁷²⁹ Sehâvî, *Dav'*, 9/132-133. Ebû Hayyân'ın kıraat sahasındaki diğer talebeleri için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1512-13; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/11, 89-90, 165, 198, 316; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 204-205, 207; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/207; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 2/22; Sehâvî, *Dav'*, 3/80; 9/113, 167; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/536.

halkada kıraat faaliyetlerinin yoğun olduğu görülmektedir. Bunlardan hareketle ilgili dönemde ihtisas düzeyinde kıraat öğretiminde öne çıkan kurumların türbe ve camiler olduğu söylenebilir.

2.3.3. Kahire ve Dımaşk'ın İlmî Hareketliliği ve İbnü'l-Cezerî'yi Yetiştiren Tedris (750/1349-800/1397 Yılları)

Kıraat tarihi açısından 750/1349-800/1397 tarihleri arası dönem sonraki devirlerde İslâm dünyasını etkilemiş otorite isimlerin yetişmesini hazırlayıcı tarihî süreç olarak görülebilir. Bu yıllarda Kahire ve Dımaşk, tesis edilen ilmî canlılığı sayesinde pek çok ismin uğrak yeri olmuştur. Bu anlamda kendisine değinilmesi gereken isimlerin başında Kahire'de bulunan İbnü'l-Cündî gelmektedir. İbnü'l-Cündî Ebû Bekir Abdullah b. Aydoğdu ed-Dımaşkî el-Mısırî Mekke, Dımaşk, Kahire ve Halil gibi merkezlerde okuyarak Kahire'de tedriste bulunmuştur. Hocaları, devrin en meşhur kıraat üstatlarıdır. Takıy es-Sâîğ'den çok uzun bir süre istifade etmiş; Ca'berî, Ebû Hayyân ve İbnü'l-Vecîh'in (öl. 740/1340) eserlerini ise bizzat kendilerinden okumuştur. Kıraat tahsil ettiği diğer meşhur isimler Mekke mukrii Dilâsî, Zehebî, Bedreddin İbn Cemaa, Zeynüddîn Abdurrahman b. Teîs es-Sebtî ve İbnü's-Serrâc'dır. Ayrıca İbnü'l-Cündî, kıraat sahasında eser de telif etmiştir. Bunlardan ilki, kırâat-i aşere'ye üç kıraat daha ilave ettiği *Kitâbü'l-bustâni'l-hüdât fi'htilâfi'l-e'imme ve'r-ruvât*, ikincisi *Şâtıbiyye*'yi şerh etmek üzere kaleme aldığı *el-Cevherü'n-nadîd fi şerhi'l-Kasîd* ve daha önce kendisinin telif ettiği *et-Tesdîd fi't-tecvîd* adlı esere şerh olarak kaleme aldığı *Kitâbü't-tahdîd fi izâhi't-Tesdîd*'dir. Kıraat sahasında kendisinden okumuş meşhur talebeleri İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd ez-Zeylaî (öl. 774/1372),⁷³⁰ İbnü'l-Kâsîh ve Osman b. Abdurrahman ed-Darîr'dir.⁷³¹ Şeyhûniyye Hankahı'nın kıraat hocalığını yapan İbnü'l-Cündî'nin bu vazifesini vefatıyla talebesi Zeylaî üstlenmiştir.⁷³²

⁷³⁰ İbnü'l-Cezerî vefatını *Gâye*'de bu şekilde kaydetmişken *Câmi*'de 770/1368 veya 771/1369 olarak zikretmiştir. Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/72; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 229-230.

⁷³¹ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 3/1513-14; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/240-241; Altundağ, "İbnü'l-Cündî", 21/4-5. Biyografilerinde İbnü'l-Cündî'den okuduğu nakledilen kıraat sahası hocaları Nûr ed-Demîrî, İbnü'z-Zerâtî, Cevşenî ve Neşvî'nin aralarında bulunduğu diğer talebeleri için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/378, 526; Schâvî, *Dav'*, 5/221; 8/70; 9/11; 10/261.

⁷³² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/72.

Takıy Bağdâdî olarak bilinen Takıyyüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Ali el-Vâsîtî (781/1379), erken yaşlarında Kahire'ye gelerek Takıy es-Sâîğ'den kırâat-i seb'ayı okumuş ve bu mecliste *Şâtubiyye*'yi sema etmiştir. Kendisinden on iki kıraati okuduğu bir diğer hocası Mecd İsmail el-Küftî'dir. Hadis hocalığı yanında, İbn Tolun Camii'nin kıraat hocalığını üstlenen Takıy Bağdâdî'nin talebeleri arasında meşhur hadis âlimi Zeynüddin Irâkî (öl. 806/1404) bulunmaktadır. İbnü'l-Cezerî iki Mısır seyahatinde kendisinden çeşitli eserler münderecatında cem' usulüyle kıraatleri okumuştur.⁷³³ Tabakâtlarda, ünlü kıraat âlimleri İbnü'z-Zerâtîti,⁷³⁴ Zeyn er-Rûmî (öl. ?)⁷³⁵ ve Cevşenî (öl. ?)⁷³⁶ gibi birçok kişinin biyografisinde kendisinden kıraat sahasında istifade ettiğinden bahsedilmiştir.⁷³⁷

Kahire'de çok sayıda kişinin kıraat sahasında hocalığını yapmış başka bir âlim Tolun Camii imamı Askalânî olarak bilinen Muhammed b. Ahmed b. Muhammed'dir. Takıy es-Sâîğ'den kırâat-i seb'a ve aşereyi okuyan son talebesi, hocasının ders meclisinde *Şâtubiyye*'yi sema ederek rivayette bulunanların da sonuncusudur. Çok ileri yaşlarına kadar hocalık yapan Askalânî'den okuyabilmek için İslâm âleminin çeşitli bölgelerinden Kahire'ye rihleler gerçekleştirilmiştir. Bu yönüyle çok sayıda kişinin biyografisinde kıraat hocası olarak kendisinden bahsedilmiştir. İbnü'l-Cezerî oğlu Ebü'l-Feth'in Askalânî'den okuduğunu, diğer iki oğlunun da bu mecliste semada bulunduğunu nakletmiştir.⁷³⁸ Askalânî'nin kıraat sahasında meşhur talebelerinden bazıları Sadaka b. Selâme ed-Darîr,⁷³⁹ Su'ûdî⁷⁴⁰ ve İbnü'z-Zerâtîti'dir.⁷⁴¹

Zikri geçen Kahire kıraat âlimlerinin dikkat çeken ortak yönü Takıy es-Sâîğ'in talebeliğini yapmış olmalarıdır. Dımaşk'taki kıraat faaliyetlerine gelindiğinde, buranın meşhur kıraat hocalarından da Takıy es-Sâîğ'e talebelik edebilmek için Kahire'ye rihle yapan isimler bulunmaktadır. Bu yönüyle, ilgili devirde Dımaşk'a taşınmış bir Kahire

⁷³³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/508-509; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/203-204; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/196.

⁷³⁴ Sehâvî, *Dav'*, 9/11-12.

⁷³⁵ Sehâvî, *Dav'*, 3/80.

⁷³⁶ Sehâvî, *Dav'*, 10/276.

⁷³⁷ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/497, 514; 3/356-357; 4/129.

⁷³⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/114-115; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/428; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/509.

⁷³⁹ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/287.

⁷⁴⁰ Sehâvî, *Dav'*, 11/22.

⁷⁴¹ Sehâvî, *Dav'*, 9/11. Askalânî'den okuduğu nakledilen birkaç örnek isim için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/205,263; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/169, 743, 769.

etkisinden bahsetmek mümkündür. Sonrasında bu âlimlerden okuyan alt kuşaklar yoluyla, Takıy es-Sâîğ kanalıyla Şâtîbî'ye uzanan silsile Dımaşk'ın da ana tahsil damarlarından birini teşkil etmiştir. Bu duruma verilebilecek bir âlim örneği İbnü's-Sellâr olarak tanınan Abdülvehhab b. Yusuf b. İbrahim b. Bayram ed-Dımaşkî'dir. Kırâat-i seb'ayı ifrad ve cem' ile Mücîruddin el-Beyânî'den okumasının ardından Kahire'ye giderek Takıy es-Sâîğ'den kırâat-i seb'ayı okumuştur. Dımaşk'a döndüğünde cem' usulüyle Kur'ân'ın bir kısmını okuduğu hocası Şihâb Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Harrânî'dir. Dımaşk'ta bu sahada ders verdiği kurumlar Âdiliyye, Eşrefiyye ve Ümmü Sâlih Türbeleri'dir. İbnü's-Sellâr uzun bir ömür yaşayarak, Dımaşk'ta Takıy'den rivayette bulunan son kişi olmuştur. Bu âlî isnadı sebebiyle kendisinden ders almak için rihlelerin yapıldığı bir âlimdir. İbnü'l-Cezerî, kıraat sahasında ilk hocasının İbnü's-Sellâr olduğunu zikrederek, kendisinden çok sayıda kıraati ifrad usulüyle hatmettiğini nakletmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin cem' ile okuma teklifine sıcak bakmayan İbnü's-Sellâr, İmam Hamza kıraatine yönelik eleştirilere red mahiyetinde bir eser de kaleme almıştır.⁷⁴² Bu sahada kendisinden ders almış meşhur talebeleri İbnü'l-Cezerî,⁷⁴³ Zerâtîti,⁷⁴⁴ Tebriz'in kıraat şeyhi Bayrû (öl. 801/1398),⁷⁴⁵ Kerekî⁷⁴⁶ ve İbnü'l-Cezerî'nin oğlu Ebü'l-Feth Muhammed'dir.⁷⁴⁷

İbnü'l-Cezerî'nin bu sahada kendisinden çokça istifade ettiği diğer bir hocası, İbnü'l-Lebbân'dır. Onun Takıy es-Sâîğ'den okuduğuna dair bir kayıt bulunmamakla beraber, Kahire'de kendilerinden okuduğu Sâîğ talebeleri kanalıyla⁷⁴⁸ mezkûr silsileye dâhil olduğu ve Kahire etkisini Dımaşk'a taşıdığı söylenebilir. İbnü'l-Lebbân'ın Kahire dışında çok sayıda merkeze yaptığı rihleler son derece dikkat çekicidir. Bu yönüyle hem kıraatlerin hem de bu sahadaki eserlerin farklı isnadlarını Dımaşk'a taşımıştır. Hayatının farklı dönemlerinde okuduğu merkezler ve meşhur hocalarından

⁷⁴² İbnü'l-Cezerî, *Câmi'ü esânîd*, 130-133; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/672-73. Vefat tarihi *Gâye*'de 782/1380 yılı, *Câmi*'de 783/1381 yılı olarak yer almıştır.

⁷⁴³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/328.

⁷⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/280.

⁷⁴⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/327.

⁷⁴⁶ Sehâvî, *Dav'*, 1/145.

⁷⁴⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/332. Tabakât türü eserlerde İbnü's-Sellâr'dan kıraat alanında okuduğu nakledilen örnekler için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/67, 169, 199, 243, 453, 817, 837; 2/207, 345, 371, 381, 425, 450, 498; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'ü esânîd*, 232; Sehâvî, *Dav'*, 2/147; 4/161.

⁷⁴⁸ Bunlara Hikrî ve Zümürüddî örnek gösterilebilir. Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/102, 220.

bahsetmek, bu konuda fikir verici olacaktır. İbnü'l-Lebbân Dimaşk'ta Sıbt İbn Sel'ûs, İbn Bashân, Irak'ın kıraat şeyhi İbn Mü'min el-Vâsitî, Rakkî, Zencîlî, İmâdüddin el-Kürdî'den; Kahire'de Ebû Hayyân, Hikrî, İbnü's-Serrâc, İbn Münîr'den (öl. 735/1334); İskenderiye'de Ümmü Muhammed Zeynüddâr Vecîhe bnt. Ali b. Yahya ve İbnü'l-'Aşşâb el-Murâdî'den (öl. 736/1335); Halil'de Ca'berî'den; Kudüs'te İbn Cübâre'den (öl. 728/1328); farklı zamanlarda Kahire, Dimaşk ve İskenderiye'de Vâdiâşî'den okuyarak devrin kurrâsının önüne geçmiştir. Bu sebeple Dimaşk'ta kendisinden okuyabilmek için uzak beldelerden rihle yapılan bir âlim olmuştur. Ders okuttuğu yerler Eşrefiyye Dârülhadişi, Tevbe ve Emevî Camileri ve Ümmü Sâlih Türbesi'dir.⁷⁴⁹ Kendisinden kıraat sahasında istifade etmiş meşhur talebeleri İbnü'l-Cezerî,⁷⁵⁰ Kerekî,⁷⁵¹ Tebriz kıraat şeyhi Bayrû⁷⁵² ve Sadaka b. Selâme'dir.⁷⁵³ İbnü'l-Lebbân ve İbnü's-Sellâr özelinde dikkat çeken bir yön İbnü'l-Cezerî,⁷⁵⁴ Kerekî⁷⁵⁵ ve Bayrû⁷⁵⁶ gibi çok sayıda talebelerinin ortak oluşudur. Bunda her iki âlimin Eşrefiyye'de ders okutması ve İbnü'l-Lebbân'ın ardından Ümmü Sâlih şeyhliğini İbnü's-Sellâr'ın almasının payı olduğu söylenebilir. Çoğunlukla İbnü's-Sellâr'dan kırâat-i seb'a, İbnü'l-Lebbân'dan ise kırâat-i aşere okunmuştur.⁷⁵⁷

İlgili dönemde Dimaşk'ta kıraatleri okutma hususunda şöhreti olan diğer hocalar arasında meşhur kıraat âlimi Kefrî'nin talebesi ve oğlu Ahmed b. Hüseyin b. Süleyman ed-Dimaşkî (öl. 776/1374) zikredilebilir. Devrin meşhur hocalarından okuyan İbnü'l-Kefrî, Mukaddemiyye ve Zencîliyye Medreseleri'nde kıraat musadderliği yapmıştır. İbnü'l-Cezerî de talebeleri arasında yer almıştır.⁷⁵⁸

⁷⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/102-103; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 157-158, 164-165, 168-169, 171-177; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/89-90; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/207.

⁷⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/328.

⁷⁵¹ Sehâvî, *Dav'*, 1/144.

⁷⁵² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/327.

⁷⁵³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/468. İbnü'l-Lebbân'dan ders okuduğu nakledilen diğer bazı örnekler için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/67, 135, 169, 327, 384, 453, 466, 817; 2/207, 381, 425, 450; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 225, 232; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1/449, 482; 2/154, 177; 3/113, 205, 392, 508; Sehâvî, *Dav'*, 1/249; 6/294-295.

⁷⁵⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/328.

⁷⁵⁵ Sehâvî, *Dav'*, 1/144-146.

⁷⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/327.

⁷⁵⁷ İbnü's-Sellâr ve İbnü'l-Lebbân'dan okumuş örnek isimler için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/67, 169, 453, 817; 2/207, 381, 425, 450; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 232; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 2/177; 3/113, 205.

⁷⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/61-62.

İbnü't-Tahhân olarak tanınan Ahmed b. İbrahim b. Davud el-Menbicî (öl. 782/1380) ise Zehebî'den Kur'ân'ın tamamını Ebû Amr kıraatıyla okuduğu bilinen tek talebedir. Diğer meşhur kıraat hocaları Sıbtu's-Sel'ûs, İbn Bashân, Ca'berî ve İbnü'l-Mü'min el-Vâsıtî'dir. İbnü'l-Cezerî, İbnü'l-Lebbân'ın ardından Eşrefiyye Dârülhadisi kıraat şeyhi olan İbnü't-Tahhân'a okuyarak ondan icazet almıştır.⁷⁵⁹

Kahire ve Dımaşk'ta kıraat tedrisinde bulunarak her iki merkezde Takıy es-Sâîğ etkisini güçlendiren bir diğer âlim, Şemsüddin İbnü's-Sâîğ ez-Zümürürdî'dir (öl. 776/1375). Kahire'de dünyaya gelmiş ve Takıy es-Sâîğ'den kıraatleri okumuştur. Hanefî fikhî, Arapça gibi sahalarda temayüz eden Zümürürdî Dımaşk'ta bulunduğu dönemde Emevî Camii'nde nahiv ve kıraat dersleri vermiştir. İbnü'l-Cezerî, kendisinden Takıy es-Sâîğ'e okuduğu müktesebâtı okuyarak icazet almak için iki kez Mısır yolculuğu yaptığını nakletmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin hocası İbnü'l-Lebbân da kendisinden kıraat sahasında istifade etmiştir. Zümürürdî, çok sayıda tedris ve ifta vazifesiyle beraber, kendisini kıraat ilmine hasretmediği için bu sahada okutmaktan kaçınmış, fakat kendisinden özellikle okumak isteyenleri geceleri okutmuştur.⁷⁶⁰

Bu dönemde Kahire ve Dımaşk'ın kıraat hareketliliğini paylaştığı ve birbirini beslediği söylenebilir. Kahire'de Takıy es-Sâîğ'in belirleyici etkisi olmasına rağmen Dımaşk'ın hem ondan istifade ettiği hem de farklı kanallardan beslenerek kendi yapısını oluşturduğu/koruduğu görülmektedir. Dımaşk'ta Ümmü Sâlih, Eşrefiyye ve Âdiliyye gibi kurumlar öne çıkmakta, başta Emevî Camii olmak üzere Mukaddemiyye ve Zencîliyye Medreseleri'nde de bu ilmin tedrisi yapılmaktadır. Kahire'de ise daha ziyade Tolun Camii ve Şeyhûniyye Hankahı dikkat çekmektedir. Devrinin kıraat otoritesi İbnü'l-Cezerî gibi âlimlerin her iki beldeden de istifade ettikleri görülmektedir. Bu durum Kahire ve Dımaşk'ın hareketlilik ve rağbet noktasında denk özelliklere sahip olduğuna delalet etmektedir.

2.3.4. Otoriteleşme ve İbnü'l-Cezerî (800/1397-850/1446 Yılları)

Kıraat ilmi ve Memlûk ilişkisi söz konusu olduğunda akla gelen isimlerin başında yer alan İbnü'l-Cezerî, tedris faaliyetleri ve telifleriyle bu dönemle özdeşleşmiştir. Pek tabii olarak bu dönemde İbnü'l-Cezerî dışında başka otorite isimler

⁷⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/41-42; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 149-152.

⁷⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/219-221.

de söz konusudur. Fakat başlık belirlenirken etkisi ve temsil gücünden dolayı İbnü'l-Cezerî ismi öne çıkarılmış ve diğer seçkin âlimlerin konumları dikkate alınarak “otoriteleşme” tercih edilmiştir. Mesela İbnü'l-Kâsîh olarak bilinen Nureddin Ebü'l-Bekâ Ali b. Osman b. Muhammed'den (öl. 801/1399) başlanabilir. Onun kıraat sahasındaki hocaları *Şâtıbiyye*'yi arz ettiği el-Mecd İsmail el-Küftî ve kırâat-i aşereyi ve diğer kıraatleri okuduğu İbnü'l-Cündî'dir. İbn Hacer'in Mâridânî Camii'nde ders okuttuğunu naklettiği İbnü'l-Kâsîh'ın talebeleri, Zerâtî ve Sehâvî'nin hocası Burhân es-Sâlihî'dir. Kaynaklarda zikredilen eserleri *Mustalahu'l-işârât fi'l-kırââtî's-sitti'z-zâide 'ani's-seb'i'l-mervîyye 'ani's-sikât, el-Kasîdetü'l-'ulviyye fi'l-kırââtî's-seb'i'l-mervîyye, Kasîdetü'l-'ulviyye şerhi ve Şâtıbî'nin kırâat-i seb'a ve resm-i mushafa dair eserlerinin şerhleridir.*⁷⁶¹ Ebû Ca'fer es-Senhûrî, Zeyn Rıdvan ve Zeyn Heysemî gibi meşhur âlimlerin bu eserleri okuduğuna dair bilgiler,⁷⁶² teliflerinin ilgili dönemde bu sahada okunduğunu göstermektedir.

İbnü'l-Cezerî'nin Mısır'da Kur'ân'ı toplu şekilde/cemaatle okuma uygulamasını başlattığını naklettiği Halil b. Osman b. Abdurrahman el-Müşebbib (öl. 801/1398) ise Karâfe'de uzun yıllar kıraat dersleri vermiştir. Devrin sultanı Melikü'z-Zâhir Berkûk ve diğer devlet erkânının son derece hürmet ettiği nakledilen Müşebbib'den ders okumak ve teberrük kastıyla rihleler yapıldığı nakledilmiştir. O, İbn Cemâa'dan *Şâtıbiyye*'yi sema etmiş, Hikrî gibi Takıy es-Sâîğ talebelerinden ders okumuştur. Uzun ömürlü oluşu ve meşhur hocaların son talebelerinden okuma imkânı bulması sebebiyle isnadı konusunda şöhretinin bulunduğu aktarılmıştır.⁷⁶³ Su'ûdî,⁷⁶⁴ İbn Temriye⁷⁶⁵ ve 'Afsî'nin⁷⁶⁶ (öl. ?) aralarında bulunduğu çok sayıda kişi kendisinden ders okumuştur.⁷⁶⁷

Sehâvî'nin *Dav*'ı incelendiğinde, kıraat sahasında bazı isimlerin öne çıktığı görülmektedir. Bu yönüyle bu hocaların 9./15. asır Kahiresi'nin bu alandaki en etkin

⁷⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/772; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 2/77; Sehâvî, *Dav*', 5/231-232.

⁷⁶² Ebü'l-Feth Zeynüddin Ca'fer b. İbrahim es-Senhûrî, *Kitâbü'l-Câmi'i'l-müfîd fi sinâ'ati't-tecvîd*, thk. Molla Muhammed el-İdrîsî et-Tâhirî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010), 11-12; Sehâvî, *Dav*', 4/228; 5/232.

⁷⁶³ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 230-231; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 2/71; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine ez-Zeyl*, 31-32; Sehâvî, *Dav*', 3/178-179; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/509-510.

⁷⁶⁴ Sehâvî, *Dav*', 11/22.

⁷⁶⁵ Sehâvî, *Dav*', 7/175.

⁷⁶⁶ Sehâvî, *Dav*', 6/233.

⁷⁶⁷ Diğer bazı talebeleri için bk. Sehâvî, *Dav*', 5/75; 11/33.

isimleri olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki Ezher Camii imamı Fahr ed-Darîr ya da Fahr el-Bilbîsî olarak bilinen Osman b. Abdurrahman b. Osman'dır. 725/1324 yılında Bilbîs'te doğmuş, Kur'an'ı ezberleyerek bir süre çocuklara müeddeblik yapmıştır. 744/1343 yılında Kahire'ye gelen Fahr ed-Darîr'in meşhur hocaları Mecd İsmail b. Yusuf el-Küftî, İbnü's-Serrâc, Şeref ed-Dilâsî, Ebû Bekir İbnü'l-Cündî, İbnü's-Sâîğ ve Burhân el-Hikrî'dir. Beldenin talebelerinin çoğunun kendisinden ders okuduğu nakledilen Fahr ed-Darîr, Ezher'de ikamet ederek çok uzun süre buranın imamlığı vazifesini yerine getirmiştir. Uzak beldelerden kendisinden okumak için gelinecek düzeyde meşhur olan Fahr ed-Darîr, vefatına kadar ders okutmaya devam etmiştir. Ders okuttuğu mekânlar Melekiyye, Fâziliyye, Mansûriyye, Şerîfiyye, Sâbıkıyye ve Ebû Gâlib Medreseleri; Ezher, Hâkim ve Tolunî Camileri'dir.⁷⁶⁸ Kerekî,⁷⁶⁹ Şemseddin Sehâvî,⁷⁷⁰ 'Afsî⁷⁷¹ ve Şihâb es-Sekenderî⁷⁷² gibi meşhur âlimlerin aralarında bulunduğu birçok kişinin kendisinden ders okuduğu nakledilmiştir.⁷⁷³

İlgili dönemde ön plana çıkmış bir diğer âlim, Zerâtîti olarak meşhur Şemseddin Muhammed b. Ali b. Muhammed'dir. Tahsil için Dımaşk, Halep, Hama ve Humus gibi merkezlere rihleler yapan Zerâtîti'nin kıraat hocaları arasında Seyf Ebû Bekir b. Cündî, Şeref Musa ed-Darîr, Şems el-Askalânî, Takıy Bağdâdî, Tenûhî, İbnü'l-Kâsîh gibi Kahire'nin ileri gelen âlimleri bulunmaktadır. Kendisinden ders almak için birçok beldeden Kahire'ye rihle yapıldığı nakledilen Zerâtîti, Zâhiriyye Berkûkiyye'nin kıraat hocalığıyla beraber imamlığını da yapmıştır.⁷⁷⁴ Zeyn Rıdvan,⁷⁷⁵ Zeyn el-Heysemî,⁷⁷⁶ Fahr Bilbîsî'nin torunu ve Ezher'in imamı Ali b. Muhammed b.

⁷⁶⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/703-704; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine ez-Zeyl*, 83; Sehâvî, *Dav'*, 5/116-117; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/510.

⁷⁶⁹ Sehâvî, *Dav'*, 1/144.

⁷⁷⁰ Sehâvî, *Dav'*, 8/3.

⁷⁷¹ Sehâvî, *Dav'*, 6/233.

⁷⁷² Sehâvî, *Dav'*, 1/219.

⁷⁷³ Biyografisinde Fahr ed-Darîr'den okuduğu nakledilmiş örnek isimler için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/188; Sehâvî, *Dav'*, 1/309; 2/3, 268; 5/75, 110; 6/262; 7/175, 205; 9/131.

⁷⁷⁴ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/293-294; Sehâvî, *Dav'*, 9/11-12.

⁷⁷⁵ Sehâvî, *Dav'*, 9/83.

⁷⁷⁶ Sehâvî, *Dav'*, 4/227.

Osman,⁷⁷⁷ ‘Afsî,⁷⁷⁸ İbn Güzelboğa⁷⁷⁹ ve Şems en-Nüveyrî⁷⁸⁰ kendisinden bu sahada okumuş talebelerindendir.

Tâc İbn Temriye olarak tanınan Muhammed b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Muhammed (öl. 837/1433) ise Kur’ân, *Şâtibiyye* vd. eserleri ezberleyerek farklı hocalara arz etmiştir. Kıraat hocaları Fahr el-Bilbîsî, Nûr İbnü’l-Kâsîh, Halîl b. el-Müşebbib’dır. Bu sahada ders okuttuğu mekânlar Şeyhûniyye Hankahı ve Ezher Camii’dır. Dönemin imam isimlerinin kendisinden ders aldığı nakledilen Tâc İbn Temriye’nin meşhur talebeleri Şems b. ‘İmrân, İbn Güzelboğa, Zeyn Ca‘fer ve İbnü’l-Hımmesânî’dır.⁷⁸¹

Su‘ûdî olarak bilinen Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed, kıraatleri Takîy es-Sâîğ’in son talebesi olduğu nakledilen Şems el-Askalânî, Halîl el-Müşebbib, Bilbîsî ve Şems el-Kattân (öl. 813/1411)⁷⁸² gibi meşhur hocalardan okumuştur. Sehâvî, Su‘ûdî’nin sadece güzel okuyan talebelerine icazet verdiğini tahmin ettiğini nakletmiştir. Yemen, Teiz ve Trablus gibi merkezlerde de bulunarak ders okutan Su‘ûdî’nin meşhur talebeleri Şemseddin Sehâvî ve Zeyn Ca‘fer es-Senhûrî’dır.⁷⁸³

‘Afsî olarak tanınan Şems Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Ubeydullah ise Fahr ed-Darîr, Müşebbib, Zerâtîfî gibi meşhur kurrâdan okuyarak, hocası Zerâtîfî’nin ardından Berkûkiyye Medresesi’nin kıraat şeyhi olmuştur.⁷⁸⁴ Zeyn Ca‘fer es-Senhûrî,⁷⁸⁵ Şems ed-Deyrûî⁷⁸⁶ ve İbn Esed⁷⁸⁷ meşhur talebelerindendir.⁷⁸⁸

Dav’da kıraat sahasında adından sıkça bahsedilen Kahire’nin diğer kıraat âlimleri arasında Zâhiriyye Baybarsiyye’nin hocası Muhammed b. Yusuf en-Neşvî (öl.

⁷⁷⁷ Sehâvî, *Dav*, 5/282.

⁷⁷⁸ Sehâvî, *Dav*, 6/233.

⁷⁷⁹ Sehâvî, *Dav*, 8/256.

⁷⁸⁰ Sehâvî, *Dav*, 9/217.

⁷⁸¹ Sehâvî, *Dav*, 7/175-176. Sehâvî’nin, İbn Temriye’den okuduğunu naklettiği diğer bazı isimler için bk. Sehâvî, *Dav*, 3/96; 5/93-94, 189; 7/167-168.

⁷⁸² Şeyhûniyye’nin kıraat hocası İbnü’l-Kattân hakkında bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, “İbnü’l-Kattân es-Semennûdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/108-109.

⁷⁸³ Sehâvî, *Dav*, 11/22-23. Su‘ûdî’nin diğer bazı talebeleri için bk. Sehâvî, *Dav*, 8/211; 11/65.

⁷⁸⁴ Sehâvî, *Dav*, 6/233. Sehâvî vefatını 850/1446 öncesi olarak kaydetmiştir.

⁷⁸⁵ Senhûrî, *Câmi’u’l-müfîd*, 11.

⁷⁸⁶ Sehâvî, *Dav*, 10/81.

⁷⁸⁷ Sehâvî, *Dav*, 6/233.

⁷⁸⁸ ‘Afsî’nin diğer bazı talebeleri için bk. Sehâvî, *Dav*, 3/96; 5/282.

811/1408-1409),⁷⁸⁹ Bundukâniyyûn Mescidi'nde hem mukrî hem de imam olan Şems Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed eş-Şerârîbî⁷⁹⁰ (öl. ?) ve icazetler kısmında hakkında bilgi verilen Şeyhûniyye ve Müeyyediyye'nin kıraat hocası Zeyn er-Rûmî⁷⁹¹ zikredilebilir.

Bu dönemde Kahire'nin kıraat sahasındaki öncü konumunu ve diğer merkezlere etkisini gösteren bir âlim, İbnü'l-Kabâkîbî olarak tanınan Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Halîl b. Ebû Bekir'dir (849/1445). Aslen Halepli olan İbnü'l-Kabâkîbî, ilim tahsili için Kahire'ye gelerek İbnü'l-Kâsîh, Müşebbib, Cevşenî ve Fahr Bilbîsî gibi dönemin öncü isimlerinden kıraatleri okumuştur. Sonrasında bir süre Gazze'de ikamet eden Muhammed b. Halîl, Kudüs'e yerleşerek Cevheriyye Medresesi'nde kıraat dersleri vermiştir. Bu sahada telif ettiği eserler, on dört kıraate dair manzum bir telif olan *Mecma'u's-sürûr ve matla'u's-şümûs ve'l-büdûr*, mezkûr eserin şerhi olan *Îzâhu'r-rumûz ve miftâhu'l-künûz*, hocası İbnü'l-Kâsîh'ın *Mustalah* adlı eserinin manzum hali olan *Teysîru mâ fi'l-Mustalah* ve *Urcûzetü't-tecvîd*'dir.⁷⁹²

Dımaşk'ta gerçekleştirilen kıraat faaliyetlerine gelindiğinde, bu dönemde Dımaşk'ın Kahire'nin gerisinde olduğu, kıraat faaliyetlerindeki merkezî konumun Kahire'ye kaydığı görülmektedir. Bunda bu asrın başında gerçekleşen Timur saldırılarının etkili olduğu tahmin edilmektedir. Zira Timur, birçok beldeye saldırmalarının ardından 803/1401 yılında Dımaşk'a girmiş, çok sayıda insan saldırılar esnasında veya kaçmaya çalışırken hayatını kaybetmiştir. Pek çok âlim de buradan kaçarak Kahire'ye gelmiştir. İbn Hacer *İnbâ'*'da 803/1401 yılı olaylarını aktarırken Timur ve ordusunun işgaline dair detaylı bilgi vermiş, sebebini zikretmeksizin bu yılın başında kendisinin de Dımaşk'tan çıktığını nakletmiştir.⁷⁹³ Tabakâtlarda birçok kişinin biyografisinde bu türden aktarımlara rastlamak mümkündür. Örneğin Sehâvî, Dımaşk'ta İbnü's-Sellâr'dan kıraat dersleri alan Ahmed b. Muhammed b. Kamâkîm'ın

⁷⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/378. Bazı talebeleri için bk. Sehâvî, *Dav'*, 5/75; 7/65, 90, 104.

⁷⁹⁰ Sehâvî, *Dav'*, 7/90-91.

⁷⁹¹ Sehâvî, *Dav'*, 3/80-81.

⁷⁹² Muhammed Eroğlu, "İbnü'l-Kabâkîbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/97-98; İhsan Sütşurup, "İbnü'l-Kabâkîbî ve Kıraat İlmine Katkıları", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2019), 127-130; Hasan Karğı, *H. 750-900 (M. 1349-1495) Tarihleri Arasında Yazılmış Bazı Kıraat Kaynakları Müellifleri ve İçerik Özetleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 79-81.

⁷⁹³ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 2/133, 137-139. Benzer aktarımlar ve Dımaşk'ın Memlûkler devrinin sonuna kadar eski seviyesine gelemediğine dair değerlendirmeler için ayrıca bk. Tomar, "Şam", 38/314.

(öl. 809/1406) ‘büyük olay’ yılında Kahire’ye gelerek burada bir müddet ikamet ettiğini ve ilmî faaliyetlerde bulunduğunu aktarmıştır.⁷⁹⁴

Dımaşk kıraat faaliyetleri söz konusu olduğunda ilk zikredilecek isim meşhur kıraat âlimi İbnü’l-Cezerî’dir. İbnü’l-Cezerî, hayatının uzun yıllarını Osmanlı ve Timurlu devletlerinde geçirmesine rağmen tahsil hayatını ve tedris hayatının büyük bir kısmını Dımaşk’ta geçirmiştir. İbnü’l-Cezerî’den nakledilen yıllarca Rum ve Acem diyarında kalmasına rağmen kasıtlı şekilde oraların dillerini öğrenmeyip konuşmadığına, bir gün bile o topraklara yerleşmeyi düşünmediğine, niyetinin memleketine dönmek olduğuna dair aktarımlar,⁷⁹⁵ ana vatan olarak Memlûk topraklarını gördüğüne işaret etmektedir. Ayrıca hayatının, dünyaya geldiği 751/1350 yılından Mısır’dan ayrıldığı 798/1396 yılına kadarki kırk yedi yıllık zamanını Memlûk topraklarında geçirmiştir. Osmanlı topraklarında kaldığı süre yedi yıl, Timurlu devleti ve Acem diyarında kaldığı süre ise 805/1402 yılında Timurla Keş’e gelişinden vefat yılı 833/1429’a kadarki yirmi sekiz yıldır. Bunlardan hareketle İbnü’l-Cezerî’nin hayatının yetişme ve olgunluk çağını Memlûk topraklarında geçirerek, Osmanlı ve Timurlu Devletlerine yetişmiş bir Memlûk âlimi olarak geçtiği söylenmelidir. Hatta Rum ve Acem diyarında kendisine gösterilen büyük itibarın, henüz Memlûk topraklarındayken kendisine rihleler yapılacak düzeyde yetkin ve meşhur bir âlim olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu yönüyle kendisini bir Memlûk âlimi saymak isabetli görünmektedir.

Kıraat ilmi dendiğinde günümüzde dahi akla gelen ilk âlim olan İbnü’l-Cezerî’nin bu konumunu sağlıklı değerlendirebilmek için yaşamındaki kıraat ilmi faaliyetlerine özetle temas etmek meseleye ışık tutacaktır.

İbnü’l-Cezerî’nin tahsil hayatına bakıldığında Dımaşk ve Kahire’nin merkezde olduğu görülmektedir. 751/1350 yılında dünyaya gelen âlimin, Dımaşk’ta kendilerinden kıraat sahasında istifade ettiği hocaları İbnü’s-Sellâr, İbnü’l-Lebbân, İbnü’t-Tahhân, Kefrî, Ahmed b. Receb ve İbrahim el-Hamevî gibi meşhur âlimlerdir. 769/1368, 771/1369 ve 778/1376 yıllarında üç kez Mısır’a rihle yapan İbnü’l-Cezerî buranın meşhur kıraat üstatları İbnü’l-Cündî, İbnü’s-Sâîğ ez-Zümürüdî, Takıy Bağdâdî’den istifade etmiştir. Bu seyahatlerden ilki esnasında Kahire Zâhiriyye

⁷⁹⁴ Sehâvî, *Dav’*, 2/146-47.

⁷⁹⁵ Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/112.

Medresesi'nde *et-Temhîd* adlı eserini kaleme almıştır. Hac esnasında Medine'de istifade ettiği bir diğer hocası Muhammed b. Sâlih (öl. 785/1383), bu yolculuklar esnasında İskenderiye'de yararlandığı hocası ise Abdülvehhâb el-Karavî'dir. Dımaşk'ta yerine getirdiği kıraat tedrisi vazifeleri Dımaşk Emevî Camii, Âdiliyye, Eşrefiyye ve Ümmü Sâlih Türbeleri'nin kıraat şeyhliğidir. Bunlardan başka Dımaşk'ta kendi adıyla anılan bir dârülkur'ân inşa ettirdiği de bilinmektedir. Bu vazifeleriyle beraber Mısır'a sık sık giden İbnü'l-Cezerî, bazı malî tasarruflarıyla alakalı sıkıntılar yaşayıp Kahire'deki mal varlığına el konmasının ardından 798/1396 yılında Mısır'dan ayrılarak Antakya üzerinden Bursa'ya geçmiş, burada Sultan Bayezid'in himayesinde yedi yıl kıraat sahasında hizmet etmiştir. Bursa'da *Neşr* ve *Tayyibe* adlı eserlerini telif eden âlim, Ankara Savaşı'nda Bayezid'in Timur'a esir düşmesiyle Timur'un Keş'e götürdüğü âlimler arasında yer almıştır. Timur'un vefatıyla Memlük topraklarına dönmeye çalışsa da buna izin verilmemiş ve hayatının kalan kısmını Acem topraklarında kıraat sahası başta olmak üzere ilme hizmet ederek geçirmiştir. Hayatının bu aşamasında hac ziyaretleri yanında Dımaşk, Kahire ve Yemen ziyaretleri dikkat çekmektedir. İbnü'l-Cezerî'nin bu yolculuklar esnasında konakladığı yerlerde ve yollarda durmaksızın ders okuttuğu ve eser telif ettiği söylenebilir. Örneğin, eserlerinden *Dürre*'yi 822/1419 yılında hac ziyareti esnasında alıkonduğu Uneyze'de kaleme almıştır. Dımaşk, Mısır, Hicaz, Basra, Maverâünnehir, Semerkand, Horasan, Yezd, Herat, İsfahan, Şiraz, Bursa gibi çok sayıda merkezde tahsil ve tedriste bulunan müellif 833/1429 yılında Şiraz'da vefat ederek inşa ettirdiği dârülkur'ân'a defnedilmiştir.⁷⁹⁶

İbnü'l-Cezerî'nin hayatına dair sunulan bilgiler ışığında kendisini kıraat ilminin otorite âlimi haline getiren özellikler şu şekilde özetlenebilir: İbnü'l-Cezerî, hayatı boyunca bu sahada otorite olan âlimlerden okumaya büyük gayret göstermiş, gençliğinden itibaren başta Kahire'ye olmak üzere çok sayıda rihle yapmıştır. Kendi ifadesiyle bu sahada kırkta fazla hocadan istifade etmesi,⁷⁹⁷ sahip olduğu çok sayıda isnad ve çeşitli coğrafyalarda telif edilmiş çok sayıda eseri okuması İbnü'l-Cezerî'yi akranlarının önüne geçirmiştir. Bu çabayla beraber İbnü'l-Cezerî'nin bu sahada derin

⁷⁹⁶ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 110-127; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/327-331; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/466-468; Sehâvî, *Dav'*, 9/225-229; Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/551-554.

⁷⁹⁷ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 113.

bir kavrayış ve yeteneğe sahip olduğu da söylenmelidir. Memlûkler döneminde farklı hocalardan birçok âlimin çok sayıda kıraat eserini okuduğu bilinmekle beraber İbnü'l-Cezerî, bu kavrayışıyla kıraat ilminin inceliklerine nüfuz edebilmiştir. Bu kavrayışta İbnü'l-Cezerî'nin bulunduğu hemen her yerde kıraat ilmi okutmasının payı olduğu söylenebilir. Zira o, yolculukları esnasında hatta soyularak sığınmak zorunda kaldığı Uneyze'de dahi talebe okutmaya ve eser telif etmeye devam etmiştir.⁷⁹⁸

Bu yönüyle, kıraatleri okuttukça alanın inceliklerini ve ihtiyaçlarını kavrayıp çalışmalarını buna göre şekillendirdiği söylenebilir. Bu durumu telif ettiği eserlerde görmek mümkündür. İlk olarak *Neşr* gibi son derece detaylı bir eser telif eden İbnü'l-Cezerî, yıllar sonra alandaki ihtiyaç/beklentiye göz önünde bulundurarak Şâtıbî'nin eserlerini merkeze alan teliflerde bulunmuştur. Burada zikredilmesi gereken bir diğer özellik İbnü'l-Cezerî'nin uzun bir ömür sürmüş olmasıdır.⁷⁹⁹ Böylelikle çocukluğu itibarıyla çok sayıda hocadan okuyarak ve uzun yıllar ders okutup eser telif ederek bu sahadaki otoritesini artırmıştır. Bahsedilmesi gereken bir diğer husus meşhur âlimin Osmanlı ve Timurlu topraklarında uzun süre bulunmuş olmasıdır. Sultan Bayezid ve Timur'un kendisine büyük saygı gösterip, bu sahadaki faaliyetlerinin kendi ülkelerinde sürmesi için imkânlar sundukları bilinmektedir. Burada kurumsallaşmanın etkisinden de söz edilebilir. Zira İbnü'l-Cezerî, Ümmü Sâlih şeyhliği gibi karizmatik bir vazifeye sahipken, Dımaşk'ta bir dârülkur'ân inşa ederek burada ders okutmuştur. Bursa'ya geçtiğinde Ulucami'de bir dârülkurrâ inşa edilerek burada ders okutması temin edilen âlim, Acem diyarında kaldığı süre zarfında Şiraz'da bir dârülkur'ân inşa ederek burada da ders okutmuştur. Sultanların bu teşvikleriyle İbnü'l-Cezerî'nin şöhreti, birçok İslâm beldesine yayılmıştır. Buralarda okuttuğu talebeleri aracılığıyla eserleri de farklı beldelerde nesilden nesile aktarılma imkânı bulmuştur. Bu noktada İbnü'l-Cezerî'nin kıraat sahasında ihtiyaç olan her alanda yer almasının payından da bahsedilmelidir. İlgili döneme bakıldığında âlimlerin bir kısmının eser telifi, bir kısmının çok sayıda talebe okutmak, bir kısmının da sahada çok sayıda eseri farklı hocalardan okumak gibi vasıflarla ön plana çıktığı görülmektedir. İbnü'l-Cezerî ise tüm bu faaliyetleri en üst seviyesinde yerine getirmiş, kıraat âlimlerine dair tabakât

⁷⁹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/330.

⁷⁹⁹ Mısır seyahatinde hocaları İbnü's-Sâîğ ve İsnevî'nin İbnü'l-Cezerî'ye uzun ömürlü olması için dua etmeleri ve bu hocalardan rivayette bulunan son kişinin kendisi olduğuna dair örnek anlatım için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/220.

telifini dahi kendisine vazife edinmiştir. Bunlardan hareketle kıraat sahasının her yönüyle ilgilenmesinin kendisini diğer âlimlerden farklı bir noktaya taşıdığı söylenebilir.

Bu kısımda zikredilebilecek bir diğer âlim Sadaka b. Selâme ed-Darîr'dir. Dımaşk'ta İbnü'l-Lebbân ve İbnü'l-Cezerî'ye talebelik, İbnü'l-Cezerî'nin evlatlarının aralarında bulunduğu çok sayıda kişiye hocalık yapmıştır. Mısır'a rihle yaparak Ebü'l-Feth Askalânî ve Ebü'l-Hasan el-Gâfîkî'den ders okumuş, seyahati dönüşünde ise Emevî Camii'nde kıraat dersleri vermiştir. Daha önce İbnü'l-Cezerî'nin oğlu Fethüddin Muhammed'in elinde bulunan Ümmü Sâlih ve Âdiliyye kıraat hocalığı kadrolarından bu hocası lehine çekildiğine yer verilmişti. Bu sahada Sadaka b. Selâme'den istifade ettiği nakledilen diğer talebeleri Bikâi ve Şems Havrânî'dir. Kıraate dair eserleri ise kıraat imamı Yakub el-Hadramî, Halef ve Ebû Ca'fer kıraatleri üzerine kaleme aldığı *Kitâbetü't-tetimme fî kırâati's-selâseti'l-eimme, et-Tetimmetü'n-neyyire li-kırâ'ati'l-aşere* ve bir de *Şâtıbiyye* şerhidir.⁸⁰⁰

Söz konusu edilen yıllarda Dımaşk ve Kahire arasındaki etkileşimi göstermesi açısından zikredilebilecek bir âlim ise İbrahim b. Ahmed b. Abdülvâhid et-Tenûhî'dir. Dımaşk'ta dünyaya gelen Tenûhî Ca'berî, İbn Bashân, Rakkî, İbn Cübâre gibi meşhur isimlere talebelik etmiş, ardından İskenderiye'de İbnü'l-Aşşâb Murâdî'den *Teyssîr*'i okuyarak Kahire'ye geçmiştir. Burada Bedreddin İbn Cemâa'dan *Şâtıbiyye*'yi, Ebû Hayyân el-Endelüsî'den kırâat-i aşereyi, İbnü's-Serrâc ve Hikrî'den de kırâat-i seb'ayı okumuştur. Bu isimlerin tedrisinden geçen et-Tenûhî, Mısır bölgesinin şeyhi unvanını alarak vefatına kadar talebe yetiştirmiştir.⁸⁰¹ Kendisinden istifade etmiş meşhur talebelerinden bazıları Kerekî,⁸⁰² 'Afsî,⁸⁰³ İbnü'l-Cezerî'nin oğlu Ebû Bekir⁸⁰⁴ ve İbnü'z-Zerâtî'dir.⁸⁰⁵

İlgili dönemde Kahire'deki kıraat faaliyetlerinin Dımaşk'a göre yoğun olduğuna değinilmişti. Bu faaliyetler kurumlar açısından değerlendirildiğinde

⁸⁰⁰ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/287; Sehâvî, *Dav*, 3/283; Adem Yerinde, "Mesharâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/304.

⁸⁰¹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/9-10; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/13-14; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 2/22-23.

⁸⁰² Sehâvî, *Dav*, 1/144.

⁸⁰³ Sehâvî, *Dav*, 6/233.

⁸⁰⁴ Sehâvî, *Dav*, 2/170.

⁸⁰⁵ Sehâvî, *Dav*, 9/11.

Kahire’de Ezher başta olmak üzere camiler; Zâhiriyye Berkûkıyye, Zâhiriyye Baybarsiyye başta olmak üzere medreseler bir de Şeyhûniyye Hankahı ön plandadır. Dımaşk’taki kıraat faaliyetleri azalmış olmakla beraber yine Ümmü Sâlih, Âdiliyye ve Eşrefiyye Türbeleri ile Emevî Camii’ndeki dersler dikkat çekmektedir.

2.3.5. İsnad Ağları ve Eser Telifi (850/1446-900/1494 Yılları)

Memlük kıraat birikiminin bu safhasının dikkat çekici yönü, tedricî bir şekilde oluşan ilişkiler ağıdır. Buna göre yaklaşık iki asırlık süreçte en az üç nesilden söz etmeye imkân sağlayan bir hoca-talebe bağıyla belli ağlar oluşmuştur. Bu dönemde ise bu silsileleri geçmişle harmanlayarak ayırt edici Memlük kıraat isnadlarından bahsetme imkânı belirlemiştir. Bir başka özellik de başta İbnü’l-Cezerî olmak üzere önemli isimlerin otoritesini tahkimleştiren eser telifleridir.

Bu dönemde kendisine değinilecek isimlerden birisi, çok yönlü âlim Zeyn Rıdvan’dır. Şeyhû Hankahı’nda yetişen Rıdvan b. Muhammed b. Yusuf b. Selâme, çok sayıda âlimden kıraatleri ve bu sahadaki farklı eserleri okuyarak istifade etmiştir. Kendilerinden kıraat sahasında okuduğu meşhur hocaları arasında Nûr ed-Demîrî, Şems el-Gumârî, Şattanevî, Ebü’l-Berekât el-‘İs’irdî, Şeref el-Cevşenî, Şems en-Neşvî, İbnü’l-Cezerî, İbnü’z-Zerâtî ve Fahr el-Birmâvî bulunmaktadır. Ders meclislerinde bulunduğu hocaları ise Şems Askalânî, Fahr Bilbîsî ve İbnü’l-Kâsîh’tır. Zeyn Rıdvan, kıraat sahasında uzun süre okutmasının ardından fenni terk etmiş olmasına rağmen kendisinden ders almak için rağbet edilen bir âlim olarak dikkat çekmektedir.⁸⁰⁶ Meşhur talebeleri arasında Zeyn Ca’fer es-Senhûrî⁸⁰⁷ ve Şemseddin Sehâvî bulunmaktadır.⁸⁰⁸ Sehâvî’nin tabakâtına bakıldığında Zeyn Rıdvan’dan okuduğundan bahsettiği çok sayıda kişiyle karşılaşmak mümkündür.⁸⁰⁹

Zeyn Rıdvan talebelerinin büyük bir kısmının kıraat dersleri aldığı bir diğer âlim Şâmî veya Şihâb es-Sekenderî olarak tanınan Ahmed b. Ebû Bekir b. Yûsuf b. Eyyûb’dur (öl. 857/1453). Şâmî, Şems el-Askalânî, Ebü’l-Berekât el-‘İs’irdî, Halîl b. Müşebbib, İbnü’l-Cezerî ve Fahr Bilbîsî gibi meşhur âlimlerden okuyarak ikra icazeti almıştır. İbn Hacer’in devrin Mısır kurrâsı arasında zikrettiği nakledilen Şâmî vefatına

⁸⁰⁶ Sehâvî, *Dav’*, 3/200-203.

⁸⁰⁷ Senhûrî, *Câmi’u’l-müfid*, 15.

⁸⁰⁸ Sehâvî, *Dav’*, 8/4.

⁸⁰⁹ Sehâvî, *Dav’*, 1/258; 3/96, 209; 4/215, 226; 5/222; 7/91; 8/45, 248; 9/169; 10/227.

kadar ders okutmaya devam etmiştir.⁸¹⁰ Zeyn Ca‘fer es-Senhûrî⁸¹¹ ve Zeyn Zekerîyyâ gibi kıraat sahasının önde gelen isimleri talebeleri arasındadır.⁸¹² *Dav*’da birçok kişinin biyografisinde Şihâb es-Sekenderî’den kıraat dersleri aldığından bahsedilmiştir.⁸¹³

Zâhiriyye Kadîme’nin kıraat hocalığını yapan Burhaneddin Kerekî (öl. 853/1449), Kahire ve Dımaşk’ta Fahr Bilbîsî, Şems el-Askalânî, İbnü’l-Lebbân ve talebeleri, Tenûhî, İbnü’s-Sellâr ve Ebû Abdullah el-Mağribî et-Tevzirî’den çeşitli kıraatleri ve eserleri okumuştur. Kıraat sahasında meşhur bazı talebeleri İbn Esed, Abdülğani el-Heysemî ve Zeyn Ca‘fer es-Senhûrî’dir. Bu sahada Halil’de de tahsilde bulunan Kerekî, diğer sahalar yanında kıraatlere dair çok sayıda eser telif etmiştir. Bu eserler vakıf ibtidaya dair *el-İs ‘âf fî ma ‘rifeti’l-kat ‘ve’l-isti’nâf*, mezkûr eserin ihtisarı olan *Lahzatü’t-taraf fî ma ‘rifeti’l-vakf*, bu iki eser arasında orta hacimde *et-Tavassut beyne’l-Lahza ve’l-İs ‘âf*, *el-Âle fî ma ‘rifeti’l-feth ve’l-imâle*, *Nuket ‘ale’ş-Şâtibiyye*, *Hallü’r-remz fî vakfî Hamze ve Hişâm ‘ale’l-hemz*, *‘Umdetü’l-muhassilî’t-tamâm fî mezâhibi’s-seb’ati’l-a’lâm* ve *Dürretü’l-kârî’i’l-mecîd fî ahkâmî’l-kırâ’eti ve’t-tecvîd*’dir.⁸¹⁴

Memlûk evlatlarının ilmî sahaya katkısını gösteren örnek bir âlim, İbn Güzelboğa olarak bilinen Nâsiruddin Ebû Abdullah Muhammed b. Güzelboğa’dır. Babası Dımaşk nâibinin memlûklerinden olan İbn Güzelboğa, Tâc b. Temriye, İbnü’l-Cezerî, Zerâtîti ve el-Füvvî gibi âlimlerden istifade etmiştir. Tabakâtlarda Kahire Eşrefiyye Medresesi’nin imamlığını yapan İbn Güzelboğa’dan kıraat sahasında istifade ettiği nakledilen çok sayıda kişi bulunmaktadır. Talebelerine, caminin müezzin ve temizlikçilerine Türklerin âdeti üzere son derece sert davrandığı nakledilen âlimin vefatına kadar bu hali muhafaza ettiği kaydedilmiştir.⁸¹⁵

Zeyn Tâhir olarak tanınan Tâhir b. Muhammed b. Ali b. Muhammed (öl. 856/1452), kıraat sahasında eş-Şerârîbî, Nûr el-Habîbî, İbnü’l-Cezerî ve Mekke’de İbn

⁸¹⁰ Sehâvî, *Dav*, 1/219. Şâmî’nin devrinin Mısır şeyhülkurrâsı olduğu ve bölgenin en âlî isnadına sahip olduğu bilgisi için ayrıca bk. İbnü’l-Hımsî, *Havâdisü’z-zamân*, 71.

⁸¹¹ Senhûrî, *Câmi’u’l-müfîd*, 15.

⁸¹² Sehâvî, *Dav*, 3/207-208.

⁸¹³ Sehâvî, *Dav*, 1/71-72, 258; 2/94; 3/96, 127, 209, 222; 4/36, 39, 167, 215, 218, 226, 249; 5/ 44, 93, 114, 148, 154; 6/48, 97; 7/158; 8/45, 147, 186, 229; 10/227.

⁸¹⁴ Sehâvî, *Dav*, 1/144-146; Tayyar Altıkulaç, “Kerekî, Burhâneddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/279-280. Kerekî’nin kıraat sahasında ders verdiği diğer bazı talebeleri için bk. Sehâvî, *Dav*, 1/189, 252; 4/226.

⁸¹⁵ Sehâvî, *Dav*, 8/256-257. Kıraat sahasında kendisinden istifade ettiği nakledilen bazı talebeleri için bk. Sehâvî, *Dav*, 4/108; 5/93, 169; 6/48; 7/24, 168; 8/186, 229; 10/81.

Ayyâş gibi meşhur âlimlerden okumuştur. Fıkıh, Arapça, usûl gibi sahalarda da temayüz eden âlim, Tolun Camii ve Cemâliyye Medresesi'nin meşihat-i ikrâ vazifesini üstlenmiştir.⁸¹⁶ Sehâvî, İbn Hacer'den nakille asrın ortasının Mısır diyarı kurrâları arasında saydığı Zeyn Tâhir'in en-Neşvî < Ebû Bekir b. Aydoğdu < Takıy es-Sâîğ kanalıyla sahip olduğu isnada dikkat çekmiştir.⁸¹⁷

İlgili devrin Kahire kurrâsı arasında Ezher'in imamı Fahr Bilbîsî'nin torunu Ali b. Muhammed b. Osman (öl. 864/1459) zikredilebilir. İlgili vazifeyi ailesinden devraldığına daha önce temas edilmişti. Bu vazife yanında Hâkim Camii'nin kıraat müderrisliğini yerine getiren Ali b. Muhammed'in hocaları arasında Zerâtîfî, 'Afsî ve Tâc b. Temriye gibi kıraat üstatları bulunmaktadır. Meşhur talebeleri ise Zeyn Zekerıyya ve Şemseddin Sehâvî'dir.⁸¹⁸

Sehâvî'nin 9./15. asırda yaşamış birçok kişinin kıraat hocası olarak bahsettiği bir diğer çok yönlü âlim İbn Esed olarak bilinen Ahmed b. Esed b. Abdülvâhid b. Ahmed'dir. Küçük yaşında Kahire'ye gelerek diğer çok sayıda ilim yanında kıraat sahasında Su'ûdî, Burhân el-Kerekî, Şems el-'Afsî, Zerâtîfî ve İbnü'l-Cezerî gibi devrin ileri gelen âlimlerinden istifade etmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin oğlu Şihâb Ahmed'den de babasının *Tayyibe*'sine yazdığı şerhi okuyan İbn Esed, Berkûkiyye ve Müeyyediyye'nin kıraat tedrisi, Sâbıkıyye'nin ise kıraat tasdîri vazifelerini üstlenmiştir. Sehâvî, kendisinden kıraat sahasında istifade ettiğini nakletmiştir.⁸¹⁹ İbn Esed'den bu sahada istifade edenler arasında dönemin kıraat âlimlerinden Nevbî⁸²⁰ ve İbnü'l-İhmîmî⁸²¹ gibi çok sayıda kişi bulunmaktadır.⁸²²

Kahire'nin kıraat sahasında eser telif eden meşhur mukrîlerinden bir diğeri Zeyn Heysemî olarak bilinen Abdülgani b. Yusuf b. Ahmed b. Mürtezâ'dır. İbnü'Zerâtîfî, İbnü'l-Cezerî, Burhan el-Kerekî'den ve haccettiğinde Zeyn b. Ayyâş'tan kıraat sahasında istifade etmiştir. Talebeleri ise Müeyyediye imamı Bedr Hasan, Şems

⁸¹⁶ İlgili ibare kıraatle beraber Arapça sahası hocalığı için de kullanılabilir. Bu sebeple her iki alanda uzman olan âlimin bu vazifesinin hangi sahada olduğunun tespiti mümkün görünmemektedir. Biyografilerde kıraat sahasında okuttuğu zikredilen çok sayıda kişi bulunmasından hareketle ilgili vazifelerin kıraat hocalığı olduğu tahmin edilebilir.

⁸¹⁷ Sehâvî, *Dav'*, 4/6.

⁸¹⁸ Sehâvî, *Dav'*, 5/282.

⁸¹⁹ Sehâvî, *Dav'*, 1/188-191.

⁸²⁰ Sehâvî, *Dav'*, 10/72.

⁸²¹ Sehâvî, *Dav'*, 7/46.

⁸²² *Dav'*'ta kıraat sahasında kendisinden okuduğu nakledilen diğer isimler için bk. Sehâvî, *Dav'*, 2/202; 3/207; 4/36, 78, 146; 5/228, 239; 6/31; 7/31, 49; 8/68, 201; 9/183, 232.

el-Haccârî el-Mısrî, Nâsiruddin el-İhmîmî ve Şemseddin Sehâvî'dir. *Behcetü'l-mukriîn fî ma'rifeti ahkâmî'n-nûni's-sâkineti ve't-tenvîn* adlı bir de eseri bulunan müellifin tecvid sahasında üstün olduğu nakledilmiştir.⁸²³ Sehâvî *Dav'*da Kastallânî⁸²⁴ ve Nevbî⁸²⁵ gibi kıraat âlimleri başta olmak üzere birçok ismin kıraat hocası olarak Heysemî'den bahsetmiştir.⁸²⁶

Ayrıca bu dönemde Kahire'de meşhur çok sayıda âlimden okuması, pek çok talebe okutması ve kıraat sahasında günümüzde dahi okunagelen eserler telif etmesiyle dikkat çeken kıraat âlimlerinden birinin Zeyn Ca'fer es-Senhûrî olduğu söylenebilir. Senhûrî, Kahire'ye gelmeden önce Mağrib'de İbn Cüleyde ve Gumrî gibi çok sayıda hocadan istifade etmiştir. Kahire'ye geldiğinde ise Ezher'e yerleşmiş ve kıraat sahasının meşhur âlimlerinden çok sayıda kıraati ve eseri okumuştur. Bu hocalarından bazıları Şâmî olarak bilinen Sekenderî, Ezher'in imamı Nûr Bilbîsî, Tûhî, Şihâb et-Talyâvî, Burhan el-Kerekî, 'Alâ el-Kalkaşendî, Şems İbnü'l-Attâr, İbn Hacer, Zeyn Rıdvan, Şems el-'Afsî, Tâc İbn Teymiyye, Zeyn Tâhir, Ebü'l-Kâsım en-Nüveyrî, Kâsım el-İhmîmî, Burhân es-Sâlihî, Şems el-Kabâkîbî'dir. Bu hocaların her birinden okutma icazeti aldığı nakledilen Senhûrî, kıraat ilmiyle de yetinmemiş; fıkıh, hadis, nahiv vd. birçok ilim alanında eğitim görmüştür. Çok sayıda talebesi bulunduğu bahsedilen Senhûrî'nin, kırâat-i seb'a, aşere ve on dört kıraati ifrad ve cem' yöntemleriyle okuttuğu nakledilmiştir. Bu sahada kaleme aldığı aktarılan eserler, on dört kıraattaki resm ve tecvide dair *el-Câmi'u'l-ezheru'l-müfîd*, tecvide dair *ed-Dürri'n-nadîd fî't-tecvîd* ve *Katfû'l-ezhâri's-seniyye min kırâati'l-eimmeti's-selâseti'l-merdiyye*'dir.⁸²⁷ Sehâvî, *Dav'*da birçok kişinin biyografisinde Senhûrî'den kıraat alanında istifade ettiğine dair bilgiler nakletmiştir.⁸²⁸

Kahire'nin meşhur hocalarından okumasıyla dikkat çeken çok yönlü bir âlim ise İbnü'l-İhmîmî olarak tanınan Muhammed b. Ahmed b. Muhammed'dir (öl. ?).⁸²⁹ Kıraat sahasında ders aldığı hocalar Tâc es-Sekenderî, İbn Esed, Zeyn Cafer, Zeyn

⁸²³ Sehâvî, *Dav'*, 4/227-228.

⁸²⁴ Sehâvî, *Dav'*, 2/90-91.

⁸²⁵ Sehâvî, *Dav'*, 10/72.

⁸²⁶ Sehâvî, *Dav'*, 1/9; 2/202; 3/105; 4/76, 78, 226; 5/114, 135, 166, 170, 233, 290; 6/174, 292; 7/46, 49, 138, 215; 8/3-4, 68, 83, 147, 201, 238; 11/109.

⁸²⁷ Sehâvî, *Dav'*, 3/62-64; Senhûrî, *Câmi'u'l-müfîd*, neşreden girişi, 9-22.

⁸²⁸ Sehâvî, *Dav'*, 1/98, 232, 309; 2/94; 3/107, 207, 267; 4/108, 143; 5/239, 264; 6/143, 199, 222, 292; 7/49, 212; 8/45, 115, 147, 201, 250, 260; 9/100, 152, 183, 199, 259; 11/55.

⁸²⁹ Sehâvî vefat tarihini zikretmemiş, doğumunu ise 837/1433 olarak kaydetmiştir.

Heysemî, Zeyn Zekerîyya gibi devrin ileri gelen kıraat üstatlarıdır. Beytûlmakdis ziyaretinde oradaki hocalardan da kıraat sahasında okuyan İbnü'l-İhmîmî'nin dikkat çekilen bir yönü kırâat-i seb'â ile sınırlı kalmayarak kırâat-i aşere, on dört kıraat ve daha fazlasını çok okumasıdır. Arapça ve sarf sahalarında da ders okutacak düzeyde olan İbnü'l-İhmîmî babası gibi sultan imamlığı yapmıştır. Birçok vazifesi yanında Hâkim Camii hatipliği yapan âlimin arkasında namaz kılmak üzere insanların izdiham ettiği nakledilmiştir. Kıraat sahasında Kahire'de ve Mekke'de mücavirken çok sayıda kişiyi okutan İbnü'l-İhmîmî sadece bu ilmi okutmakla kalmamış, Arapça ve sarf da okutmuştur.⁸³⁰

Buna karşın Dımaşk'ta gerçekleştirilen kıraat faaliyetlerinde daha farklı bir tabloyla karşılaşılmalıdır. Çünkü Dımaşk'ta Kahire'deki gibi yoğun bir süreçten bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu durum, bir önceki kısımda zikredilen Dımaşk'ın Timur istilası sonrasında bir daha eski parlak günlerine dönemediği tespitini kıraat ilmi açısından destekleyen bir durumdur. Dımaşk'ın meşhur kıraat âlimlerinden Zeyn Hattâb olarak tanınan çok yönlü âlim Hattâb b. Ömer b. Mühenî ez-Zeynî (öl. 878/1474) küçük yaşında Dımaşk'a gelerek aralarında İbnü'l-Cezerî'nin de bulunduğu hocalardan kıraat dersleri almıştır. Sehâvî, ezberlediği eserler arasında *Tayyibe*'nin bir kısmı da bulunan Zeyn Hattâb'ın çeşitli sahalardaki tedris vazifelerine dikkat çekmekle beraber kıraat sahasında vazife aldığı kurumlara değinmemiştir. Bununla beraber Zeyn Hattâb'ın talebelerinin biyografilerinde yer alan bilgilerden hareketle Emevî Camii ve Eşrefiyye Türbesi'nde kıraat dersleri verdiği sonucuna ulaşılmaktadır.⁸³¹ Mekke'de de bulunan âlim, burada mücavir olarak kaldığı zaman zarfında ders okutmaya devam etmiştir. Zeyn Hattâb'ın rihle yaptığı bir diğer merkez Kahire olmakla beraber, Sehâvî buradaki kıraat faaliyetlerine değinmemiştir.⁸³² Emevî Camii'ndeki kıraat hocalığı vazifesini kendisinden devralan talebesi Lüddî olarak tanınan Halil el-Gars el-Kinâvî'dir (öl. 885/1480). Lüddî, Eşrefiyye dârülhadisinin kıraat şeyhliği ve Emevî Camii imamlığı da yapmıştır. İbnü'l-Cezerî'nin

⁸³⁰ Sehâvî, *Dav'*, 7/46-47.

⁸³¹ Sehâvî, *Dav'*, 1/183; 3/184; 7/50.

⁸³² Sehâvî, *Dav'*, 3/162-163. Kıraat sahasında kendisinden istifade etmiş talebeleri için bk. Sehâvî, *Dav'*, 9/151; 10/72.

Mukaddime'sine şerh yazdığı aktarılan âlimin, aklî ilimler sahasında ders verecek kadar mahir olduğu nakledilmiştir.⁸³³

Ümmü Sâlih Türbesi kıraat şeyhi Burhân Bikâî (öl. öl. 885/1480) ise okuttuğu dersler yanında telif ettiği kıraat eseriyle dikkat çeken bir Dımaşk âlimidir. Tahsil için Humus, Halep, Halil, Hama, Kahire, İskenderiye ve Kudüs gibi merkezlerde bulunan Bikâî başta tefsir olmak üzere birçok sahada öne çıkmıştır. Önce Kahire'ye yerleşerek burada tedris faaliyetlerini sürdüren Bikâî, sonrasında Dımaşk'a yerleşerek birçok vazifesi yanında Müeyyedye Medresesi kıraat şeyhliğini yerine getirmiştir. Kıraat sahasında Sadaka b. Selâme ve İbnü'l-Cezerî'den istifade eden âlim, *el-Kavlü 'l-müfîd fî usûli't-tecvîd*,⁸³⁴ *Kitabü't-davâbit ve'l-işârât li eczâi ilmi'l-kırâa*⁸³⁵ adlı iki eser telif etmiştir. *Sehâvî Dav*'da biyografisine uzunca yer verirken bazı âlimlerden nakille Bikâî'den eleştirel hatta suçlayıcı bir üslupla söz etmiştir.⁸³⁶

Devrin ileri gelen kıraat âlimlerinden Haremeyn'de hocalık yapan âlimlere bakıldığında, bu sahada Kahire ve Dımaşk'ın meşhur âlimlerinden okudukları dikkat çekmektedir. Bunlardan Haremeyn mukrii Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî'nin (öl. 853/1449) zikredilen ilk hocası Yemen ve Hicaz'da mukrîlik yapan babasıdır. Babasından kırâat-i seb'ayı ifrad, kırâat-i aşereyi cem' ile okuyan Abdurrahman'ın Dımaşk'ta istifade ettiği âlimler İbnü'l-Lebbân ve İbnü's-Sellâr'dır. Kahire'de ise Tolun Camii imamı Askalânî'den istifade etmiş ve ikra izni almıştır. Haremeyn'de bulunduğu sürede hem buradakileri hem dışarıdan gelenleri gece gündüz okutmuş ve bu sahada *Ğâyetü'l-matlûb fî kırâeti Halef ve Ebî Ca'fer ve Ya'kûb* adlı bir eser telif etmiştir. Kıraat ilminin neşri için yaşlılığında dahi talebe okutmaya devam ettiği kaydedilmiştir.⁸³⁷

Nakledilenlerden hareketle ilgili dönemde kıraat sahasında ana merkezin Kahire olduğu söylenebilir. Kahire etkisi, buraya gelerek meşhur âlimlerden ders okuyan hocalar yoluyla Hicaz gibi diğer Memlûk merkezlerine taşınmıştır. Bunun

⁸³³ *Sehâvî, Dav*, 3/184. Hakkında bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Hımsî, *Havâdisü'z-zamân*, 162-163.

⁸³⁴ Eser hakkında bilgi için bk. Karğı, *H. 750-900 (M. 1349-1495) Tarihleri Arasında Yazılmış Bazı Kıraat Kaynakları Müellifleri ve İçerik Özetleri*, 96-105.

⁸³⁵ Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan Arapça ve Osmanlıca kıraat risalelerine dair yüksek lisans çalışması bulunan Muhammed İsa Yüksek, nesir-şema tarzında kaleme alındığını belirttiği eserin iki ayrı nüshasından bahsetmiştir. Bilgi için bk. Yüksek, *Kırâat Yazmaları*, 97-100.

⁸³⁶ *Sehâvî, Dav*, 1/83-91.

⁸³⁷ *Sehâvî, Dav*, 4/55-56.

yanında Memlûk topraklarında birçok merkezde bulunarak tahsil ve tedrisle meşgul olan âlimlerin, buralarda ortak bir ilmî birikimin meydana gelmesini temin ettikleri söylenebilir. Örneğin, Şems en-Nüveyrî veya Ebü'l-Kasem en-Nüveyrî olarak bilinen çok yönlü âlim Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali (öl. 857/1453) Mekke'de bulunduğu vakitte İbnü'l-Cezerî'den ve Zeyn b. Ayyâş'tan kıraatleri okuyarak icazet almıştır. Bir diğer kıraat hocası Zerâtîî olan Nüveyrî, bu alanda *el-Ğıyâs fî'l-kırââtî's-selâs ez-zâide 'ani's-seb'a* adlı manzum bir eser telif etmiş ve bu esere bir şerh yazmıştır. Hocası İbnü'l-Cezerî'nin *Tayyibe*'sine iki ciltlik bir şerh ve *el-Kavlü'l-câiz li men karae bi's-şâz* adlı bir eser de kaleme alan müellif; Gazze, Kudüs, Dimaşk ve Haremeyn gibi birçok merkezde bulunmuştur. Sehâvî, Nüveyrî'den bu merkezlerin her birinde çokça istifade edildiğini belirterek, Nüveyrî bunlardan birine yerleşmeyi tercih etse idi orada kendisinden çok daha ileri düzeyde faydalanılacağı yorumunda bulunmuştur.⁸³⁸ Kıraat sahasında Zeyn Ca'fer es-Senhûrî⁸³⁹ ve Kaçmâsiyye'nin imamı Şems Muhammed b. Ali b. Muhammed⁸⁴⁰ (öl. ?) gibi isimlere hocalık yapmıştır.

Kıraat sahasında farklı merkezlerde ders okutmasıyla dikkat çeken bir diğer âlim ise Nevbî olarak tanınan Muhammed b. Yakub b. İshak'tır (öl. ?).⁸⁴¹ Kahire, Dimyat, Mahalle ve İskenderiye gibi çok sayıda merkezde bulunan Nevbî'nin yirmi dört imamın kıraatini hatta daha fazlasını okuduğu nakledilmiştir. Hocaları Nûr Bilbîsî, Abdüddâim, Heysemî ve İbn Esed gibi meşhur âlimler olan Nevbî, Beytûlmakdis'te İbn İmrân'dan, Dimaşk'ta Zeyn Hattâb'dan, İskenderiye'de Şems el-Mâlekî'den okumuştur. Kıraatlerin incelikleri hususunda çok bilgili olduğu aktarılan âlim, İbnü'l-Cezerî'nin kıraat sahasındaki kırk sorusuna cevap mahiyetinde bir lâmiyye kasidesi nazmetmiştir. Müellifin bir başka râiyye kasidesi ise kıraat sahasında kırk bilmeceyi içermektedir. Sehâvî'den İbnü'l-Cezerî'nin *Hidâye*'sine yazdığı şerhi okuyarak, eser üzerine manzum şekilde birtakım eklemelerde bulunmuştur. Kıraat yanında diğer sahalarda da manzum ve mensur eserleri olan müellifin, bulunduğu merkezlerde kıraat ilmi okuttuğu nakledilmiştir.⁸⁴²

⁸³⁸ Sehâvî, *Dav'*, 9/217-218.

⁸³⁹ Senhûrî, *Câmi'u'l-müfîd*, 12.

⁸⁴⁰ Sehâvî, *Dav'*, 8/186.

⁸⁴¹ Sehâvî vefat tarihini zikretmezken, doğumunu 848/1444 olarak kaydetmiştir.

⁸⁴² Sehâvî, *Dav'*, 10/72. Bazı talebeleri için bk. Sehâvî, *Dav'*, 8/260; 9/45.

2.3.6. Son Örnekler (900/1494-950/1543 Yılları)

Bilindiği üzere Memlûkler'in hükümlanlığı 923/1517 yılında son bulmuş ve toprakları Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Aslında 900/1494-950/1543 arası yıllar Memlûkler'in sadece siyaseten değil, ilmî olarak da fiilen tarihten çekildiği süreçtir. Bu tarihler bu dönemdeki ilmî faaliyetlerle önceki birikimi yansıtırken, sonrakilere aktarımı noktasında bir köprü vazifesi görmüştür. Dolayısıyla kıraat ilmi açısından bu dönem, Memlûk kıraat âlimlerinin teliflerinin seçkin son örnekleriyle karşılaşılacak tarihî devredir.

Yetişme ve tedris devrelerinin büyük bir kısmı Memlûkler devrine rastlayan âlimler, hükümlanlık Osmanlı'ya geçtikten sonra da aynı sahada faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu yönüyle her ne kadar Osmanlı Devleti hükümlanlığında hizmet etmiş olsalar da onları Memlûk âlimi olarak konumlandırmak ve faaliyetlerini Memlûkler devrinin sonrasına uzanan çalışmalar olarak değerlendirmek daha isabetli görünmektedir.

Bu bağlamda ilk olarak eserleriyle dikkat çeken meşhur kıraat âlimi Kastallânî'den bahsedilebilir. Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî (öl. 923/1517) Siraceddin en-Neşşâr, Zeyn Abdülğani el-Heysemî, Ezherî (öl. 905/1499), Necmeddin b. Fehd ve İbn Tolun Camii imamı Şems b. el-Hımmesânî gibi meşhur âlimlere talebelik etmiştir. Hadis ve kıraat sahalarında ikra, imamlık ve hatiplik gibi vazifeler üstlenen Kastallânî hem Kahire'de hem de mücavir olarak bulunduğu vakitlerde Mekke'de talebe okutmuştur. Kıraat sahasında telif ettiği on dört kıraat ve rivayetlerini esas alan *Letâifü'l-işârât li-fünûni'l-kırâ'ât* adlı eseri matbu olup günümüzde dahi bu sahada okunmaktadır. Kastallânî'nin diğer eserleri *el-'Ukûdu's-seniyye fî şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, *el-Kenz fî vakfî Hamze ve Hişâm ale'l-hemz*, bir *Tayyibe şerhi* ve idğam-ı sağıre kadar bir *Şâtıbiyye* şerhidir. Sehâvî son eseri tanıtırken *Şâtıbiyye*'ye *Neşr*'de bulunan tariklerden ilaveler yapıp, diğer şerhlerde bulunmayan hususlara işaret edildiğini zikretmiştir.⁸⁴³

Kastallânî'nin kıraat sahasında ders okuduğu hocalarından Sirâceddin en-Neşşâr olarak tanınan Ömer b. Kâsım b. Muhammed (öl. 938/1531) de bu sahada çok sayıda eser telif etmiştir. *el-Büdûrû'z-zâhire fî'l-kırâ'âti'l-aşri'l-mütevâtire*, *el-Bedrû'l-münîr fî kırâ'âti Nâfi'* ve *Ebî 'Amr ve İbn Kesîr, el-Mükerrer fî mâ tevâtera*

⁸⁴³ Sehâvî, *Dav*, 2/90-91; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât*, neşreden girişi, 21-26, 30-32, 36-38, 44-47.

*mine'l-kırâ'âti's-seb' ve teharrara, el-Vücûhü'n-neyyire fî kırâ'âti'l-'aşere, Tirâzü'l-ilmeyn fî hükmi'l-istîfhâmeyn, el-Katru'l-misrî fî kırâati'l-imam Ebî Amr el-Basrî, el-Câmî fî kırâati'l-imam Nâfi, et-Teysiru'l-ahîr fî kırâati İbn Kesir ve Kasîde fî 'ilmi'l-kırâ'ât, bu eserler arasında yer almaktadır.*⁸⁴⁴

Kahire'de kıraat sahasında dikkat çeken bir diğer âlim Cevşen Zâhir Türbesi'nde ikamet ettiği için Cevşenî olarak tanınan Yakub b. Abdürrahim b. Abdülkerim'dir (öl. ?). Kıraat hocaları Ebû Bekir b. el-Cündî, İsmail el-Küftî ve Takıy Bağdâdî gibi meşhur âlimlerdir. Zeyn Rıdvan ise kendisinden ders almış meşhur talebelerindendir. Ömrünün sonlarında Gumârî'nin ardından Şeyhûniyye Hankahı'nın kıraat şeyhi olduğu ve 9./15. asrın başında vefat ettiği nakledilmiştir.⁸⁴⁵

Küçük yaşında memleketinde Kur'ân'ı ezberleyerek Kahire'ye gelen çok yönlü âlim Zeyn Zekeriyya ise kıraat yanında lügat, hendese, ferâiz, cebir, tıp ve tasavvuf gibi çok sayıda alanda tahsil görmüştür. Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed'in kıraat hocaları Nûr el-Bilbîsî, Zeyn Rıdvan, Şihâb es-Sekenderî, Zeyn Cafer, Zeyn Tâhir el-Mâlikî, Zeyn b. Ayyâş gibi devrin meşhur kıraat âlimleridir. İbn Hacer'in kendisine kıraat sahasında ikra izni verdiği de nakledilen Zeyn Zekeriyya, birçok sahayla beraber bu alanda da eser telif etmiştir. Bunlar İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime*'sine bir şerh, İbnü'l-Kâsîh'ın *Kurratü'l-'ayn fî'l-feth ve'l-imâle beyne'l-lafzeyn* adlı eserine bir muhtasar ve *Ahkâmu'n-nûni's-sâkine ve't-tenvîn ve'l-med ve'l-kasr*'dir.⁸⁴⁶

Burada zikredilebilecek meşhur bir diğer âlim Celâleddin es-Süyûtî'dir. Kaleme aldığı kendi biyografisinde bu sahada herhangi bir hocadan ders okumadığını belirterek ihtisas sahibi olduğu ilimleri sıralarken kıraate sonlarda yer vermiş olsa da⁸⁴⁷ bu alanda iki eser telif etmiştir. Bunlar bir *Şâtibiyye* şerhi ve *el-Elfiye fî'l-kırâati'l-*

⁸⁴⁴ Ömer Türker, “Neşşâr, Sirâceddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/24-25; Yüksek, *Kırâat Yazmaları*, 153-156, 161-169; Karğı, *H. 750-900 (M. 1349-1495) Tarihleri Arasında Yazılmış Bazı Kıraat Kaynakları Müellifleri ve İçerik Özetleri*, 30-31.

⁸⁴⁵ Sehâvî, *Dav'*, 10/261. Bazı öğrencileri için bk. Sehâvî, *Dav'*, 7/90, 104-106, 239.

⁸⁴⁶ Sehâvî, *Dav'*, 3/208-212; Ayderus, *en-Nûru's-sâfir*, 172-177. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Özel - Cengiz Kallek, “Zekeriyâ el-Ensârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/212-215. Ayderus'un 925/1519 olarak naklettiği vefat tarihi, ilgili maddede 926/1520 olarak yer almıştır. Vefatının 927/1521 olarak nakledildiği bir başka kaynak için bk. İbnü'l-Himsî, *Havâdisü'z-zamân*, 546.

⁸⁴⁷ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/338-339.

‘aşr’dır.⁸⁴⁸ Süyûtî’nin ulûmu’l-Kur’ân’a dair *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* adlı meşhur eserinde kıraatlere dair birçok meseleye değinmesi her ne kadar kıraatleri herhangi bir hocadan okumamış olsa da bu sahadaki birikimini göstermektedir.⁸⁴⁹

Meşhur hadis ve tarih âlimi Şemseddin Sehâvî, kıraat sahasında zikredilebilecek kişilerdendir. Zira kendisinin İbnü’l-Cezerî’nin *Hidâye* adlı eserine bir şerhi bulunmaktadır. Sehâvî, *Dav*’da birçok biyografide kendisinden bu eseri ve kıraatleri okuyanlara dair bilgilere yer vermiştir. Onun bu yönüyle bir kıraat âlimi sayılması mümkün görünmektedir. Sehâvî’nin Kahire’de kıraat sahasında istifade ettiği meşhur âlimler, ilk kıraat hocası Su’ûdî, İbn Esed, Zeyn Rıdvan, Fahr Bilbîsî, Zeyn Heysemî ve Zeyn Ca’fer’dir. Kıraat sahasında İbnü’l-Cezerî’nin *Hidâye*’sine *el-Ğâye fî şerhi Manzûmeti İbni’l-Cezerî el-Hidâye* adlı bir şerh, yine İbnü’l-Cezerî’nin *Tabakâtü’l-kurrâ*’sına bir zeyl ve bir de telhis yazmıştır. Biyografisinde dikkat çekici başka bir yön, Kahire’deki tedris faaliyetleri yanında sıkça gerçekleştirdiği Hicaz seyahatlerinde talebe okutmasıdır.⁸⁵⁰ Sehâvî bu yönüyle Hicaz’ın ilmî dolaşımında merkezler arası konumunun dikkat çekici bir örneğidir. Sehâvî’nin buradaki derslerinin bir diğer yönü, farklı branşlardan sembolik okumalarla hoca-talebe bağının sağlanmasıdır. Bu durum, otorite isimlere çok uzun okumalar söz konusu olmasa da talebe olmaya verilen önemi göstermektedir. Sehâvî’den kıraat sahasında ders okuyanların biyografilerinde yer alanlardan hareketle ona farklı sahalardan birçok eser yanında *Mukaddime* ve *Şâtıbiyye*’nin arz edildiği görülmektedir.⁸⁵¹ Sehâvî *Şâtıbiyye*, *Hidâye* ve *Tayyibe* yanında⁸⁵² özellikle kendi eserini okutmuştur.⁸⁵³ Bunun yanında Sehâvî’nin Mekke’deki kıraat faaliyetlerinde dikkat çeken husus, Saff suresini okutmasıdır. Nitekim *Dav*’da kendisinden bu sureyi ve Kur’ân’ın başlangıcından bir kısmını sema eden çok sayıda isme tesadüf etmek mümkündür.⁸⁵⁴ Bunun, sembolik okumalarla meşhur âlimlere talebe olunmasının kıraat sahasındaki yansıması olduğu söylenebilir.

⁸⁴⁸ Hayatı hakkında bilgi için bk. Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, 1/336-344; Sehâvî, *Dav*’, 4/60-64.

⁸⁴⁹ İlgili kısım için bk. Celâlüddîn Abdurrahman Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Şuayb el-Ârnaûd (Dimaşk-Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2013), 177-235.

⁸⁵⁰ Kaleme aldığı biyografisi için bk. Sehâvî, *Dav*’, 8/3-25.

⁸⁵¹ Sehâvî, *Dav*’, 5/233; 6/284; 11/193.

⁸⁵² Sehâvî, *Dav*’, 5/291; 7/72-73; 8/68.

⁸⁵³ Sehâvî, *Dav*’, 6/71; 7/162; 9/46, 81; 10/196; 11/113-114.

⁸⁵⁴ Sehâvî, *Dav*’, 5/30, 30-31; 10/220.

Tahsil ve tedris faaliyetleriyle Kahire-Dımaşk etkileşimini gösteren bir âlim, Ramlî olarak tanınan Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah'tır. Bir önceki başlıkta zikredilen âlimlerden Zeyn Hattâb'tan Eşrefiyye Türbesi, Lüddî'den Eşrefiyye dârülhadisi ve Bikâî'den Ümmü Sâlih Türbesi kıraat hocalığı vazifelerini devralan Ramlî, tedris hayatı Dımaşk'ta geçmekle beraber çok kez Kahire'ye gitmiş ve burada bulunan âlimlerden istifade etmiştir. Kıraat sahasında Dımaşk, Kahire ve diğer merkezlerde ders aldığı hocaları Zeyn el-Heysemî, Zeyn es-Senhûrî, Zeyn Hattâb, İbn İmrân ve Ebû Zür'a el-Makdisî gibi devrin ileri gelen âlimleridir. Benî Ümeyye Camii maksure imamlığı ve kıraat şeyhliği, Ramlî'nin üstlendiği diğer vazifelerdir.⁸⁵⁵ Zikredilen örnek isimlerden hareketle ilgili döneme bakıldığında, Kahire'deki kıraat faaliyetlerinin Dımaşk'a nisbetle daha canlı olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

2.4. Tedris ve Telif Faaliyetlerinde Öne Çıkan Eserler

Memlûkler dönemi kıraat faaliyetleri açısından değinilmesi gereken başka bir konu tedris faaliyetlerinde tercih edilen metinler ve telif söz konusu olduğunda tercihleri yönlendiren unsurlardır. Yani Memlûk âlimi ihtisas düzeyinde kıraat dersi yapmak istediğinde ne okuturdu ve ihtiyaç gördüğünde bu eserlere yönelik kanaatlerini, istidraklerini, ta'liklerini ve tahlillerini nasıl ifade ederdi sorusu bu başlığın problemidir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki kıraat ilmi naklî bir ilim olduğu için şartların doğurduğu sorunlardan en az etkilenen ilim dallarındandır. Mesela fıkıh ilminin değişen şartlar karşısındaki dinamik durumu dikkate alındığında kıraatin oldukça statik kalması beklenen ve gereken bir durumdur. Kıraatle kıyaslandığında aynı durum tefsir ve hadis sahası için de az çok geçerlidir. Kısaca denilebilir ki kıraat teliflerinde eserlerin mahiyeti/niteliği değişmemekte, şekli/niceliği değişmektedir. Örneğin, Şâtûbî'den itibaren kıraat eserlerinde ağırlıklı olarak görülen manzum eser telifi/mensur eserleri nazma dönüştürme uygulaması, Osmanlı'nın gerileme dönemiyle mensur telif tarzına evrilmiştir.⁸⁵⁶ Bu durumda kıraat alanında yeni

⁸⁵⁵ Sehâvî, *Dav'*, 1/183; Ayderus, *en-Nûru's-sâfir*, 168-169.

⁸⁵⁶ Osmanlı'nın gerileme döneminde öğretim tekniklerine dair algının değişmesiyle ezberleme geleneğinin terk edilmesi ve bu bakış açısı neticesinde mensur eserlerin telifinin yaygınlaşmasına dair bir değerlendirme için bk. Eren Pilgir, *Kıraat Edebiyatında ve Tedrisatında Manzum Eser*

ihtiyaçların söz konusu olmamasının payı da büyüktür. Bunun bir sonucu olarak denilebilir ki Memlûkler dönemi ve izleyen dönemlerde fıkıh ve hadiste olduğu gibi “güncel problemler”den çok fazla bahsedilmesi zordur. Oryantalistlerin Kur’ân araştırmalarına kadar bu durumun devam ettiği söylenebilir. Vurgulamak gerekir ki bu, diğer İslâmî ilimlerle kıyaslandığında onlara nazaran söylenebilecek bir durumdur. Yoksa kıraat ilminin her dönem kendine ait aktüel bir gündemi bulunmaktadır.

İslâmî eğitim sisteminin bir sonucu olarak bu dönemde bir eser merkeze alınmış, hem eğitim hem telif “bu eser” üzerinden yürümüştür. Hatta ilgili dönemde telif edilmiş ikincil eserlerin merkezdeki eserin tedavülünü aştığı örneklerle karşılaşmak mümkündür. Mesela İbnü’l-Cezerî’nin *Teyisîr* ve *Şâtıbiyye*’yi merkeze alarak telif ettiği eserler, ilerleyen dönemlerde ana kaynak haline gelmiş ve birincil kaynaklarının şöhretini aşmıştır.

Nazım telif geleneğinin yaygınlığına gelince, şiir kültürünün cahiliye devrinden beri var olan oturmuş bir uygulama olduğu söylenebilir. Hâkânî’ye (öl. 325/937) nisbet edilen ilk tecvid risalesinin nazım tarzında telif edilmiş olması bu durumu desteklemektedir. Memlûkler devrinin en meşhur eserleri denebilecek *Şâtıbiyyeteyn* de manzum telif edilmiş eserlerdendir. İlgili dönemde diğer sahalarda olduğu gibi kıraat alanında da sonraki nesle zahmetsiz aktarımı sağlamak için az hacimli ve pratik eserlerin tercih edildiği söylenebilir.⁸⁵⁷ Ayrıca detayları başka çalışmaların konusu olmakla birlikte Haçlı ve Moğol saldırılarında yaşanan kitap kayıplarının dolaylı tesiri de söz konusudur. Kabul edilmelidir ki kitaplar zayi olsa bile ezberlenen şiirin zihinlerde muhafazası ve aktarımı kolaydır. Ancak böyle bir amaç olmaksızın tamamıyla hocaların yöntemsel tercihleri de söz konusu olabilmektedir. Zira ilgili dönemde kısa/muhtasar bir eserin merkeze alınıp üzerine açıklamalar yaparak derslerin işlenmesi son derece yaygın ve pratik bir uygulamadır. Yani manzum teliflerin devrin tedris sahası ihtiyaçlarına cevap verir mahiyette olduğu söylenebilir. İlgili dönemde eser ezberlemeye verilen önem göz önünde bulundurulduğunda, manzum eser telifinin yaygınlığını anlamlandırmak

Geleneği: Hırzu’l-Emânî Örneği (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 132-137.

⁸⁵⁷ Tedriste manzum eserlerin ezberinin kolay olması, kısa ve pratik olması sebebiyle taşınmasının ve istinsahının kolay oluşu gibi nedenlerle tercih edildiğine dair bk. Pilgir, *Kıraat Edebiyatında ve Tedrisatında Manzum Eser Geleneği: Hırzu’l-Emânî Örneği*, 6-14.

kolaylaşacaktır.⁸⁵⁸ Benzer şekilde bu durumun bir yansıması olarak elfiyye türü eserler de aklî-naklî hemen her ilim dalında yaygındır.⁸⁵⁹

Çalışmanın bu kısmında Memlûkler dönemi, âlimler kısmında olduğu gibi ellişer yıllık periyotlar halinde ele alınacaktır. Her bir dönemde telif edilmiş ve yaygın olarak okutulan kitaplardan örneklerle devrin kıraat sahası eserlerine dair değerlendirmelerde bulunulacaktır. Burada amaç, ilgili dönemde telif edilmiş ya da yaygınlıkla okutulan eserlerin genel özellikleri üzerinden Memlûkler devrine dair genel bir bakış temin etmektir. Çalışmanın ilgili dönemde okutulan/telif edilmiş eserlerin tümüne değinmek veya içeriklerini tanıtmak amacıyla olmadığı belirtilmelidir. Zira bu, özel olarak Memlûkler dönemi kıraat sahası eserlerinin incelenmesini gerekli kılan uzun süreli ve müstakil bir çalışma konusudur.

Burada Memlûkler döneminde yaşamış kıraat üstatlarının telif ettikleri eserler üzerinden odaklanılan devrenin telif kültürüne ışık tutmakla beraber, varsa meydana gelen değişim ve dönüşümler ortaya konmaya çalışılacaktır. Bunun yanında kıraat sahasına adeta ömürlerini adanmış âlimlerin okudukları eserler üzerinden dönemin yaygın şekilde okunan telifleri hakkında değerlendirmeye gidilecektir.

2.4.1. Şâtıbiyye Merkezli Telif (648/1250-700/1300 Yılları)

Memlûkler'in kuruluş dönemine tekabül eden bu dönemin âlimler açısından geçmiş birikimin intikali devri olduğuna değinilmişti. Beklendiği gibi bu dönemde Memlûk eseri diyebileceğimiz bir telifin hemen yazılması mümkün değildir. Dolayısıyla bu safha, eski otoritelerle irtibat üzerinden ifade ve tasvir edilebilir. Önceki bölümde belirleyici ismin Şâtıbî olması gibi, burada da belirleyici eser *Şâtıbiyye*'dir. İlgili dönemde ağırlıklı olarak Şâtıbiyye üzerine çalışma yapıldığını gösteren örneklerin başında Ebû Şâme el-Makdisî zikredilebilir. İbnü'l-Cezerî, onun *Şâtıbiyye*'ye uzunca bir şerh yazdığını ve tamamlayamadığını, sonrasında bu eseri ihtisar ettiğini kaydetmiştir. Ebû Şâme'nin meşhur şerhinin bu ikinci ihtisar olduğu nakledilmiştir. Bu eserini kendisinden okuyan meşhur âlimler Fezârî ve İbrahim b.

⁸⁵⁸ Medreselerde dersler esnasında ortaya çıkan ihtiyaçların, devrin telif usulü üzerindeki etkisi için bk. Demirci, *Hadis ve Yorum*, 45-46.

⁸⁵⁹ Elfıyye türü ve ilgili dönemdeki örnekleri için bk. Abdülbaki Turan, "Elfıyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/27-28.

Fellâh el-İskenderî'dir.⁸⁶⁰ Ebû Şâme'nin, Şâtıbî'nin resm-i mushafa dair nazmına da bir şerhi bulunmaktadır.⁸⁶¹

Zehebî ise ünlü kurrâ Cerâidî'nin *Şâtıbiyye*'nin rumuzlarını açık hale getirdiği manzum bir eseri olduğunu nakletmiştir. Eserin telif gerekçesi ise talebenin işini kolaylaştırmak olarak açıklanmıştır.⁸⁶² İlgili dönemde kaleme alınan bir diğer *Şâtıbiyye* şerhi Leverkî'ye aittir.⁸⁶³ Leverkî'nin talebelerinden olan Kassâ'ın ise kıraate dair *el-İstıbsâr* ve *el-Muğnî* adlı iki eseri olduğu, bunlarda çok sayıda kıraat eserinden istifade edildiği aktarılmış; fakat kaynaklarına değinilmemiştir.⁸⁶⁴ Son olarak Zevâvî'nin vakıf-ibtidaya dair eserinden bahsedilebilir. İbnü'l-Cezerî hocası İbnü's-Sellâr kanalıyla bu eseri okuduğunu nakletmiştir.⁸⁶⁵ Örneklerden hareketle ilgili dönemde merkeze alınarak üzerine çalışma yapılan ana eserin *Şâtıbiyye* olduğu söylenebilir.

Devrin kıraat sahasında yaygın şekilde okunan eserlerine gelindiğinde kıraat üstatlarının bu sahada okudukları eserlerin zikri, meseleye ışık tutacaktır. İlk olarak Şâtıbî'nin Memlûkler devrine yetişmiş talebesi Mısır şeyhü'l-kurrâsı Kemal ed-Darîr'in okuduğu eserlerden başlanacak olursa, müellifinden *Şâtıbiyye*'yi okuduğu belirtilmelidir. Okuduğu diğer Mısır bölgesi eserleri *Tecrîd*, *Tezkira* ve *Ravza*'dır. Bunlar dışında okuduğu eserler bölgelere göre tasnif edildiğinde Endülüslü âlimlerin telif ettiği *Teysîr* ve '*Unvân*'; Iraklı âlimlerin telif ettiği *Tizkâr*, *Misbâh*, *Müstenîr* ve Dımaşklı âlim Ehvâzî'nin eseri *Vecîz* dikkat çekmektedir.⁸⁶⁶ Dımaşk şeyhü'l-kurrâsı Zevâvî ise Mısır ve İskenderiye gibi merkezlerde Endülüs kıraat eserleri olan *Tabsıra* ve '*Unvân*'ı okumuştur.⁸⁶⁷ Son olarak aslen Mısırlı olup Dımaşk'a yerleşen Vezîrî okuduğu çok sayıda eser yanında '*Unvân*'ı ezberlemiştir. Zehebî, çok sayıda eser okuduğuna dikkat çekmekle beraber eserlerin adlarına yer vermemiştir.⁸⁶⁸ Tüm

⁸⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/510.

⁸⁶¹ Altıkulaç, "Ebû Şâme el-Makdisî", 10/234.

⁸⁶² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1387.

⁸⁶³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/24; Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/207; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/250. Mezkûr tabakâtlarda eserin *Şâtıbiyye* şerhi olması dışında açıklamaya rastlanmamıştır.

⁸⁶⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1383; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/140.

⁸⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/541.

⁸⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/756-57.

⁸⁶⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/540.

⁸⁶⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1393.

bunlardan hareketle ilgili dönemde Mısır, Endüslüs, Irak ve Suriye bölgesi eserlerinin dolaşımında olduğu söylenebilir.

2.4.2. İlk İstidrakler (700/1300-750/1349 Yılları)

Bu dönemin kıraat âlimleri, belirleyici eserlere bazı ilavelerde bulunmak veya kaynakları belirleyici eserler olan “az ilaveden müteşekkil eserler” yazmakla tebarüz etmiş kimselerdir. Bunun en dikkat çekici örneği, ünlü kıraat âlimi Ca‘berî’dir. Eserlerinin isimlerine müellifin tanıtıldığı başlıkta yer verilmişti. Bu sebeple burada bu eserlerin ayırt edici vasıflarına işaret etmekle yetinilecektir. Bu eserler *Şâtıbiyyeteyn*’e dair iki şerh, kırâat-i seb‘aya üç kıraat eklemek suretiyle kaleme alınmış bir eser ve bunun şerhi, kırâat-i aşereye dair bir eser, tecvide dair bir eser, Hamza ve Hişam kıraatlerinde hemzenin durumuna dair bir eser, Fâtîha suresi tecvidine dair bir eser, resm-i mushafa dair bir eser, vakıf-ibtidâya dair bir eser yine kırâat-i seb‘aya dair bir eser şeklinde nakledilmişti. Mezkûr eserlerin bir kısmı manzum bir kısmı ise mensurdur.⁸⁶⁹ Bunlardan hareketle Ca‘berî’nin sadece belli eserleri merkeze almakla kalmadığı, kıraatin hemen her sahasında eser telif ettiği söylenebilir.

Bu tarihlerde yaşayıp kıraat sahasında meşhur eserler telif eden bir diğer âlim Ebû Hayyân el-Endelüsî’dir. Kıraat sahasında çok sayıda eseri bulunduğu nakledilen müellifin tabakâtlarda zikredilen iki eserinden *‘İkdü’l-leâlî*, *Şâtıbiyye* vezninde kırâat-i seb‘aya dair bir lâmiyye kasidesi olup Şâtıbî’nin kullandığı rumuzları içermemektedir. Diğer eser ise Yakub el-Hadramî kıraatine dair bir manzumudur.⁸⁷⁰ Eserlerin, manzum olması ve *Şâtıbiyye*’yi merkeze almasıyla devrin telif kültürünü yansıttığı söylenebilir.

Şam bölgesinin şeyhü’l-kurrâsı İbn Bashân’ın eserleri ise Hamza ve Hişam kıraatlerinde vakfa dair bir eser ve elifin her durumda ince okunacağını savunanlara red mahiyetinde kaleme aldığı *et-Tezkira* adlı eseridir. Bu yönüyle müellifin devrin tartışılan/güncel kıraat meselelerine dair telifte bulunduğu söylenebilir.⁸⁷¹ İbnü’l-Cezerî, Mısır bölgesi şeyhü’l-kurrâsı Şattanevfi’nin de bir *Şâtıbiyye* şerhi kaleme

⁸⁶⁹ Zehebî, *Ma‘rifetü’l-kurrâ*, 3/1464-65; İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/26; Süyûtî, *Buğyetü’l-vu‘ât*, 1/420-21; Atik, “Ca‘berî”, 6/528.

⁸⁷⁰ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/374.

⁸⁷¹ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/84.

aldığını naklederek, ortaya çıksa en güzel şerhlerden biri olacağı yorumunda bulunmuştur.⁸⁷²

Tüm bu bilgilerden hareketle eser telifinde *Şâtıbiyye* merkezli yapının devam ettirildiği, bunun yanında Ebû Hayyân ve Ca'berî gibi âlimlerce daha sonra büyük şöhret ve dolaşım kazanacak eserlerin bu dönemde kaleme alındığı söylenebilir. Zira bu iki âlimin eserleri günümüzde dahi kaynaklık değerini korumaktadır.

Bu dönemde yaygın şekilde okunan eserlere gelindiğinde ise ilk olarak âlî isnadı ve çok sayıda eseri okumasıyla birçok beldeden kendisinden ders almak için rihleler yapılan Takıy es-Sâîğ'in okuduğu eserlere yer vermek isabetli olacaktır. Bu eserler bölgelere göre tasnif edilirse Irak bölgesinden Sıbtu'l-Hayyât'ın *Mübhic*, *İrâdetü't-Tâlib*, *Tabsıra*, *Îcâz*, *Kifâye*; İbn Sivâr'ın *Müstenîr*; İbn Şîta'nın *Tizkâr*; Kalânîsî'nin *İrşâd ve Kifâye*; İbn Mücâhid'in *Seb'a* ve İbn Hayrûn'un *Mûdah ve Miftâh*'ı dikkat çekmektedir. Endülüs eserleri ise Hüzelî'nin *Kâmil*'i, Sarakustî'nin *'Unvân*'ı, Dâni'nin *Teyisîr*'idir. Mısır'dan *Şâtıbiyye*, İbn Fahhâm'ın *Tecrîd*'i, İbn Galbûn'un *Tezkira*'sı ve Ebû'l-Ali el-Mâlikî'nin *Ravza* ve *Temhîd*'idir. Bunlardan başka Mekke kıraat üstadı Ebû Ma'sher et-Taberî'nin *Telhîs*'i, Ebû Nasr Ahmed b. Mesrûr el-Habbâz'ın *Müfid*'i, Ebû'l-Hasan Ali b. Fâris'in *Câmi*'i ve Ebû Mansûr el-Hayyât'ın *Mühezzeb*'i zikredilebilir.⁸⁷³

Zehebî'nin okuduğu eserler de bu konuda fikir vericidir. Zira o *Şâtıbiyye*, *Mübhic*, *Kifâye*, *Teyisîr* ve *Kitâbü's-seb'a*'yı okumuştur. Ayrıca Tela'ferî'den tecvid sahasında kaleme aldığı *Mukaddime*'yi yazmıştır.⁸⁷⁴ İbnü'l-Cezerî'nin mucem türü eserinde hocası Harrânî'nin Vezîrî'den okuduğu eserlere dair aktarımı devrin tedavüldeki eserlerini göstermesi bakımından fikir vericidir. Buna göre Harrânî hocası Vezîrî'den Endülüslü âlimlerce telif edilmiş *Teyisîr* ve *Unvân*; Mısırlı âlimlerce telif edilmiş *Şâtıbiyye*, *Tezkira*, *Tecrîd*, *Ravza* ve *Temhîd*; Iraklı âlimlerce telif edilmiş *İrşâd*, *Mübhic* ve *Îcâz*, Mekke mukrii Ebû Ma'sher tarafından telif edilmiş *Telhîs* ve Suriye bölgesi âlimi Ehvâzî'nin telif ettiği *Vecîz*'i okumuştur.⁸⁷⁵

⁸⁷² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/811.

⁸⁷³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/92-93.

⁸⁷⁴ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 1/neşreden girişi, 16-18; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/180.

⁸⁷⁵ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 141.

Yine İbnü'l-Cezerî'nin muceminde Ebü'l-Fidâ İsmail b. İbrahim b. Davud el-Kürdî'nin okuduğu eserler bağlamında naklettikleri burada zikre değerdir. Buna göre Kürdî çok sayıda âlimden kıraat sahasında istifade etmiştir. Bu derslerde kıraatleri içeriğine uygun şekilde okuduğu eserler *Teysîr*, *Şâtıbiyye* ve *İrşâd*'dir.⁸⁷⁶ Örneklerde görüldüğü üzere ilgili dönemde Mısır, Endülüs, Irak ve Suriye bölgesi eserlerinin meşhurları yaygın olarak okunmaya devam etmiştir.

2.4.3. Temel Eserlerin Okunması ve Yaygınlaştırılması (750/1349-800/1397 Yılları)

Memlükler döneminin kıraat eğitimi ve hocaların öğrencilere bizzat kendi kitaplarını okutmaları yeni bir alan açmıştır. Buna göre söz sahibi isimlerden önemli kıraat teliflerini okuyanlar hem derslerdeki tecrübelerinden hem de kişisel birikimleriyle bir sonraki periyot için zemin hazırlamışlardır.

Kıraat sahası eserlerini bizzat müelliflerinden okumasıyla dikkat çeken İbnü'l-Cündî'nin telif ettiği eserler, dönemin rengini yansıtır özelliktedir. Müellif tanıtılırken bu sahadaki üç eserine temas edilmişti. Bu kısımda ise bu eserlerin içeriğine değinilecektir. Buna göre İbnü'l-Cündî bir eserini kırâat-i aşereye üç kıraat daha eklemek suretiyle kaleme almıştır. Bir diğer eseri tecvide dairdir ve müellif bu esere bir de şerh yazmıştır. Üçüncü eser ise bir *Şâtıbiyye* şerhidir.⁸⁷⁷ İbnü'l-Cezerî son eserin Ca'berî'nin *Şâtıbiyye* şerhinin içeriğine uygun olarak kaleme alındığını, hocası İbnü'l-Cündî'yi bu eseri temize çekerken gördüğünü nakletmiştir.⁸⁷⁸

İlgili dönemde dolaşımdaki teliflere gelindiğinde İbnü'l-Cündî'nin hocalarından okuduğu eserler son derece dikkat çekicidir. Takıy es-Sâîğ başta olmak üzere birçok meşhur hocadan kıraatleri defalarca okuması yanında, Ca'berî'den kendi telifleri olan kırâat-i aşereye dair *Nüzhetü'l-berere* ve kırâat-i aşereye eklenen üç kıraati içeren *Nehcü'd-dimâse* adlı eserlerini okumuştur. Bundan başka Ebû Hayyân'dan yine kendi telifleri olan *Şâtıbiyye* vezninde kaleme aldığı *'İkdü'l-leâlî* ve Ya'kub kıraatine dair *Gâyetü'l-matlûb*'u okumuştur. İbnü'l-Cündî'nin bizzat müellifinden okuduğu bir diğer eser İbnü'l-Vecîh'in *el-Kifâye*'sidir.⁸⁷⁹ Irak'ın meşhur

⁸⁷⁶ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 165-168.

⁸⁷⁷ Altundağ, "İbnü'l-Cündî", 21/5.

⁸⁷⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/241.

⁸⁷⁹ Altundağ, "İbnü'l-Cündî", 21/4-5.

kıraat âlimi İbnü'l-Vecîh'in sıkça gerçekleştirdiği rihlelerde kıraat dersleri verdiği bilinmektedir. *Kifâye* adlı eser, müellifin daha önce kırâat-i aşereye dair kaleme aldığı *el-Kenz*'in *Şâtıbiyye* formunda nazmedilmiş şeklidir.⁸⁸⁰

Eserleri bizzat müelliflerinden okumasıyla dikkat çeken bir diğer kıraat âlimi İbnü'l-Lebbân'dır. İbnü'l-Vecîh'ten *Kifâye*, *Ravza* ve *Kenz* adlı eserlerini;⁸⁸¹ Ca'berî'den *Nüzhetü'l-Berere*'yi, *Kenzü'l-me'ânî* ve *Cemîletü erbâbi'l-merâsîd* adlı *Şâtıbiyyeteyn* şerhlerini,⁸⁸² Ebû Hayyân'dan *İkdü'l-leâlî* ve *Gâyetü'l-matlûb*'u okumuştur.⁸⁸³ İbnü'l-Lebbân'ın dikkat çeken bir diğer yönü rihlelerle bulunduğu birçok beldede çok sayıda eseri farklı hocalardan defalarca okumuş olmasıdır. Bunlara *Şâtıbiyyeteyn* (Şâtıbî), *Teysîr* (Dâni), *Unvân* (Sarakustî), *Ravza* (Mâlikî), *Kifâye* (Sıbtu'l-Hayyât ve Kalânîsî'nin telif ettiği iki ayrı eser), *İrşâd* (Kalânîsî), *Tecrîd* (İbn Fahhâm), *Tezkira* (İbn Galbûn), *Telhîs* (Ebû Ma'ser et-Taberî), *Tabsıra* (Mekkî b. Ebî Tâlib), *Kâfî* (İbn Şureyh), *Telhîsu'l-'ibârât* (İbn Bellîme), *İknâ'* (İbn Bâziş), *I'lân* (Safrâvî), *Hidâye* (Mehdevî), *Vecîz* (Ehvâzî) ve *Mûcez* (Ehvâzî) gibi Mısır, Irak, Endülüs, Şam ve Mekke'de telif edilmiş meşhur eserler örnek gösterilebilir. İbnü'l-Lebbân bunların yanında *Hâdî* (İbn Süfyân), *Dürrü'l-efkâr* (İbnü'l-Kedî), *Müfîde* (İbn Keyyâl) ve *Hayyira* (İbn Ruzeyk) gibi diğerleri kadar büyük şöhreti olmayan çok sayıda eser okumuştur.⁸⁸⁴ Kahire'nin meşhur kıraat âlimi Askalânî'nin hocası Takıy es-Sâîğ'den okuduğu eserler ise *Şâtıbiyye*, *Teysîr*, *Unvân*, *İrşâd* ve *Müstenîr*'dir.⁸⁸⁵

İlgili dönemde okunan eserler arasında Mısır, Endülüs, Suriye ve Irak'ta telif edilmiş meşhur eserlerin otoritesi devam etmekle beraber bir önceki periyotta kaleme alınmış eserlerin bu sahada okunmaya başlandığı dikkat çekmektedir. Bu eserlerin bir kısmının *Şâtıbiyye* formunda veya *Şâtıbiyyeteyn* şerhi olarak kaleme alınmış olması, bu eserin sahadaki değişmez otoritesini göstermektedir. İbnü'l-Cezerî'nin hocası İbnü'l-Lebbân'ın okuduklarına dair aktarımlarından ilgili dönemde meşhur olan veya olmayan çok sayıda kıraat eserinin çok sayıda beldede dolaşımda olup okutulduğu ve

⁸⁸⁰ M. Zeki Duman, "İbnü'l-Vecîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/236-237.

⁸⁸¹ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 171-172.

⁸⁸² İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 182.

⁸⁸³ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 169.

⁸⁸⁴ İbnü'l-Cezerî'nin, İbnü'l-Lebbân'ın okuduğu bu eserler ve hocalarına dair naklettikleri için bk. İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 155-186.

⁸⁸⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/115.

rihleler yoluyla yaygınlaştığı söylenebilir. Bu yönüyle ilgili dönem kıraat ilmi açısından son derece zengin ve canlı görünmektedir. Bu durum bir sonraki devre âlimi olarak ortaya çıkacak İbnü'l-Cezerî'nin yetişme ortamını göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir.

2.4.4. Memlûk Tedrisatının Telif Dönüşmesi (800/1397-850/1446 Yılları)

Bu zaman diliminde önceki süreçte yoğunlaşan eserlerin doğurduğu birikimin yönlendirmesi etkili olmuştur. Buna göre kıraat âlimleri hâl-i hazırda başucu eserler konumunda olan kitaplar telif etmişlerdir. Bunda tarihsel birikim yanında 8./14. asır Memlûk kıraat tedris sisteminin fonksiyonu pay sahibidir. Bu anlamda sadece İbnü'l-Cezerî ve eserlerine bile göz atılması fikir verecektir. Zira müellifin *Tayyibe* adlı eseri üzerine doktora çalışması yapmış Ali Osman Yüksel İbnü'l-Cezerî'nin çok sayıda eserinden bahsetmiştir.⁸⁸⁶ Bu kısımda bu eserlerden devrin telif geleneği hakkında fikir verecek olanlara temas etmekle yetinilecektir. İbnü'l-Cezerî'nin gençlik döneminde kaleme aldığı eserleri tecvide dair *et-Temhîd fî 'ilmi't-tecvîd* ve kıraat ilmine dair genel meselelere yer verilen *Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*'dir. İbnü'l-Cezerî'nin Osmanlı topraklarında bulunduğu vakitte telif ettiği *en-Neşr fî'l-kırââtî'l-'aşr*'ın eserleri arasında en kapsamlısı olduğu söylenebilir. İbnü'l-Cezerî daha sonra bu kitabı manzum hale getirerek *Tayyibetü'n-Neşr* adlı eserini kaleme almıştır. Müellif yine *Neşr*'i öğrencilere kolaylık olması için ihtisar ederek *Takrîbü'n-Neşr*'i kaleme almıştır. İbnü'l-Cezerî'nin hayatının daha sonraki yıllarında yazdığı eserler ise *Şâtıbiyye*'ye üç kıraati ilave ederek kaleme aldığı *ed-Dürre fî kırâ'âti's-selâseti'l-mütemmîme li'l-'aşera* adlı manzume ve *Şâtıbiyye*'nin üzerine kaleme alındığı *Teysîr* adlı esere yine üç kıraat ilave edilmesiyle ortaya çıkan *Tahbîru't-Teysîr* adlı mensur eserdir. Onun, yine kırâat-i seb'aya üç kıraati eklemek suretiyle telif ettiği bir diğer manzum eser *Hidâyetü'l-mehera fî tetimmeti'l-'aşere*'dir. Bu eserin *Dürre*'nin farklı bir nüshası olduğu söylenmekle beraber,⁸⁸⁷ bunlar günümüzde kıraat sahasında

⁸⁸⁶ Ali Osman Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 203-222.

⁸⁸⁷ Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/555. Sehâvî de İbnü'l-Cezerî'nin biyografisinde on sekiz yaşında üç kıraate dair *Hidâye*'yi nazmedip, *Dürre* adını verdiğini ve İbnü'l-Cezerî'nin hocalarının bu eseri ezberlediğini kaydetmiştir. Bilgi için bk. Sehâvî, *Dav*, 9/226. Verilen bilgi, İbnü'l-Cezerî'nin kendi biyografisinde yer verdiği *Dürre*'yi hac ziyareti niyetinde iken mahsur kaldığı Uneyze'de kaleme aldığına dair nakle uygun görünmemektedir. Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/330.

yapılmış birçok çalışmada iki ayrı eser olarak ele alınmıştır.⁸⁸⁸ İbnü'l-Cezerî'nin kırâat-i aşereye üç kırâat daha ilave ederek on üç kırâate dair telifi *Nihâyetü'l-berere* adlı bir manzume ve '*Unvân ile Şâtıbiyye* arasındaki ihtilafların ele alındığı *Tuhfetü'l-ihvân fi'l-hulfi beyne's-Şâtıbiyyeti ve'l-Unvân*'dır.⁸⁸⁹

İbnü'l-Cezerî'nin en meşhur telifleri olarak değerlendirilebilecek bu eserlerden hareketle, müellifin kırâat derslerinde oluşan ihtiyaçlara binaen eser telifinde bulunduğu söylenebilir. *Neşr*'in kolay ezberlenebilmesi için manzum hale getirilmesi ve özetlenmesi bunu desteklemektedir. Yine müellifin *Neşr* ve üzerine telif edilmiş diğer eserlerinden uzun yıllar sonra *Şâtıbiyye* ve kaynağı olan *Teysîr* üzerine eser telifinde bulunması da bu minvalde değerlendirilebilir. Müellifin kırâat-i aşereyi kırâat-i seb'a sistemi yerine konumlandırma çabalarıyla beraber düşünüldüğünde,⁸⁹⁰ bu sistemin okunmaya ve ezberlenmeye son derece alışılmış *Şâtıbiyye*'nin referansıylayapılması son derece pratik bir uygulamadır. Müellifin *Şâtıbiyye* ve '*Unvân* üzerine telif ettiği *Tuhfetü'l-İhvân*'ın da tedris faaliyetleri ve bu sahanın ihtiyaçları gözetilerek kaleme alındığı söylenebilir. Zira *Şâtıbiyye* devrin en yaygın okunan/ezberlenen eseridir. '*Unvân*'ın ise *Şâtıbiyye* meşhur olmadan evvel Mısır'da en yaygın şekilde ezberlenen eser olduğu aktarılmıştır.⁸⁹¹

Eserlerin telif usulüne bakıldığında, ilgili dönemin kırâat kitaplarında bulunan usûl ve ferş ayırımına uygun telif edildiği söylenebilir.⁸⁹² Müellifin manzum eserlerinin çokluğu da yine ilgili dönemin ezberleyerek nakletme geleneğine elverişli telif gayesini göstermektedir. İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddimetü'l-Cezeriyye* adlı tecvid risalesinin günümüzde dahi kırâat öğretimine başlanırken ezberletilen ilk eser olması,

⁸⁸⁸ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, 205-206, 210-211; Kübra Türkmen, *İbnü'l-Cezerî ve ed-Dürretü'l-Mudiyye Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 18; Yüksek, *Kırâat Yazmaları*, 185-190; Karğı, *H. 750-900 (M. 1349-1495) Tarihleri Arasında Yazılmış Bazı Kırâat Kaynakları Müellifleri ve İçerik Özetleri*, 27; Abdullah Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 38; Pilgir, *Kırâat Edebiyatında ve Tedrisatında Manzum Eser Geleneği: Hırzu'l-Emânî Örneği*, 16-17, 129, 150. Yazma Eserler Kurumu internet sitesinde her iki isimle İbnü'l-Cezerî'ye nisbet edilen çok sayıda nüsha bulunmakla beraber, bunların her birinin içeriği incelenerek tespitte bulunabilmek müstakil bir çalışma konusudur.

⁸⁸⁹ Mezîkür eserler için bk. Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/554-556.

⁸⁹⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/48.

⁸⁹¹ Mehmet Emin Maşalı, "Sarakustî, İsmâil b. Halef", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/115.

⁸⁹² *Neşr*, *Takrîb*, *Tahbîr* ve *Dürre* adlı eserler incelendiğinde hepsinin aynı usulle kaleme alındığı görülmektedir.

ilgili yöntemin günümüzde dahi bir yönüyle devam ediyor olduğunu göstermektedir. *Mukaddime*, *Tayyibe* ve *Takrîb* gibi muhtasar ya da manzum telif şeklinin, devrin hoca merkezli öğretim tarzına da uygun olduğu söylenebilir. Zira bu türden eserler talebenin kendi kendine anlayabilmesine elverişli olmaktan ziyade, kıraat dersleri esnasında hoca tarafından açıklanmayı gerekli kılan özet ders kitabı yapısındadır. Ayrıca müellifin kırâat-i seb‘a yerine kırâat-i aşereyi konumlandırma amacıyla beraber kırâat-i aşereye üç kıraat daha ilave eden bir eser telif etmesinin, muteber kıraatlere hakkını teslim ederek bu sahayı genişletmek gayesinde olduğu söylenebilir.

İbnü'l-Cezerî'nin okuduğu eserlere bakıldığında sırf *en-Neşr* adlı eserinde kaynak olarak zikredilen elliden fazla eser bulunmaktadır. Bunların müelliflerinin nisbeleri, yaşadıkları ve öldükleri yerler göz önünde bulundurulduğunda, Irak, Endülüs ve Mısır bölgelerinde kaleme alınmış eserlerin ağırlığı dikkat çekmektedir. Bunların birçoğu önceki periyotlarda zikredilen eserler olup, sahada çok şöhreti olmayan eserlere rastlamak da mümkündür. Eserlerden az bir kısmında bölgeye veya içeriğe dair net bir kanaate varılamadığı da söylenmelidir. Mezkûr eserler hakkında kaydedilmiş bilgilerden hareketle Endülüs'e nisbet edilebilecek ondan fazla eserden dokuzunun kırâat-i seb‘a'ya dair olduğu dikkat çekmektedir. Mısır'da telif edilmiş yaklaşık on dört eserden yedisi kırâat-i seb‘aya dairdir. Irak'ta telif edilmiş yaklaşık yirmi bir eserden on dördü kırâat-i aşereye, dördü de kırâat-i seb‘aya dairdir.⁸⁹³ Bu veriler İbnü'l-Cezerî'nin Mısır-Şam bölgesinde kırâat-i seb‘a dışındaki kıraatlerin yaygın olarak bilinmediği tespiti desteklemektedir.

Yine İbnü'l-Cezerî'nin hocalarına ve isnadlarına yer verdiği *Câmi 'u esânîd'* ine bakıldığında, benzer bir tabloyla karşılaşmak mümkündür. Nâşir ilgili eserin girişinde İbnü'l-Cezerî'nin eserin içinde zikrettiği yaklaşık yetmiş yedi kıraat eserinden bahsetmiştir. Bunlar arasında en çok Irak ve Endülüs coğrafyasında telif edilmiş olanlar dikkat çekmektedir. Bu iki bölge yanında dikkat çeken bir diğer merkez Halil'dir. Buradan, ayrı müelliflerin teliflerinden ziyade Ca'berî'nin sekiz ayrı eseri bağlamında bahsedilmiştir. Ayrıca İbnü'l-Cezerî, kendi eserlerinden de bahsetmiştir. Tüm bu kaynakların müelliflerine bakıldığında ise ağırlıklı olarak 5./11.-6./12. asırda yaşamış âlimler oldukları görülmektedir. Mezkûr eserlerin içeriğine bakıldığında ise kırâat-i aşereye dair olanların ağırlıklı olarak Irak ve İran coğrafyalarında, kırâat-i

⁸⁹³ Mezkûr eserlerin listesi için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/50-82.

seb‘aya dair olanların ise Endülüs ve Mısır’da kaleme alındığı dikkat çekmektedir.⁸⁹⁴ Bu iki tablodan hareketle İbnü’l-Cezerî’nin bölgede hâkim olan kırâat-i seb‘a sistemi yerine, diğer coğrafyalarda yaygın olan kırâat-i aşereyi yayma çabalarını anlamlandırmak kolaylaşmaktadır.

İlgili yıllarda telifleriyle dikkat çeken bir diğer âlim İbnü’l-Kâsîh’tır. Onun eserlerinin adlarına ve daha o dönemde meşhur kıraat âlimleri tarafından okunduğuna, ilgili kısımda yer verilmişti. Burada ise bu eserlerin yapısına dair bilgi vermek yerinde olacaktır. Buna göre bu eserlerden *Mustalahu’l-işârât fi’l-kirââtî’s-sitti’z-zâide ‘ani’s-seb‘i’l-mervîyye ‘ani’s-sikât* adlı eser kırâat-i seb‘a’ya altı kıraati daha eklemek suretiyle kaleme alınmıştır. *el-Kasîdetü’l-‘ulviyye fi’l-kirââtî’s-seb‘i’l-mervîyye* kırâat-i seb‘aya dair olup müellif bu esere bir de şerh yazmıştır. Son olarak İbnü’l-Kâsîh’ın *Şatıbiyyeteyn*’e de şerh yazdığı nakledilmiştir.⁸⁹⁵ Müellifin talebesi olan meşhur kıraat âlimi İbnü’l-Kabâkîbî’nin hocasının *Mustalah*’ını manzum hale getirmesi, eserin henüz telif edildiği dönemde şöhret kazandığını göstermektedir.⁸⁹⁶ Sehâvî de hocası Burhân es-Sâlihî’nin İbnü’l-Kâsîh’tan eserleri yanında *Müstenîr* (İbn Sivâr), *İrşâd* (Kalânîsî) ve *Kâfî* (İbn Şureyh) gibi Irak ve Endülüs bölgesi teliflerini okuduğunu nakletmiştir.⁸⁹⁷

Devrin âlimlerinden Sadaka b. Selâme’nin eserlerine de ilgili kısımda yer verilmişti. Bunlardan *Tetimme* Yakub, Halef ve Ebû Ca’fer kıraatlerine dair olup bunların şaz yönlerine de değinmiştir. Bir diğer eserin ise *Şâtıbiyye* şerhi olduğu aktarılmıştır.⁸⁹⁸ Sehâvî, Sadaka b. Selâme’nin okuduğu ve okuttuğu eserlerden *Şâtıbiyye* ve *Teyşîr*’i zikretmiştir.⁸⁹⁹

Bu kısımda telif ettiği eserlere biyografisinde temas edilen İbnü’l-Kabâkîbî’den bahsedilebilir. Bu teliflerden ilki on dört kıraate dair bir manzume, ikincisi bu manzumenin şerhi, üçüncüsü hocası İbnü’l-Kâsîh’ın *Mustalah*’ının manzum hali, sonuncusu ise tecvid sahasında kaleme aldığı manzum bir eserdir. Müellifin Mısır’da bulunduğu dönemde farklı kıraat âlimlerinden okuduğu eserler ise

⁸⁹⁴ Mezkûr eserler için bk. İbnü’l-Cezerî, *Câmi’u esânîd*, neşreden girişi, 35-42.

⁸⁹⁵ Sehâvî, *Dav*, 5/232.

⁸⁹⁶ Eroğlu, “İbnü’l-Kabâkîbî”, 21/97.

⁸⁹⁷ Sehâvî, *Dav*, 5/232.

⁸⁹⁸ Yerinde, “Mesharâî”, 29/304.

⁸⁹⁹ Sehâvî, *Dav*, 3/283.

Teysîr, *Müstenîr*, *Mübhic* ve *Şâtıbiyye* gibi Endülüs, Irak ve Mısır eserleridir.⁹⁰⁰ Burada son olarak Ezher Camii imamı Fahr Bilbîsî'nin hocası İbnü'l-Küftî'den okuduğu eserlere değinilebilir. Bunlar *Mübhic*, *Müstenîr*, *İrşad* ve *Tezkira* gibi Mısır ve Irak eserleridir.⁹⁰¹

Görüldüğü üzere ilgili dönem, hem kaleme alınan hem de dolaşımında bulunan telifler bakımından oldukça zengindir. İbnü'l-Cezerî ile beraber bölgenin diğer âlimlerinin teliflerinde görülen ana yön, kıraat sahasının genişletilmeye çalışılmasıdır. Bir diğer dikkat çekici nokta ise hala devam eden *Şâtıbiyye* otoritesidir, denebilir.

2.4.5. Yeni Teliflerin Tedrisi ve Kökleşmesi (850/1446-900/1494 Yılları)

İbnü'l-Cezerî'nin teliflerini izleyen bu dönem, onun teliflerinin yoğun bir şekilde tedrisi ve ilim meclislerinde kabul görmesi süreci olarak vasfedilebilir. Buna göre kıraat sahasında önceki dönemin klasikleri olan eserler yanında otoriter bir isim olarak İbnü'l-Cezerî'nin kitapları rağbet görmüştür. Bu durum, aynı dönemde bahsi geçen diğer otoriteler için de geçerlidir. Bundan dolayı bu kısmın başlığı bir önceki dönemin otoritelerinin *Yeni Teliflerinin Tedrisi ve Kökleşmesi* olarak belirlenmiştir.

Bu tarih aralığında tedris faaliyetlerinde okunan eserlere dair şunlar kaydedilebilir: Zeyn Rıdvan'ın *Teysîr*, *'Unvân*, *İrşad* ve *Şâtıbiyyeteyn* yanında yakın dönem eserlerinden *Şâtıbiyye*'ye Fâsî (öl. 656/1258)⁹⁰² ve Ca'berî'nin yazdığı şerhleri, yine Ca'berî'nin *Nehcü'd-dimâse*'sini, Ebû Hayyân'ın *'İkdü'l-leâlî* ve *Gâyetü'l-matlûb*'unu okuduğu nakledilmiştir.⁹⁰³ Tenvin ve sakin nûnun hükümlerine dair bir eseri olduğu nakledilen Zeyn Heysemî'nin okuduğu eserler ise *Şâtıbiyyeteyn*, *Teysîr*, *'Unvân*, *İrşad* yanında son dönem eserlerinden İbnü'l-Cündî'nin *Bustân*'ı ve İbnü'l-Kâsîh'ın *Mustalah*'ıdır.⁹⁰⁴ İbnü'l-İhmîmî'nin okuduğu eserler ise *Şâtıbiyye* yanında yakın dönem eserlerinden *Mustalah* ve Kabâkîbî'nin *Mecme'u's-surûr* adlı eseridir.⁹⁰⁵

⁹⁰⁰ Eroğlu, "İbnü'l-Kabâkîbî", 21/97.

⁹⁰¹ Sehâvî, *Dav'*, 5/117.

⁹⁰² Devrinin Halep şeyhülkurrâsı olup, Mısır'a gelerek Şâtıbî'nin talebelerinden eserlerini okumuştur. Memlükler döneminin en yaygın okunan *Şâtıbiyye* şerhlerinin Ca'berî ile beraber müellife ait olduğu söylenebilir. Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1329-31; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/168.

⁹⁰³ Sehâvî, *Dav'*, 3/201.

⁹⁰⁴ Sehâvî, *Dav'*, 4/228.

⁹⁰⁵ Sehâvî, *Dav'*, 7/46.

İlgili dönemde telif ettiği eserlerle dikkat çeken bir âlim İbnü'l-Kerekî'dir. Eserlerinin adlarına devrin âlimlerinden bahsedilen kısımda yer verilmişti. Burada ise eserlerinin içeriğine dikkat çekilecektir. Bunlardan ilki vakıf ibtidaya dairdir. Müellif bu esere bir ihtisar kaleme almış, sonrasında bu iki eser arasında orta hacimde üçüncü bir eser daha telif etmiştir. İbnü'l-Kerekî, *Şâtıbiyye* üzerine biri şerh iki eser telif etmiştir. Bunlar dışında Hamza ve Hişam'ın hemzede vakfına dair ve tecvide dair bir eser yazmıştır.⁹⁰⁶ Kıraat sahasında çok sayıda âlimden okuduğu eserler ise *Teysîr*, *Şâtıbiyyeteyn*, *'Unvân*, *I'lân* ve Ca'berî'nin kırâat-i seb'aya dair manzumesidir.⁹⁰⁷ Meşhur kıraat âlimi Zeyn Ca'fer es-Senhûrî'nin ise on dört kıraate, kırâat-i aşereye tamamlamak üzere kırâat-i seb'aya eklenen üç kıraate ve tecvide dair üç eserinden bahsedilmiştir.⁹⁰⁸ Bu sahada okuduğu eserler ise *Şâtıbiyye*, *Teysîr*, *'Unvân*, *Telhîs*; İbnü'l-Kâsîh, Fâsî ve Ca'berî'nin *Şâtıbiyye* şerhleri'dir.⁹⁰⁹

Mezkûr âlimlerin okuduklarından hareketle yakın dönemde telif edilmiş eserlerin rağbet gördüğü ve kıraat sahası klasikleri denebilecek eserlerin yanında yerini aldığı söylenebilir. Bu duruma örnek olabilecek bir diğer âlim Ca'berî'nin *Nehcü'd-dimâse*, İbnü'l-Cezerî'nin *Tayyibe* adlı eserlerini ezberlediği nakledilen İbn Esed'dir. Sehâvî, hocası İbn Esed'in bir *Şâtıbiyye* şerhi kaleme almaya başladığını da nakletmiş, fakat eserle alakalı detaylı bilgi vermemiştir. Müellifin kıraat sahasında okuduğu eserler de dikkat çekicidir. Bunlar *Şâtıbiyyeteyn*, *Teysîr*, *'Unvân* ve *Mustalah*'tır. İbnü'l-Cezerî'nin talebeliğini yapan İbn Esed, İbnü'l-Cezerî'nin oğlu Şihâb'dan ise babasının *Tayyibe*'sine yazdığı şerhi okumuştur.⁹¹⁰

Bikâî'nin kıraat sahası teliflerine bakıldığında bunlardan ilki tecvide dair *el-Kavlü'l-müfîd* olup atıfta bulunduğu kaynakların Ca'berî ve İbnü'l-Cezerî'nin tecvide dair eserleri oluşuyla dikkat çekmektedir.⁹¹¹ Bikâî'nin kıraat ilmine dair kaleme aldığı küçük hacimli nesir-şema tarzlı *Kitâbü'd-davâbit* adlı risalesinde de İbnü'l-Cezerî'nin eserlerinden aktarımda bulunduğu nakledilmiştir.⁹¹² Nüveyrî'nin eserlerine

⁹⁰⁶ Sehâvî, *Dav*, 1/146; Altıkulaç, "Kerekî, Burhâneddin", 25/280.

⁹⁰⁷ Sehâvî, *Dav*, 1/144.

⁹⁰⁸ Senhûrî, *Câmi'u'l-müfîd*, neşreden girişi, 21-22.

⁹⁰⁹ Sehâvî, *Dav*, 3/62.

⁹¹⁰ Sehâvî, *Dav*, 1/188-191.

⁹¹¹ Risale hakkında detaylı bilgi için bk. Karğı, *H. 750-900 (M. 1349-1495) Tarihleri Arasında Yazılmış Bazı Kıraat Kaynakları Müellifleri ve İçerik Özetleri*, 96-105.

⁹¹² Yüksek, *Kırâat Yazmaları*, 97-100.

bakıldığında ise bunlardan kırâat-i seb‘a’ya üç kıraatin eklenerek nazmedildiği bir manzume, bu nazma bir şerh ve İbnü’l-Cezerî’nin *Tayyibe*’sine iki ciltlik bir şerh dikkat çekmektedir.⁹¹³

İlgili dönem âlimlerinin biyografilerinde görülen İbnü’l-Cezerî’nin eserlerine dair tahsil ve tedris faaliyetlerindeki artış son derece dikkat çekicidir. Kıraat hocaları İbnü’l-Cezerî’nin eserlerini okumuş, ezberlemiş, hatta bunlar üzerine eser telif etmişlerdir. Buna yukarıda zikredilenler dışında örnek verilecek olursa devrin kıraat âlimlerinden İbnü’l-İhmîmî ve Zeyn Hattâb’ın *Tayyibe*’yi ezberlediği,⁹¹⁴ İbn Esed’in *Neşr*’i okuttuğu,⁹¹⁵ Halîl el-Gars’ın *Mukaddime*’ye bir şerh yazdığı,⁹¹⁶ Abdurrahman b. Yusuf b. Abdullah’ın (öl. ?) *Şâtıbiyye* yanında *Dürre* ve *Mukaddime*’yi ezberlediği⁹¹⁷ ve Nevbî’nin İbnü’l-Cezerî’nin kıraat sahasında kırk bilmece şeklinde kaleme aldığı *Elgâzü’l-Cezeriyye*’nin sorularına cevap olarak bir eser telif ettiği⁹¹⁸ nakledilmiştir. Bunlardan hareketle ilgili dönemde *Şâtıbiyye*’nin sahadaki merkezî konumunu koruması yanında, İbnü’l-Cezerî eserlerinin de yaygınlaştığı görülmektedir. Bu yönüyle ilgili dönem kıraat ilmi tarihi açısından bir kırılma dönemi olarak vasıflandırılabilir. Zira bu dönem itibarıyla İbnü’l-Cezerî’nin eserleri, alanın klasikleri arasında yerini almaya başlamış, hatta bu eserlere doğru bir evrilme söz konusu olmuştur, denebilir.

2.4.6. Memlûk Kıraat Birikiminin Tezahürü Olarak Bazı Şerhler (900/1494-950/1543 Yılları)

Memlûk kıraat birikimi açısından süregelen tedris ve çalışmalar yanında yazılan bazı şerhler dikkati çekmektedir. Diğer İslâmî ilimlerdeki şerh yoğunluğuna çok da paralel olmayan sınırlı sayıdaki bu şerhler Memlûk kıraat birikiminin derli toplu bir yansıması olarak görülebilir.

Meşhur kıraat âlimi Kastallânî’nin eserleri, devrin telif usulü hakkında fikir vericidir. Bunların adlarına daha önce yer verilmişti. Temel özelliklerine dikkat

⁹¹³ Sehâvî, *Dav*’, 9/218.

⁹¹⁴ İlgili bilgiler için sırasıyla bk. Sehâvî, *Dav*’, 7/46; 3/162.

⁹¹⁵ Sehâvî, *Dav*’, 9/232.

⁹¹⁶ Sehâvî, *Dav*’, 3/184.

⁹¹⁷ Sehâvî, *Dav*’, 4/143. Sehâvî’nin doğum tarihini 861/1456 yılı olarak nakletmesinden hareketle kendisine bu kısımda yer verilmiştir.

⁹¹⁸ Sehâvî, *Dav*’, 10/72.

çekilirse *Neşr* ve *Tayyibe*'ye dört kıraatin ilave edildiği *Letâifü'l-işârât*, *Neşr*'de bulunan tariklerden ilaveler yapılarak telif edildiği nakledilen bir *Şâtıbiyye* şerhi, bir *Mukaddime* şerhi, bir *Tayyibe* şerhi, bir *Neşr* şerhi ve Hamza ve Hişâm'ın hemzelerdeki vakıfları üzerine bir eserdir.⁹¹⁹

Bu kitaplar arasında en meşhur sayılabilecek *Letâif*'in kaynakları, ilgili devirde dolaşımda bulunan kıraat eserleri hakkında fikir vericidir. Buna göre eserin temel kıraat kaynakları *Neşr*, *Takrib* ve *Tayyibe* yanında bunların kaynağı olan ve olmayan kıraat-i aşereye dair eserler; on dört kıraate dair İbnü'l-Kabâkîbî'nin eserleri ve İbnü'l-Kabâkîbî'nin kaynakları olan Ehvâzî, İbn Sivâr, Sıbtu'l-Hayyât ve İbnü'l-Kâsîh gibi âlimlerin eserleri; Şu'le, Ca'berî, Ebû Şâme ve Fâsî'nin *Şâtıbiyye* şerhleri; vakıf-ibtidâya dair İbnü'l-Enbârî, Dâni, 'Ammânî, Secâvendî, Ca'berî, Ebû Hayyân ve Kadı Beydavî'nin eserleri; resm-i mushafa dair Şâtûbî'nin '*Akîle*'si, Ca'berî'nin ve Ebû Şâme'nin bu esere şerhleri ve Dâni'nin *Mukni'i*; tecvide dair *Neşr*, *Temhîd*, *Riâye* (Mekkî b. Ebî Tâlib), *Tahdîd* (Dâni), *Nihâyetü'l-itkân* (İbn Şureyh) ve *Cemâlû'l-kurrâ*'dır (Sehâvî).⁹²⁰ Görüldüğü üzere Kastallânî eserini telif ederken sahanın klasikleri denebilecek eserler yanında, bunlara dair son dönemde telif edilmiş çok sayıda eserden istifade etmiştir.

Kastallânî'nin bu sahada okuduğu eserlere bakıldığında *Şâtıbiyyeteyn*'i ve *Tayyibe*'nin yarısını ezberlediği, *Mukaddime*, *Şâtıbiyyeteyn*, Hemedânî'nin *Şâtıbiyye* şerhi ve *Teyşîr*'i farklı hocalardan okuduğu görülmektedir.⁹²¹ Ayrıca Sehâvî, Kastallânî'nin Aclûnî'nin *Hidâye* şerhinin bir kısmını bizzat kendisinden okuduğunu nakletmiştir.⁹²²

Devrin âlimlerinden Zeyn Zekerîyya ise İbnü'l-Kâsîh'ın feth ve imâleye dair eserine bir muhtasar, *Mukaddime* üzerine de bir şerh kaleme almıştır. Okuduğu kıraat eserleri ise *Neşr*, *Takrib*, *Tayyibe* ve Ca'berî'nin *Şâtıbiyye* şerhidir.⁹²³ Bir diğer kıraat âlimi Ramlî ise *Şâtıbiyyeteyn* yanında İbnü'l-Cezerî'nin *Dürre*'sini ezberlemiştir.⁹²⁴

⁹¹⁹ Sehâvî, *Dav*', 2/91; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât*, neşreden girişi, 44-47.

⁹²⁰ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât*, neşreden girişi, 71-75.

⁹²¹ Kastallânî, *Letâifü'l-işârât*, neşreden girişi, 21-26.

⁹²² Sehâvî, *Dav*', 2/91.

⁹²³ Sehâvî, *Dav*', 3/208-210.

⁹²⁴ Sehâvî, *Dav*', 1/183.

Sehâvî'nin *Şâtıbiyye*, *Tayyibe* ve *Hidâye* yanında, kendisinin *Hidâye* üzerine telif ettiği şerhi okuttuğuna ilgili kısımda yer verilmişti.⁹²⁵

İlgili periyotta kıraat sahasında okunan eserler hakkında fikir sahibi olmak için devrin meşhur âlimi Süyûtî'nin *Müncem*'de hocaları hakkında bilgi verirken bahsettiği kıraat eserlerine burada yer verilebilir. Bunlar *Teysîr*, *Şâtıbiyye*, *Râiyye*, *Neşr* ve *Tayyibe*'dir.⁹²⁶

Tüm bu aktarılan bilgilerden hareketle ilgili dönemde İbnü'l-Cezerî ile başlayan genişleme/çeşitlenmenin devam ettiği söylenebilir. Şâtıbî ve İbnü'l-Cezerî'nin eserleri yanında, bunları merkeze alan eserlerin okunduğu ve telif edildiği dikkat çekmektedir.

2.5. Dönemin Güncel Bazı Kıraat Meseleleri

Bu kısımda bir kıraat meselesi olarak ele alınacak ilk mevzu, ilgili dönemde Memlûk merkezlerinde bulunan ve Hz. Osman döneminde istinsah edildiği öne sürülen mushaflardır. Bunun dışında, dönemin biyografik eserlerine yansımış kıraate dair meselelere ve devrin güncel kıraat tedris modeline değinmek, bu sahadaki durumu göstermesi bakımından faydalı olacaktır.

2.5.1. Memlûkler Döneminde Kahire ve Dımaşk'ta Bulunan Mushaflar

Memlûk âlimlerinin yazdığı bazı biyografik eserlerde Dımaşk ve Kahire'de bulunan ve Hz. Osman'a nisbet edilen Mushaflarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Eserlerdeki ifadelerde Hz. Osman'a nisbetle alakalı bir incelemenin gerekli görülmediği ve bu aidiyete dair net bir kanaatin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Mezkûr Mushaflardan ikisi günümüze ulaşmış ve tahkik edilerek neşredilmiştir. Bu yönüyle devrin yöneticileri, ulemâsı ve halkı tarafından büyük saygı gösterilen bu Mushaflara ve bunların Hz. Osman'a nisbetine dair bilgi vermek uygun olacaktır.

İlk olarak Dımaşk'ta bulunan ve Hz. Osman'a nisbet edilen Mushaf hakkında bilgi verilecek olursa İbn Kesîr, eserinde 680/1281, 695/1295, 711/1311 ve 735/1334 yılı olaylarından bahsederken Dımaşk'ta ilgili mushafın varlığına temas etmektedir.⁹²⁷

⁹²⁵ Bilgi için 900-950 arasında kıraat sahasında öne çıkan âlimler başlığına bakılabilir.

⁹²⁶ Süyûtî, *el-Müncem*, 46-241.

⁹²⁷ İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, 13/495-496; 14/29, 128, 275.

İbn Battûta da bu mushafın 726/1325 yılında Emeviyye Camii'nde bulunduğunu söylemekte ve halk tarafından mushafa gösterilen tazime dair sahneleri tasvir etmektedir.⁹²⁸ Nuaymî ise Dımaşk eğitim kurumlarından bahsettiği eserinde, Zehebi'den nakille bu mushafın 507/1113 yılında Emeviyye Camii'ne getirildiğini aktarmaktadır.⁹²⁹ İbnü'l-Cezerî de, *Neşr*'de resm-i hatta dair aktarımlarda bulunurken Ümeyye Camii'ndeki Şam Mushafı'nı gördüğünü zikretmektedir.⁹³⁰ İbnü'l-Cezerî'nin aynı eserde bir ibarenin yazılışı hakkında bilgi verirken "Emevî Camii Mushafları"nda gördüğü şekli çoğul sîga kullanarak ifade etmesi,⁹³¹ mezkûr camide ilk döneme ait birden fazla Mushaf olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Aktarılan bu bilgiler, ilgili dönemde telif edilmiş eserlerde bu Mushafın Hz. Osman'a nisbeti konusunda herhangi bir şüphenin bulunmadığını göstermektedir.

Günümüzde Hz. Osman'a nisbet edilen Mushaflarla alakalı yapılmış çalışmalara bakıldığında ise eserlerde zikredilen Dımaşk Mushafının nisbetinin sıhhatine dair kesin bir kanaat belirtmenin mümkün olmadığı görülmektedir. İstanbul Topkapı Müzesi'nde bulunan Mushafın Hz. Osman'a nisbeti hakkında bir çalışması bulunan Mustafa Altundağ, diğer imam Mushaflardan bahsettiği kısımda Şam Mushafı hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre çeşitli zamanlarda çok sayıda âlim ve seyyah tarafından görülen bu Mushafın, II. Abdülhamit devrinde Şam Camii'nde çıkan yangın esnasında yandığı veya I. Dünya Savaşı'nda varlığının devam ettiği nakledilmiştir. Altundağ, yazım şekli ve özellikleri hakkında yeterli bilgi bulunmayan bu Mushafla ilgili çeşitli ihtimallerden bahsetmektedir. Bunlardan ilki Mushaf'ın gerçekten Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaf olabileceği, ikincisi Haccac (öl. 95/714) veya Mehdî Billâh'ın (öl. 169/785) bu bölgeye gönderdiği Mushaf olabileceği, son olarak da ana mushaftan çoğaltılmış başka bir nüsha olabileceğidir. Altundağ, eldeki bilgilerden hareketle net bir tespitle bulunmanın mümkün olmadığı kanaatindedir.⁹³² Mushafı gördükleri nakledilen İbn Kesîr ve İbnü'l-Cezerî gibi âlimlerin bu mushafa dair bilgiler aktarmakla beraber, Hz. Osman'a aidiyetine dair bir incelemede

⁹²⁸ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 1/136.

⁹²⁹ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/130.

⁹³⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/184-185.

⁹³¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/253.

⁹³² Mustafa Altundağ, "İstanbul Topkapı Mushafı Hz. Osman'a mı Aittir?", *Marife* yıl 2/1 (Bahar 2002), 64-65.

bulunmadıkları kanaatinde olan Altundağ, Hz. Osman'a nisbetin mecazî olduğunu söylemekte ve bu Mushafa dair nakillerin ihtiyatla karşılanması gerektiğini belirtmektedir.⁹³³

Hz. Osman'a nisbet edilen Mushaflara dair bir çalışması bulunan Ziya Şen de Şam Mushafı ile alakalı, Sıffin Savaşı'ndan I. Dünya Savaşı'na kadar geçen süreçte bulunduğu yerlere dair bilgiler vermesinin ardından, Altundağ'ın kanaatlerini tekrarlamaktadır.⁹³⁴

Dönemin bir diğer önemli Mushafı, Kahire Mushafıdır. Tayyar Altıkulaç'ın Eyyûbîler döneminde Fâziliyye Medresesi'nde muhafaza edildiğini aktardığı Mushaf son Memlûk Hükümdarı Kansu Gavri (öl. 922/1516) tarafından medresesinin karşısına inşa ettirilen bir türbeye nakledilmiştir. 1305/1887-88'de el-Meşhedü'l-Hüseynî'ye alınmış, 2006 yılında da bakım ve onarım için yine Kahire'de bulunan el-Mektebetü'l-Merkeziyye li'l-Mahtûtâtî'l-İslâmiyye'ye nakledilmiştir.⁹³⁵ İbnü'l-Cezerî'nin *Neşr*'de yine ferş-i hurûfa dair bahislerde bir ibarenin yazılışı hakkında verdiği bilgilerden Emevî Camii Mushafları ile beraber bu mushafı da gördüğü anlaşılmaktadır.⁹³⁶ Hatta İbnü'l-Cezerî'nin mu'cem türü eserinde aktardığı bir olaydan hareketle, ilgili dönemde resme dair ihtilaflar söz konusu olduğunda hakem olarak bu Mushafa müracaat edildiği söylenebilir.⁹³⁷

Uzun süre Kahire'de muhafaza edildiğinden bahsedilen bir diğer Mushaf da günümüzde Topkapı Sarayı'nda bulunan ve Hz. Osman'a nisbet edilen mushaftır. Yine Tayyar Altıkulaç 1226/1811 yılında Kahire valisi Mehmed Ali Paşa tarafından Osmanlı padişahı II. Mahmud'a (öl. 1255/1839) hediye olarak gönderildiğini ve Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilmesinin önerildiğini aktarmaktadır.⁹³⁸

Memlûkler devrinde Kahire'de bulunan bu son iki Mushaf, Tayyar Altıkulaç tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Altıkulaç'ın incelemeleri sonucu vardığı kanaate göre Topkapı'da bulunan Mushaf, hicrî birinci asrın ikinci yarısı veya ikinci

⁹³³ Altundağ, "İstanbul Topkapı Mushafı Hz. Osman'a mı Aittir?", 84.

⁹³⁴ Ziya Şen, "Hz. Osman Döneminde İstinsah Edilen Mushafların Akıbeti", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2014), 44-47.

⁹³⁵ Hz. Ali'ye Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (San'â Nüshası), thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: IRCICA, 2011), 111-112.

⁹³⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/253.

⁹³⁷ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 229.

⁹³⁸ Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası), thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: IRCICA, 2019), 2/66-67.

asrın ilk yarısında,⁹³⁹ el-Mektebetü'l-Merkeziyye li'l-Mahtûtâtî'l-İslâmiyye'de muhafaza edilen Kahire mushafı ise hicrî ilk asrın son çeyreği veya ikinci asrın ilk yarısında istinsah edilmiştir.⁹⁴⁰

Çalışmalarda aktarılanlardan hareketle Memlûkler devrinde imam Mushaf olduğunda ortak bir kanaatin hâkim olduğu Dımaşk ve Kahire'de bulunan Mushafların bu aidiyetlerinin problemlili olduğu söylenebilir. Kahire'de bulunan Mushaflar hakkında aidiyetin sahih olmadığı kanaati belirtilmişken, Dımaşk Mushafının günümüze ulaşmamış olmasından kaynaklı net bir kanaat bildirilmemiş, bu konuda ihtiyat tavsiye edilmiştir.

2.5.2. Biyografik Eserlere Yansıyan Kur'ân ve Kıraate Dair Meseleler

Bazı tartışmaların izlerini biyografi kitaplarının satır aralarında görmek mümkündür. Bu durum bazen doğrudan bir tartışmaya dâhil olmak bazen de tarihî geçmişi olan bir tartışmaya dair fikir beyan ederek meseleye dolaylı yoldan dâhil olmak şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Mesela buna Zehebî'nin Ebû Cafer et-Taberî'nin (öl. 248/862) biyografisinde yer verdiği Kur'ân'ın mahlûk olup olmaması meselesini ele alması örnek olarak verilebilir. Burada Zehebî ilk olarak Ebû Cafer ve başka âlimlerin görüşlerini sunmuş, ardından bu konudaki kendi kanaatine yer vermiştir.⁹⁴¹ Bu örnek, ilgili dönemde aktif bir mesele olmasa da halku'l-Kur'ân'a dair görüşlerin hala tartışıldığını göstermektedir.

Zehebî'nin Alemüddin es-Sehâvî'nin biyografisi bağlamında tartıştığı bir diğer mesele ise aynı anda birden çok kişiden ders dinleme usulüdür. Zehebî, Sehâvî'nin binek üstünde aynı anda 2-3 kişiyi Kur'ân'ın farklı yerlerinden okutarak düzelttiğini nakletmiştir. Bu naklin ardından bu uygulamanın sünnetin hilafına olduğuna dair kendi görüşünü gerekçeleriyle açıklamıştır.⁹⁴²

Biyografilere yansıyan bir başka mesele, kalın harften sonra gelen elifin kalın ya da ince okunacağı tartışmasıdır. Bu meselenin günümüzde dahi çeşitli çalışmalarda

⁹³⁹ Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 223.

⁹⁴⁰ Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*, 273-274.

⁹⁴¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/380-382.

⁹⁴² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1247-48.

tartışıldığı görülmektedir.⁹⁴³ Biyografilerde yer alan ibarelerden Memlûkler devrinde de bu meselenin gündemde olduğu anlaşılmaktadır. Hatta meşhur kıraat âlimi İbn Bashân'ın kalın harften sonra gelen elifin kalın okunması gerektiğini savunan ve ince okunması gerektiğini savunanlara reddiye mahiyetinde *et-Tezkira* adlı bir eser telif ettiği nakledilmiştir.⁹⁴⁴ Elifin kalın veya ince okunuşuyla ilgili tartışmaya İbnü'l-Cezerî'nin hayatında tesadüf etmek de mümkündür. Nitekim Şiraz'da bulunduğu dönemde oranın şeyhu'l-kurrâsı Kerîmüddin Fazlullah b. Ahmed el-Kâzerûnî'ye (öl. 816/1413) kırâat-i aşereyle Fâtiha suresini okutmuştur. Bu okuyuşunda elifleri gereksiz yere kalınlaştırmayıp usulüne uygun okuduğu için kendisine teşekkür etmiştir. İbnü'l-Cezerî, Şiraz kurrâsının okuyuşunun bu âlim sayesinde düzeldiğini de nakletmiştir.⁹⁴⁵ İbnü'l-Cezerî'nin mu'ceminde naklettiği bu aktarım, elifin kalın-ince okunma ihtilafının/yanlışının farklı coğrafyalarda da olduğunu göstermektedir.

Tabakâtlarda rastlanan mezkûr örneklerden anlaşıldığı kadarıyla ilgili dönemde kıraat sahasında yoğun tartışmaların söz konusu olduğu bir durum bulunmamaktadır. Bunun, kıraat sahasının nakle dayalı bir alan olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu alanda yapılan genel olarak eldeki birikimi farklı şekillerde tasnif ederek nakletmek olduğu için herhangi bir ihtilaf ve tartışma söz konusu olmamıştır. Son olarak belirtmek gerekir ki biyografik eserleri bu açıdan ele almak başka tartışmalara erişme imkânı sağlayacaktır. Ancak bu detaylı bir satır arası okumayla müstakil bir çalışmanın konusudur. Burada ise karşılaşılan örnekler üzerinden sadece bir çalışma alanının varlığına dikkat çekilmekle yetinilmiştir.

2.5.3. İhtisasta Uygulanan Tedris Modeli

Memlûkler dönemi kıraat eğitimine dair yer verilen detaylar yanında eğitim sistemine bakıldığında belirsiz kabul edilebilecek bir durum söz konusudur. Bu, kıraat tedrisinin kırâat-i seb'a, aşere veya on dört kıraatten hangisinin merkeze alınarak yapıldığı meselesidir. Bölgede genellikle Endülüs ve Mısır âlimlerinin telif ettiği kırâat-i seb'aya dair eserler yanında, Sıbtu'l-Hayyât ve Kalânisî gibi Iraklı âlimlerin kırâat-i aşereye dair telif ettiği eserlerin tedavülde olduğuna değinilmişti. Bununla

⁹⁴³ Günümüz tecvid çalışmalarından med sebebiyle yapılan tüm uzatmaların kalın A ile olması gerektiğine dair bir örnek için bk. Sıtkı Güllü, *Tecvid İlmi* (İstanbul: Huzur Yayınları, 2005), 28-29.

⁹⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/84.

⁹⁴⁵ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 236.

beraber İbnü'l-Cezerî'nin 7./13.-8./14. asırda yaşamış bazı kıraat âlimlerine dair nakilleri, ilgili dönemde kırâat-i seb'aya dair eserler dışındaki teliflerin mezkûr merkezlerde bilinmediğini göstermektedir. Buna göre, Muhammed b. Mahmud b. Ebû Bekir et-Tûsî (öl. ?) Tus'ta İbn Mihrân'ın *Gâye*'sini ezberlemiş, Tatar istilasıyla Şam'a geçmiştir. 620/1223'te Dımaşk'ta buranın önde gelen hocalarıyla bir araya geldiğinde *Şâtıbiyye* dışında bir eser bilmemelerine oldukça şaşırmıştır. Bu vesileyle *Gâye*'yi ihtisar ederek *Büstânü'l-mübtedî* adında bir eser telif ettiği nakledilmiştir.⁹⁴⁶

Memlükler devrinden başka bir örnek ise Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülmü'min el-Vâsıtî'dir (öl. 740/1340). Vâsıtî, 730/1329 yılında Dımaşk'a geldiğinde kendi eserleri münderecâtında kırâat-i aşere okutmuştur. İbnü'l-Cezerî bu durumun Dımaşk ulemâsını rahatsız ettiğini ve kadıya başvurduklarını nakletmiştir. Kırâat-i aşere okutmanın hükmü, devrin ulemâsına sorulduğunda ise bu uygulamanın yanlış oluşuna dair bir fetva söz konusu olmamıştır. Kırâat-i aşere okutmak hususunun caiz oluşunda ittifak edilmiş, bunlar dışındaki kıraatlerin okutulması konusunda ise ihtilaf edilmiştir. İbnü'l-Cezerî eseri *Neşr*'de bu olaydan hareketle, üç temel vasfı taşıyan her kıraatin okunabileceği ancak temel vasıfları taşımayanları okumanın caiz olmadığı yönündeki klasik görüşü tekrarlamıştır.⁹⁴⁷ İbnü'l-Cezerî'nin 9./15. asırda dahi kırâat-i seb'a yerine kırâat-i aşereyi yerleştirmeye dair tedris faaliyetleri ve telif ettiği eserler, bu durumun ilgili asırda da bir yönüyle devam ettiğini göstermektedir.

Memlük coğrafyasında son derece yaygın olarak okunan kırâat-i aşereye dair eserlerle beraber İbnü'l-Cezerî'nin kırâat-i aşereyi yaymak hususundaki çabaları bir arada değerlendirildiğinde, ortada bir tenakuz var gibi görünmektedir. Bu durumu şu şekilde izah etmek mümkündür: İlgili dönemde kırâat-i aşereye dair eserler bilinmekle beraber coğrafyanın yaygın şekilde ezberlenen, okutulan ve üzerine en sık telifte bulunan eseri *Şâtıbiyye*'dir. Bunda Şâtıbî'nin ve eserini meşhur eden talebelerinin bizzat ilgili bölgenin âlimleri olmalarının payının olduğu düşünülebilir. Böylelikle bölgedeki öğretim sistemi, kırâat-i seb'a merkezli bir yapıya kavuşmuştur. Bölgede sekiz, on, on bir hatta on dört kıraate dair eserler de telif edilip okunmakla beraber, bu eserleri okumanın kıraat tahsil ve tedrisinin tamamlayıcı unsurları olduğu söylenebilir. İbnü'l-Cezerî sonrası süreçte ise kırâat-i seb'a sistemi yanında kırâat-i aşere de

⁹⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/341.

⁹⁴⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/37.

merkezî bir konum elde etmiş, tedris faaliyetleri kırâat-i seb‘a ve aşere üzerinden daha geniş bir yapıya kavuşmuştur.

3. MEMLÜKLER DÖNEMİNE ETKİSİ VE TARİHİ SÜRECE KATKISI AÇISINDAN KIRAAT İLMİ

Memlûkler'in, Osmanlı Devleti'nin yükselme devrine kadar en güçlü İslâm Devleti olduğuna, Haçlı ve Moğollarla mücadeleleriyle ayrı bir konum elde ettiğine daha önce değinilmişti. Bu karizmatik konum sadece siyasî sahayla sınırlı kalmamış, Memlûkler ilmî alanda da devrin en önde gelen ve hareketli devleti olmuştur. Bu yönüyle Memlûkler'in diğer ilmî sahalarla beraber kıraat faaliyetlerinde iki temel rolü bulunmaktadır. Bunlardan ilki coğrafyada kendinden önce oluşmuş ilmî mirası, kendi dönemindeki diğer coğrafyaların etkisiyle sistematik hale getirmek, diğeri ise bu birikimin Osmanlı Devleti'ne intikalinin sağlanmasıdır. Böylece Memlûkler, kıraat sahasında hem üretici/geliştirici/sistemize edici hem de nakledici konumda bulunmuştur. İlgili dönemin faaliyetleri ve günümüzde dahi meşhur kıraat eserleri göz önünde bulundurulduğunda, Memlûkler'in bu sahada icra ettiği rolün önemi daha iyi anlaşılacaktır.

3.1. Genel Olarak Memlûk Kıraat Faaliyetlerini Besleyen Havzalar

Memlûkler devrinde gerçekleştirilen ilmî yolculuklara bakıldığında Kahire ve Dimaşk'ın merkez konumda olduğu, âlim ve talebelerin buraya genellikle ilim öğrenmek kastıyla geldiği görülmektedir. Bu rihleler Halep, Hama ve Musul gibi diğer Memlûk merkezlerinden olabildiği gibi bazen de Endülüs, Mağrib ve Anadolu gibi Memlûkler'in hâkimi olmadıkları diğer bölgelerden olmuştur. Yani Kahire ve Dimaşk genel olarak diğer merkezlere tesir eden konumda bulunmuştur. Bununla beraber bu merkezlerdeki kıraat ilmi birikiminin oluşumunda diğer bölgelerden buralara gelerek yerleşen âlimlerin son derece önemli bir katkısı olduğu da söylenmelidir. Bunlardan Ca'berî, Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi örneklerle daha önce yer verilmişti. Bunun yanında Memlûk âlimlerinin farklı beldelere rihlelerinde elde ettikleri birikimi memleketlerine taşıyarak burada aktarmaları, bir diğer etkileşim noktası olmuştur.

Dönemin ilmî merkezlerindeki birikimi birbirinden net çizgilerle ayırmak mümkün görünmemektedir. Döneme bütüncül bir bakışla yaklaşıldığında tek taraflı bir aktarım yerine karşılıklı etkileşimin varlığı ve ortak bir birikimin meydana getirilmesi söz konusudur. Bunda, İslâm âleminin genelindeki ilmî faaliyetlerin

rihleler yoluyla gerçekleştirilmesinin payı büyüktür. Zira devrin âlimlerine ve talebelerine bakıldığında birçoğu için “rahhâl” tabirini kullanmak mümkün görünmektedir. Memlûk merkezleri de ilgili dönemde en çok yolculuk yapılan beldeler arasında olmasıyla, İslâm dünyasının genelinin ilmî birikimini bir araya toplayan/yansıtan konumda olmuştur. Bu yönüyle Memlûk kıraat birikiminin yerli kaynaklardan beslenmekle beraber birçok beldenin kıraat birikimini potasında eritmiş/kozmopolit bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Bu bir araya getirici konumun daha iyi anlaşılması için ilgili dönemde rihlelerinin çokluğuyla dikkat çeken birkaç kıraat âlimini örnek olarak zikretmek yerinde olacaktır. Örneğin, Hâfız b. Nureddin olarak tanınan Muhammed b. Ali (öl. 896/1490) Bağdat yakınlarında dünyaya gelmiş, annesiyle Hemedan’a geçerek burada Kur’ân’ı tecvid üzere okumuştur. Sonrasında Tebriz’de İbnü’l-Cezerî’nin talebelerinin de aralarında bulunduğu çok sayıda kurrâdan kırâat-i seb’a, aşere ve diğer kıraatleri okumuştur. Memlûk Sultanı Zâhir Çakmak (öl. 857/1453) döneminde Kahire’ye gelerek ikamet ettiği Bistâmiyye Zâviyesi’nin şeyhliğini yerine getirmiştir. Bunun yanında Nâsiriyye, Devâdâriyye’de çeşitli sahalarda hocalık ve Sultan’ın Türbesinde şeyhlik yapmıştır. Hâfız b. Nureddin’in birçok kez haccederek mücavir olarak kaldığı Hicaz’da kıraat sahasında ders verdiği de nakledilmiştir.⁹⁴⁸

Harem-i Şerîf’in imamı ve Mekke kadısı âlim Muhib et-Taberî (öl. 894/1489) ise hem hac için Hicaz’a gelenlerden hem de çeşitli rihlelerle gittiği merkezlerde çok sayıda âlimden istifade etmiştir. İbnü’l-Cezerî’nin meclislerinde *Neşr* başta olmak üzere eserlerini sema eden Taberî, İbnü’l-Cezerî’den Ebû Amr kıraatinde bir hatim okumuştur. Diğer kıraat hocaları Zeyn Rıdvân, Zeyn b. Ayyâş, Zerâtî ve İbn Selâme gibi devrin ileri gelen kıraat âlimleridir. Muhib et-Taberî Kahire, Dimyat, İskenderiye, Halil, Beytûlmakdis, Hama, Humus, Halep, Mekke, Zebid, Teiz ve Aden gibi çok sayıda Memlûk merkezinde çok sayıda âlimden istifade etmesiyle dikkat çekmektedir.⁹⁴⁹

Muhammed b. Abdülkâdir b. Ömer (öl. 838/1434) ise aslen Şirazlı olup Vâsit’ta doğmuş ve Haremeyn’e yerleşerek burada vefatına kadar ders okutmuştur. Mekke, Bağdat ve Dimaşk gibi merkezlerde tahsiliyle dikkat çekmektedir. Kıraat

⁹⁴⁸ Sehâvî, *Dav*, 8/200.

⁹⁴⁹ Sehâvî, *Dav*, 9/169-171.

sahasında dikkat çeken yönü *Şâtıbiyye*'yi aşereye tamamlamak üzere kaleme aldığı manzumesidir. Manzumeyi görenlerin ilgili eseri Şâtıbî'nin kaleminden çıkmış zannedecek derecede başarılı bulduğu nakledilmiştir. Muhammed b. Abdülkâdir, Timur Bağdat'ı işgal ettiğinde kitaplarının, icazetlerinin ve okuduğu eserlerin isnadlarına dair yazılı evrakının tamamını kaybetmiştir. Kıraat sahasında tahsil ettiği eserlere bakıldığında *İrşâd*, *Kifâye* ve *Kenz* gibi Irak bölgesi eserleri yanında *Şâtıbiyye* ve *Teyşîr* gibi Mısır ve Endülüs eserleri dikkat çekmektedir.⁹⁵⁰ Bu eserleri hem Bağdat'ın hem de Dımaşk ve Kahire'nin meşhur isimlerinden okuyarak ikra icazeti alması, bölgelerin birikimindeki ortaklığı göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir.

Şems Muhammed b. Yusuf b. Ahmed ed-Deyrûtî ise memleketi Deyrût'ta Kur'ân, *Şâtıbiyye* ve diğer bazı eserleri ezberlemiş, meşhur kıraat âlimi Kerekî'den ifrad ve cem' yöntemleriyle kırâat-i seb'ayı okumuştur. Hac yolculuğu esnasında Zeyn b. Ayyâş, Afsî, Nûr Bilbîsî, Abdüddâim, Habîb el-'Acemî ve İbn Güzelboğa gibi Mekke ve Kahire'nin meşhur kıraat âlimlerinin aralarında bulunduğu çok sayıda kişiden istifade etmiştir. Memleketi Deyrût'ta verdiği kıraat derslerinde çok sayıda kişinin kendisinden faydalandığı nakledilmiştir.⁹⁵¹

Memlûk kıraat birikiminin teşekkülünde rihleler dışındaki temel kaynak ise, kendilerinden önce buralarda hüküm sürmüş Eyyûbîler'den bu sahada tevarüs edilenlerdir. Memlûkler devleti kurulduğunda söz konusu edilen kıraat faaliyetlerinin esasını, bu intikalın sağladığını söylemek mümkündür. Zira Memlûkler, Eyyûbîler'den toprakları ve çeşitli sistemleri yanında diğer ilmî sahalarla beraber kıraat birikimini de miras almıştır. Çalışmanın bu kısmında gerek Eyyûbîler'den gerekse diğer coğrafyalardan Memlûkler'e intikal eden bu birikim ele alınarak, Kahire ve Dımaşk'ın kıraat sahasındaki kaynaklarına dikkat çekilecektir.

3.1.1. Memlûkler Öncesi Dönem

İslâm tarihinin ilk asrından itibaren Kahire ve Dımaşk'ta süregelen kıraat faaliyetlerine genel hatlarıyla değinmek, Memlûkler'e Eyyûbîler'den intikal eden

⁹⁵⁰ Sehâvî, *Dav'*, 8/56-57.

⁹⁵¹ Sehâvî, *Dav'*, 10/81.

kıraat birikimini göstermesi bakımından yerinde olacaktır. Zira özellikle devletin ilk asrında bölgenin kıraat sahasındaki ana damarını bu birikim şekillendirmiştir.

Bunlardan Mısır bölgesine tilavet düzeyinde kıraat ilminin Amr b. Âs'ın bu toprakları fethetmesiyle girdiği tahmin edilebilir. Tabakât türü eserlerde, kurrâ sahabeden Mısır'ın fethine katılan isimler yer almaktadır. Bu isimlere, çok güzel Kur'ân okuduğu nakledilen fakih sahabî Ukbe b. Âmir el-Cühenî (öl. 58/678)⁹⁵² ve kurrâ⁹⁵³ sahabî Ebû Zer el-Gıfârî (öl. 32/653) örnek verilebilir. Ebû Zer'in Mısır'da bir müddet yaşadığı da nakledilmiştir.⁹⁵⁴ Ukbe b. Âmir ise uzun süre Mısır valiliği yapmış, azledildikten sonra dahi burada yaşamaya devam etmiştir.⁹⁵⁵

Sistemli şekilde Kur'ân öğretimi söz konusu edildiğinde ise Zehebî'nin *Ma'rifetü'l-kurrâ* adlı eserinde yer alan isimlerden hareketle⁹⁵⁶ Mısır'da üst düzeyde kıraat ilmi okuttuğundan bahsedilen ilk kişi Medine'ye giderek İmam Nâfi'den (öl. 169/785) kıraat ilmi tahsil eden Verş'tir (öl. 197/812). Kahire'de reîsülkurrâlık makamına gelerek uzun yıllar Nâfi' kıraatini okutmuştur.⁹⁵⁷ Mısır'da kıraat okutmakla ön plana çıkan diğer kişilerin de yine İmam Nâfi'in talebeleri olmaları,⁹⁵⁸ 2./8. asır ve sonrasında Mısır'da Nâfi' kıraatinin yaygınlığına işaret etmektedir. Mısır'da bu kuşağın ardından dikkat çeken bir diğer isim, Ebû Yakub el-Ezrak'tır (öl. 240'lar/854 sonrası). Zehebî, onun Verş'ten Mısır'da ve İskenderiye'de beraber murâbıt (sınır boylarında askerlerin nöbet tutması için kurulmuş ribatlarda gönüllü askerlik yapan kişiler) olarak bulunuyorlarken uzun süre ders okuduğunu aktarmıştır. Ayrıca Mısır ve Mağrib bölgesinin Ezrak'ın Verş'ten rivayetini okuduğunu, bundan başka rivayet bilmediklerini nakletmiştir. Ezrak Verş'ten sonra Mısır bölgesinde onun yerine kıraat

⁹⁵² Bilgi için bk. Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/220.

⁹⁵³ Kurrâ kavramı ve farklı bağlamlardaki kullanımı için bk. Mustafa Öz, "Kurrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/445-446.

⁹⁵⁴ Bilgi için bk. Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/245.

⁹⁵⁵ Erdinç Ahatlı, "Ukbe b. Âmir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/62-63. Sahabe ve tabiûndan Mısır'ın fethine katılarak burada ikamet edenler hakkında bilgi için bk. Nebîl b. Muhammed İbrahim Âl-i İsmail, *İlmü'l-kirâât: neş'etuhû etvâruhû eseruhû fi'l'ulûmi's-şer'iyye* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1421), 271-272.

⁹⁵⁶ Zehebî'nin eserinin tercih edilme sebebi, kıraat âlimlerini tabaka esasıyla ele almasıdır. Böylelikle Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi itibarıyla kıraat sahasındaki tarihî süreci kronolojik olarak takip etmek kolaylaşmaktadır.

⁹⁵⁷ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/323-326; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/485. Başlangıçta Medine kıraatine tabi olan Mısır kıraat ekolünün, Verş'in hocasından aldığı kıraatte birtakım tercihlerde bulunması ve bazı yerlerde hocasına muhalefet etmesiyle müstakil bir hal aldığı bilgisi için bk. Âl-i İsmail, *İlmü'l-kirâât: neş'etuhû etvâruhû eseruhû fi'l'ulûmi's-şer'iyye*, 275-276.

⁹⁵⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/333, 333-334.

okutan talebesi olarak bilinmektedir.⁹⁵⁹ Zehebî eserinde Verş'ten kıraat tahsil ederek ders okutan farklı çok sayıda ismin biyografisine yer vermiştir.⁹⁶⁰ Bundan sonraki kuşakta bölgede kıraat tedrisiyle ön plana çıkan isimlerin Ezrak'tan ve diğer Verş talebelerinden istifade ettikleri görülmektedir.⁹⁶¹ Bunlar arasında en dikkat çekici kişi, Mısır şeyhülkurrâsı olduğu nakledilen Nehhâs'tır (öl. 280'ler/893 sonrası). Ebû Yakub el-Ezrak'tan okuyarak Verş kıraatini çok iyi bilmesi sebebiyle çok sayıda kişinin onun talebesi olmaya rağbet ettiği nakledilmiştir. Verş'in diğer talebelerinden de okumuş olan Nehhâs'ın, Amr b. As Camii'nde yer alan mektebinde⁹⁶² kıraat dersleri verdiği aktarılmıştır.⁹⁶³

Zehebî'nin tabakâtı taranmaya devam edildiğinde diğer kuşaklarda da bölgede öne çıkan hocalar vasıtasıyla Verş rivayeti tedrisinin ağırlıklı olarak devam etmiş olduğu görülmektedir.⁹⁶⁴ 4.-6./10.-12. asırlara gelindiğinde ise Mısır'daki kıraat birikiminin arttığı ve farklı kıraatleri bir araya getirerek eser telif edecek düzeyde kıraat üstatlarının var olduğu söylenebilir. Bunlara, Abdülmün'im b. Galbûn (öl. 389/999),⁹⁶⁵ Tâhir b. Galbûn (öl. 399/1008),⁹⁶⁶ Sarakustî (öl. 455/1063)⁹⁶⁷ ve İbnü'l-Fahhâm (öl. 516/1123)⁹⁶⁸ örnek olarak zikredilebilir. Bu da bölgede tilavet düzeyinde Verş rivayeti okunmakla beraber, ileri düzeyde kıraat tahsilinde diğer kıraatlerin yaygın şekilde öğretilildiğini göstermektedir. 6./12. asra gelindiğinde ise Kahire'de Şâtıbî'nin (öl. 590/1194) devrin şeyhülkurrâsı olarak ön plana çıktığı görülmektedir.⁹⁶⁹ Eseri *Şâtıbiyye*'nin müellifin Kahire'de okutmuş olduğu talebeleri kanalıyla farklı bölgelere taşındığına ve günümüzde dahi kıraat sahasının başucu kaynağı olarak yerini muhafaza ettiğine daha önce temas edilmişti.

⁹⁵⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/373-374. Bilgi için ayrıca bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/486.

⁹⁶⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/374-375, 375, 377-379, 383-385, 385-386.

⁹⁶¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/456-457, 457-458, 461-462; 2/519.

⁹⁶² Kelimenin, ıstilahî anlamı dışında ders okutulan bölme, mekân manasında kullanılmış olması muhtemeldir.

⁹⁶³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/456-457.

⁹⁶⁴ Bu duruma Nehhâs'ın talebeleri ve onların da talebeleri örnek olarak gösterilebilir. Birkaçının biyografisi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2/584, 585, 661-662, 675-676, 676-677.

⁹⁶⁵ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2/677-678.

⁹⁶⁶ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2/698-699.

⁹⁶⁷ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2/805.

⁹⁶⁸ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2/909-911.

⁹⁶⁹ Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/30-34.

Süyûtî de *Hüsnü'l-Muhâdara*'da sahâbeden itibaren Mısır'a girmiş kıraat üstatlarına sırasıyla yer vermiştir.⁹⁷⁰ Bu isimlerden hareketle genel bir tablo sunulmaya çalışılırsa ilk dönemde ana damarın Verş ve Yakub el-Ezrak başta olmak üzere talebeleri üzerinden ortaya çıktığı söylenebilir. 4./10. asrın başı itibarıyla kendisinden ders okunan hocalar arasında Bağdatlı âlimler İbn Şenebûz (öl. 328/939) ve İbn Mücahid (öl. 324/936) gibi isimlerin zikredildiği görülmektedir.⁹⁷¹ Bundan hareketle, Verş kıraatinin ağırlığı devam etmekle beraber başta rihleler olmak üzere farklı vasıtalarla tek kıraat uygulamasından başka kıraatlerin de ihtisas düzeyinde okutulması aşamasına geçildiği söylenebilir. Zikredilen isimlerden bir kısmının kıraat eserleri telif ettikleri ve Endülüslü birçok meşhur kıraat âliminin yetişmesindeki katkıları göz önünde bulundurulduğunda⁹⁷² Mısır bölgesinin bu sahada ekolleştiğini söylemek mümkündür. 6./12. asra gelindiğinde Şâtıbî'nin şöhretiyle beraber, kendisinden okumak için rihle yapılan bir diğer kilit ismin Ebü'l-Cûd⁹⁷³ olduğu görülmektedir.⁹⁷⁴

Şam bölgesinde kıraat ilminin seyri de buraların fethine kadar götürülebilir. Hz. Ömer, kurrâ sahâbeden Ebü'd-Derdâ'yı (öl. 32/652?) muallimlik yapması için Dimaşk'a göndermiştir. Dimaşk mukrii diye anılan Ebü'd-Derdâ'nın Kur'ân öğretirken talebeleri onar kişilik gruplara ayırdığı, her bir grubun başına bir arîf (yardımcı hoca) tayin ettiği nakledilmiştir. Bu arîflerden biri Şam kıraat imamı İbn Âmir'dir (öl. 118/736). İbn Âmir, Ebü'd-Derdâ'nın vefatıyla talebe okutma işini devralmıştır.⁹⁷⁵ Muaviye döneminde Dimaşk'ta Kur'an okutan bir diğer isim, kıraati Hz. Osman'dan okumuş ve İbn Âmir'i okutmuş olan Muğire b. Ebû Şihâb el-Mahzumî'dir (öl. 91/710).⁹⁷⁶ Zehebî'nin yer verdiği biyografilerden hareketle, bölgede ilk dönemde kıraat ilminin İbn Âmir, meşhur râvîleri, diğer talebeleri ve onların da talebeleri olacak şekilde nesilden nesile aktarıldığı söylenebilir. Eserde hoca olarak çokça tesadüf edilen isimlerden hareketle İbn Âmir-râvî ve talebeleri-Ahfeş (öl. 292-

⁹⁷⁰ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/485-510.

⁹⁷¹ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/489-491.

⁹⁷² Mısırlı meşhur kıraat âlimleri ve Endülüs kıraat ekolüne etkileri hakkında detaylı bilgi için bk. Demirci, *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi*.

⁹⁷³ Bilgi için bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/498.

⁹⁷⁴ Süyûtî'nin, Ebü'l-Cûd'dan ve talebelerinden kıraat okuduğunu naklettiği kişiler için bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/500-504.

⁹⁷⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/125.

⁹⁷⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/136.

904)-İbnü'l-Ehram (öl. 341 veya 342 / 952 veya 953)-Ehvâzî (öl. 446/1055) şeklinde bir damardan söz edilebilir.⁹⁷⁷

Mısır'da olduğu gibi, Şam için de rihleler yoluyla bir çeşitlenmeden bahsedilebilir. Örneğin, Ahfeş'in İbn Âmir kıraatinde mütehasıs olmakla beraber diğer kıraatlerde uzman olduğu bilinmektedir.⁹⁷⁸ Ahfeş'in talebesi olan İbnü'l-Ehram hocasından sonra bölgenin reîsülkurrâlığını yapmıştır. Çok geniş ders halkası bulunan İbnü'l-Ehram Bağdat'a gittiğinde, İbn Mücahid'in onun Ahfeş'in talebesi olduğunu insanlara bildirmesiyle burada yedi yıl ders vermiştir.⁹⁷⁹ Şam mukrii olarak bilinen Ehvâzî ise birçok farklı merkezde çok sayıda kıraati tahsil etmiş ve Dımaşk'a yerleşmiştir. Zehebî, Ehvâzî'nin kıraat sahasında *el-İttizâh*, *el-Mûcez* ve *el-Vecîz* adında üç eserini zikretmiştir.⁹⁸⁰ Bölgedeki çeşitlenmeyi gösteren örnek isimlerden bir diğeri Rişa' b. Nazîf ed-Dımaşkî'dir (öl. 414/1023?).⁹⁸¹ Bağdat ve Mısır'a kıraat tahsili için gitmiştir. Kendisinin İbn Âmir kıraatini okutmakta devrinin reîsülkurrâsı olduğu nakledilmiştir. Evini mukrîler için vakfederek Dımaşk'ın ilk dârülkurrâsını tesis ettiği de bilinmektedir.⁹⁸²

Burada bahsedilmesi gereken bir diğer husus, bölgede telkin düzeyinde öğretilen kıraatin (ibadetlerin yerine getirilmesi için öğretilen, bölgede yaygın kıraat) hangisi olduğudur. Tabakatlarda birçok isimden kıraat tahsil ve tedrisi bağlamında bahsedilmekle beraber Memlûkler döneminde Kahire ve Dımaşk'ta yaygın kıraatin hangisi olduğuna dair sarîh ifadelere rastlanmamıştır. Kıraat tahsilinden bahsedilen isimlerin ilk okudukları kıraatin Ebû Amr olması, halk arasında yaygın kıraatin bu olduğu izlenimi vermektedir. Bununla beraber İbnü'l-Cezerî'nin İbn Amir, Ebû Amr ve ilk dönemlerde bu kıraat imamlarının kıraatlerini okutmuş isimlerin biyografilerinde verdiği bilgiler, Dımaşk-Şam bölgesi için İbn Âmir kıraatinden Ebû Amr'a geçişe dair epeyce detay içermektedir. Bunlardan, İbnü'l-Cezerî'nin Ebû Amr'ın biyografisinin sonunda yaptığı yorumlara yer vermek aydınlatıcı olacaktır.

⁹⁷⁷ Zehebî'nin tabakâtında bu silsileyi ortaya çıkaran örnekler için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/238, 239, 315, 318, 319, 266-267, 267, 396-402, 402-405, 407-408, 486-487; 2/569-570, 570, 570-571, 571-574, 589, 594, 665, 674, 692-694, 704-705, 715.

⁹⁷⁸ Emin Işık, "Ahfeş ed-Dımaşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/525.

⁹⁷⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2/571-574.

⁹⁸⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2/766-771.

⁹⁸¹ Zehebî vefatını 414/1023 olarak naklediyorken, İbnü'l-Cezerî 444/1052 yılı şeklinde nakletmiştir.

⁹⁸² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2/764-765; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/392-393.

İbnü'l-Cezerî ilk olarak, Şu'be'nin (öl. 160/776) Ebû Amr kıraatinin tüm insanlar arasında yaygınlaşacağına dair sözlerine yer vermiştir. Sonrasında ise kendi devrine dair duruma değinmiştir. Buna göre Şam, Hicaz, Yemen ve Mısır'da yaygın okunan kıraat Ebû Amr olup, telkin düzeyinde bunun dışında kıraat neredeyse bulunmamaktadır. Bu durum bu kıraatin Emevî Camii'nde uzun yıllar okunmuş olmasına bağlıdır. Irak'tan gelerek uzun yıllar bu camide Ebû Amr kıraati okutan bir kimsenin etkisiyle, halk arasında Ebû Amr kıraati yaygınlaşmıştır. İbnü'l-Cezerî, Şamlıların İbn Âmir kıraatini niçin terk ettiklerine dair nakledilenden başka bilgisi bulunmadığını ifade etmiştir. Hatta bu durumu yukarıda Şu'be'den nakledilen sözlerle istinaden onun kerameti olarak değerlendirmiştir.⁹⁸³ İbnü'l-Cezerî bu kısımda Emevî Camii'nde Ebû Amr kıraatini okutan kişinin adından bahsetmezken, İbn Âmir'in biyografisine yer verdiği kısımda hicrî beş yüzlü yıllara yakın vakte kadar Şamlıların İbn Âmir kıraatinden başka bir kıraati namazda veya ilk öğrenirken okumadıklarını nakletmiştir. Ebû Amr kıraatini burada telkin düzeyinde ilk öğreten kişiden ise İbn Tâvus olarak bahsetmiş ve herhangi bir detaya yer vermemiştir.⁹⁸⁴ İbnü'l-Cezerî'nin Ebû Amr kıraatinin Dimaşk'ta yayılmasına katkısı olduğunu tahmin ettiği bir diğer âlim ise İbn Kîrât olarak bilinen Sübey' b. el-Müsellem'dir (öl. 508/1114-1115). O da Emevî Camii'nde ikrâ ve telkin vazifelerinde bulunarak, bölgede Ebû Amr kıraatini telkin düzeyinde meşhur etmiştir.⁹⁸⁵

4./10. asırda Dimaşk'taki ilmî hayatı çeşitli yönleriyle ele alan akademik bir çalışmada, çeşitli biyografik eserlerden hareketle, ilk beş asırda burada İbn Âmir kıraati yaygınken, 4.-5./10.-11. asırlarda bölgede Ebû Amr kıraati okutan kişiler eliyle bu kıraatin yaygınlaştığı söylenmektedir. Hatta buralarda Ebû Amr kıraatıyla beraber Kisâî, Hafs, Kâlûn, Nâfi' kıraatlerinin de okutulup yaygınlaştığından bahsedilmektedir. Yine burada İbn Âmir kıraatinin yaygınlaşmaması hususu ise Makdisî'den (390/1000 civarı) nakille, Dimaşk'ın Hicaz'a giden yollar üzerinde bulunmamasına ve Hicaz, Bağdat gibi merkezlere uzak oluşuna bağlanmaktadır.⁹⁸⁶

⁹⁸³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/404.

⁹⁸⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/592.

⁹⁸⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/417-418.

⁹⁸⁶ Ömer Elbeyli, *Şam Havzası 10. Yüzyılda Dimaşk'ta Ulemâ ve İlmî Hayat* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 214-217.

Kahire-Mısır bölgesine gelindiğinde ise ilk dönemlerde burada Nâfi‘ kıraatinin yaygın olarak okunduğundan bahsedilmişti. Fakat hangi etkenlerle Ebû Amr’e doğru bir evrilmenin yaşandığını tespit edebilmek, eldeki verilerden hareketle mümkün görünmemektedir. Yukarıda nakledildiği üzere, İbnü’l-Cezerî kendi döneminde Ebû Amr kıraatinin yaygın olduğu bölgeleri sayarken Mısır’ı da zikretmiştir. Bu kıraatin buradaki yaygınlığını gösteren bir diğer durum, kıraat tahsil sürecinde hıfzın ardından öğretildiği zikredilen ilk kıraatin Ebû Amr kıraati oluşudur. Eserlerde yer alan çok sayıda biyografide kıraat tahsilinden sadece Ebû Amr kıraati okuması şeklinde bahsedilen⁹⁸⁷ ya da diğer kıraatlerde de tahsil görmekle beraber ilk olarak Ebû Amr kıraatini okuyan⁹⁸⁸ çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür. Bunlarla beraber kendisinden sadece Ebû Amr kıraatini tahsil eden talebelerinden bahsedilen hoca örneklerine tesadüf edilmektedir.⁹⁸⁹

Burada ifade edilmelidir ki bölgelerde dönemsel olarak yaygın kıraatlerin tespiti, yaşanan kırılma ve değişimlere dair meseleler başlı başına bir çalışma alanıdır. Ülkemizde, bu konuda yapılmış detaylı bir akademik çalışmaya henüz tesadüf edilmemiştir.⁹⁹⁰

Ancak bu ifadeler *daha ilk asırlardan itibaren kıraatlerin yaygın olarak tilavet düzeyinde okundukları bölgelerle beraber neredeyse İslâm âleminin tamamında biliniyor oluşu* dikkate alınarak anlaşılmalıdır. Daha önce de değinildiği gibi hicrî ilk asırlar itibarıyla İslâmî ilimleri öğrenmenin temel yolu rihlelerdir. Şu durumda ilk dönemler itibarıyla bölgeler arası gidiş-gelişlerin çok yoğun olduğu görülmektedir. Hatta bir hocadan okumak için muhakkak onun bulunduğu bölgeye rihle dahi gerekmemektedir; çünkü hocalar da çeşitli beldeler dolaşarak hem okumuş hem de okutmuşlardır. Bu vakıda haccın da büyük katkısı vardır. Hac vazifesini ifa için yola çıkan âlimler hem Hicaz’da hem de hac yolculuğu esnasında uğradıkları beldelerde sınırlı da olsa tahsil ve tedris süreçlerini devam ettirmişlerdir. Örneğin meşhur

⁹⁸⁷ Sehâvî, *Dav’*, 1/8-9, 58-59, 67; 2/8, 94, 116, 147-148; 5/188, 255-256; 7/3, 3-4.

⁹⁸⁸ Sehâvî, *Dav’*, 7/33-34, 73-74.

⁹⁸⁹ Sehâvî, *Dav’*, 2/225, 226, 230.

⁹⁹⁰ Nâfi‘ kıraatinin, İmam Mâlik’in mezhebinin yayılışına paralel olarak belli bölgelerde yaygınlık kazanmasına dair yapılmış örnek çalışma bu durumun dışında tutulabilir. Söz konusu çalışmanın son derece ufuk açıcı olmakla beraber belirli bir bölgede, tek etkeni değerlendirmesi sebebiyle oldukça lokal olduğu söylenmelidir. İlgili çalışma için bk. Mehmet Emin Maşalı, “Kıraatların İntişarında Fıkhî Mezheplerin Rolüne Dair Bir Örnek”, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998), 467-470.

müfessir Taberî'nin (öl. 310/923) Irak, Şam, Mısır gibi birçok beldeye bulunduğu ve çeşitli kıraatleri okuduğu nakledilmiştir. Taberî, İbn Âmir kıraatini Beyrut'ta okumuştur.⁹⁹¹ Meşhur tefsiri, kıraat sahasındaki geniş birikimini göstermesi bakımından zikretmeye değerdir. Kıraat sahasında kırâat-i aşereye dair bilinen ilk eserin müellifi olan İbn Mihrân en-Nisâbûrî'nin (öl. 381/992) de çok sayıda beldeye yolculukta bulunarak, Dımaşk'ta İbnü'l-Ehram'dan okuduğu nakledilmiştir.⁹⁹² Yine Zehebî'nin eserinde zikrettiği biyografilerden hareketle ilk asırlarda Mısır bölgesinin, özellikle Endülüs ve Afrikalı kıraat talebelerinin rihlelerinde ana merkez olduğu söylenebilir.⁹⁹³ Bu yönüyle havzaları birbirinden net çizgilerle ayırmak mümkün görünmemektedir. Söz gelimi Iraklı bir âlim uzun yıllar Mısır'da kalıp talebe yetiştirdi ise, bunu Irak etkisi olarak değerlendirmek mümkün olduğu gibi Mısır etkisi kapsamında ele almak da yanlış olmayacaktır. Rihleler, kıraat birikiminin genişlemesini sağladığı gibi, bu alanda telif edilen eserlerin coğrafyalar arasında dolaşımını ve tanınmasını da temin etmiştir. Örneğin Irak ve Endülüs'te telif edilen eserler rihleler yoluyla İslâm âleminin hemen her yerine yayılmıştır. Bunun çok sayıda örneğine öne çıkan kıraat âlimleri ve eserler kısımlarında yer verildiği için burada tekrara lüzum görülmemiştir.

Netice itibarıyla ilimler, eldeki verilere yenilerini eklemek ve onları revize etmek suretiyle ilerler. Doğal olarak Memlük kıraat birikimi dendiğinde, bu devreyi öncesinden net sınırlarla ayırarak ele almak mümkün görünmemektedir. Memlükler dönemi öncesinde yaşamış kıraat üstatlarının çalışmaları, Memlükler dönemi kıraat faaliyetlerinin hazırlayıcısıdır. Zira çalışmaya konu edinilen devrede kıraat sahasının başucu kaynağı sayılan *Şâtıbiyye*, hemen Memlükler öncesinde kaleme alınmış olup, ilgili döneme adeta damgasını vurmuştur. Bu açıdan, çalışmaya konu edilen iki buçuk asırlık dönemi sağlıklı değerlendirebilmek için, öncesindeki elli yıllık sürecin önde gelen âlimlerinin ve ilgili döneme etkilerinin irdelenmesi yerinde olacaktır.

Memlükler'in hemen öncesine bakıldığında bahsedilmesi gereken ilk isim Şâtıbî'dir. Onun uzun yıllar boyunca Kahire'de kıraat dersleri okutarak hem Mısır bölgesinde, hem de Dımaşk'a giderek eserlerini burada meşhur eden talebeleri

⁹⁹¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2/527-531.

⁹⁹² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2/663-664.

⁹⁹³ Zehebî'nin *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 2/726-832 sayfa aralığında zikrettiği çok sayıda isim bu duruma örnek gösterilebilir.

vasıtasıyla Şam bölgesinde kilit isim olduğu söylenebilir. Zira eserleri, hem bu bölgelerde hem de İslâm âleminin genelinde yüzyıllar boyunca okutulmuş ve okutulmaya devam etmektedir. Şâtıbî, Endülüs etkisi başlığında müstakil olarak ele alınacağı için bu kısımda genel bir girişle yetinilmiştir.

Ele alınabilecek bir diğer önemli isim, Kahire'ye yerleştiği aktarılan ünlü Hanefî fakîhi Gaznevî'dir (öl. 599/1202). Gaznevî, kıraatleri Ebû Muhammed Sıbtu'l-Hayyât'tan okumuştur. Alemüddin Sehâvî, bu sahada kendisinden ders okuyanlardandır. Mısır, Şam ve Bağdat'ta hadis rivayet ettiği nakledilen Gaznevî, kendi adıyla anılan Gaznevî Mescidi'nde Hanefî fikhı okutmuş ve Kahire'de vefat etmiştir.⁹⁹⁴

Memlükler döneminde yaşamış çok sayıda kişiye hocalık yapmış isimlerden bir diğeri Ebü'l-Cûd'dur (öl. 605/1209). Küçük yaşından itibaren kıraat okuttuğu nakledilen Ebü'l-Cûd'un, *Teysir*'i müellifine kadar uzanan bir silsileyle okuduğu aktarılmıştır. Eyyûbî-Memlük arası geçiş devrinin meşhur kıraat âlimleri Kemal ed-Darîr, İsmail b. Hibetullah el-Melîcî (öl. 681/1282-1283), Müntecebüddin el-Hemedânî ve Alemüddin es-Sehâvî talebeleri arasındadır. Mısır mütesaddirlerinin çoğunun ya onun talebesi ya da talebesinin talebesi olduğu nakledilen Ebü'l-Cûd'dan ders almak için yoğun rihlelerin söz konusu olduğu aktarılmıştır. Vefatına kadar Fâziliyye Medresesi'ndeki derslerine devam eden Ebü'l-Cûd'un ders verdiği diğer mekânlar, Cami-i Atîk ve Emir Mûsek Mescidi'dir.⁹⁹⁵

Kahire söz konusu edildiğinde değinilmesi gereken isimlerden biri de, Muhammed b. Ömer b. Yûsuf el-Kurtubî'dir. Şâtıbî'nin önde gelen talebelerinden olup, hocasının ardından tahdis ve ikrâ vazifelerini devam ettirdiği nakledilmiştir. Fas, Mekke ve Medine gibi merkezlerde bulunmuş olan Kurtubî Arapça, fıkıh ve tefsir gibi birçok alanda uzmanlaşmıştır. Zehebî, vefat yerinin Medine olduğu kanaatindedir.⁹⁹⁶ İbnü'l-Cezerî, *Şâtıbiyye*'yi bizzat müellifinden tamamıyla sema eden Kurtubî ve Tücebî dışında bir talebesinin olmadığını nakletmiş ve sadece Kurtubî'den nakledilen

⁹⁹⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1126-1127.

⁹⁹⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1346-47.

⁹⁹⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1270-71.

Şâtibiyye beyitlerinin varlığına dikkat çekmiştir.⁹⁹⁷ Süyûtî, Zehebî'nin aksine Kurtubî'nin Mısır'da vefat edip Karâfe'ye defnedildiğini nakletmiştir.⁹⁹⁸

Yine Şâtıbî'nin talebelerinden olup Kahire'de kıraat okutan İbnü'l-Hâcib el-Mısırî (öl. 646/1249), Emir Mûsek es-Salâhî'nin ileri gelen memlûklerinden olan babasının himayesinde yetişmiştir. Küçük yaşta hafız olan İbnü'l-Hâcib, bazı rivayetleri Şâtıbî'den okumuş, hocasından *Teyşîr*'in de arasında bulunduğu kıraat eserlerini sema yoluyla talim etmiştir. Dönemin önde gelen kıraat üstatları Gaznevî ve Ebü'l-Cûd el-Lahmî gibi isimlerden de bu sahada istifade etmiştir. Dımaşk'ta müderrislik yaptığı nakledilen İbnü'l-Hâcib, Mısır'a döndüğünde Fâzılıyye Medresesi'nde kıraat dersleri vermiştir. Sonrasında ise ikamet etmek üzere İskenderiye'ye geçmiştir. *Teyşîr*'i sema yoluyla kendilerinden okuduğu Şâtıbî dışındaki hocaları yine Şâtıbî'nin talebeleridir.⁹⁹⁹

Eyyûbî-Memlûk dönemleri geçiş devresinde Dımaşk'a bakıldığında, burada da öne çıkan bazı isimlerden bahsedilebilir. Bunlardan ilki, aslen Bağdatlı olan, devrinin Dımaşk nahiv ve kıraat şeyhi Ebü'l-Yümn el-Kindî'dir. Yedi yaşında Kur'ân'ı hıfzeden Ebü'l-Yümn, on yaşında kırâat-i aşereyi tamamlamıştır. Kıraat hocası Irak'ın mukrii Sıbtu'l-Hayyât'tır. Ebü'l-Yümn, çok uzun yaşamış olması sebebiyle âli isnada sahiptir. Çeşitli eserler okumasının ardından seksen üç yıl yaşamış ve ders okutmuştur. Dımaşk emirlerine de hocalık yaptığı nakledilen Kindî'nin, meşhur talebeleri arasında Alemüddin es-Sehâvî, Müntecebüddin el-Hemedânî ve Şerefüddin el-Hamevî gibi âlimler zikredilmiştir. Endülüslü meşhur kıraat âlimi Hüzelî'nin (öl. 465/1073) *el-Kâmil* adlı eserini müellife uzanan rivayet zinciriyle elde etmiş; Dımaşk'ın meşhur kıraat üstadı Ehvâzî'nin de birçok eserini yine müellifine kadar giden bir silsileyle okumuştur.¹⁰⁰⁰ Birçok ilim merkezi dolaşmış olması da çalışma açısından önem arz etmektedir.

Şâtıbî'nin talebesi olan ünlü kıraat âlimi Alemüddin es-Sehâvî burada zikredilmelidir. Kendilerinden ders okuduğu diğer meşhur hocaları Ebü'l-Cûd, Ebü'l-Yümn el-Kindî ve Şihâb el-Gaznevî'dir. Hocalarından da anlaşıldığı gibi Kahire ve

⁹⁹⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/292.

⁹⁹⁸ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/201-202.

⁹⁹⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1287-89; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/706-708.

¹⁰⁰⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1140-44. Bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/411-12; Tayyar Altıkulaç, "Ebü'l-Yümn el-Kindî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/351-352.

Dımaşk'ta kıraat okumuş ve Dımaşk'a yerleşmiştir. Kırk yıldan fazla bir zaman ders okuttuğu zikredilen Sehâvî'den, çok sayıda kişi kıraat-i seb'ayı okumuştur. Kıraat dersleri okuttuğu mekânlar, Sâlihiyye Türbesi ve Dımaşk Camii olarak nakledilmiştir. Memlûkler döneminde yaşamış meşhur talebeleri arasında kendisinden sonra Sâlihiyye Türbesi şeyhliği vazifesini devralan Şemsüddin Ebü'l-Feth, Cerâidî (öl. 688/1289), İbn Ebü'd-Dür, Cemâleddin el-Fâzîlî ve daha birçok isim yer almıştır. Zehebî, kendi hocalarından birçoğunun, Sehâvî'den ders okumuş olup daha sonra bu fenni terk ettiğini nakletmiştir. Kıraat sahasında telif ettiği eserler: İki ciltten oluşan *Şâtıbiyye* şerhi, bir cilt *Râiyye* şerhi¹⁰⁰¹ ve kıraat sahasının bazı meselelerini konu edinen *Cemâlû'l-kurrâ* adlı eseridir.¹⁰⁰²

Şâtıbiyye'yi müellifinden tam olarak dinlediği nakledilen Ali b. Muhammed b. Mûsâ et-Tücîbî (öl. 626/1229), Sehâvî gibi Dımaşk'a yerleşerek kıraat ilmi okutmuştur.¹⁰⁰³ *Şâtıbiyye*'yi müellifinden dinlemiş olduğu nakledilen iki talebenin de hocaları gibi Endülüslü olmaları ve çalışmaya konu edilen merkezlerde kıraat ilmi okutmaları dönemdeki Endülüs etkisini göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Memlûkler devrine etkisinin, talebeleri ve *Şâtıbiyye*'ye dair telif ettiği şerh yoluyla olduğu söylenebilecek bir diğer geçiş dönemi âlimi Müntecebüddin el-Hemedânî'dir. Öğrenim hayatı Kahire ve Dımaşk'ta geçmiş olup, hocaları devrin önde gelen isimleri olan Ebü'l-Cûd el-Lahmî, Ebü'l-Yümn el-Kindî ve Sehâvî'dir. Dımaşk Türbetü'z-Zencîliyye'de kıraat şeyhliği yapmıştır.¹⁰⁰⁴ *Şâtıbî*'nin *Kasîde*'sine dair telif ettiği, *ed-Dürretü'l-ferîde fî şerhi'l-Kasîde* adlı şerhin, Memlûkler döneminde tedavülde olduğuna daha önce temas edilmişti.

Memlûkler döneminde yaşamış hoca ve talebelerin biyografilerinde, mezkûr âlimlere sıkça tesadüf etmek mümkündür. Bu yönüyle Memlûkler devri kıraat faaliyetlerini, Eyyûbîler döneminden ayrı ele alabilmek mümkün görünmemektedir. Bu sebeple, geçiş dönemi âlimlerine dair bilgilerden hareketle Memlûkler dönemi kıraat faaliyetlerinin temelini, Eyyûbîler'den tevarüs edilen birikimin oluşturduğunu söylemek abartılı olmayacaktır.

¹⁰⁰¹ *Şâtıbî*'nin '*Akiletü etrabi'l-kasâid* adlı resm-i mushafa dair manzum eseridir.

¹⁰⁰² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1245-51.

¹⁰⁰³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/799.

¹⁰⁰⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1265-66; Özel, "Müntecbüddin el-Hemedânî", 32/25-26. Bilgi için ayrıca bk. Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/300.

3.1.2. Endülüs Etkisi

Zehebî'nin tabakâtında yer alan biyografiler değerlendirildiğinde 6./12. asırda kıraat ilminde, Endülüs eksenli bir seyirden bahsetmek mümkün görünmektedir. Zira kıraat tarihinde köşe taşı denebilecek eserlerin 5./11. asırda Endülüs'te kaleme alındığı bilinmektedir.¹⁰⁰⁵ Bundan sonraki süreçte ise batıların Endülüs'ü geri alma çabalarıyla İspanya'daki Müslüman devletler tek tek yıkılmış ve Endülüs'ün bu sahadaki merkezî konumu, Memlûkler'in ilmî merkezlerine kaymıştır. Endülüs kıraat ekolünü ele alan akademik bir çalışmada 8.-9./14.-15. asırların *göçüş ve bitiş dönemi* olarak tavsif edilerek kıraat âlimi sayısındaki keskin düşüşe dair tespitler,¹⁰⁰⁶ ilgili durumu desteklemektedir.

Endülüs'teki siyasî ve sosyal sıkıntılar sebebiyle buradan ayrılarak Memlûk topraklarına yerleşen âlimlere örnek verilecek olursa, meşhur gramer bilgini İbn Mâlik et-Tâî (öl. 672/1274) zikredilebilir. İbn Mâlik, Endülüs'te Arapça ve kıraat sahasında öğrenim görmesinin ardından önce Kuzey Afrika'ya yerleşmiş, hac yolculuğu sonrası Dımaşk'ta çok sayıda hocadan dersler almıştır. Halep ve Hama gibi merkezlerde dersler veren İbn Mâlik, Dımaşk'a yerleşerek hayatının sonuna kadar burada kalmıştır.¹⁰⁰⁷ İbnü'l-Cezerî, İbn Mâlik'in, hocalık için Arapça ve kıraat sahasında ihtisas sahibi olmanın şart koşulduğu Âdiliyye Kübrâ Medresesi'nin nahiv şeyhi olduğunu ve kıraatleri Alemüddin Sehâvî'den okuduğunu aktarmıştır. İbn Mâlik'in Âdiliyye Türbesi'nde ders okutmak üzere beklerken talebesi olmadığı vakitlerde pencereden yola doğru içeride Arapça ve kıraat dersleri yapıldığını haber vererek insanları davet etmesi, nahiv dersleri yanında kıraat dersleri verdiğini de göstermektedir. Yine İbnü'l-Cezerî, kıraat sahasında Dâliyye ve Lâmiyye formunda iki kasidesinden bahsettiği bu âlimin, bu sahada kendisinden okumuş ya da rivayette bulunmuş bir talebesini bilmediğini nakletmiştir.¹⁰⁰⁸ Zehebî ise meşhur kıraat âlimi Mizzî'nin İbn Mâlik'ten kıraatleri cem' usulüyle Hac suresine kadar okuduğunu aktarmıştır.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁵ Endülüs kıraat ekolü hakkında detaylı bilgi için bk. Abdülhalim Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

¹⁰⁰⁶ Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 61-64.

¹⁰⁰⁷ Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/169.

¹⁰⁰⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/241-242.

¹⁰⁰⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1364.

Endülüs'ten Memlûk topraklarına geliş sebepleri tabakâtlara yansımamış olmakla beraber Endülüs etkisine örnek verilecek başka kıraat âlimlerinden bahsetmek de mümkündür. Bunlardan ilki, memleketi Endülüs'te eğitimini tamamlayarak Musul, Mısır ve Şam gibi birçok beldeye seyahat eden ve buralarda kıraat hocalığı yapmasıyla tanınan İbn Vesîk'tir. O, Endülüs kıraat eserlerinden *Teysîr* ve *Ravza*'yı müelliflerine uzanan bir silsileyle rivayet etmiştir. İbn Vesîk, Dımaşk'a genç yaşında gelerek kırâat-i seb'a'yı birçok hocadan tahsil edip çok uzun müddet talebe yetiştiren İskenderânî, İskenderiye kıraat şeyhi Mekînü'l-Esmer (öl. 692/1293),¹⁰¹⁰ Ezher Camii kıraat şeyhi Nureddin İbnü'l-Küftî ve Mübellit gibi birçok meşhur âlimin hocalığını yapmıştır.¹⁰¹¹

Tabakât eserlerinde kıraat sahasında talebelerine tesadüf edilen meşhur isimlerden bir diğeri, Radiyyüddin eş-Şâtıbî'dir. Aslen Endülüslü olup Kahire'ye yerleştiği nakledilmiştir. Devrinde dil bilimleri sahasının en önde gelen âlimlerinden olduğu nakledilen Radiyyüddin Şâtıbî'nin Arapça ve kıraat sahasındaki meşhur talebelerinden biri Ebû Hayyân el-Endelüsî olup kendisinden *Teysîr*'i okumuştur. Radiyyüddin Şâtıbî'nin, Mısır'da *Teysîr*'i âlî isnadla rivayet eden son kişi olduğu nakledilmiştir. Ayrıca, Ebû Ma'ser et-Taberî'nin sekiz kıraate dair *et-Telhîs* isimli eserini müellifine dayanan bir silsileyle rivayet etmiştir.¹⁰¹²

Memlûk topraklarını vatan edinmiş Endülüs'ün meşhur âlimlerinden biri de Ebû Hayyân el-Endelüsî'dir. Kendisinin Endülüs'te çok sayıda hocadan okumasının ardından doğuya seyahat ederek birçok Memlûk merkezinde bulunduğu ve sonrasında Kahire'ye yerleşerek kıraatin de içinde bulunduğu farklı sahalarda ders verdiğine daha önce değinilmişti. Ebû Hayyân'ın Endülüs etkisini Mısır'a taşıdığına dair dikkat çekici bir örnek, Endülüslü âlim İbnü'n-Nâzır'ın (öl. 680/1281) eserini Mısır'da meşhur etmesidir. Buna göre Ebû Hayyân henüz Gırnata'da bir talebe iken İbnü'n-Nâzır'dan okumak için Mâleka'ya seyahat etmiş, burada kendisinden Kur'ân'ın bir kısmını *Teysîr*, *Tabşıra*, *Kâfî* ve *İknâ* gibi Endülüs coğrafyası kıraat eserleri zımınında kırâat-i seb'a ile okumuştur. Ebû Hayyân bununla beraber İbnü'n-Nâzır'ın tecvide dair

¹⁰¹⁰ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1367-1368. *ed-Dürer*'de kendisinden ders okuduğu zikredilen bazı talebeleri için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/63, 4/141.

¹⁰¹¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1301-1303; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/30-31; Tayyar Altıkulaç, "İbn Vesîk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/445. Diğer bazı talebeleri için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/263, 2/273.

¹⁰¹² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1352-1353.

kaleme aldığı *et-Terşîd* adlı eserini okumuştur. İbnü'l-Cezerî bu kitabı Mısır'a sokan kişinin Ebû Hayyân olduğunu nakletmiştir.¹⁰¹³

Rihleleriyle meşhur Endülüslü âlim Vâdiâşî de burada zikredilebilir. Onun Kahire, Dımaşk ve İskenderiye'de bulunduğu vakitlerde *Teyşîr*'i rivayet ettiğine daha önce temas edilmişti. İbnü'l-Cezerî doğuda ve batıda çok sayıda kişinin kendisinden *Teyşîr*'i rivayet ettiğini aktarmıştır.¹⁰¹⁴ Şam bölgesinin şeyhülkurrâsı, Âdiliyye Türbesi nahiv ve kıraat hocası Leverkî de aslen Endülüslü olup, burada ve çok sayıda merkezde tahsili sonrası Dımaşk'ta ders vermesiyle Endülüs etkisinin örneklerindendir.¹⁰¹⁵ Memleketleri Endülüs olup Memlûk merkezlerinde kıraat dersleri vermeleriyle dikkat çeken diğer âlimler arasında Endülüs'te kıraat ve hadis sahasında temayüz ederek Şam, Mısır, Hicaz gibi bölgelere rihleleriyle dikkat çeken Muhammed b. Yusuf b. Musa b. Müsdî el-Gırnâtî (öl. 663/1265);¹⁰¹⁶ Dımaşk, Halep ve Beytûlmakdis'te kıraat dersleri vermiş Abdullah b. Ali b. Süleyman el-Gırnâtî (öl. 711/1311);¹⁰¹⁷ Endülüslü kıraat âlimi Kaycâtî'nin *Kasîde*'sini bizzat müllifinden rivayet eden Ebû Cafer Ahmed b. Yusuf b. Mâlik er-Ruaynî el-Gırnâtî (öl. 779/1378);¹⁰¹⁸ Hama ve Dımaşk kadılığı yapmış, İbnü'l-Cezerî'nin hocası ve Kaycâtî'nin talebesi Seriyüddin Ebû'l-Velîd İsmail b. Muhammed b. Ali el-Endelüsî el-Gırnâtî (öl. 771/1369);¹⁰¹⁹ kıraat öğrenimine Endülüs'ün ardından Mısır'da devam ederek Mekke'de kıraat dersleri veren Yahya b. Ahmed b. Ahmed b. Safvân el-Endelüsî (öl. 772/1370) zikredilebilir.¹⁰²⁰

Memlûkler döneminde Endülüs'ten Memlûk topraklarına intikal eden bu örnek isimlerden hareketle, ilk dönemde Mısır'dan Endülüs'e doğru olan etkinin, Endülüs'ten Mısır'a ve diğer Memlûk merkezlerine olmak üzere yön değiştirdiği söylenebilir. Bu yönüyle kıraat sahasında Endülüs'ün doğu İslâm coğrafyasına

¹⁰¹³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/330-331; Ğânim Kaddûrî Hamed, *Kur'an Fonetikî Üzerine Tetkikler*, çev. Mehmet Emin Maşalı vd. (İstanbul: İFAV Yayınları, 2021), 56.

¹⁰¹⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/147-148.

¹⁰¹⁵ Kıraat sahasının öne çıkan isimleri kısmında hakkında bilgi verilmişti.

¹⁰¹⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/377.

¹⁰¹⁷ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 3/1521.

¹⁰¹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/197-198. İbnü'l-Cezerî 771/1369'da Dımaşk'ta kendisinden *Teyşîr*'i ve mezkûr eseri okuduğunu nakletmiştir. Ruaynî hakkında detaylı bilgi için bk. İsmail Durmuş, "Ruaynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/175-176.

¹⁰¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/221; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/456.

¹⁰²⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/489.

etkisinin en dikkat çeken örneği, Endülüs'te yetişerek eser telifi ve tedris faaliyetlerini Kahire'de yürütmüş olan ünlü kıraat âlimi Şâtıbî'dir. Eyyûbîler devri sonunda ilgili coğrafyada uzun yıllar ders okutmuş olan Şâtıbî, eserleri ve talebeleri kanalıyla Memlûkler döneminin merkez ismi olmuştur, denebilir. Tahsil sürecini Endülüs'te geçiren Şâtıbî, Endülüs'ün meşhur kıraat âlimi Dâni'nin eserlerini okumuştur. Dâni ile aralarında İbn Hüzeyl (öl. 564/1169) ve Süleyman b. Necâh (öl. 496/1103) olmak üzere iki tabaka bulunmaktadır. Sonrasında Mısır'a gelerek Fâzılıyye Medresesi'nde kıraat dersleri veren Şâtıbî'den meşhur kasidelerini okumak için İslâm âleminin çeşitli yerlerinden çok sayıda insanın rihle yaptığı nakledilmiştir.¹⁰²¹ Ayrıca Şâtıbî'nin, meşhur eseri *Hırzû 'l-emânî*'nin telifine Endülüs'te başlayarak, Kahire'ye yerleştikten sonra bitirmesi,¹⁰²² çalışma açısından dikkat çekicidir.

Bir önceki başlıkta geçiş dönemi âlimleri olarak tavsif edilmiş isimler de bu coğrafyadaki Şâtıbî etkisini ortaya koymaktadırlar. Zira Muhammed b. Ömer b. Yûsuf el-Kurtubî, İbnü'l-Hâcib el-Mısırî ve Alemüddin es-Sehâvî Şâtıbî'nin talebeleri; *Şâtıbiyye*'yi şerheden Hemedânî ise Şâtıbî'nin talebesi Alemüddin Sehâvî'nin öğrencisidir. Bu tabloyla hem Kahire hem de Dımaşk'ta devam eden bir Endülüs etkisinden bahsedilebilir.

Endülüs'ten Memlûk topraklarına gelen isimler yanında, çok sık karşılaşılmasa da Memlûk âlimlerinden Endülüs'e giderek meşhur isimlerden okuyan kişilere tesadüf etmek mümkündür. İbnü'l-Hâc olarak tanınan Gırnata kadısı Muhammed b. Muhammed b. İbrahim el-Bellifikî (öl. 770/1369) bu duruma örnek verilebilir. Dımaşk Mâlikî kadısı İsmail b. Hâni'in de aralarında bulunduğu çok sayıda kişi kendisinden kıraat dâhil çeşitli sahalarda istifade etmiştir. Rivayet ettiği kıraat eserleri ise *Teysîr* ve *Şâtıbiyye*'dir.¹⁰²³

Kıraat sahası eserleri kısmında Kahire ve Dımaşk'ın meşhur kıraat âlimlerinin *Teysîr* ve *Unvân* gibi Endülüs bölgesi kıraat teliflerini yoğun şekilde okuduğundan bahsedilmişti. Bu durum sadece ihtisas alanı kıraat olan âlimlerle sınırlı kalmamıştır. Şöhreti farklı alanlarda olan, kıraat tedrisinde bulunmayan Memlûk âlimleri dahi mezkûr eserleri okumuşlardır. Bu, ilgili eserlerin coğrafyadaki yaygınlığını göstermesi

¹⁰²¹ Zehebî, *Ma 'rifetü 'l-kurrâ*, 3/1110-1115.

¹⁰²² Abdurrahman Çetin, "Şâtıbî, Kâsım b. Fîrruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/376.

¹⁰²³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü 'n-nihâye*, 2/312-313.

bakımından son derece dikkat çekicidir. Ünlü Mâlikî fakîhi Senhûrî (öl. 889/1484) bu duruma örnek gösterilebilir. Senhûr'da Kur'ân'ı hıfzetmesinin ardından Kahire'ye geçerek Ezher'de *Şâtıbiyyeteyn* dâhil çok sayıda eseri ezberlemiş ve çok sayıda hocaya arz etmiştir. Kendisinden kırâat-i seb'ayı okuduğu hocası Şihâb es-Sekenderî'nin derslerinde *Unvân* ve *Teysîr* okunurken sema etmiştir. Kendilerinden kırâat-i seb'a okuduğu diğer hocaları 'Alâ el-Kalkaşendî, Nûr el-Bilbîsî, Tâc b. Temriye ve Zeyn Rıdvan gibi devrin meşhur kıraat hocalarıdır.¹⁰²⁴

Hem Memlûkler hem Osmanlı dönemlerine şahitlik etmiş ünlü tarihçi Şemseddin İbn Tolun (öl. 953/1546), tahsil hayatına, okuduğu medreselere ve vazifelerine dair bilgileri kaydettiği eserinde *Şâtıbiyye* ve *Teysîr* münderecatında kıraatleri okuduğunu zikretmiştir.¹⁰²⁵ Şemseddin Sehâvî, asrın muhaddisi diye tanıttığı hocası Rıdvan b. Muhammed b. Yûsuf b. Selâme'nin de *Unvân* ve *Teysîr*'i okuduğunu nakletmiştir.¹⁰²⁶

3.1.3. Irak Etkisi

İslâm tarihinin ilk dönemleri itibarıyla devlet merkezi olan bölgeler ilmî olarak canlılıklarıyla dikkat çekmişlerdir. İslâm fetihleriyle bu merkezlere yenileri eklenmiş ve ilmî ilerleme büyük bir hızla sürmüştür. Hz. Peygamber döneminde siyasî ve ilmî merkez olma vasfı Hicaz'a aitken Emevîler ve Abbâsîler döneminde Dimaşk ve Bağdat, Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşuyla buradaki merkezler ilmî alanda öne çıkmıştır. Halife'nin bulunduğu merkezlerin ise diğerlerine göre daha önde olduğu söylenebilir. Memlûkler dönemi öncesinde bu merkez Bağdat iken, Moğol işgaliyle Abbâsîler Devleti'nin yıkıldığına ve Memlûkler'in halifeliği Kahire'de yeniden tesis ettiğine daha önce değinilmişti. Bu süreçle Memlûk merkezleri ayrı bir önem kazanmış ve güvenli bölgeler olmaları sebebiyle İslâm dünyasının farklı birçok yerinden sürekli göç almıştır. Böylelikle Bağdat'ın ilmî konumu başta Kahire olmak üzere Memlûk merkezlerine intikal etmiştir.

¹⁰²⁴ Sehâvî, *Dav'*, 5/222-223.

¹⁰²⁵ İbn Tolun, *el-Fülkû'l-meşhûn*, 32-33. Bu dönemde ilgili eserleri okuduğundan bahsedilen diğer birkaç âlimin biyografisi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/219-220; Sehâvî, *Dav'*, 1/188-191; 10/227-229.

¹⁰²⁶ Sehâvî, *Dav'*, 3/200-203.

Irak bölgesinde söz konusu olan siyasî sorunlar sebebiyle buradan Memlûk topraklarına kaçınılmaz bir aktarımdan bahsedilebilir. Örneğin ünlü kıraat âlimi Ca'berî'nin Bağdat'taki siyasî sorunlar yüzünden âlimlerin azalmasıyla Şam'a geldiğine daha önce değinilmişti. Memlûk merkezlerinde kıraat sahasında okunan eserlere bakıldığında bu aktarımı bir diğer açıdan görmek mümkündür. Zira daha önce buralarda Irak şeyhulkurrâlarından Kalânîsî, Sıbtu'l-Hayyât ve Şehrezûrî gibi âlimlerin teliflerinin yaygınlıkla okunduğuna temas edilmişti. Eserler boyutundaki bu etkinin, bu âlimlerin teliflerini Memlûk topraklarında okutan talebeleri eliyle gerçekleştiği söylenebilir. Nitekim Memlûkler dönemine geçiş âlimleri olarak kendilerinden bahsedilen Gaznevî ve Ebü'l-Yümn el-Kindî'nin Sıbtu'l-Hayyât'ın talebeleri olduğundan bahsedilmişti.

Bunların yanı sıra Memlûkler döneminde birçok Iraklı âlimin tahsil ve tedris faaliyetlerini Kahire ve Dımaşk'ta yürüttüğü görülmektedir. Bu durumun dikkat çekici bir örneği İbnü'l-Vecîh olarak tanınan Necmeddin Abdullah b. Abdü'lmü'min b. el-Vecîh el-Vâsîfî'dir. Onun Kahire ve Dımaşk'ta kendi eserleri kapsamında kırâat-i aşere okuttuğuna ve meşhur talebelerine daha önce değinilmişti. Bu eserlerden *Kifâye* ve *Kenz*'de Mısırlıların ve Iraklıların tariklerinin cem edilmesi¹⁰²⁷ iki bölge arasındaki etkileşimi göstermektedir. Bunun yanında Memlûk topraklarında İbnü'l-Vecîh'ten okuyan çok sayıda Iraklı âlime tesadüf etmek mümkündür. Bunlardan İbnü'l-Cezerî'nin de hocası olan Ahmed b. Recep b. Hasan el-Bağdâdî (öl. 775/1373), Dımaşk'a yerleşen Iraklı âlimlerdendir. Hem kırâat-i seb'ayı hem de kırâat-i aşereyi İbnü'l-Vecîh el-Vâsîfî'den okumuştur. *Şâtıbiyye*'yi ise Bedreddin İbn Cemâa'dan rivayet etmiştir.¹⁰²⁸ Salâh lakaplı Ebû Bekir b. Muhammed b. Ebû Bekir b. el-Ağzâzî (öl. 784/1382) ise İbnü'l-Vecîh'ten *Kenz* ve *Kifâye* içeriğinde kırâat-i aşere okumuş, Vâdiâşî'den *Teyşîr*'i sema etmiştir. İbnü'l-Cezerî kendisinden *Kenz*'i okuyan talebelerindendir.¹⁰²⁹ Ebû Muhammed Abdurrahman b. el-Hüseyin b. Abdullah el-Vâsîfî (öl. 775/1374), Dımaşk'a gelerek buraya yerleşmiştir. Kırâat-i aşereyi İbnü'l-Vecîh'ten okumuştur. İbnü'l-Cezerî kendisinden Kalânîsî'nin *İrşâd*'ını rivayet etmiştir.¹⁰³⁰

¹⁰²⁷ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 172.

¹⁰²⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/68.

¹⁰²⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/246.

¹⁰³⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/512-513.

Iraklı olmamakla beraber İbnü'l-Vecîh ve Irak etkisini gösteren bir diğer âlim Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed b. Sâlih en-Nablûsî'dir (öl. ?). Nablûsî, kırâat-i seb'ayı Ebû Hayyân'dan, kırâat-i aşereyi İbnü'l-Vecîh'ten okumuştur. Mısır'da ikamet ederek ders okutan Hasan b. Muhammed'den Kalânîsî'nin *İrşâd*'ından okuyanlar arasında İbnü'l-Cezerî de bulunmaktadır.¹⁰³¹

Irak'tan Memlûk topraklarına gelerek yerleşen âlimlere örnek verilebilecek diğer isimler Musul'da farklı hocalardan okuduktan sonra Dimaşk'ta Ümmü Sâlih Türbesi kıraat şeyhliği yapan İmâdüddin el-Mevsîlî (öl. 682/1283),¹⁰³² Vâsît'ta farklı hocalardan okuduktan sonra Dimaşk'a yerleşen Abdullah b. Muhammed b. Abdülazîm el-Vâsîti (öl. 722/1322),¹⁰³³ İbnü'l-Cezerî'nin kıraatleri Bağdat'ta veya Tebriz'de okuduğunu tahmin ettiği Emevî Camii kıraat mütesaddirlerinden Abdullah ed-Darîr el-Acemî (öl. ?),¹⁰³⁴ Hicaz ve Dimaşk'ta kıraat tahsil etmesinin ardından Kahire'ye yerleşerek kıraat hocalığı yapan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Vâsîti (öl. 739/1338),¹⁰³⁵ Dimaşk'a gelerek kıraat de dâhil çok sayıda branşta hocalık yapan Irak bölgesinin meşhur âlimlerinden İbnü'l-Fasîh (öl. 755/1354),¹⁰³⁶ Vâsît'ta Irak eserlerini okumasının ardından Dimaşk'a gelerek çok sayıda âlime kıraat hocalığı yapan Irak şeyhülkurrâsı Ebu'l-Abbas Ahmed b. İbrahim b. Ömer el-Fârûsî el-Vâsîti'dir.¹⁰³⁷

Bunların yanında Irak'a rihlede bulunan Memlûk âlimlerine rastlamak mümkündür. Bu âlimlere İbnü'l-Cezerî'nin talebesi Sadaka b. Selâme örnek verilebilir.¹⁰³⁸ Onun Dimaşk'taki kıraat tedris vazifelerine değinilmişti. Sadaka b. Selâme özelinde Irak etkisini gösteren bir diğer yön, telif ettiği eserinde Kalânîsî'nin *İrşâd*'ını merkeze alarak, burada bulunmayan malumatı yine bir Irak eseri olan *Müstenîr*'den nakletmesidir.¹⁰³⁹

¹⁰³¹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/315-316.

¹⁰³² Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 3/1397-98.

¹⁰³³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/627.

¹⁰³⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/647; İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 223-224. İbnü'l-Cezerî vefatını 770/1368 sonrası olarak kaydetmiştir.

¹⁰³⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/76-77; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/506-507.

¹⁰³⁶ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/121-122.

¹⁰³⁷ *İlmî Yolculuklar ve Kıraat İlminin Okutulduğu Kurumlar* başlıklarında hakkında bilgi verilmişti.

¹⁰³⁸ Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/468.

¹⁰³⁹ Yüksek, *Kırâat Yazmaları*, 213-217.

3.1.4. İskenderiye Etkisi

Kahire ve Dımaşk'ın kıraat faaliyetlerine büyük katkısı olan merkezlerden bir diğeri İskenderiye'dir. İskenderiye farklı bir bölgede/farklı devletlerin hâkimiyetinde bulunmayıp, Memlûkler'in egemenliğinde bir Mısır şehridir. Buna rağmen Kahire ve Dımaşk'ın kıraat faaliyetlerine olan büyük etkisi nedeniyle müstakil bir başlıkta ele alınmıştır.

Memlûkler devrinden önce yaşamış olmalarına rağmen, ilgili döneme etkileri uzanan İskenderiyeli âlimlerden bahsedildiğinde Safrâvî, Hemdânî ve İbn İsâ başta gelmektedir. Zira *Kıraat Sahasının Öne Çıkan İsimleri* başlığında birçok kişinin biyografisinde bu hocalardan kıraat dersleri aldığına dair aktarımlar yer almıştır. Örneğin Dânî'nin eserlerini müellife uzanan bir senetle rivayet eden İbn İsâ'dan ders alan talebeleri Zevâvî, Cerâidî, Ebû Şâme el-Makdisî ve İbn Ebü'd-Dür gibi meşhur kıraat âlimleridir. Safrâvî'den ders aldığı nakledilen Dımaşklı âlimler İbn Ebü'd-Dür ve Tebrizî'dir.¹⁰⁴⁰ Hemdânî ise Kahire ve Dımaşk'ta bulunarak talebe okutmuş ve Dımaşk'ta vefat etmiştir.¹⁰⁴¹

Kıraat sahasının önde gelen isimleri dışında çok sayıda Dımaşk ve Kahire âliminin biyografisinde bu hocalardan kıraat sahasında istifade edildiğine dair bilgilerle karşılaşmak mümkündür. Bunlardan bazılarını burada temas etmek, söz konusu etkinin boyutlarını ortaya koyacaktır. Örneğin İbnü't-Tûsî olarak tanınan Ahmed b. Muhammed b. el-Halîl (öl. 664/1266) İbn Bellîme'nin *Telhîsü'l-'ibârât* adlı eseri zımında kırâat-i seb'ayı Hemdânî'den okumuştur. Kahire Cami-i Atîk'in kıraat hocalığını yapan İbnü't-Tûsî'den *Telhîs*'i okuyanlar arasında meşhur kıraat âlimi Kassâ' bulunmaktadır.¹⁰⁴² Yine Kahire Cami-i Atîk'in kıraat müsaddelerinden İbrahim b. Hasan b. Yûnus (öl. ?) kıraatleri birçok eser zımında Safrâvî'den okumuştur.¹⁰⁴³ Kahire Zâfirî Camii kıraat mütesaddiri İbrahim b. Hüseyin b. Ali (öl. 662/1263) İbn İsâ'dan kıraat sahasında istifade etmiş, Safrâvî'den ise çok sayıda eseri

¹⁰⁴⁰ Bilgi için bk. *Kıraat Sahasının Öne Çıkan İsimleri*.

¹⁰⁴¹ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1232-34; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/262-263. İbn Ebü'd-Dür'ün Hemdânî'den ders okuduğuna *Kıraat Sahasının Öne Çıkan İsimleri* başlığında değinilmiştir.

¹⁰⁴² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1346; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/149.

¹⁰⁴³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1348. Zehebî'nin aktarımlarından İbrahim b. Hasan b. Yûnus'un 662/1263 yılında hayatta olduğu anlaşılmaktadır.

okumuştur.¹⁰⁴⁴ Ahmed b. Ebû Tâlib b. Ebu'n-Ni'am (öl. 730/1329) kıraatleri icazet yoluyla Ca'fer el-Hemdânî'den rivayet etmiştir. İbnü'l-Cezerî İbnü's-Sivâr'ın *Müstenîr* adlı eserini hocaları kanalıyla Ahmed b. Ebû Tâlib'e dayanan bir senedle nakletmiştir.¹⁰⁴⁵ Kahire kıraat âlimlerinden Sıbt Ziyâde ise İbn İsa'dan çok sayıda kıraat eserini sema etmiştir. Zehebî ve Hikrî gibi meşhur âlimlerin Sıbt Ziyâde'den kıraat sahasında istifade ettiğini nakleden İbnü'l-Cezerî, hocaları kanalıyla ondan rivayette bulunmuştur.¹⁰⁴⁶ Muhammed b. Osman b. Süleyman ez-Zerzârî el-İrbilî (öl. 688/1289), Dımaşk'ta Sehâvî ve İbn Bâsûye'den, Kahire'de İbnü'r-Rammâh'tan, İskenderiye'de ise Safrâvî ve Cafer el-Hemdânî'den okumuştur.¹⁰⁴⁷

Kahire ve Dımaşklı âlimlerin kendisinden istifade ettikleri bir diğer İskenderiye kıraat âlimi Mekînü'l-Esmer olarak tanınan Abdullah b. Mansûr b. Ali'dir.¹⁰⁴⁸ Kıraat sahasında kendisinden okumuş isimler arasında Kahire ve Dımaşk gibi merkezlerde uzun süre ikamet eden Râfî' b. Hecres b. Muhammed (öl. 718/1319)¹⁰⁴⁹ ve Kahire'nin meşhur âlimlerinden İbnü's-Serrâc bulunmaktadır.¹⁰⁵⁰

8./14. asırda ise İskenderiye'de kıraat sahasında dikkat çeken bir âlim İbnü'l-'Aşşâb Murâdî olarak tanınan Ahmed b. Muhammed b. İbrahim'dir.¹⁰⁵¹ Dımaşk ve Kahire'den birçok ismin biyografisinde İskenderiye'de İbnü'l-'Aşşâb'dan kıraat sahasında istifade ettiğine dair aktarımlar bulunmaktadır. Bunlar arasında İbnü'l-Lebbân ve Tenûhî gibi meşhur hocaların bulunduğu daha önce temas edilmişti. Semîn el-Halebî olarak tanınan Ahmed b. Yûsuf b. Muhammed (öl. 756/1355) memleketi Halep'ten tahsil için Mısır'a gittiğinde İskenderiye'de İbnü'l-'Aşşâb'dan istifade etmiş isimlerdendir. Kahire'ye yerleşerek İbn Tolun Camii'nde kıraat hocalığı yapan Semîn el-Halebî el-*'İkdü'n-nadîd fî şerhi'l-Kasîd* adlı bir *Şâtıbiyye* şerhi de telif etmiştir. İbnü'l-Cezerî daha önce bu şerhin bir benzerinin telif edilmediğini

¹⁰⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/15.

¹⁰⁴⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/81-82. Ahmed b. Ebû Tâlib hakkında bilgi için ayrıca bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/86-87.

¹⁰⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/295-296.

¹⁰⁴⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/262.

¹⁰⁴⁸ Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 3/1367-1368. *ed-Dürer*'de kendisinden ders okuduğu zikredilen bazı talebeleri için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/63/1711, 4/141/4592.

¹⁰⁴⁹ Bilgi için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/63.

¹⁰⁵⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/141-142.

¹⁰⁵¹ Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/131.

nakletmiştir.¹⁰⁵² Kahire Akmer Camii'nde kıraat dersleri veren Ebû İshak eş-Şâmî el-Cerîrî (öl. 800/1398) Dımaşk ve Kahire'nin meşhur kıraat âlimlerine talebelik etmiştir. İskenderiye'de *Teyşîr*'i okuduğu hocası ise 'Aşşâb'dır.¹⁰⁵³ Hocaları zikredilmeksizin İskenderiye'de bulunarak buradaki âlimlerden istifade ettiği nakledilen bir diğer isim Mansûriyye Medresesi kıraat ve hadis şeyhi el-Hekkârî'dir (öl. 750/1349).¹⁰⁵⁴

Bunlar yanında İskenderiyeli âlimlerden ilgili merkezlerde bulunarak ders okutanlara rastlamak da mümkündür. Örneğin İbnü'l-Cezerî'nin nakline göre İskenderiye şeyhülkurrâsı Kabâkıbî (öl. 776/1374?) 773/1371 yılı civarında Dımaşk'a gelmiş, Emevî Camii'nde Hz. Yahya'nın kabri yanında kıraat dersleri vermiştir. İbnü'l-Cezerî akranlarından bazılarının Kabâkıbî'den okuduğunu nakletmiştir.¹⁰⁵⁵ Safrâvî'den *İ'lân* adlı eseri zımında kıraatleri okuyan Ali b. Abdullah b. Ebû Bekir el-Cezâirî (öl. ?) ise Kahire'de bulunarak *Teyşîr*'i rivayet etmiştir.¹⁰⁵⁶

Bu kısımda Kahire ve Dımaşk'ta bulunma gayesi farklı hocalardan okumak olan İskenderiyeli âlimlerden bahsetmek de mümkündür. Yani ilgili merkezler arasında karşılıklı bir etkileşimin var olduğu söylenebilir. Dikkat çekici örneklerden biri Abdullah b. Muhammed b. Abdullah en-Nikzâvî el-İskenderî'dir (öl. 683/1284). Nikzâvî, İskenderiye'de doğmuş ve burada Safrâvî'nin aralarında bulunduğu İskenderiyeli âlimlerden okumuştur. O, Dımaşk'ta Sehâvî'den, Mısır'da ise Kemal ed-Darîr'den istifade etmiştir.¹⁰⁵⁷

Nakledilenlerden hareketle Kahire ve Dımaşk'ın kıraat faaliyetlerinde İskenderiye'nin etkin bir merkez olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Bunun yanında İskenderiye kıraat faaliyetlerinde Kahire ve Dımaşk'ın etkisi olduğundan bahsetmek de mümkündür.

¹⁰⁵² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/198; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/537-538; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/402; Abdülaziz Hatip, "Semîn el-Halebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/492-493.

¹⁰⁵³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/9-10.

¹⁰⁵⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1536-37; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/46-47.

¹⁰⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 228-229.

¹⁰⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/766-767. İbnü'l-Cezerî'nin aktarımından Ali b. Abdullah'ın 668/1269 yılında hayatta olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰⁵⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/629.

3.2. Memlûkler Dönemi İlmî Faaliyetleri Arasında Kıraat İlminin Yeri

Biyografileri incelenen birçok âlim, belli bir alanda şöhreti olmakla beraber farklı sahalara ilgilenmiş ve İslâmî ilimlerin genelinde temel eserleri okuyarak belli bir birikim elde etmiştir. Bu, İslâmî ilimlerin birbiriyle irtibatlı oluşu ve bir alandaki ihtisasın diğer sahalara hâkimiyeti gerektirmesinden kaynaklanmaktadır. Kıraat ilmi açısından bakıldığında bu sahadaki bilginin başta fıkıh ve tefsir olmak üzere birçok ilim dalı için elzem olduğu bilinen bir husustur. Mesela farklı okuyuşların ortaya çıkardığı ahkâmla ilgili ihtilaflar, yine kıraat farklılıklardan kaynaklanan tefsirî çeşitlilik ve alet ilmi olan Arapça'nın temel kaynağının Kur'ân-ı Kerim olması bu hususu teyit etmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak, İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında şöhret kazanmış âlimler, aynı zamanda kıraat sahasında ön plana çıkmışlardır. Bu kısımda âlimlerin kıraat ilmiyle ilgi düzeylerine dikkat çekilerek, bu ilmin diğer branşlar arasındaki konumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Memlûkler döneminde yaşamış âlimlerin biyografileri incelendiğinde dinî ilimler sahasında fıkıh, hadis, Arapça ve kıraat ilimlerinin, ulemânın büyük bir kısmının öğrenim gördüğü alanlar olduğu söylenebilir. Örneğin İbn Hacer'in *ed-Dürer* adlı eseri incelendiğinde İslâmî ilimler sahasında kıraat ihtisasıyla beraber en sık zikredilen alanın Arapça olduğu dikkat çekmektedir.¹⁰⁵⁸ Eserde iki alanda ortak ihtisasa sahip olunduğunu gösteren farklı ifadelerle karşılaşmaktadır.¹⁰⁵⁹

Kadılık, müderrislik, medreselerde çeşitli idarî görevler, imamlık ve müezzinlik gibi meslekler icra eden âlimlerin, kıraat sahasındaki ihtisaslarının öğrenim hayatlarının ilk devrelerine tekabül ettiğini söylemek mümkündür. Zira daha önce de ifade edildiği gibi Memlûkler döneminde Kur'ân okumayı öğrenme ve hıfz ile başlayan tahsil hayatı, aralarında *Şâtibiyye*'nin bulunduğu temel metinleri ezberleyerek devam etmekte, daha sonra üst düzey ihtisas aşamalarına geçilmekte idi.

Döneme dair tarih-tabakât türü eserlerde yer alan bilgilerden hareketle yapılan tasnifte, kıraat sahasıyla meşgul olmakla birlikte çok yönlülüğüyle dikkat çeken iki yüzü aşkın ilim ehline tesadüf edilmiştir. Bu kimselerin ortak özelliği, diğer branşlardaki şöhreti kıraat sahasındaki konumunu gölgede bırakacak düzeyde yüksek olan ya da hakkındaki bilgilerden hareketle herhangi bir branşta ön plana çıktığına dair

¹⁰⁵⁸ Örnekleri için bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/136, 246, 257, 277; 4/5, 195, 253, 288.

¹⁰⁵⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/45, 4/49, 4/98, 4/192-193.

kanaat belirtmenin mümkün görünmediği kişiler olmalarıdır. Bunlar arasında kıraat sahasında eser telif eden isimler de yer almaktadır. Bu eserlerin ise daha çok *Şâtıbiyye* üzerine yapılan çalışmalar olduğu görülmektedir.

Burada yeri gelmişken bu âlimlerden diğer sahalarda imam denecek düzeyde meşhur olanların kıraat sahası faaliyetleri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Örneğin ünlü muhaddis İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) dokuz yaşında hıfzını tamamladıktan sonra çeşitli hocalardan kıraatleri okumuştur. Sonrasında devrin önde gelen kıraat üstatlarından Tenûhî'den Bakara suresi 1-5. ayetleri kırâat-i seb'â ile tahsil etmiştir.¹⁰⁶⁰ Sehâvî'nin *Dav'*da İbn Hacer'in huzurunda devrin meşhur isimlerinden Tâc es-Sekenderî'nin *Şâtıbiyye* okuduğuna dair aktarımından hareketle, ünlü muhaddisin kıraat okutacak düzeyde bu ilimle ilgilendiğini söylemek mümkündür.¹⁰⁶¹ Bu örnekten hareketle, devrin âlimleri için ihtisas sahası kıraat olmasa dahi bu alandaki eserleri okutacak düzeye sahip olmanın bir gereklilik olduğundan bahsedilebilir. Zira daha önce dönemin tedris geleneğinin ilk merhalesinin, temel eserleri ezberleyerek meşhur âlimlere arz etmek şeklinde olduğundan bahsedilmişti. Kendilerine eserlerin arz edildiği bu âlimlerin hemen her alanda okutma salahiyetine sahip olmalarının, konumlarının bir gereği olduğu söylenebilir.

Bu duruma örnek olarak zikredilebilecek bir diğer isim meşhur muhaddis, fakih ve eğitimci Bedreddin İbn Cemâa'dır (öl. 733/1333). Tahsilini Hama, Dimaşk ve Mısır'da tamamlayan İbn Cemaa, on yedi yaşında gerçekleştirdiği hac yolculuğu sonrasında, 661/1263 yılında Mısır'da Muînüddin Hibetullah b. Abdülvâris el-Ensârî'den¹⁰⁶² (öl. 674/1275?) kıraat ilmi tahsil etmiş, 662/1264 yılında ise *Şâtıbiyye*'yi okumuştur.¹⁰⁶³ Tabakâtlarda, İbn Cemâa'dan *Şâtıbiyye* okuduğu ve bu eseri okutma icazeti aldığı nakledilen çok sayıda talebesiyle karşılaşmak mümkündür.¹⁰⁶⁴ Bir fıkıh otoritesi olarak kıraat sahasında bu denli şöhret bulmasının, mezkûr hocası Muînüddin'in Şâtıbî'den eserini rivayet eden son talebesi olmasından

¹⁰⁶⁰ Sehâvî, *Dav'*, 2/34.

¹⁰⁶¹ Sehâvî, *Dav'*, 6/54.

¹⁰⁶² Bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1316-1317; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/630-631.

¹⁰⁶³ Cemil Akpınar, "İbn Cemâa, Bedreddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/389.

¹⁰⁶⁴ İbn Cemâa'dan *Şâtıbiyye*'yi okumuş veya okutma icazeti almış talebeleri için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/9-10, 68; 2/189-190; 325-326; Mehmet Reşit Özbalkıç, "İbn Hişâm en-Nahvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/74; Altundağ, "İbnü'l-Cündî", 21/5.

kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Böylelikle İbn Cemâa, *Şâtıbiyye* rivayetinde âlî isnada sahip olmuştur. Zira İbn Cemâa da hocası Muînüddin'den *Şâtıbiyye*'yi rivayet eden son kişidir.¹⁰⁶⁵

Tıp, astronomi, matematik, feraiz, tabiat ilimleri ve tasavvuf gibi çok sayıda alanda tahsil görmüş ünlü tarihçi İbn Tolun'un kıraat sahası faaliyetlerinden bahsetmek konu açısından fikir verici olacaktır. İbn Tolun, öğrenim gördüğü dersler, hocaları ve icazetleri gibi ilmî faaliyetlerini anlattığı *mu'cem* türü eserinde kıraat alanındaki faaliyetlerini detaylı şekilde aktarmıştır. 887/1482 yılında henüz yedi yaşında iken ramazan ayında hatimle namaz kıldırarak düzeyde sağlam bir hafızlığa sahip olan İbn Tolun, farklı branşlarda ezberlediği çok sayıda eserle beraber *Cezeriyye*'yi ezberlemiştir. Bu kitapları ezberlerken kırâat-i seb'ayı, ifrad ve cem' yöntemleriyle *Şâtıbiyye*, *Teysîr* ve bunlara muvafık diğer eserler münderecatında okumuştur. Kıraat sahasında ezberlediği diğer eserler *Şâtıbiyye* ve *Dürre* olup, bunları çok sayıda hocaya arz etmiştir. Cezerî'nin *Dürre*'si, aslı olan *Tahbîr* ve Sadaka b. Selâme'nin *Tetimme* adlı eseri tarikiyle üç kıraati okuyarak, 893/1487 yılında Emevî Camii'nde gerçekleşen hatim meclisinde icazet almıştır. Hadis kârîliği, imamlık, nikâh kıyma, şahitlik, hatiplik, müderrislik, muîdlik, nazırlık gibi çok sayıda vazifede bulunan İbn Tolun'un kıraat sahası ihtisası gerektiren vazifeleri şunlardır: Emevî Camii Kubbetü'n-Nesr'de Mushaf okuyuculuğu, Sefeh-i Kâsyûn'da bulunan Şihâbiyye Türbesi kurrâlığı, Cisru'l-Ebyad'daki Se'ratıyye Türbesi kurrâlığı, İbnü's-Şeyh Hasan'ın vakfı olan Ebû Ömer Medresesi'nde kırâat-i seb'a kurrâlığı, İbn Aynî Türbesi Âmine bnt. Şâhîn'in mezarında kârîlik, Rukniyye Mahallesi 'İlmiyye'de (medrese ya da külliye) kârîlik, 'İzziyye Türbesi kârîliği, Sâlihiyye'deki Delâmiyye Medresesi kârîliği, Şâhîn eş-Şücâî Türbesi kârîliği, Sultan Selim İmaretî kârîliği ve buranın imamlığı. İbn Tolun kıraat sahasında Yemenî'nin *Şâtıbiyye* şerhine kırâat-i seb'a dışındaki üç kıraati ilave ederek asıl metinle şerhin iç içe, birbirinden tefrik edilmemiş şekilde yer aldığı memzuc usulle yazılmış bir şerh kaleme aldığını da nakletmiştir.¹⁰⁶⁶ Ayrıca meşhur fıkıh ve hadis âlimi Alemüddin Bulkînî'den (öl. 868/1464) Cuma suresi cüzünü okumuş talebelerinin bulunduğu bilinmektedir.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/630.

¹⁰⁶⁶ İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 27-112.

¹⁰⁶⁷ Sehâvî, *Dav'*, 10/228.

Dönemin çok yönlü âlimlerinden, kıraat sahasındaki ihtisasının eser telif edecek düzeyde olanlarına tesadüf etmek mümkündür. Bunun dikkat çekici bir örneği ünlü Hanefî fakîhi İbn Kutluboğa'dır (öl. 879/1474). Sehâvî, İbn Kutluboğa'nın biyografisinde bu eserden bahsetmiştir. Buna göre, İbnü'l-Cezerî'nin *Manzume*'si üzerine yazılmış iki ciltlik şerh, mezkûr manzum muhtasar eserin şerhi olmanın üstünde onu tamamlayan, müellifin bu sahadaki tüm birikimini yansıttığı bir eserdir.¹⁰⁶⁸ Tarihçi Şemseddin Sehâvî, *Dav*'da kendi biyografisine yer verdiği bölümde kıraat sahasında *el-Ğâye fî şerhi Manzûmeti İbni'l-Cezerî el-Hidâye* adlı bir şerh kaleme aldığını nakletmiştir.¹⁰⁶⁹ Ayrıca *Dav*'ın çeşitli kısımlarında bu eseri kendisinden okumuş isimler hakkında bilgi vermiştir.¹⁰⁷⁰ İbnü'l-Cezerî'nin *Tabakâtü'l-kurrâ* adlı eserine bir zeyl bir de telhis yazdığını aktaran Sehâvî,¹⁰⁷¹ bunlar dışında Hicaz ve Kahire'de kendisinden kıraat sahasında okumuş çok sayıda ismin biyografisine yer vermiştir.¹⁰⁷² Devrinin Zemahşerî'si olarak tanıtılan nahiv ve fıkıh üstadı Nukrekâr (öl. 776/1375) da *Şerhu Hırzi'l-emânî* adında bir *Şâtıbiyye* şerhi kaleme almıştır.¹⁰⁷³ Ünlü Hanefî fakîhi ve tarihçi Ebü'l-Fazl İbn Şihne (öl. 890/1485) ise birçok eserle beraber kıraat sahasında *Tayyibe*'yi ezberlemiş ve *Neşr*'i ihtisar ettiği bir eser kaleme almıştır.¹⁰⁷⁴

Memlükler devrinde kıraat sahasına verilen önemi gösteren bir başka örnek, çok yönlü âlimlerin, uhrevî kazanç gayesi söz konusu olduğunda farklı ilimlerin öğretildiği kurumlar yerine Kur'ân ve kıraat öğretilen kurumlar vakfetmeyi tercih etmeleridir. Örneğin, Eşrefiyye dârülhadisi şeyhi muhaddis İbnü'l-Haydırî (894/1489), 878/1473 yılında kendi adıyla anılan bir dârülkur'ân ve türbe inşa ettirmiştir. Bu âlimin biyografisine bakıldığında hadis, fıkıh ve tarih branşlarında temayüz ettiği görülmektedir.¹⁰⁷⁵ Nuaymî, devrin çok yönlü âlimlerinden Dımaşk Hanbelî kadısı İzzüddîn el-Hanbelî'nin (öl. 846/1443) birçok eseri yanında bir

¹⁰⁶⁸ Sehâvî, *Dav*, 6/168.

¹⁰⁶⁹ Sehâvî, *Dav*, 8/13.

¹⁰⁷⁰ Sehâvî, *Dav*, 4/38-39; 6/71; 7/162; 8/251; 9/46, 80-81; 10/196; 11/113-114.

¹⁰⁷¹ Sehâvî, *Dav*, 8/14.

¹⁰⁷² Sehâvî, *Dav*, 5/30, 30-31, 233, 291; 6/284; 7/72-73, 214; 8/68; 10/220; 11/193.

¹⁰⁷³ Tahsin Özcan, "Nukrekâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/232-233.

¹⁰⁷⁴ Sehâvî, *Dav*, 9/259-269.

¹⁰⁷⁵ İsmail Hakkı Ünal, "İbnü'l-Haydırî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/79.

Şâtıbiyye şerhi kaleme aldığını ve İbn Şehîd'in (öl. ?) evini alarak burayı bir dârülkur'âna çevirdiğini nakletmiştir.¹⁰⁷⁶

İslâmî ilimlerde müstakil bir sahada şöhret kazanmış olmakla beraber kıraat sahasıyla ilgilenmiş âlimler arasında Kahire'ye gidip Şâtıbî'nin talebelerinden icazet alan ve uzun süre Suriye kâdilkudâtlığı yapan ünlü tarihçi, fıkıhçı ve şair İbn Hallikân (öl. 681/1282);¹⁰⁷⁷ başlangıçta kıraat ilminde derinleşmeyi tercih etmişken hocası İzzeddin İbn Cemâa'nın (öl. 767/1366) kıraat ilminin yorucu olduğunu, elde edilecek menfaatin ise bu çabaya göre az olduğunu söyleyerek ilgisini hadise çevirmesini tavsiye ettiği ünlü hadis âlimi Zeynüddin Irâkî (öl. 806/1404);¹⁰⁷⁸ idarî vazifeleri yanında Hâkim Camii imamlığını üstlenen ünlü tarihçi Makrizî (öl. 845/1442);¹⁰⁷⁹ hayatını siyasî sıkıntılar sebebiyle Tunus, Cezayir, Fas ve Endülüs gibi merkezler arasında geçiren, son yirmi dört yılında ise Kahire'ye yerleşerek çeşitli kurumlarda müderrislik yapan meşhur sosyolog ve tarihçi İbn Haldûn;¹⁰⁸⁰ ünlü tarihçi ve müfessir İbn Kesîr (öl. 774/1373);¹⁰⁸¹ fıkıh ve hadis sahasında oldukça büyük şöhreti ve çeşitli eserleri bulunan İbn Receb el-Hanbelî (öl. 795/1393);¹⁰⁸² meşhur Şâfiî fakihi Bahâeddin es-Sübki (öl. 773/1372);¹⁰⁸³ meşhur tarihçi ve hadisçi Birzâlî (öl. 739/1339);¹⁰⁸⁴ meşhur Hanbelî fakihi ve muhaddis İbn Kudâme el-Makdisî (öl. 744/1343);¹⁰⁸⁵ devrinin şeyhülkurrâsı Takıyyüddin es-Sâîğ'den okumuş bir diğer hadis âlimi Muhammed b. Abdurrahman b. Muzaffer el-Hemedânî (öl. 765/1364) zikredilebilir.¹⁰⁸⁶

Devrin âlimlerinin kıraat sahasında çok iyi düzeyde olmalarına rağmen, bu sahada ders vermeyi tercih etmemelerinde kendilerini bu alana hasretmemiş

¹⁰⁷⁶ Nuaymî, *ed-Dâris*, 2/41-45.

¹⁰⁷⁷ Abdülkerim Özeydın, "İbn Hallikân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/17-19.

¹⁰⁷⁸ Şehâvî, *Dav'*, 4/152-158. Hakkında bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/534-535.

¹⁰⁷⁹ Eymen Fuâd Seyyid, "Makrizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/448-449.

¹⁰⁸⁰ Şehâvî, *Dav'*, 4/129-133. Hakkında bilgi için ayrıca bk. Uludağ, "İbn Haldûn", 19/538-543.

¹⁰⁸¹ Abdülkerim Özeydın, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/132.

¹⁰⁸² İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/195.

¹⁰⁸³ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/125-128.

¹⁰⁸⁴ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/143.

¹⁰⁸⁵ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/201-202.

¹⁰⁸⁶ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/6.

olmalarının payı bulunmaktadır. Bunun bir örneği İbnü'l-Cezerî'nin hocası Şemseddin İbnü's-Sâîğ Muhammed b. Abdurrahman b. Ali'dir (öl. 776/1375). İbnü'l-Cezerî'nin nakline göre, kıraat ilmini devrin meşhur ismi Takıy es-Sâîğ'den okuyan Muhammed b. Abdurrahman, kendini kıraat ilmine hasretmediği için, bu sahada ders okutmaya gönüllü davranmayan bir âlimdir. Bu alanda umuma açık dersler yerine, özel talep edenlerle gece dersleri yapmayı tercih etmiştir. Bu hocadan okumak üzere Kahire'ye rihle yaptığını nakleden İbnü'l-Cezerî, hocasının önce derslere gönüllü olmazken, sonrasında kendisinin alandaki ehliyetini fark ederek ders vermeyi kabul ettiğini nakletmiştir. İbnü'l-Cezerî bu hocadan okumak üzere ikinci bir rihle daha yaptığını ve bu okumalardan sonra icazet aldığını aktarmıştır. Ayrıca İbnü'l-Cezerî bu hocadan rivayette bulunan son kişinin kendisi olduğundan bahsetmiştir.¹⁰⁸⁷

Tabakâtlarda kıraat sahasıyla beraber ihtisas yapıldığı zikredilen alanlar ağırlıklı olarak hadis, fıkıh ve Arapça olmakla beraber, matematik,¹⁰⁸⁸ mühendislik,¹⁰⁸⁹ astronomi,¹⁰⁹⁰ musiki¹⁰⁹¹ gibi alanlarda tahsil yapmış veya tasavvufî yönü ağırlıklı¹⁰⁹² âlimlerin kıraat sahasındaki faaliyetlerinden bahsedildiği görülmektedir.

Âlimlerin kıraat sahasındaki durumunu göstermesi bakımından değinilebilecek bir husus, birçok âlimin çeşitli sahalardaki tedris vazifeleriyle birlikte yürüttükleri imamlik görevidir. Kıraat ilminde belirli bir seviyeyi gerektiren bu vazifenin, birçok meşhur âlim tarafından yürütülmesi son derece dikkat çekicidir. Örneğin Memlûk ve Osmanlı dönemlerine şahitlik etmiş ünlü tarihçi Şemseddin İbn Tolun, birçok vazifesi yanında Dımaşk'ın farklı camilerinde imamlik yapmıştır.¹⁰⁹³ Hanefî başkadısı İbnü'l-Kerekî (öl. 922/1516) çok sayıda tedris vazifesi yanında İbn Tolun Camii ve Sultan Kayıtbay'ın özel imamlığı vazifelerini yerine getirmiştir.¹⁰⁹⁴ Yine ünlü tarihçi Makrizî çok sayıda idarî vazifesi yanında Hâkim Camii imamı olarak görev yapmıştır.¹⁰⁹⁵ Bu

¹⁰⁸⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/219-220.

¹⁰⁸⁸ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 2/476; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/542; Sehâvî, *Dav'*, 3/208-212; Yavuz Unat, "Mizzî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/219.

¹⁰⁸⁹ Sehâvî, *Dav'*, 3/208-212.

¹⁰⁹⁰ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3/17; Unat, "Mizzî, Muhammed b. Ahmed", 30/219.

¹⁰⁹¹ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/542.

¹⁰⁹² Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/528, 529; Sehâvî, *Dav'*, 2/103; 4/171, 231; 6/294, 295; 7/49-51.

¹⁰⁹³ İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 64.

¹⁰⁹⁴ Ayderus, *en-Nûru's-sâfir*, 158-160.

¹⁰⁹⁵ Seyyid, "Makrizî", 27/449.

durum, ilgili dönemde imamlığın - özellikle de büyük camilerde ve medreselerde- son derece karizmatik bir vazife olduğunu göstermektedir.

Tüm bu örneklerden hareketle, kıraat ilmi tahsil ve tedrisinin ikinci bölümde kendilerinden bahsedilen temel alanı kıraat olan âlimlerle sınırlı kalmadığı, devrin âlimlerinin birçoğunun bu sahada ders okutacak düzeyde donanıma sahip olduğu ve bazılarının bizzat ders okuttuğu söylenebilir. Fakat incelenen tarih-tabakât eserlerinde yer alan bilgilerden hareketle hadis ve fıkıh sahalarına göre, bu alanda ihtisasın az olduğu görülmektedir. Hadis ve fıkıhta derinleşme, dinî ilimlerle meşgul olanlar için hiç bitmeden devam eden bir süreç iken; kıraat, tahsilin ilk aşamasında gerçekleşip sonrasında -bu sahayı uzmanlık alanı seçenler dışında- derinleşmeye ihtiyaç duyulmayan bir alan olarak kalmaktadır. Bunda, kıraat ilminin günlük hayata dair mesele ve fetvalarla bağlantısı olmaması, diğer ilimlerde ilerlemek için bu ilme doğrudan ihtiyaç duyulmaması, dinî ilimler tahsilini gerektiren bir vazife sahibi olmak için bu alanda derinliğin gerekli olmayışı gibi durumların etkisinden bahsedilebilir.

Bu yönüyle kıraat ilminin, diğer ilimlere göre daha özel bir ihtisas sahası olduğu söylenmelidir. Bu durumda, kıraat ihtisasının tamamen nakle dayanmasının payı büyüktür. Ayrıca kıraat uygulamalarının icrası, yetenek ve alıştırmaya dayanan uzun bir süreci gerektirmektedir. Bu ilmin muhafazası için de sürekli bir tekrar süreci gerektiği göz önüne alındığında, meşakkatinin diğer sahalara göre fazla olduğu söylenebilir. Biyografilerde bu sahanın terk edildiğine dair yer alan bilgiler bu durumu desteklemektedir. İncelenen eserlerde diğer branşlarda “fenni terk etti” ibaresine tesadüf edilmemişken, kıraat sahasında bu ibarelerle karşılaşmak mümkündür. Söz konusu örneklerden hareketle ibarenin, bu sahada ders vermeyi/hocalarından rivayette bulunmayı terk etmeye işaret ettiği tahmin edilmektedir. Bu durumun temsil gücü yüksek birkaç örneği burada zikre değerdir. Zehebî, ünlü kıraat âlimi Alemüddin es-Sehâvî’nin biyografisinde kendi hocalarından birçoğunun ondan kıraat sahasında okuduğunu fakat daha sonra bu fenni terk ettiklerini nakletmektedir.¹⁰⁹⁶ Şemseddin Sehâvî ise, hocası Rıdvan b. Muhammed b. Yusuf b. Selâme’nin biyografisinde, kıraat sahasında okuduğu hocalar ve eserlerden uzun uzun bahsettikten sonra fenni terk etmiş olmasına rağmen ondan bu sahada okumaya çok rağbet edildiğini aktarmıştır. Sehâvî’nin asrın muhaddisi diye tanıttığı Rıdvan b. Muhammed’in, fıkıh, hadis, meânî,

¹⁰⁹⁶ Zehebî, *Ma ‘rifetü ‘l-kurrâ*, 3/1246.

mantık ve kelam gibi sahalarda meşhur çok sayıda hocadan ders okumuş olması konu açısından dikkat çekicidir.¹⁰⁹⁷ Adı geçen âlimin kardeşi olduğu tahmin edilen Ahmed b. Muhammed b. Yusuf b. Selâme (öl. 861/1457) de burada zikredilebilir. Memleketinde Kur'ân dersleri almasının ardından Kahire'ye gelmiş ve çok sayıda hocadan kırâat-i seb'a okumuştur. Sehâvî, Ahmed b. Muhammed b. Yusuf'un yaşlı ve âlî isnad sahibi olduğu için fenni terk etmesine rağmen kıraat okuttuğunu nakletmiştir.¹⁰⁹⁸ İncelenen tabakât türü eserlerde bu duruma örnek on beş isme daha rastlanmıştır.¹⁰⁹⁹ Bunlardan hareketle, Memlûkler döneminde kıraat fennini terkin, karşılaştırılması olağan bir durum olduğu söylenebilir. Zira İbnü'l-Cezerî, bu konuyu *Müncidü'l-mukriîn* adlı eserinde tartışmaya değer görmüştür. Müellife göre, bu ilmi terk edenlerden ancak âli isnada sahip olması ya da başkasında bulunmayan bir tarik ile rivayette bulunması gibi zarurî bir sebep olması durumunda tahsilde bulunulabilir.¹¹⁰⁰

Kıraat ilminin diğer İslâmî ilimlere göre daha özel bir ihtisas sahası olmasıyla beraber, bir yönüyle ilimler arası hiyerarşide en üstte yer aldığı söylenebilir. Mu'cem türü eserlere bakıldığında âlimlerin ilk olarak Kur'ân ve kıraati sahasındaki faaliyetlerini aktardıkları görülmektedir. Örneğin İbn Tolun, otobiyografik eserinde ilk olarak aldığı kıraat tahsiline yer vermiş,¹¹⁰¹ vazifelerini zikrederken de kıraate dair olanları ilk sırada saymıştır.¹¹⁰² Bunun Kur'ân-ı Kerîm ve ona dair faaliyetlere duyulan saygıdan kaynaklandığı tahmin edilebilir.

Toplumsal statü açısından bakıldığında ise bundan farklı bir tabloda bahsedilebilir. Örneğin Süyûtî *Hüsnü'l-muhâdara* adlı eserinde Mısır'da bulunan isimlerden bahsederken önce müctehid imamlara, ardından hadis sahası âlimlerine, ardından sırasıyla Şâfiî-Mâlikî-Hanefî-Hanbelî fakihlerine, daha sonra kıraat âlimlerine, sonra da sırasıyla tasavvuf, nahiv, aklî ilimler âlimlerine, bunun ardından

¹⁰⁹⁷ Sehâvî, *Dav'*, 3/200-203.

¹⁰⁹⁸ Sehâvî, *Dav'*, 2/187.

¹⁰⁹⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1408, 1414-1415, 1426; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/43, 44, 135, 168-169, 664, 718-719; 2/271, 368-369, 375; Sehâvî, *Dav'*, 2/259; 4/227; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/503.

¹¹⁰⁰ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*, thk. Ali b. Muhammed el-İmrân, ts., 52.

¹¹⁰¹ İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 32-34.

¹¹⁰² İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 62-63.

vaiz-kassâ (kıssacı), tarihçi ve şairlere yer vermiştir.¹¹⁰³ Bu hiyerarşik sıralamanın, toplumda var olan sosyal statü anlayışını yansıttığı söylenebilir.

3.3. Memlûk Kıraat Birikiminin İntikali ve Süregelen Etkisi

Memlûkler'in çağdaşı olan devletlerle ilmî anlamda etkileşimi söz konusu edildiğinde, Kahire ve Dimaşk'a Endülüs, Afrika, Acem ve Rum diyarından çok sayıda âlimin tahsil için geldiği görülmektedir. Bu âlimlerin bir kısmı Memlûk topraklarına yerleşirken bir kısmı da burada edindiği birikimi kendi beldesine taşımıştır. Bu etki, Memlûk kıraat birikiminin sonraki dönemlere intikali noktasında ele alındığında, ana merkezin Rum diyarı, yani Osmanlı toprakları olduğu söylenmelidir. Zira o dönemde İran, Endülüs ve Afrika'da bulunan devletlerden tarih sahnesinde uzun süre kalarak Memlûkler dönemi sonrasında etkin rol üstlenen bir devlet görüldüğü kadarıyla bulunmamaktadır. Bu sebeple Memlûk kıraat birikiminin sonrasına intikali dendiğinde ana güzergâhta Osmanlı Devleti yer almaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti, Memlûkler'i mağlup etmekle sadece topraklarına hâkim olmamış, onların sosyal, ilmî ve kültürel mirasından da istifade etmiştir. Bunun yanında Osmanlılar uzun yüzyıllar boyunca tarih sahnesinde kalarak söz konusu etkinin günümüze intikalinde aktif rol oynamıştır.

Çalışmanın bu kısmında tabloyu bütün olarak görebilmek için henüz Memlûkler yıkılmadan önceki devrede Rum diyarıyla kıraat sahasındaki etkileşim ele alınarak başlanacaktır. Sonrasında ise Memlûkler'in yıkılışıyla Osmanlı'ya intikal eden birikim üzerinden değerlendirmelere gidilecektir.

Birçok çalışmada Osmanlı âlimlerinin tahsillerini Memlûk medreselerinde yaptıklarına ve buradaki birikimi Osmanlı medreselerine taşıdıklarına dair bilgilerle karşılaşmak mümkündür.¹¹⁰⁴ Bu duruma İznik'te kurulan ilk Osmanlı medresesi örnek verilebilir. Bu medresenin baş müderrisi Dâvûd-i Kayserî (öl. 751/1350) tahsil

¹¹⁰³ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/295-577.

¹¹⁰⁴ Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", 45; Fatih Yahya Ayaz, "16. Yüzyılda Müslümanlar, Memlûk Devleti", *Tarihte Müslümanlar*, ed. Eyüp Baş - Fatih Erkoçoğlu (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 5/357; Fatih Yahya Ayaz, "Moğolları Durdurmanın ya da Haçlıları İslâm Dünyasından Çıkarmanın Ne Anlama Geldiğini Bilmiyoruz", *Derin Tarih Özel Sayı 23 Memlûkler* (2022), 23; Sakıp Yıldız, *Fatih'in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri* (İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, ts.), 39.

hayatının bir kısmını Memlûk medreselerinde geçirmiştir.¹¹⁰⁵ Memlûk medreselerinde yetişerek Osmanlı medreselerinin teşekkül sürecinde aktif rol oynadığı kaydedilen diğer bazı âlimler Şeyh Bedreddin (öl. 823/1420), İbn Arabşah, Molla Fenârî, Hacı Paşa olarak tanınan Celâleddin Hızır (öl. 827/1424?), Molla Gürânî ve İbnü'l-Cezerî gibi meşhur isimlerdir.¹¹⁰⁶

Bu durum kıraat sahası özelinde değerlendirildiğinde Rum diyarı âlimleri arasında Memlûkler'in erken devirleri itibarıyla Kahire ve Dımaşk'ta tahsil görmüş kişilere rastlamak mümkündür. Rum diyarı şeyhi Sâinüddin Muhammed b. Muhammed b. Ebû İsâ el-Hüzelî (öl. 684/1285) gençken Dımaşk'a gelerek Müntecebüddin el-Hemedânî'den kırâat-i seb'ayı okumuştur. Sonrasında Rum diyarına giden Hüzelî'den çok sayıda kişi kıraat sahasında istifade etmiştir.¹¹⁰⁷ Sâinüddin el-Hüzelî'nin bu talebelerinden Dımaşk'ta bulunanlara rastlamak da mümkündür. Bunlardan Vahîdüddin Ebû Hâmid Yahyâ b. Ahmed b. Hazâzâz er-Rûmî (öl. 720/1320) 673/1274'te Konya'da Sâinüddin el-Hüzelî'den okumuş, 680/1281'de ise Dımaşk'a gelmiştir. Burada Kellâse'de imamlık yaparak kıraat sahasında ders okuttuğu nakledilmiştir. *Kasîde* şerhi, vakıf-ibtidâ ve resm-i mushaf sahalarında mahir olduğu ifade edilen Vahîdüddin er-Rûmî'nin talebeleri arasında Dımaşk'ın meşhur kıraat âlimi İbnü's-Sellâr da bulunmaktadır.¹¹⁰⁸

Söz konusu etkinin dikkat çekici örneklerinden biri İbnü'l-Cezerî'nin 798/1396'da Bursa'ya gittiğinde evinde kaldığı talebesi Mü'min b. Ali b. Muhammed er-Rûmî'dir (öl. 799/1396). İbnü'l-Cezerî onu Rum diyarının şeyhi ve hatibi olarak tavsif etmiş, kıraat ilminde ise ondan “intehâ ileyhi ilmü'l-kırâât bi bilâdi'r-Rûm” şeklinde bahsederek devrinin isnadların kendisinde toplandığına/son bulduğuna işaret etmiştir.¹¹⁰⁹ İbn Mü'min, 783/1381'de İbnü'l-Cezerî henüz Dımaşk'ta iken ondan okumak üzere rihle yapmış ve ona *Şâtıbiyye*, *Teyşîr*, İbnü'l-Cezerî'nin Âsım kıraati

¹¹⁰⁵ Mehmet Bayraktar, “Dâvûd-i Kayserî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/32; Yıldız, *Fatih'in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, 39; Yiğit, “Aynî'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış”, 45; Düzenli, “Memlûkler Döneminde Medreseler”, 458.

¹¹⁰⁶ Düzenli, “Memlûkler Döneminde Medreseler”, 458; Aygül Düzenli, “İslâm İlim Tarihinin Altın Sayfaları”, *Derin Tarih Özel Sayı 23* Memlûkler (2022), 184; Yiğit, “Aynî'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış”, 45.

¹¹⁰⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/335-336.

¹¹⁰⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 3/1487-88; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/490-491.

¹¹⁰⁹ İbnü'l-Cezerî, *Câmi'u esânîd*, 119.

Ebân el-‘Attâr rivayetine ve üç kıraate dair manzumeleri zımında kırâat-i aşereyi okumuştur. İbnü’l-Cezerî, İbn Mü’mîn’den Rum diyarında çok sayıda kişinin kırâat-i seb‘a ve aşere okuduğunu nakletmiştir.¹¹¹⁰

İlgili dönemde Memlûkler ve Osmanlı dışındaki devletlerin hâkimiyetinde bulunan merkezlerde görülen Memlûk etkisi de bu kısımda ele alınabilir. Zira bu merkezler Osmanlı’ya intikal ettiğinde, buraların kıraat birikimi de Osmanlı’ya geçmiştir. Bu duruma Diyarbakır örnek verilebilir. 921/1515’te Yavuz Sultan Selim’in burayı Osmanlı idaresine katmasına kadar Moğollar, Artuklular, Celâyirliler ve Akkoyunlular gibi çok sayıda devlete intikal eden merkezden,¹¹¹¹ Memlûk topraklarına kıraat tahsili için gelen âlimlerle karşılaşmak mümkündür. Bunlardan Ahmed el-Hanbelî el-Âmidî (öl. ?)¹¹¹² önce Dımaşk’a sonra da Kahire’ye gelerek Ebû Hayyân’dan kırâat-i seb‘ayı okumuş, sonrasında memleketine dönmüştür. İbnü’l-Cezerî, Ahmed el-Hanbelî’nin Diyarbakır’ın isnadla rivayette bulunan son şeyhi olduğunu aktarmıştır.¹¹¹³

Kırım da söz konusu duruma örnek olarak zikredilebilir. Burası 880/1475’te Osmanlı, Kırım Hanlığı’nı idaresi altına alana kadar farklı devletlerin hâkimiyetinde bulunmuştur.¹¹¹⁴ İbnü’l-Cezerî döneminin Kırım kıraat şeyhi Hüsâm el-Mısırî (öl. 765/1363) aslen Kastamonulu olup kıraat tahsilini Sivas’ta almıştır. 720/1320 sonrasında Dımaşk ve Halil’de bulunarak burada Ca‘berî’den okumuştur. Mısır’da ise kırâat-i seb‘ayı okuduğu hocası Muhammed b. Ahmed b. Gadîr el-Vâsıtî’dir. Bu tahsil süreci sonrası Kırım’a dönen Hüsâm el-Mısırî burada çok sayıda talebe yetiştirmiştir. 760/1358 yılı sonrasında tekrar Dımaşk’a gelerek İbnü’l-Lebbân ile bir araya gelmiş ve kıraatlere dair çeşitli meselelerde ihtilafa düşerek onunla tartışmıştır.¹¹¹⁵

Benzer özelliğiyle dikkat çeken bir diğer merkez Tebriz’dir. Farklı birçok devletin hâkimi olduğu şehir 920/1514 yılında Yavuz Sultan Selim’in seferiyle Osmanlı Devleti’ne bağlanmıştır. Bu durum çok uzun ve istikrarlı bir süreçle devam

¹¹¹⁰ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/426.

¹¹¹¹ Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/464-466.

¹¹¹² İbnü’l-Cezerî’nin 770/1368 yılı sonrasındaki haberlerini bilmediğini aktarmasından hareketle bu tarihten sonra vefat ettiği söylenebilir.

¹¹¹³ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/200.

¹¹¹⁴ DİA, “Kırım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/448-449.

¹¹¹⁵ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/321-322.

etmiş olmasa da Yavuz'un buradaki birçok âlimi ailesiyle beraber İstanbul'a götürmesi, merkezin Osmanlı'ya etkisini göstermektedir.¹¹¹⁶ Kıraat sahasında Memlükler'in Tebriz'e etkisine örnek gösterilebilecek âlimlerden birisi, Bayrû olarak tanınan Hüseyin b. Hâmid b. Hüseyin et-Tebrîzî'dir. Birkaç kez Dımaşk'a gelerek İbnü'l-Lebbân ve İbnü's-Sellâr gibi âlimlerden istifade etmiştir. Rum diyarında da bulunan Hüseyin b. Hâmid, devrinin Tebriz şeyhidir. İbnü'l-Cezerî kendisiyle Dımaşk'ta bir araya geldiğini aktarmıştır. Halep ve Kudüs gibi Memlük merkezlerinde de bulunduğu nakledilen Tebrizî, vefatına kadar Kudüs'te talebe yetiştirmiştir.¹¹¹⁷ Memlük birikiminin intikaline örnek bir diğer Tebrizli âlim ise Muhammed b. Ahmed b. Şehriyâr'dır (öl. ?). Tebriz'de dünyaya gelerek burada yaşayan Muhammed b. Ahmed, Rum diyarında da bulunmuştur. İbnü'l-Cezerî'den okumak üzere Dımaşk'a geliyorken kendisiyle Antakya'da karşılaşmıştır. Bu buluşmada İbnü'l-Cezerî'den kırâat-i aşere ile Kur'ân'ın bir kısmını okuyarak icazet alan âlim, sonrasında Larende'de ikamet ederek talebe yetiştirmiştir.¹¹¹⁸

Bu örneklerden hareketle Memlükler'in kendi dönemlerinde farklı devletlerin hâkimiyetinde bulunan merkezlere olan ilmî katkılarının sonrasında Osmanlı Devleti'ne intikal ettiği söylenebilir. Nitekim bu merkezlerin farklı dönemlerde Osmanlı hâkimiyetine geçmesi, buralardaki birikimin de Osmanlı Devleti'ne taşınmasını sağlamıştır. Böylece kıraat sahasında farklı dönem ve devletlerden aktararak gelen ortak bir miras meydana gelmiştir.

Bu ortak mirasın meydana gelmesinde en aktif rolü üstlenen âlimin ise İbnü'l-Cezerî olduğunu söylemek mümkündür. Onun, Memlük topraklarındaki tahsil ve tedris faaliyetlerinin ardından Rum ve Acem bölgelerinde kıraat sahasında hizmet ederek çok sayıda talebe yetiştirdiğine daha önce temas edilmişti. İbnü'l-Cezerî *Gâye*'nin kendi biyografisini kaleme aldığı kısmında Mısır ve Şam'da kendisinden kırâat-i aşereyi tamamlayan talebelerinin listesine yer vermesinin ardından Bursa'da

¹¹¹⁶ Tebriz hakkında bilgi için bk. Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/219-222.

¹¹¹⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/327.

¹¹¹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/91. Lârende'nin ilgili dönemde bir kültür ve bilim merkezi olması, 875/1471'de Osmanlı hâkimiyetine girmesi de söz konusu etkiye örnek olarak zikredilebilir. Bilgi için bk. Metin Tuncel, "Karaman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/444-445.

kırâat-i aşere okuttuğu talebelerinin de bir dökümünü kaydetmiştir.¹¹¹⁹ İbnü'l-Cezerî'nin ortak kıraat mirasının meydana gelmesindeki etkisini gösteren durumlara, eserlerinin Osmanlı medreselerinde kıraat sahasında okutulan temel kaynaklar arasında bulunması, İstanbul ve Mısır tariklerinin silsilelerinin İbnü'l-Cezerî'de birleşmesi¹¹²⁰ örnek gösterilebilir.

İbnü'l-Cezerî'nin henüz hayatta iken Osmanlı âlimlerince telif edilen eserlerde kaynak olarak yer alması, bu etkinin boyutunu göstermesi noktasında dikkat çekicidir. İbnü'l-Cezerî'nin 9./15. asırda kaleme alınmış kıraat ve tefsir kaynaklarına etkisi hakkında bir çalışması bulunan Kadir Taşpınar'ın Molla Fenârî'nin Fâtîha suresi tefsirine dair aktarımları meseleye ışık tutacaktır. Buna göre Molla Fenârî eserinde kıraat kaynağı olarak Şâtîbî'nin *Hırzû'l-emânî*'si yanında İbnü'l-Cezerî'nin *Tayyibe*'sinden istifade etmiştir. Bu durum İbnü'l-Cezerî'nin *Tayyibe*'sinin Osmanlı topraklarında kaleme alınmasından kısa süre sonra ezberlenerek tedris sistemine dâhil edilmesinin doğal bir sonucu olarak yorumlanmıştır.¹¹²¹

Günümüzde ülkemizin birçok şehrindeki kütüphanelerde İbnü'l-Cezerî'ye ait çok sayıda eserin nüshalarının bulunuyor oluşu, bu etkinin kesintiye uğramaksızın yüzyıllar boyunca devam ettiğine işaret etmektedir. Yazma Eserler Kurumu'nun veritabanı üzerinden yapılacak bir tarama bu durumu net şekilde ortaya koyacaktır. İlgili sitede *İbnü'l-Cezerî* anahtar kelimesini yazarak yapılacak bir taramada ülkemizin çeşitli kütüphanelerinde İbnü'l-Cezerî'ye dair bin seksen dokuz sonuca tesadüf edilmektedir.¹¹²²

Özellikle 11./17. asır itibarıyla Osmanlı'da telif edilen kıraat eserlerinde dikkat çeken bir husus, yine İbnü'l-Cezerî'nin eserlerinin merkeze alınarak telifte bulunulmasıdır. Bu telifleri, Osmanlı kıraat âlimlerini tanıtmak üzere Abdullah

¹¹¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/329. İbnü'l-Cezerî'den kıraat sahasında okumuş 9./15. asır Osmanlı kıraat âlimlerine dair bilgi için ayrıca bk. Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 175-177.

¹¹²⁰ Mustafa Atilla Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 116-125.

¹¹²¹ Kadir Taşpınar, "XV. Yüzyılda Kıraat İlminde İbnü'l-Cezerî Etkisi -Kıraat ve Tefsir Eserleri Bağlamında-", *Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 464-465.

¹¹²² Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (YEK), "Yazma Eserler Veritabanı" (Erişim 21 Aralık 2023). Muhammet İsa Yüksek'in Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunan kıraat eserlerine dair yaptığı akademik çalışmada benzer durum görülmektedir. Çalışmada İbnü'l-Cezerî'ye ait altı ayrı eserin kaydı yer almaktadır. Bilgi için bk. Yüksek, *Kırâat Yazmaları*, 59-61, 88-90, 108-110, 176-178, 185-190, 190-194.

Akyüz'ün hazırladığı akademik çalışmada takip etmek mümkün görünmektedir. Bunlar arasında *Mukaddime* tercümeleleri,¹¹²³ şerhleri¹¹²⁴ ve irabına dair telifler;¹¹²⁵ *Neşr*'e dair tahrirler,¹¹²⁶ haşiyeler,¹¹²⁷ muhtasarlar,¹¹²⁸ yine *Neşr*'in tariklerini ele alan telifler¹¹²⁹ ve *Tayyibe*'nin tariklerine dair eserler¹¹³⁰ yer almaktadır.

İbnü'l-Cezerî'nin eserleri yanında Osmanlı kıraat tedrisinin kaynağı bir diğer eser *Şâtıbiyye*'dir. Bu eserin Memlükler öncesi dönemde telif edilmekle beraber Şâtıbî'nin talebelerinin okutmasıyla Memlükler döneminde şöhret kazandığına daha önce temas edilmişti. Şâtıbiyye üzerine akademik bir çalışması bulunan Eren Pilgir çeşitli çalışmalara atıfla bu eserin Osmanlı medreselerinin müfredatında yer alan temel kaynaklardan olduğuna temas etmiştir.¹¹³¹ Şâtıbî'nin eserlerine dair kütüphane veritabanlarında yapılacak taramalar da söz konusu durumu desteklemektedir.¹¹³² Ayrıca Abdullah Akyüz'ün çalışmasında *Şâtıbiyye* üzerine telif edilmiş çok sayıda eserin bulunması,¹¹³³ Osmanlılar döneminde *Şâtıbiyye*'ye olan rağbeti gösteren örneklerdendir.

Osmanlı'da Şâtıbî ve İbnü'l-Cezerî eserlerine verilen ehemmiyetin bir diğer örneğini Tire Şehzade Selim Dârülkurrâsı'na dair yapılan çalışmalarda görmek mümkündür. II. Selim (öl. 982/1574) Tire'de şehzade iken inşa edilen kurumun vakfiye şartları arasında kırâat-i seb'a okutulması yanında ders kitabı olarak *Şâtıbiyye* ve İbnü'l-Cezerî'nin bu esere yazdığı şerh ve bunlara benzer diğer yüksek seviyeli kıraat kitaplarının okutulması yer almıştır.¹¹³⁴

¹¹²³ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 58-59, 60, 65-66, 84.

¹¹²⁴ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 71, 133, 134, 135, 152, 154.

¹¹²⁵ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 98.

¹¹²⁶ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 84.

¹¹²⁷ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 83.

¹¹²⁸ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 83.

¹¹²⁹ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 110.

¹¹³⁰ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 74, 78-79, 88, 96.

¹¹³¹ Pilgir, *Kıraat Edebiyatında ve Tedrisatında Manzum Eser Geleneği: Hırzu'l-Emânî Örneği*, 127-132.

¹¹³² YEK veritabanında yapılacak bir taramada Şâtıbî'nin kıraat sahasına dair eserlerinden üç yüz elliden fazla nüshaya tesadüf etmek mümkündür. Şâtıbî'nin eserlerini merkeze alan teliflerden veritabanında yer alanlar ise kırk civarındadır. Bilgi için bk. YEK, "Yazma Eserler Veritabanı" (Erişim 21 Aralık 2023).

¹¹³³ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 82, 89, 97, 99, 105, 127, 129, 131, 153.

¹¹³⁴ Selahattin Yıldırım, "Kur'an Eğitimi ve Metotları Açısından Şehzâde Selim'in Tire'deki Vakfiyesi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (2004), 231. Bilgi için ayrıca bk. Cahit Baltacı, *XV - XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2005), 2/867; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, 164.

İbnü'l-Cezerî'nin oğlu Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed de bu bağlamda zikredilebilir. Onun tahsil ve tedris hayatından, Osmanlı topraklarında uzun yıllar kaldığından daha önce bahsedilmişti. Osmanlı Devleti'ne kıraat sahasında katkısını gösteren önemli bir yön, babası Rum diyarında iken yanına giderek şehzade hocalığı yapmış ve Bursa Bayezid Camii'nde dersler vermiş olmasıdır. Babası Timur tarafından Acem diyarına götürüldüğünde ise Rum diyarında kalarak yirmi yıl daha Osmanlı'ya hizmet etmiştir. Dimaşk ve Kahire'nin meşhur hocalarından okuması yanında babasının eserlerini bizzat kendisinden defalarca tahsil etmesi, bu sahadaki birikimini göstermektedir. İbnü'l-Cezerî onun *Mukaddime* ve *Tayyibe*'ye şerhler kaleme aldığını nakletmiştir. Yine İbnü'l-Cezerî'nin nakline göre, Ebû Bekir Muhammed *Tayyibe*'yi şerh ederken babasının *Tayyibe* üzerine kaleme aldığı haşiye nüshasına ihtiyaç duymaksızın bunu çok güzel bir şekilde yapabilmıştır.¹¹³⁵ Bu bilgilerden hareketle Ebû Bekir Ahmed'in Bayezid Camii'nde vazife yaptığı uzun zaman diliminde babasının eserlerini okutarak yaygınlaştırdığı tahmin edilebilir.

İbnü'l-Cezerî sonrası dönemde Memlûkler'in Osmanlı'ya kıraat sahasındaki etkisinde bahsedilebilecek bir diğer âlim Sultan Fatih'in (öl. 886/1481) hocası Molla Gürânî'dir (öl. 893/1488). O, doğduğu Diyarbakır-Güran'da kıraat ve Arapça dersleri almasının ardından eğitim için sırayla Bağdat, Şam, Kudüs ve Kahire'ye gitmiştir. Buralarda farklı sahalarda okuduğu çok sayıda eserle beraber *Şâtıbiyye*'yi de tahsil etmiştir. Molla Gürânî öğrenimini tamamlamasının ardından Kahire Berkûkiyye Medresesi'nde hoca olarak görev yapmıştır. 844/1440'ta bir ilmî münazarada ceddi Ebû Hanife olan Dimaşk Hanefî kadısına söylediği sözler nedeniyle haksız bulunarak önce hapis, sonrasında Şam'a sürgün cezası almıştır. Aynı yılın sonunda Halep'te Molla Yegân (öl. 865/1461?) ile tanışarak Anadolu'ya geçmiştir. Burada Bursa, Edirne, Manisa gibi merkezlerde bulunarak medreselerde hocalık ve şehzade hocalığı vazifeleri üstlenmiştir. Fatih Sultan Mehmed'e Kur'ân talimi ve hıfzı başta olmak üzere çeşitli sahalarda dersler veren Molla Gürânî Rumeli kazaskerliği, Bursa kadılığı ve fetih sonrası İstanbul müftülüğü gibi idarî vazifeler üstlenmiştir. Bu yıllarda kırâat-i seb'aya dair ta'lik çalışması olan *el-Abkarî*'yi ve yine kıraat sahasında bir şerh olan *Ref'u'l-hitâm*'ı telif etmiştir. 885/1480'de şeyhülişlâmlık makamına gelen Molla Gürânî, vefatına kadar bu vazifeyi sürdürmüştür. O, şeyhülişlâm iken cami, medrese,

¹¹³⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/170-171.

darülhadis ve darülkurrâ gibi kurumlar inşa ettirmiş ve buralara çok sayıda vakıf geliri bağışlamıştır. Diğer vazifeleri sebebiyle çok devamlı olmasa da tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat sahalarında müderrislik yapmıştır. Vefat gününe dair aktarılanlar onun Osmanlı topraklarındaki kıraat faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Buna göre Molla Gürânî vefat edeceği gün kıraat sahasında icazet verdiği talebelerini yanına çağırarak onlardan yanında Kur’ân okumalarını istemiştir.¹¹³⁶

Molla Gürânî’nin kıraat sahasındaki eserlerine gelindiğinde *el-Abkarî fî havâşil-Ca’berî* Ca’berî’nin telif ettiği *Şâtıbiyye* şerhi *Kenzü’l-meânî*’yi daha anlaşılır hale getirme gayesiyle kaleme alınmıştır. *Ref’u1-hitâm ‘an vakfî Hamza ve Hişâm* da Ca’berî’nin *Ferâidü’l-esrâr min vakfî Hamza ve Hişâm* adlı manzumesinin şerhidir. Molla Gürânî’nin kırâat-i seb’aya dair bir diğer şerhi *Levâmiu’l-gurer fî şerhi Fevâidi’d-dürer*’dir.¹¹³⁷ 884/1479’da tamamlanan eser Sultan II. Bayezid’e sunulmuştur. İbn Muhaysin, A’miş ve Hasan-ı Basrî kıraatlerini ele alan *Keşfü’l-esrâr ‘an kırâeti’l-eimmeti1-ahyâr* adlı İbnü’l-Cezerî manzumesi şerhi ise¹¹³⁸ 890/1485’te tamamlanıp yine II. Bayezid’e arz edilmiştir.¹¹³⁹ Molla Gürânî ve meşhur tefsiri *Gâyetü’l-emânî* hakkında bir çalışma yapan Sakıp Yıldız’ın Molla Gürânî’nin eserlerine dair aktardığı bilgilerden hareketle¹¹⁴⁰ kıraat eserlerinin genel olarak kolay anlaşılır kılma, çekidüzen verme, dağınık halde bulunan verileri sistematize etme gibi gayeleri barındırdığı söylenebilir. Müellifin meşhur tefsiri *Gâyetü’l-emânî*’de müracaat ettiği kıraat eserleri ise Dâni’nin *Mukni’i* ve Ca’berî’nin *Kenzü’l-me’ânî*’si olarak zikredilmiştir.¹¹⁴¹ Ayrıca Sakıp Yıldız, müellifin devrin telif geleneğine uygun

¹¹³⁶ Yıldız, *Fatih’in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, 29-89; Ayhan Ak, *Molla Gürânî* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018), 30-62.

¹¹³⁷ Üzerine kaleme alındığı ana eserin Ahmed b. Muhammed b. Saîd Yemenî’nin kırâat-i seb’aya dair *Şâtıbiyye* ile bahr ve kafiye yönünden uyumlu telifi olduğu nakledilmiştir. Eserin adı *Ferâidu’d-durer ve şerhu Levâmiu’l-gurer* şeklinde de zikredilmiştir. Bilgi için bk. Yıldız, *Fatih’in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, 115-116; Ak, *Molla Gürânî*, 60-61.

¹¹³⁸ Müellifin bu telifi İbnü’l-Cezerî’nin hangi eseri üzerine kaleme aldığını belirtmediğine dair bk. Yıldız, *Fatih’in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, 116. İlgili eserin İbnü’l-Cezerî’nin *Nihâyetü’l-Berere*’si olduğu ve İbnü’l-Cezerî’nin eserlerinin Molla Gürânî üzerindeki etkisi için bk. Taşpınar, “XV. Yüzyılda Kıraat İlminde İbnü’l-Cezerî Etkisi -Kıraat ve Tefsir Eserleri Bağlamında-”, 460-461.

¹¹³⁹ Eserlere dair bilgi için bk. Yıldız, *Fatih’in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, 90-117; Ak, *Molla Gürânî*, 55-62.

¹¹⁴⁰ Yıldız, *Fatih’in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, 113-117.

¹¹⁴¹ Yıldız, *Fatih’in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, 150. Yıldız’ın yine eserin kıraat kaynaklarını zikrederken *Teyşir*’den bahisle *Mukni’i* ile aynı eser oluşuna dair verdiği bilginin sehven aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bilgi için bk. Yıldız, *Fatih’in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, 169.

şekilde kıraat sahasında istifade ettiği diğer kaynakları belirtmeye gerek duymadığını aktarmıştır.¹¹⁴² Müellifin nakilde bulunduğu kıraatlerin seb'a ve aşere oluşu, mukaddimede şazları terk edip mütevatir yedi kıraate uyacağını belirtmesi¹¹⁴³ de kıraatlere dair görüşünü ortaya koymaktadır. Molla Gürânî'nin ağırlıklı olarak Memlûk eserleri üzerine kaleme aldığı bu telifleri, Osmanlı topraklarındaki tedris faaliyetlerinde doğan ihtiyaçlara binaen yazmış olması tahminden uzak değildir.

Osmanlılar devri kıraat ilmi dendiğinde eseriyle akla gelen bir diğer Memlûk âlimi İbnü'l-Kabâkîbî'dir. Günümüzde yapılmış bazı akademik çalışmalarda Osmanlı medreselerinde uzun bir süre onun *Mecme'u's-surûr* adlı eserinin temel kaynak olduğu Kabâkîbî tarihinin okutulduğu fakat zamanla bu tarihin tedrisinin terk edildiği ortaya konmuştur.¹¹⁴⁴ İbnü'l-Kabâkîbî'nin eserlerinin ülkemiz kütüphanelerindeki durumu da bu bilgiyi desteklemektedir.¹¹⁴⁵

Benzer durumun Memlûkler döneminde telifte bulunmuş diğer bazı kıraat âlimlerinin eserleri için de söz konusu olduğu söylenmelidir. Ca'berî,¹¹⁴⁶ İbnü'l-Kâsîh,¹¹⁴⁷ Kastallânî,¹¹⁴⁸ Neşşâr¹¹⁴⁹ ve Sadaka b. Selâme¹¹⁵⁰ gibi Memlûkler'e hizmet etmiş âlimlerin kıraat sahasında telif ettiği eserlere ülkemizin farklı kütüphanelerinde rastlamak mümkündür. Bu durumun Kastallânî özelinde dikkat çekici bir örneğine yer

¹¹⁴² Yıldız, *Fatih'in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, 168.

¹¹⁴³ Yıldız, *Fatih'in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, 275-276.

¹¹⁴⁴ Ahmet Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 162-163; Sütşurup, "İbnü'l-Kabâkîbî ve Kırrât İlmine Katkıları", 126-127.

¹¹⁴⁵ YEK'in veritabanında yapılacak taramada İbnü'l-Kabâkîbî'ye ait kıraat eserlerinden farklı şehirlerin kütüphanelerinde bulunan on altı nüshaya tesadüf etmek mümkündür. Bilgi için bk. YEK, "Yazma Eserler Veritabanı" (Erişim 21 Aralık 2023).

¹¹⁴⁶ YEK'in veritabanında yapılacak taramada Ca'berî'ye ait kıraat eserlerinden farklı şehirlerin kütüphanelerinde bulunan yüz yirmi üç nüshaya tesadüf etmek mümkündür. Bunların çok büyük bir kısmının Ca'berî'nin *Şâtibiyye* üzerine kaleme aldığı *Kenzü'l-me'ânî* adlı şerhi oluşu dikkat çekmektedir. Bilgi için bk. YEK, "Yazma Eserler Veritabanı" (Erişim 21 Aralık 2023).

¹¹⁴⁷ YEK'in veritabanında yapılacak taramada İbnü'l-Kâsîh'a ait kıraat eserlerinden farklı şehirlerin kütüphanelerinde bulunan yüz yetmişten fazla nüshaya tesadüf etmek mümkündür. Bilgi için bk. YEK, "Yazma Eserler Veritabanı" (Erişim 21 Aralık 2023).

¹¹⁴⁸ YEK'in veritabanında yapılacak taramada Kastallânî'ye ait kıraat eserlerinden farklı şehirlerin kütüphanelerinde bulunan on dört nüshaya tesadüf etmek mümkündür. Bilgi için bk. YEK, "Yazma Eserler Veritabanı" (Erişim 21 Aralık 2023).

¹¹⁴⁹ YEK'in veritabanında yapılacak taramada Neşşâr'a ait kıraat eserlerinden farklı şehirlerin kütüphanelerinde bulunan kırk beş nüshaya tesadüf etmek mümkündür. Bilgi için bk. YEK, "Yazma Eserler Veritabanı" (Erişim 21 Aralık 2023).

¹¹⁵⁰ YEK'in veritabanında yapılacak taramada Sadaka b. Selâme'ye ait kıraat eserlerinden üç nüshaya tesadüf etmek mümkündür. Bilgi için bk. YEK, "Yazma Eserler Veritabanı" (Erişim 21 Aralık 2023).

verilebilir. Kastallânî'nin meşhur eseri *Letâifü'l-işârât* kendisinden sonra telif edilen eserlerin ana kaynaklarından olup¹¹⁵¹ günümüzde dahi bu yönünü korumaktadır. Eserin 2013 yılında Medine'de tahkik edilerek neşredilmesi sürecinin dikkat çeken bir yönü, istifade edilen on beş tahkik nüshasının dördünün ülkemiz kütüphanelerinden temin edilmiş olduğudur.¹¹⁵²

Kıraat sahası eserlerine dair ülkemizde yapılmış akademik çalışmalar mezkûr durumu destekleyen veriler içermektedir. Örneğin Süleymaniye'de bulunan Arapça ve Osmanlıca kıraat yazmalarına dair bir çalışması bulunan Muhammed İsa Yüksek, Memlûk âlimlerinin eserlerine yer vermiştir. Çalışmada Süleymâniye Kütüphanesi'nde kayıtlı kıraat eserlerinden farklı nüshalarıyla beraber Ca'berî'ye ait iki,¹¹⁵³ Bikâî'ye ait bir,¹¹⁵⁴ İbnü'l-Kâsîh'a ait iki,¹¹⁵⁵ Neşşâr'a ait beş¹¹⁵⁶ ve Sadeka b. Selâme'ye ait bir¹¹⁵⁷ telif incelenmiştir.

Memlûkler'in Osmanlı'ya etkisi kurumsal açıdan ele alındığında akla gelen ilk örnek Kahire Ezher Camii'dir. Memlûkler döneminde burada yürütülen kıraat faaliyetlerine çalışmanın çeşitli kısımlarında temas edilmişti. Ezher, ilmî sahadaki bu konumunu Osmanlılar döneminde de korumuştur. Yavuz Sultan Selim Mısır'ın fethi sonrasında buradaki ilim adamlarını İstanbul'a götürmüştür. Bu süre zarfında bir duraklama devresi yaşayan Ezher, üç yıl sonra giden ilim adamlarının dönmesiyle tekrar eski öncü rolüne kavuşmuştur. Bu öncü konum Osmanlı Devleti'nin Mısır'a hâkimiyeti süresince devam etmiştir.¹¹⁵⁸ Osmanlı kıraat âlimlerinden çok sayıda kişi tanıtılırken tahsil için Mısır'da bulunduğu dair bilgiler aktarılması da mezkûr durumu desteklemektedir. Bu âlimlere Vaiz Arap Mehmed Efendi (öl. 938/1531),¹¹⁵⁹ Arap İmam olarak tanınan İbrahim b. Muhammed b. İbrahim (öl. 955/1548),¹¹⁶⁰ Muhammed b. Hüsam Dede Ayasluğî (öl. 1003/1595),¹¹⁶¹ Mustafa b. Ali

¹¹⁵¹ Bir örnek için bk. Kastallânî, *Letâifü'l-işârât*, neşreden girişi, 76.

¹¹⁵² Bilgi için bk. Kastallânî, *Letâifü'l-işârât*, neşreden girişi, 112-128.

¹¹⁵³ Yüksek, *Kırâat Yazmaları*, 80-83, 85-88.

¹¹⁵⁴ Yüksek, *Kırâat Yazmaları*, 97-100.

¹¹⁵⁵ Yüksek, *Kırâat Yazmaları*, 47-59, 100-103.

¹¹⁵⁶ Yüksek, *Kırâat Yazmaları*, 77-80, 153-156, 161-164, 165-169, 235-238.

¹¹⁵⁷ Yüksek, *Kırâat Yazmaları*, 213-217.

¹¹⁵⁸ Âşûr, "Ezher, Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat", 12/60.

¹¹⁵⁹ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 180-181.

¹¹⁶⁰ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 184.

¹¹⁶¹ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 59-60.

(1032/1623),¹¹⁶² Hafız Mahmud Efendi (öl.1166/1753),¹¹⁶³ Dâvûd-i Karsî (öl. 1169/1756),¹¹⁶⁴ Hafız Hüseyin Rizevî (öl. 1201/1786-87),¹¹⁶⁵ Yavaşçazâde Haşim Efendi (öl. 1240/1825)¹¹⁶⁶ ve Kalalızâde Osman Efendi (öl. 1314/1897)¹¹⁶⁷ örnek gösterilebilir. Bu bilgilerden hareketle Memlûkler dönemi itibarıyla Kahire’de gerçekleştirilen yoğun kıraat tedris faaliyetlerinin Osmanlılar döneminde de devam ettiği tahminden uzak değildir. Zira ülkemizde yakın zamanda İslâmî ilimler sahasında tahsil söz konusu edildiğinde dahi akla gelen ilk merkezler arasında Kahire ve Ezher Üniversitesi yer almakta idi.

Osmanlılar döneminde kıraat sahasında söz konusu olan etkiyi ortaya koyan bir başka yön Mısır’dan İstanbul’a kıraat okutmak üzere davet edilen âlimlerdir. Bunların zaman itibarıyla Memlûkler döneminden çok sonra yaşadığı bilinmektedir. Fakat daha önce de değinildiği gibi Mısır, 1226/1811 yılına kadar burada bulunan Memlûk beyleri tarafından idare edilmiştir. Bundan hareketle Memlûk Devleti’nin tarih sahnesinden fiilî olarak çekilmekle beraber etkisi itibarıyla birkaç yüzyıl daha hüküm sürdüğü görülmektedir. Bu süreçte Osmanlı’nın İstanbul’da kıraat ilmi okutması için davet ettiği âlimlerden biri Ahmed el-Mesyerî’dir (öl. 1006/1597). Mesyerî, Mısır’da tahsil görmesinin ardından Kânûnî Sultan Süleyman devrinde İstanbul’a davet edilmiş ve burada farklı yerlerde şeyhülkurrâlık ve Eyüp Sultan Camii imamlığı vazifelerini yerine getirmiştir. Mesyerî, İstanbul’da daha sonra İstanbul tariki adıyla meşhur olacak Teysîr tarikiyle kıraatleri okutmuştur.¹¹⁶⁸ 11./17. asırda İstanbul’da bulunan çok sayıda âlimin Mesyerî ve talebelerinden kıraat sahasında istifade ettiği nakledilmiştir.¹¹⁶⁹

Mısır etkisinin dikkat çeken diğer bir örneği, Ali el-Mansûrî’dir (öl. 1134/1721). Mansûrî, kıraat tahsilini Kahire Ezher’de görmüştür. Kıraat sahasında *Şâtibiyye*, *Râiyye*, *Dürre* ve *Tayyibe*’yi, kırâat-i aşereyi ve diğer dört kıraati

¹¹⁶² Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 193.

¹¹⁶³ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 85-86.

¹¹⁶⁴ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 145-146.

¹¹⁶⁵ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 105.

¹¹⁶⁶ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 151-152.

¹¹⁶⁷ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 119.

¹¹⁶⁸ Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, 53-54; Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 191.

¹¹⁶⁹ Örnekleri için bk. Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 61, 68, 70, 84-85, 194-195, 196, 200; Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, 53.

okumuştur. Köprülü Mustafa Paşa'nın (öl. 1102/1691) davetiyle kıraat tedrisi için İstanbul'a gelen Mansûrî, kıraat hocalığı yanında farklı görevler de yürütmüştür. Kıraat sahasında Osmanlı topraklarında okuttuğu eserler *Akîle*, *Şâtıbiyye*, *Dürre* ve *Tayyibe*'dir. Mansûrî, Mısır tarikinin Osmanlı'da yaygınlaşmasında büyük paya sahiptir.¹¹⁷⁰ Osmanlı kıraat âlimlerinden birçok kişinin Mansûrî ve talebelerinden istifade ettiği nakledilmiştir.¹¹⁷¹ Burada Mansûrî'nin icazetnâmesinde adı geçen Mısır tariki kurrâlarına dair Ahmet Gökdemir'in çalışmasına değinmek yerinde olacaktır. Buna göre mezkûr hocaların bir kısmının Memlûkler dönemi âlimi olduğu, bir kısmının ise açıkça zikredilmemekle beraber yaşadığı dönem itibarıyla Memlûkler döneminde yaşamış olabileceği dikkat çekmektedir. Bu âlimler tahsil ve tedris faaliyetlerini genellikle Mısır'da sürdürmüşlerdir. Tahsil ve tedrislerinde söz konusu eserler ise ağırlıklı olarak *Şâtıbiyye*, *Dürre* ve *Tayyibe*'dir.¹¹⁷²

Ali el-Mansûrî'nin eserlerinde dikkat çeken bir özellik, İbnü'l-Cezerî'nin etkisidir. Mansûrî'nin Süleymâniye Kütüphanesi'nde farklı nüshaları bulunan *Tahrîru't-turuk ve'r-rivâyât min tarîki Tayyibeti'n-Neşr* adlı eseri *Tayyibe*'nin içerdiği kıraat vecihleri üzerine kaleme alınmıştır.¹¹⁷³ Mansûrî'nin *Tayyibe*'ye dair bir diğer eseri *Hallü mücmeli't-Tayyibe* olup, *Tayyibe*'de mücmel olarak yer alan bazı kısımları ele aldığı nakledilmiştir.¹¹⁷⁴ Mısır'dan İstanbul'a kıraat dersleri vermek üzere davet edilen Mansûrî'nin bu eserleri, verdiği kıraat derslerinde okutmak üzere telif etmiş olması tahminden uzak değildir. Mansûrî'nin tekbir vecihlerine dair bir başka eserinin temel kaynakları yine İbnü'l-Cezerî'nin *Dürre*'si ve *Şâtıbiyye*'dir.¹¹⁷⁵ Mansûrî'nin

¹¹⁷⁰ Ahmet Gökdemir, "Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Osmanlı İlim Dünyasına Katkıları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2017), 115-121, 140; Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, 58-59.

¹¹⁷¹ Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, 86-94; Gökdemir, "Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Osmanlı İlim Dünyasına Katkıları", 122-128; Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 76, 77, 79, 85, 91, 212; Ali Öge - Mustafa Tugantay, "Tahrîrât İlmine Katkısı Bağlamında Ali el-Mansûrî ve Tahrîru't-Turuk Adlı Eseri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Bahar 2020), 44.

¹¹⁷² Ahmet Gökdemir, "Kıraat Eğitiminde Ali b. Süleyman el-Mansûrî Öncesi Mısır Tarikinin Arka Planı: Biyografik Bir İnceleme", *Marife* 18/1 (2018), 181-191.

¹¹⁷³ Yüksek, *Kıraat Yazmaları*, 238-242; Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, 113-118. YEK'in internet sitesinde *Mansûrî* ve *Tayyibe* anahtar kelimeleriyle yapılacak bir taramada eserin farklı kütüphanelerdeki nüshalarına ve yine Mansûrî'nin *Tayyibe* üzerine kaleme aldığı farklı çalışmalara tesadüf etmek mümkündür. Bilgi için bk. YEK, "Yazma Eserler Veritabanı" (Erişim 21 Aralık 2023).

¹¹⁷⁴ Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, 118-124.

¹¹⁷⁵ Yüksek, *Kıraat Yazmaları*, 132-134; Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, 138-143. Mansûrî'nin kıraat sahasındaki diğer eserlerine dair bilgi için bk. Gökdemir, *Ali*

kıraat silsilesinin hocaları kanalıyla İbnü'l-Cezerî'ye ulaşması ve Osmanlı Mısır tarikini İbnü'l-Cezerî'ye bağlaması da bu durumun farklı bir yönünü teşkil etmektedir.¹¹⁷⁶

Mesyerî'nin okuttuğu İstanbul/Teysîr ve Mansûrî'nin okuttuğu Mısır/Şâtıbiyye tariklerinin İbnü'l-Cezerî'de birleştiğine daha önce temas edilmişti. Günümüzde ülkemizde kıraat ihtisası söz konusu edildiğinde aynı tariklerin okutulduğu görülmektedir.¹¹⁷⁷ Bu da İbnü'l-Cezerî ve sonrası süreçte ülkemizde büyük ölçüde Memlûkler'den Osmanlı'ya intikal eden kıraat birikiminin canlılığını koruduğunu göstermektedir.

b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları, 124-138, 143-145; Akyüz, Osmanlı Kırâat Âlimleri, 75-76.

¹¹⁷⁶ Gökdemir, Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları, 58-59; Gökdemir, “Ali b. Süleyman el-Mansûrî Öncesi Mısır Tarikinin Arka Planı”, 190.

¹¹⁷⁷ Yaşar Akaslan, “Türkiye’de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 22/2 (Aralık 2018), 1085, 1090-1092, 1096-1099; Akdemir, Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları, 162-169.

4. SONUÇ

Memlûkler dönemi hem İslâm tarihi hem de Türk tarihi açısından önemlidir. Siyasal faaliyetler yanında dinî ve kültürel pek çok gelişmenin yaşandığı bu dönem, günümüzde yapılan çalışmalarda artarak devam eden bir ilgiye sahiptir. İki buçuk asırlık dönemi ele alan fıkıh, hadis ve tarih eksenli çalışmalar mevcutken nitelik itibarıyla Memlûkler dönemi kıraat faaliyetlerini ele alan doktora veya yüksek lisans seviyesinde genel bir çalışmanın olmaması, bu çalışmanın ortaya çıkışına sebep olmuştur. Tezdeki bulgular ana hatlarıyla şöyle sıralanabilir:

Öncelikle dönemin kıraat faaliyetleri Memlûkler'in genel siyasî-ilmî faaliyetlerinden ayrı düşünülemez. Buna göre Memlûkler'in iki ana merkezi olan Kahire ve Dimaşk bu dönemde ilmî olarak tarihî bir konum elde etmiştir. Bu konumu elde etmesinde Haçlı saldırılarından ve Moğol işgalinden kaçarak bölgeye sığınan nitelikli ve farklı birçok özelliğe sahip âlimin etkisi olmuştur. Memlûkler'in ilmi ve ulemâyı himaye etmesi de canlı bir ilmî ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu özellik Kahire ve Dimaşk'a, pek çok ilim meraklısı için ilmî faaliyetlerini yürütmek üzere rihle yaptığı bir tedris merkezi olma konumu kazandırmıştır.

Kahire ve Dimaşk'a yönelen bu yoğun hoca ve talebe akışı, bu kişilerin çeşitli sahalarda istihdam edilerek düzenli bir yapı oluşturulması ihtiyacını doğurmuştur. Böylelikle çok sayıda ilmî kurumun inşa edilmesine gerek duyulmuştur. Zira başta Memlûk sultanları ve aileleri olmak üzere emirler, tüccarlar ve âlimler çok sayıda cami, medrese, hankah, mektep ve dârülkur'ân yaptırmıştır. Bu kurumların inşası ve işleyişi için gereken maddî ihtiyaçlar vakıflar yoluyla sağlanmıştır. Bu yönüyle dönemin dinî ve ilmî kurumları vakıf temelli bir yapıya sahiptir.

Söz konusu dönemde ilimle meşgul olanlar faaliyetlerini tek bir alana hasretmeyip, çok yönlü ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Eğitim anlayışında ise kurumsallıkla beraber ağırlıklı olarak hoca merkezli bir yapı söz konusudur. Hocalar tedris faaliyetlerini farklı birçok kurumda devam ettirmelerine rağmen, tarih ve tabakât eserlerine yansıyan nakillerde ön plana çıkarılan unsur hoca-talebe bağıdır. Hatta çoğu aktarımda tedrisin hangi kurumda gerçekleştiğine dair bilgi yer almamaktadır. Bu yönüyle dönemin tedris faaliyetlerinde sabit bir program dâhilinde standart bir işleyişten bahsetmek mümkün görünmemektedir. Derslerin işleyişi hocanın tedris

usulü ve ihtisas sahası, derslerin işleyişi esnasında doğan ihtiyaçlar ve vakıf şartlarında yer alan hususlara göre şekillenmektedir. Bunun yanında tedriste, tevarüs edilen ilmî gelenek ve usullerin oluşturduğu ana yapıya uygun bir işleyiş söz konusudur.

İlmî faaliyetlerin bu denli yaygın oluşunda ailelerin teşvik edici etkisi, devlet adamlarının destek ve yardımları, rihlelerin yaygınlığı ve âlimlerin toplumda son derece saygın bir konumlarının bulunması gibi unsurların payı bulunmaktadır.

Memlûkler Devleti'nin hüküm sürdüğü yıllardaki bu ilmî canlılık, kıraat sahası faaliyetlerini de etkilemiştir. Kıraat tarihine dair tasniflerde açılım dönemi olarak tavsif edilen bu devrede, günümüzde dahi önemini koruyan, kıraat sahasının klasikleri olarak adlandırılacak eserler telif edilmiştir. Bu eserlerin en önde gelenleri Şâtıbî'nin ve İbnü'l-Cezerî'nin telifleridir. Bu âlimlerden Şâtıbî'nin, Eyyûbîler döneminde yaşamış olmakla beraber, eserlerinin yaygınlaşarak meşhur olması, Memlûkler döneminde yaşamış talebeleri vasıtasıyla olmuştur. İbnü'l-Cezerî ise yetişme ve tedris devresinin çok uzun yıllarını Dimaşk'ta geçirmiş bir Memlûk âlimidir. İki müellifin eserlerinin bir öğretim programı dâhilinde sistemli şekilde okutulmasında öncü kurumlar Memlûk eğitim müesseseleridir. Günümüz İslâm dünyasında kırâat-i seb'â ve aşere programları ülkemizde ise aşere, takrib ve tayyibe programlarıyla sürdürülen faaliyetlerin temelini Memlûkler döneminde sistemleşmiş kıraat faaliyetleri teşkil etmektedir.

Memlûkler dönemi kıraat tedris faaliyetlerinde izlenen yol, küçük yaşta Kur'ân'ın ezberlenmesi, ardından Şâtıbî ve İbnü'l-Cezerî'nin eserlerinin ezberlenerek hocalara arz edilmesi şeklindedir. Bu metot kıraat ilmiyle ihtisas düzeyinde ilgilenmeyen âlimlerin dahi tahsilinin temelini teşkil etmiştir. Kıraatle ihtisas düzeyinde ilgilenen âlimler ise bu eserlerle beraber çok sayıda kıraat eserini farklı çok sayıda hocadan farklı isnadlarla defalarca okuyarak bu alanda derinleşme yolunu tercih etmişlerdir. Aynı eserlerin farklı hocalardan çok kez okunması, ilgili dönemde isnada verilen önemden kaynaklanmaktadır. Bu önemin farklı bir boyutunu kıraat sahasında verilen icazetler teşkil etmektedir.

Memlûkler döneminde ihtisas düzeyinde kıraat tedrisinin yapıldığı kurumlar türbeler, dârülkur'ânlar, camiler, medreseler, dârülhadisler ve hankahlardır. Bu kurumlardan temel gayenin kıraat tedrisi olduğu eğitim merkezleri, türbeler ve dârülkur'anlardır. Bunlardan genellikle Dimaşk'ta bulunan türbeler dönemin en yetkin

kıraat âlimlerinin görev yaptığı kurumlardır. Dârülkur'ânlar genelde Dımaşk'ta bulunmakla beraber, buralarda daha ziyade yetim ve fakirlere Kur'ân öğretmek üzere faaliyetler yürütülmüştür. Dârülkur'ânlarda yürütülen ihtisas düzeyinde tedris faaliyetiyle ise sık karşılaşılmamaktadır. Bu durumun, ihtisas düzeyindeki faaliyetlerin eserlere yansıtılmamasından kaynaklandığı düşünülebilir. Kahire'de kıraat faaliyetleriyle ön plana çıkan kurumlar ise cami ve medreselerdir.

Tüm bu kurumlarda yürütülen kıraat faaliyetleri bir yönüyle kurumsal, bir diğer yönüyle hoca merkezlidir. Buna göre hadis ve fıkıh ilminin okutulduğu mekânlarda kıraat ilmi, tedris ve tahsil faaliyetlerinde dönemden izler taşıyan özelliklerle kendisine yer bulmuştur. Medrese ve dârülhadis gibi kurumların sistematik bir eğitimi gerekli kılması, burada tahsil edilen kıraat dersleri için de nispeten bir sistemden bahsetmeye imkân sağlamaktadır. Bundan dolayı bu dönemde yazılmış kıraat eseri türleri ve bunların tedris sistemiyle dönemin kurumsal yapısı arasında doğrudan irtibat bulunmaktadır. Bunun yanında devrin meşhur kıraat âlimlerinin birçoğunun kurumsal bir aidiyet gözetmeksizin çok farklı mekânlarda ders okutması, derslerde doğan ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak telif edilen eserler ve bunların tedris usulünün hocaya bağlı olması gibi yönler hoca merkezliliği öne çıkarmaktadır.

Memlük kıraat birikiminin temelini Eyyûbîler'den tevarüs edilen faaliyetler oluşturmaktadır. Bunun yanında Endülüs, Irak gibi bölgeler ve İskenderiye, Beytülmakdis gibi diğer Memlük merkezlerinin katkısı da oldukça çoktur. İlk dönemde isnad ağları ve telif edilen eserler noktasında Memlükler dönemine has bir birikimden bahsedilemezken, Memlükler dönemine özgü kıraat faaliyetleri 850/1446'lı yıllar sonrasında sistemleşmiştir. İlgili dönem ve sonrasında hocaları, isnadları ve eserleriyle Memlükler döneminde oluşmuş bir birikim meydana gelmiştir. Bu durum bölgede okutulan eserlere de yansımıştır. İlk dönemde 5.-6./11.-12. asırlarda telif edilmiş klasik eserler ve *Şâtıbiyye* yayginken, zamanla Memlük kıraat âlimlerinin "ikincil klasik" denebilecek telifleri temel eserler yanında yerini almıştır. Bunun bir sonucu olarak kıraat tedris usulünde ilk dönemde daha çok *Şâtıbiyye*'nin yaygın olarak okutulmasıyla kırâat-i seb'a sistemi yayginken, özellikle Irak coğrafyasında telif edilmiş kırâat-i aşereye dair eserlerin tedavülünün artması ve başta İbnü'l-Cezerî olmak üzere Ca'berî, İbnü'l-Kâsîh ve Kabâkîbî gibi Memlük kıraat âlimlerinin bu sahayı genişletmeye dair çabalarıyla kırâat-i aşere sistemi de yaygınlaşmıştır.

Memlûkler dönemi kıraat telifleri genellikle bir eseri merkeze alarak onu şerhetme, özetleme, tasnif etme ve bu esere eklemelerde bulunma yöntemleriyle kaleme alınmıştır. Bunun, kıraat sahası derslerinde ortaya çıkan ihtiyaçların doğal bir sonucu olduğu tahmin edilmektedir. Zira ders kitabı olarak manzum bir eser merkeze alındı ise buna dair talebenin anlayacağı açıklamaların yapılması kaçınılmazdır. Geniş telif edilmiş eserlerin ise daha pratik hale getirilme/tafsilattan arındırılma ihtiyacı son derece doğaldır. Bu da aynı eserlere dair çok sayıda şerh ve muhtasarın yazılması sonucunu doğurmuştur. Alanda zenginliği sağlayan bir diğer durum ise eserlerin hem manzum hem mensur kaleme alınmasıdır. Özellikle ezberleme kültürünün yaygınlığıyla vaz geçilmez olan manzum eserlerin anlaşılabilme ihtiyacı, beraberinde şerh kültürünü getirmiştir. Hatta bazı manzum eserlerin manzum olarak şerh edildiğine dahi rastlamak mümkündür. Birçok müellif manzum olarak kaleme aldığı eserini bizzat şerh ederek ikinci bir telifte daha bulunmuştur. Böylece Memlûkler devrinde manzum ve mensur çok zengin bir kıraat ilmi leteratürü oluşmuştur. Bunun yanında eser merkeze almayan, çok sayıda kıraat eserini kaynak edinen müstakil eserler de kaleme alınmıştır.

Kıraatlere dair eserler yanında en yaygın eser telifi resm-i mushaf ve vakıf-ibtida alanlarındadır. Kıraat imamı Hişâm ve Hamza'nın hemzeler üzerinde yaptığı vakıfları ele alan eserler de sıkça telif edilmiştir. Son olarak tecvide dair risaleler, ilgili dönemde doğru uygulamayı temin etmek için sıkça kaleme alınmıştır.

Memlûkler döneminde kıraat faaliyetlerinde bulunmuş kişilerin, alana sundukları katkının farklı boyutlarını ortaya koymak üzere faaliyet düzeyine göre sınıflandırılması, meselenin netleşmesini sağlamıştır. Buna göre kıraat ilmiyle eser telifi başta olmak üzere ihtisas düzeyinde talebe okutmakla öne çıkan âlimler “kıraat sahasında imam isimler”dir. Bu âlimlerin diğer ayırıcı vasıfları hocalarının ve okudukları eserlerin çokluğu, uzun ömürlü olmaları gibi sebeplerle âlî isnadlara sahip olmaları, birçoğunun hocasından bölgede rivayette bulunan son talebeler arasında yer alması ve aynı eserlerin farklı kanallarla çok sayıda isnadına sahip olmaları gibi hususiyetleridir. İkinci kategorideki âlimler ise imam isimlerden okuyarak mezkûr rivayet silsilelerinin yayılmasını temin eden “orta düzeyde otorite şeyhler/mukrîler”dir. Kıraat ilminin intişarında asıl vazifeyi bu sınıfa mensup âlimler yerine getirmiştir. Mukrîlerin kıraatleri yaygın şekilde okutmasıyla talebelerin

kıraatlerin ana isnad ağlarına dâhil olması temin edilmiştir. Son kategori ise kıraat faaliyetleriyle sadece tahsil düzeyinde ilgilendiği nakledilen, tedris faaliyetleri varsa da kaynaklara yansımamış kimselerdir. Bu kişiler, farklı çok sayıda sahayla meşgul olmuşlardır. Bu kategori, kıraat faaliyetlerinin toplumdaki yaygınlığını göstermesi açısından son derece önemlidir.

Memlükler dönemi iki buçuk asırlık son derece uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu yönüyle kıraat faaliyetlerinin seyrini sağlıklı değerlendirebilmek için dönemin, öne çıkan özelliklerine göre “tavsif” edilerek ellişer yıllık periyotlarla ele alınması meseleyi sistematik olarak sunulabilir hale getirmiştir. Dönemin etkin isim-olgusu merkezinde bir tasnif yapıldığında 7./13. asrın ikinci yarısı “Geçmiş Birikimin İntikali ve Şâtıbî Etkisi” olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde Eyyûbîler’den intikal eden birikim yanında özellikle Şâtıbî’nin eserleri, talebeleri tarafından okutularak şöhret bulmaya başlamıştır. 8./14. asrın ilk yarısı “Takıy es-Sâîğ’in Temsil Ettiği İlmî Hareketlilik ve Şâtıbiyye Etkisi’nin Belirginleşmesi” olarak adlandırılmıştır. Bu devrede Takıy es-Sâîğ başta olmak üzere Şâtıbî’nin talebelerinden okumuş çok sayıda âlimin varlığı dikkat çekmektedir. Şâtıbî’nin eserlerinin tedrisi ise sistemleşmeye başlamıştır. Bunun yanında Ca’berî ve Ebû Hayyân gibi âlimler bu dönemde kıraat sahasında telifte bulunmuştur. 8./14. asrın ikinci yarısı “Kahire ve Dımaşk’ın İlmî Hareketliliği ve İbnü’l-Cezerî’yi Yetiştiren Tedris” başlığıyla ele alınmıştır. Bu dönem, canlılığıyla dikkat çekmektedir. Bu periyotta Kahire ve Dımaşk’ın meşhur kıraat hocalarının çoğunun Takıy es-Sâîğ’le bağlantılı isimler olduğu görülmektedir. Memlük devrinde telif edilmiş eserler, tedris sisteminde *Şâtıbiyye* yanında yerini almaya başlamıştır. Kahire ve Dımaşk arasındaki etkileşim ve rihleler son derece yaygındır. 9./15. asrın ilk yarısı “Otoriteleşme ve İbnü’l-Cezerî” olarak adlandırılmıştır. Bu periyotta müstakil Memlük kıraat birikimi oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde İbnü’l-Cezerî başta olmak üzere İbnü’l-Kâsîh ve İbnü’l-Kabâkîbî gibi âlimler kıraat sahasını genişletmeye yönelik eserler telif etmişlerdir. “İsnad Ağları ve Eser Telifi” adlı 9./15. asrın ikinci yarısında isnad ağları ve özgün eserleriyle Memlükler devletine has kıraat birikimi sistemleşmiştir. Memlük âlimlerince telif edilmiş eserler öğretim sisteminde *Şâtıbiyye* yanında yerini almıştır. “Son Örnekler” olarak adlandırılan 10./16. asrın ilk yarısında, üzerine telifte bulunan ve yaygın şekilde okunup ezberlenen eserler ağırlıklı olarak İbnü’l-Cezerî’ye aittir.

İlgili dönem Memlûk devletinin tarih sahnesinden çekilip topraklarının ve ilmî birikiminin Osmanlı Devleti'ne intikal ettiği devredir. Memlûkler devleti yıkılmış olmakla beraber ilgili merkezlerdeki kıraat faaliyetleri aynı sistem üzere devam etmiştir.

İki buçuk asırlık süreçte Kahire ve Dımaşk'ın kıraat faaliyetleri birbiriyle kıyaslandığında ilk bir buçuk asırda Dımaşk daha canlı bir tablo sergilemektedir. 800/1397 yılı sonrasında ise Timur'un saldırılarıyla Dımaşk'ta diğer sahalarda olduğu gibi kıraat faaliyetleri büyük bir gerileme yaşamıştır. Bundan sonraki süreçte Kahire'de daha canlı bir tablo söz konusu olup, Dımaşk eski canlılığını yakalayamamıştır.

Memlûkler dönemi kıraat çalışmalarının ve isimlerin günümüze kadarki süreçte etkisini kaybetmediği söylenmelidir. Bu birikimin intikali büyük ölçüde Osmanlı Devleti kanalıyla olmuştur. Zira Osmanlılar Memlûkler'in topraklarıyla beraber ilmî ve kültürel mirasını da devralmıştır. Osmanlılar, tarih sahnesinden çekilene kadar İslâm coğrafyasının geneline hâkim konumda olmuştur. Bu yönüyle İslâmî ilimlerin intikal ve sistemleşmesinde çok etkin bir rol üstlenmiştir. Memlûkler'in çağdaşı olan ve etkileşimde bulunduğu diğer devletler ise ya batılı devletlerin saldırılarıyla yıkılmış ya da Osmanlı egemenliğine girmiştir. Kıraat ilminin Osmanlı'ya intikalinde Memlûkler döneminde İbnü'l-Cezerî, talebesi İbn Mü'min ve Molla Gürânî gibi âlimler aktif rol oynamıştır. Memlûkler yıkıldıktan sonra Memlûk beylerinin idareci konumlarının devam etmesiyle Mısır'da bir yönüyle Memlûk etkisi devam etmiştir. Bu dönemde kıraat ilminin Mısır'dan İstanbul'a intikalinde büyük payı olan âlimler ise Ahmed el-Mesyerî ve Ali el-Mansûrî'dir.

KAYNAKÇA

- Ahatlı, Erdinç. “Ukbe b. Âmir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/62-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ahmed, Kadiruddin. *İslâm Dinamizmi ve Entelektüel Atâlet*. İstanbul: İlke Yayınları, 2008.
- Ak, Ayhan. *Molla Gürânî*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018.
- Akaslan, Yaşar. “Türkiye’de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018), 1081-1107.
- Akdemir, Mustafa Atilla. *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Akpınar, Cemil. “Hasan Çelebi, Fenârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/313-315. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Akpınar, Cemil. “İbn Cemâa, Bedreddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/388-392. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Akpınar, Cemil. “İbnü’l-Lebbân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aksu, Hüsamettin. “Hasan et-Tûlûnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/355-356. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Akyüz, Abdullah. *Osmanlı Kırâat Âlimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Âl-i İsmail, Nebîl b. Muhammed İbrahim. *‘İlmü’l-kırâât: neş’etuhû etvâruhû eseruhû fi’l’ulûmî’ş-şer’iyye*. Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 1421.
- Altıkulaç, Tayyar. “Ebû Şâme el-Makdisî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/233-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Altıkulaç, Tayyar. “Ebü’l-Yümn el-Kindî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/351-352. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Altıkulaç, Tayyar. “İbn Vesîk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/445. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. “İbnü’l-Cezerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/551-557. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Altıkulaç, Tayyar. “İbnü’l-Kattân es-Semennûdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Altıkulaç, Tayyar. “Kerekî, Burhâneddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/279-280. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Altıkulaç, Tayyar. “Sefâkusi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2019.
- Altıkulaç, Tayyar. “Zehebî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/180-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Altundağ, Mustafa. “İbnü’l-Cündî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/4-5. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Altundağ, Mustafa. “İstanbul Topkapı Mushafı Hz. Osman’a mı Aittir?” *Marife* 2/1 (Bahar 2002), 53-87.
- Anâkra, Muhammed Mahmûd Halef. *el-Medâris fî Mısır fî ‘asri devleti’l-Memâlîk*. el-Câmi’atü’l-Ürdüniyye, Doktora Tezi, 2005.
- Arslan, Sami. “İslam Kitap Kültüründe ‘Şerhi Meşrûha Bağlamak’: Kitap İsimlerinde Secî”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 123-150.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh. “Ezher, Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Atik, M. Kemal. “Ca’berî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/527-528. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- ‘Avâcî, Hüseyin b. Muhammed. “‘İkdü’l-leâlî fî’l-kırââtî’s-seb’i’l-‘avâlî li Ebî Hayyân el-Endelüsî”. *Mecelletü’l-Bühûs ve’d-Dirâsâtî’l-Kur’âniyye* 8 (ts.), 21-76.
- Ayaz, Fatih Yahya. “16. Yüzyılda Müslümanlar, Memlük Devleti”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. Eyüp Baş - Fatih Erkoçoğlu. 5/355-358. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler*. Ankara: İSAM Yayınları, 2015.
- Ayaz, Fatih Yahya. “Moğolları Durdurmanın ya da Haçlıları İslâm Dünyasından Çıkarmanın Ne Anlama Geldiğini Bilmiyoruz”. *Derin Tarih Özel Sayı 23 Memlükler* (2022), 15-25.
- Aybakan, Bilal. “Sübkî, Tâceddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/11-13. İstanbul: TDV Yayınları, 20010.
- Aybakan, Bilal. “Sübkî, Takıyyüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/14-15. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Ayderus, Abdülkâdir. *en-Nûru's-sâfir 'an ahhâri'l-karni'l-âşir*. thk. Ahmed Hâlû vd. Beyrut: Dâru Sâdır, 2001.
- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/245-247. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aydın, Muhammed Şevki. "İbn Cemâa, Burhâneddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/393. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi, 2006.
- Baltacı, Cahit. *XV - XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2005.
- Bardakoğlu, Ali. "Cem'ü'l-Cevâmi'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/343-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Baş, Erdoğan. "Mintûrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Başal, Abdülhalim. *Endülüs'te Kıraat İlmi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Bayraktar, Mehmet. "Dâvûd-i Kayserî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/32-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Berkey, Jonathan. *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*. çev. İsmail Eriş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Bilgili, Ali Sinan. "Tebriz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/219-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Birişik, Abdülhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/425-432. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdülhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2014.
- Bozkurt, Nebi. "Dârülhadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/527-529. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Bozkurt, Nebi. "Dârülkurrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/543-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Bozkurt, Nebi. "Hâfız". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/74-78. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Brockelmann, Carl. *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.

- Chamberlain, Michael. *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*. çev. Büşra Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Cici, Recep. "Sübki, Bahâeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/11. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Coşkun, Muhammed. *Tefsirin İlk Çağları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Cem'u'l-Cevâmi'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/344-345. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çelebi, Ahmed. *İslâm'da Eğitim Öğretim Târîhi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınları, 2013.
- Çetin, Abdurrahman. "Şâtîbî, Kâsım b. Fîrruh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çetin, Altan. *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- Çollak, Fatih - Akpınar, Cemil. "Gazzî, Bedreddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/537-539. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çubukçu, Asri. "Lâçin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/39-40. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Dağ, Mehmet. "Kıraat İlminin Akademik Serencamı -Araştırma Mantığı ve Biçimi Üzerine-". *EKEV AKADEMİ DERGİSİ* 17/56 (Yaz 2013), 311-324.
- Demirci, Nur Kübra. *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Demirci, Selim. *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*. Ankara: İLEM, 2020.
- Demirci, Selim. "Usûl, İmkân ve İhtiyaç Açısından Çocuk Yaştaki Râvilerin Hadis Semâi". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (Güz 2018), 349-377.
- Demirkent, Işın. "Haçlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/525-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- DİA. "Kırım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/447-450. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Duman, M. Zeki. "İbnü'l-Vecîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/236-237. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Dunn, Ross E. *İbn Battuta'nın Dünyası*. çev. Yeşim Sezdirmez. İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.

- Durmuş, İsmail. “İbnü’n-Nehhâs el-Halebî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/177-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. “Ruaynî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Dündar, Mahmut. “Eyyûbîler Dönemi Dımaşk Medreseleri”. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2018), 113-147.
- Dündar, Mahmut. *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Düzenli, Aygül. “İslâm İlim Tarihinin Altın Sayfaları”. *Derin Tarih Özel Sayı 23 Memlûkler* (2022), 178-185.
- Düzenli, Aygül. “Memlûkler Döneminde Medreseler”. *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans*. ed. Fuat Aydın vd. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.
- Elbeyli, Ömer. *Şam Havzası 10. Yüzyılda Dımaşk’ta Ulemâ ve İlmî Hayat*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Emecen, Feridun. “Devlet-i Âl-i Osman’dan Cihan Devletine”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti -12, Osmanlılar I, Yavuz Sultan Selim*. 279-300. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Emecen, Feridun. “Selim I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/407-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Emiroğlu, Nagihan. “Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu’l-Muzafferî Örneği”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 37 (2017), 33-70.
- Emiroğlu, Nagihan. *Türk (Bahri) Memlûkler Döneminde Hadis İlmi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Engin, Sezai. *Şerh ve Şârihin İzini Sürmek Hadis Şerhlerinin Hikâyesi*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Eroğlu, Muhammed. “İbnü’l-Kabâkîbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/97-98. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Eruz, A. Fulya. “Memlûkler, Sanat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/97-100. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Eyice, Semavi. “Amr b. Âs Camii”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/81-82. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Goldziher, İgnace. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er. Ankara: İmaj Yayınları, 1993.

- Gökbulut, Hasan. “Kâfiyeci”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/154-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Gökdemir, Ahmet. *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Gökdemir, Ahmet. “Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Osmanlı İlim Dünyasına Katkıları”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2017), 113-148.
- Gökdemir, Ahmet. “Kıraat Eğitiminde Ali b. Süleyman el-Mansûrî Öncesi Mısır Tarikinin Arka Planı: Biyografik Bir İnceleme”. *Marife* 18/1 (2018), 177-192.
- Gökdemir, Ahmet. “Kur’ân Tilâveti ve Kıraati Bağlamında Eyyûbîler’in Memlûkler ve Endülüs’e Etkisi”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2021), 521-532.
- Gökdemir, Ahmet. “Memlûkler’de Kur’ân Tilâveti ve Kıraat İlmi”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 17 (Bahar 2021), 567-586.
- Göyünç, Nejat. “Diyarbakır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/464-469. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Gülle, Sıtkı. *Tecvîd İlmi*. İstanbul: Huzur Yayınları, 2005.
- Hamed, Ğânim Kaddûrî. *Kur’an Fonetigi Üzerine Tetkikler*. çev. Mehmet Emin Maşalı vd. İstanbul: İFAV Yayınları, 2021.
- Hasan b. Ömer b. Hasan b. Habîb. *Tezkiratü’n-nebîh fî eyyâmi’l-Mansûr ve benîh*. thk. Muhammed Muhammed Emîn. Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1986.
- Hatip, Abdülaziz. “Semîn el-Halebî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/492-493. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Hodgson, Marshall G. S. *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*. çev. Ahmet Kanlıdere - Ahmet Aydoğan. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2003.
- Işık, Emin. “Ahfeş ed-Dımaşkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/525. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- İbn Battûta Tancî, Ebû Abdullah Muhammed. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- İbn Cemâa, Bedruddin. *İslâmî Gelenekte Eğitim Ahlâkı*. çev. Muhammet Şevki Aydın. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015.
- İbn Hacer, el-Askalânî. *ed-Dürerü’l-kâmine fî a’yâni’l-mieti’s-sâmine*. thk. Abdülvâris Muhammed Ali. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1997.

- İbn Hacer, el-Askalânî. *ed-Dürrü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine ez-Zeyl*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Hacer, el-Askalânî. *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-umr*. thk. Hasan Habeşî. 4 Cilt. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmiyye, 2011.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye Büyük İslâm Tarihi*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn-i Haldûn. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. 2 Cilt. Ankara: Yeni Şafak, 2004.
- İbn Şeddâd, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm. *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre, Tarîhu medîneti Dimaşk*. thk. Sâmî ed-Dehhân. Dimaşk: el-Ma'hedü'l-Firansî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1956.
- İbn Tolun, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed. *el-Fülkü'l-meşhûn fî ahvâli Muhammed b. Tolûn*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Câmi'u esânîd-i İbni'l-Cezerî*. thk. Ahmed b. Hammûd b. Humeyyid er-Ruveysî. Beyrut-Medine: Müessesetü'd-Duhâ-Dâru'l-Me'sûr, 2015.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-kirâati'l-aşr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2010.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*. thk. Ali b. Muhammed el-İmrân, ts.
- İbnü'l-Himsî, Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Ensârî. *Havâdisü'z-zamân ve vefeyâtü'ş-şüyûh ve'l-akrân*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2000.
- İpşirli, Mehmet. "Çivizâde Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/347-348. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İpşirli, Mehmet. "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İzzüddin Ali, Muhammed Kemâlüddin. *el-Hareketü'l-ilmiyye fî Mısr fî devleti'l-Memâlikî'l-Cerâkise*. Câmi'atü Ayni'ş-Şems, Külliyyetü'l-Benât, Kısmü't-Târîh, Doktora Tezi, 1989.

- Kafes, Mahmut. “Ebû Hayyân el-Endelüsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kahraman, Abdullah. “Tüsterî, Nasrullah b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/616-617. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kallek, Cengiz. “İbn Cemâa, İzzeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/393-394. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kallek, Cengiz. “İbn Cemâa, Muhammed b. Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/394-395. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kallek, Cengiz. “İbn Kâdî Aclûn, Necmeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/99-100. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kallek, Cengiz. “İbn Kâdî Aclûn, Takıyyüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/100. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kallek, Cengiz. “İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/102-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kandemir, M. Yaşar. “Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/409-410. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kara, Adnan. “Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Turkish Studies* 13/1 (2018), 187-212.
- Kara, Mustafa. “Tekke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/368-370. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Karğı, Hasan. *H. 750-900 (M. 1349-1495) Tarihleri Arasında Yazılmış Bazı Kıraat Kaynakları Müellifleri ve İçerik Özetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *Letâifü'l-işârât li fünûni'l-kırâât*. 2 Cilt. Medine: Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1434.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1991.
- Kılıç, Hulusi. “İbn Âcurrûm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kırbıyık, Kasım. “İbn Kâdî Şühbe, Bedreddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/101-102. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kızıltoprak, Süleyman. “Memlûk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/87-90. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Koca, Ferhat. “İbn Abdülber es-Sübki”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/273. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Koca, Ferhat. “İbn Abdülhâdî, Şemseddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/273-274. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koca, Ferhat. “Kudâme Ailesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/310-311. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Koç, Mehmet Akif (ed.). *Tefsir El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Korkmaz, Hediye Sümeýra. *Mısır’daki İlk Hangâh: Saîdü’s-Süedâ (569- 922/1173-1517)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Köse, Saffet. “Herevî, Muhammed b. Atâullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/226-227. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Mahamid, Hatim. “Memlükler Dönemi Suriye’de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler”. çev. Harun Yılmaz. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011), 253-274.
- Makdisi, George. *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Makdisi, George. *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu - Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Makrizî, Ebû Muhammed (Ebû’l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ’iz ve’l-i’tibâr bi-(fi) zikri’l-hıtat ve’l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Kıraatların İntişarında Fikhî Mezheplerin Rolüne Dair Bir Örnek”. *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998), 467-470.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Sarakustî, İsmâil b. Halef”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/115. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Midilli, Muhammet Enes. *Erken Memlük Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii (1296-1382)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Midilli, Muhammet Enes. “Ulemânın Memlük Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlükler Döneminde Kahire İlim Kurumları”. *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 389-412.
- Midilli, Muhammet Enes. *Uleymî’nin Kudüs Tarihi: Memlükler Döneminde Kudüs’te Âlimler ve Eğitim Kurumları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

- Miroğlu, İsmet. “Yavuz Selim Devri”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 10/281-312. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Muhammed Emîn, Muhammed. *el-Evkâf ve 'l-hayâtü 'l-ictimâiyye fî Mısr*. Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye bi'l-Kâhire, 1980.
- Muhammed Mutî' el-Hâfız. *Dûru'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Dımaşk*. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2010.
- Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer. *Dûru'l-Kur'ân fî Dımaşk*. thk. Salâhüddin el-Müneccid. Dımaşk, 1946.
- Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer. *ed-Dâris fî târîhi 'l-medâris*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1990.
- Öge, Ali - Tugantay, Mustafa. “Tahrîrât İlmine Katkısı Bağlamında Ali el-Mansûrî ve Tahrîru't-Turuk Adlı Eseri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Bahar 2020), 33-63.
- Öz, Mustafa. “Kurra”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/445-446. Ankara: TDV Yayınları, 2002).
- Özaydın, Abdülkerim. “İbn Hallikân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özaydın, Abdülkerim. “İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/132-134. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. “Cem'u'l-Cevâmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/345. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. “İbn Hişâm en-Nahvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/74-77. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özcan, Esat. *Eyyûbî-Memlûk Döneminde Tefsir (Ezdî Örneği)*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2019.
- Özcan, Tahsin. “Konevî, Alâeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/163-164. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özcan, Tahsin. “Konevî, Şemseddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/166-167. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özcan, Tahsin. “Nukrekâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/232-233. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özel, Ahmet. “Müntecbüddin el-Hemedânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/25-26. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Özel, Ahmet - Kallek, Cengiz. “Zekeriyyâ el-Ensârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/212-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özen, Şükrü. “İbnü’ş-Şihne, Ebü’l-Fazl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/220-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özen, Şükrü. “İbnü’ş-Şihne, Ebü’l-Velîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/222-224. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özen, Şükrü. “İbnü’ş-Şihne, Lisânüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/224-225. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özen, Şükrü. “İbnü’ş-Şihne, Seriyüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/225-227. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özkan, Halit. *Memlüklerin Son Asrında Hadis*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Öznurhan, Halim. “Abbâsî, Abdürrahîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Pilgir, Eren. *Kıraat Edebiyatında ve Tedrisatında Manzum Eser Geleneği: Hırzu’l-Emânî Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Rogers, J. M. “Kahire, Mimari”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/182-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sakkâr, Sâmî - Bozkurt, Nebi. “Müstansırıyye Medresesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Sehâvî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdürrahmân b. Muhammed. *ed-Dav’ü’l-lâmi*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2003.
- Senhûrî, Ebü’l-Feth Zeynüddin Ca’fer b. İbrahim. *Kitâbü’l-Câmi’i’l-müfîd fî sinâ’ati’t-tecvîd*. thk. Molla Muhammed el-İdrîsî et-Tâhîrî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Kahire, Kuruluş ve Osmanlı Öncesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/173-175. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Makrîzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/448-451. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Sifil, Ebubekir. “İbn Ferah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/490-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Sütşurup, İhsan. “İbnü’l-Kabâkîbî ve Kıraat İlmine Katkıları”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2019), 125-142.

- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1979.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Şuayb el-Arnaûd. Dimaşk-Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2013.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *Hüsni'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1967.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *el-Müncem fî'l-mu'cem*. thk. İbrahim Bâcis Abdülmecîd. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995.
- Şâtîlâ, Leylâ Süleym. *Nizâmü't-ta'lim fî medîneti'l-Kâhire fî 'ahdi'l-Memâliki'l-Bahriyye*, ts.
- Şen, Ziya. “Hz. Osman Döneminde İstinsah Edilen Mushafların Akıbeti”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2014), 31-50.
- Şeşen, Ramazan. “Eyyûbîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/20-31. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Taşpınar, Kadir. “XV. Yüzyılda Kıraat İlminde İbnü'l-Cezerî Etkisi -Kıraat ve Tefsir Eserleri Bağlamında-”. *Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu*. 453-470. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Taşpınar, Kadir. *15. Asırda Yazılmış Türkçe Bir Tecvid Eseri Risâle-i Müniciye*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2022.
- Tomar, Cengiz. “Nuaymî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/221-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Tomar, Cengiz. “Şehâvî, Şemseddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/313-316. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Tomar, Cengiz. “Suriye/Kültür ve Medeniyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/555-557. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Tomar, Cengiz. “Şam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/311-315. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Tuncel, Metin. “Karaman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/444-447. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Tural, Hüseyin. “İbn Ümmü Kâsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/433-434. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Turan, Abdülbaki. “Elfiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/27-28. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Turan, Abdülbaki. “İbn Mâlik et-Ti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/169-171. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Türker, Ömer. “Neşşâr, Sirâceddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Türkmen, Kübra. *İbnü’l-Cezerî ve ed-Dürretü’l-Mudiyye Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Uludağ, Süleyman. “Hankah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. “İbn Haldûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/538-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Unat, Yavuz. “Mizzî, Muhammed b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/219-220. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Ezher, Mimari”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/53-58. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Uzunpostalcı, Mustafa. “Bulkînî, mer b. Reslân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/410-411. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Uzunpostalcı, Mustafa. “Bulkînî, Sâlih b. Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/411-412. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- çer, İbrahim Halil. “Giriş Yazıları, İslam Düşünce Tarihi İçin Bir Dönemlendirme nerisi”. *İslam Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil çer. İstanbul: İLEM, 2017.
- nal, İsmail Hakkı. “İbnü’l-Haydırî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/79. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- nal, İsmail Hakkı. “Merrkş, İbn Mûsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/210. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Veled Ebbh, Muhammed Muhtar. *Târîhu’l-kırâât fî’l-meşrk ve’l-mağrib*. Mağrib: İSESCO, 1422.
- Yalçın, Mehmet Fatih. “Kadın Hocaların Ders Halkalarından Nice Meşhur lim Yetiştmişt”. *Derin Tarih zel Sayı 23 Memlkler* (2022), 192-195.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Konevî, Cemâleddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/164-165. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Molla Gürânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/248-250. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yzc, Tâlib. “Dr’l-Kütübi’z-Zâhiriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/510-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Yâzîcî, Tâlib. “Emeviyye Camii”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- YEK, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. "Yazma Eserler Veritabanı". Erişim 21 Aralık 2023. <https://portal.yek.gov.tr/works/search/full>
- Yerinde, Adem. “Mesharâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/304. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yerinde, Adem. “Zevâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/305-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yıldırım, Selahattin. “Kur’an Eğitimi ve Metotları Açısından Şehzâde Selim’in Tire’deki Vakfiyesi”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (2004), 209-239.
- Yıldız, Sakıp. *Fatih’in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, ts.
- Yılmaz, Harun. *Zengî, ve Eyyûbî Dimaşk’ında Ulema ve Medrese*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Yılmaz, Kerim. “İbnu’n-Nakîb”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. Nurullah Yazar - Mustafa Demirci. 4/128-130. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Yiğit, İsmail. “Aynî’yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış”. *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997), 27-45.
- Yiğit, İsmail. “Emevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yiğit, İsmail. *Memlûkler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.
- Yiğit, İsmail. “Memlûkler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/90-97. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yiğit, İsmail. “Ribat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yuvalı, Abdülkadir. “İbn Arabşah, Şehâbeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/314-315. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yüksek, Muhammed İsa. *İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki Arapça ve Osmanlıca Kırâat Yazmaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Yüksel, Ali Osman. *İbn Cezerî ve Tayyibetü’n-Neşr*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *et-Tibyân fî Âdâbi Hameleti’l-Kur’ân*. çev. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2020.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*. thk. Tayyar Altıkulaç. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995.

Hz. Ali'ye Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (San'â Nüshası). thk. Tayyar Altıkulaç. İstanbul: IRCICA, 2011.

Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası). thk. Tayyar Altıkulaç. 2 Cilt. İstanbul: IRCICA, 2019.

